

บนเส้นทางชีวิตภายในของหมอประเวศ
เส้นทางสู่ความสุขของคนทั้งหมด

จารุภา ะดี

วิทยานิพนธ์ฉบับนี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตร

ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต

(จิตตปัญญาศึกษาและการเรียนรู้สู่การเปลี่ยนแปลง)

บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหิดล

พ.ศ. 2556

ลิขสิทธิ์ของมหาวิทยาลัยมหิดล

วิทยานิพนธ์

เรื่อง

บนเส้นทางชีวิตภายในของหมอประเวศ

เส้นทางสู่ความสุขของคนทั้งหมด

.....

นางจรรูปภา วะสี

ผู้วิจัย

.....

อาจารย์ศักดิ์ชัย อนันต์ตรีชัย, Ph.D.

อาจารย์ที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์หลัก

.....

ผู้ช่วยศาสตราจารย์ธนา นิลชัยโกวิท,

พ.บ., ว.ว. จิตเวชศาสตร์

อาจารย์ที่ปรึกษาร่วม

.....

ศาสตราจารย์บรรจง มไหสวริยะ,

พ.บ., ว.ว.ออร์โธปิดิกส์

คณบดี

บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหิดล

.....

อาจารย์สมสิทธิ์ อัสครนินิ, Ph.D.

ประธานคณะกรรมการบริหารหลักสูตร

ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาจิตตปัญญา

ศึกษาและการเรียนรู้สู่การเปลี่ยนแปลง

ศูนย์จิตตปัญญาศึกษา มหาวิทยาลัยมหิดล

วิทยานิพนธ์

เรื่อง

บนเส้นทางชีวิตภายในของหมอประเวศ

เส้นทางสู่ความสุขของคนทั้งหมด

ได้รับการพิจารณาให้นับเป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตร
ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต (จิตตปัญญาศึกษาและการเรียนรู้สู่การเปลี่ยนแปลง)

วันที่ 29 พฤศจิกายน พ.ศ. 2556

.....

นางจรรุภา วะสี

ผู้วิจัย

.....

อาจารย์สรยุทธ รัตนพจนารถ, Ph.D.

ประธานคณะกรรมการสอบวิทยานิพนธ์

.....

ผู้ช่วยศาสตราจารย์ธนา นิลชัยโกวิทย์,

พ.บ., ว.ว. จิตเวชศาสตร์

กรรมการสอบวิทยานิพนธ์

.....

อาจารย์ศักดิ์ชัย อนันต์ตรีชัย, Ph.D.

กรรมการสอบวิทยานิพนธ์

.....

ศาสตราจารย์บรรจง มไหสวริยะ,

พ.บ., ว.ว.ออร์โธปิดิกส์

คณบดี

บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหิดล

.....

รองศาสตราจารย์ชัชวาลย์ ศิลปกิจ,

พ.บ., Ph.D. จิตเวช

ผู้อำนวยการ

ศูนย์จิตตปัญญาศึกษา มหาวิทยาลัยมหิดล

กิตติกรรมประกาศ

ผู้เขียนขอขอบคุณพระเจ้าชีวิต ผู้คน และสิ่งต่างๆ จำนวนมากที่ประกอบกันเข้าจนเป็นแรงส่งให้งานชิ้นนี้สำเร็จลง และขอใช้พื้นที่นี้กล่าวถึงบางเรื่องราวในนั้น

ขอขอบคุณบัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหิดล ที่เปิดหลักสูตรจิตตปัญญาศึกษาและการเปลี่ยนแปลง ซึ่งผู้เขียนได้เข้ามาเป็น 1 ใน 14 คนของนักศึกษารุ่นแรกเมื่อปี พ.ศ. 2551 สิ่งที่ดีที่สุดสำหรับผู้เขียนในการเรียนที่นี้คือ การได้อยู่ร่วมเป็นประจักษ์พยานถึงการเปลี่ยนแปลงชีวิตในทางที่ดีขึ้นของเราทุกคน ผ่านการฝึกฝนภาวนาซึ่งเป็นแกนกลางของหลักสูตร แม้การเปลี่ยนแปลงนั้นจะเป็นไปอย่างช้าๆ และใช้เวลาหลายปีก็ตาม

ขอขอบคุณโลกยุค IT ที่ทำให้ผู้เขียนเข้าถึงข้อมูลและความรู้จากแหล่งต่างๆ มากพอสำหรับก่อประกอบเพื่อทำความเข้าใจงานชิ้นนี้ จิ๊กซอว์ข้อมูลทุกชิ้นมีความสำคัญอย่างยิ่งต่อการทำงานชีวิตประจำวัน หากงานชิ้นนี้เกิดขึ้นก่อนหน้านี้สัก 5 ปี ผู้เขียนคงต้องใช้เวลาและความพยายามไล่ตามหาชิ้นส่วนข้อมูลมากกว่าที่ทำอยู่อีกหลายเท่า

ขอขอบคุณคุณแก้ว วิฑูรย์เธียร สำนักพิมพ์หมอชาวบ้าน ที่รวบรวมหนังสือจำนวนมากของอาจารย์ประเวศ ที่หมอชาวบ้านพิมพ์ขาย และฝากที่กบ คนขับรถของอาจารย์ประเวศ มาส่งถึงบ้าน ความช่วยเหลือของคุณแก้วแบ่งเบาระยะของผู้เขียนในช่วงแรกไปมาก และทำให้เกิดกำลังใจอย่างสำคัญในการลงมือทำงาน เมื่อเห็นหนังสือเกือบร้อยรายการของอาจารย์ประเวศรออยู่บนชั้น

ขอขอบคุณครูบาอาจารย์ทุกท่านของศูนย์จิตตปัญญา ที่ส่งแรงใจเกื้อหนุนอย่างสม่ำเสมอระหว่างการทำงาน ขอขอบคุณ ศ.ดร.ทองพันธุ์ พูนสุวรรณ ครูทางธรรมของผู้เขียน ที่มาร่วมเป็นกรรมการสอบโครงร่างวิทยานิพนธ์อย่างเต็มใจในวัย 90 ปีของท่าน ดร.สรยุทธ รัตนพจนารถ กรรมการสอบโครงร่างและประธานคณะกรรมการสอบวิทยานิพนธ์ ซึ่งคอยห่วงใยและถามไถ่ถึงความคืบหน้าอยู่เนืองๆ ดร.ศักดิ์ชัย อนันต์ศรีชัย อาจารย์ที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์หลัก ที่ไว้วางใจให้ผู้เขียนทำงานอย่างอิสระ และวิจารณ์ต้นฉบับด้วยสายตาของโปรดิวเซอร์มืออาชีพ ซึ่งส่งผลสำคัญต่อสไตล์การเขียนในภาพรวมของงานนี้ และขอขอบคุณเป็นพิเศษสำหรับ ศ.นพ. ธนา นิลชัย โกวิทย์ อาจารย์ที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์ร่วม การให้คำปรึกษาด้วยความเมตตา เข้าใจ และเชื่อมั่นในตัวผู้เขียน ช่วยให้ผู้เขียนคลี่คลายภาวะติดขัดหลายอย่างในตัวเองลงทีละเปลาะ และสามารถใช้นามของการทำงานนี้เพื่อทำความเข้าใจชีวิตตนเองทั้งในมิติของการทำงานและความสัมพันธ์ไปพร้อมกัน หากไม่มีการให้คำปรึกษาของอาจารย์ธนา ผู้เขียนอาจอดใจอมแพ้ก่อนถึงวันนี้

ขอขอบคุณพี่เอ็ด นิตพัทธ์พร เฟ็งแก้ว ที่คอยห่วงใยและทิ้งขู่ว่าปล่อยให้ปล่อยเป็นระยะ เจ้าจำ ชลนภา อนุกุล และพี่แอม เพื่อนของจำ ที่ถุกใจแปลภาษาอังกฤษในบทคัดย่อและบทสรุปอย่างไพเราะในเวลาจำกัด น้องเอ ธัญญาลักษณ์ ศรีสง่า น้องเอ นริศรา สายสงวนศักดิ์ ที่ช่วยกันอ่านพิสูจน์อักษร และพี่ๆ กับอาจารย์ในสำนักบัณฑิตวิทยาลัย ที่ช่วยตรวจตราและให้คำแนะนำอย่างดีในขั้นตอนสุดท้ายของการจัดทำรูปเล่มวิทยานิพนธ์

ขอขอบคุณครอบครัววะสี ในความรักและการดูแลอย่างดียิ่งต่อปราช ลูกชายของผู้เขียน การเห็นปราชมีความสุขในครอบครัวนี้ เป็นสิ่งสำคัญที่ทำให้ผู้เขียนวางใจและทุ่มเทเวลาให้งานได้เต็มที่ ขอขอบคุณปาน พ่อของปราช การตกหลุมรักกันในช่วงสั้นๆ ของเรากลายเป็นที่มาของเรื่องราวจำนวนมากในชีวิตของผู้เขียนหลังจากนั้น รวมทั้งการมีโอกาสในการทำงานชิ้นนี้ด้วย

ขอขอบคุณบุคคลสำคัญมากในชีวิต 2 คน คือแม่และลูกชายของผู้เขียน การมีอยู่ของคนทั้งสองทำให้ผู้เขียนได้ฝึกการให้และรับความรักอย่างไม่มึนเงื่อนใจในภาคปฏิบัติ และรู้วิธีที่จะทำเช่นนั้นต่อคนอื่นและสิ่งอื่นมากขึ้นเรื่อยๆ

และขอขอบคุณที่สุดสำหรับเรื่องราวชีวิตของอาจารย์ประเวศ การใช้เวลาหลายปีศึกษาเรื่องราวชีวิตของท่าน อาจส่งผลต่อการเปลี่ยนแปลงชีวิตที่เหลือทั้งหมดของผู้เขียน

บนเส้นทางชีวิตภายในของหมอประเวศเส้นทางสู่ความสุขของคนทั้งหมด

THE INNER PATH OF DR. PRAWASE WASI'S LIFE:

THE ROAD TO HAPPINESS FOR ALL

จารุภา ะสี 5136072 CECT/M

ศศ.ม. (จิตตปัญญาศึกษาและการเรียนรู้สู่การเปลี่ยนแปลง)

คณะกรรมการที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์: ศักดิ์ชัย อนันต์ตรีชัย, Ph.D.,

ธนา นิลชัยโกวิทย์, พ.บ., ว.ว. จิตเวชศาสตร์

บทคัดย่อ

ในช่วงเวลาที่สังคมต้องการความเข้าใจสำคัญบางอย่างเพื่อนำผู้คนออกจากวิกฤตที่ รุมเร้า งานวิจัยชิ้นนี้ทำขึ้นเพื่อศึกษาชีวประวัติของนายแพทย์ประเวศ ะสี ซึ่งเป็นบุคคลท่านหนึ่งที่ ก้าวผ่านวิกฤตในตนเอง และนำพาผู้คนให้ก้าวผ่านวิกฤตอย่างสร้างสรรค์ด้วยปัญญาและความกรุณา

ผลการวิจัยพบเส้นทางชีวิตที่แสดงให้เห็นถึงการพัฒนาศักยภาพระดับสูงของมนุษย์ จากเด็กในครอบครัวชาวชนบทที่ยากจน สู่การเป็นปราชญ์ของแผ่นดินตามความใฝ่ฝันหมอประเวศ ตั้งคำถามกับตนเองเสมอมาว่า ทำอย่างไรจึงจะช่วยให้คนส่วนใหญ่ของสังคมไทยมีชีวิตที่ดีขึ้นความ เพียรหาความรู้ที่ใช้งานได้ การมีความใฝ่ฝันยิ่งใหญ่และรู้วิธีจัดการให้ฝันเป็นจริง การปฏิบัติตนตาม หลักชาวพุทธอย่างเคร่งครัด และการมีกัลยาณมิตรร่วมทางจำนวนมากทำให้หมอประเวศมีพลังชีวิต ที่สามารถรับมือกับแรงเสียดทานจากรอบทิศได้อย่างต่อเนื่องและไม่ท้อถอย โดยที่วิถีชีวิต รวมทั้ง แนวทางการทำงานและการปฏิบัติภาวนาที่ท่านทำมาตลอดกลายเป็นปัจจัยสำคัญที่เอื้อให้จิตใจและ จิตวิญญาณของท่านพัฒนาขึ้นอย่างแข็งแกร่งจนเกิดจิตสำนึกใหม่ที่เข้าถึงความเป็นหนึ่งเดียวของ สรรพสิ่งและสามารถบอกทางสังคมให้เปลี่ยนแปลงไปในทิศทางของความสุขและสันติ

ผู้วิจัยเสนอว่า เราสามารถนำความเข้าใจที่ได้มาวิเคราะห์เพื่อหาทางออกจากการติดตัน ทางสังคมในปัจจุบัน โดยเกื้อหนุนให้ผู้คนพบการเรียนรู้ที่ดีเพื่อพัฒนาศักยภาพสูงสุดของมนุษย์ที่ ซ่อนเร้นอยู่และเป็นพลังร่วมในการผลักดันสังคมให้เปลี่ยนผ่านสู่พัฒนาการขั้นใหม่

คำสำคัญ : ประเวศ ะสี/การศึกษาชีวประวัติ/ ความไม่เห็นแก่ตัว/ จิตสำนึกใหม่/

การพัฒนาจิตวิญญาณ/ พุทธศาสนาเพื่อสังคม/ ปฏิรูปประเทศไทย

THE INNER PATH OF DR. PRAWASE WASI'S LIFE:
THE ROAD TO HAPPINESS FOR ALL

JARUPAPHA WASI 5136072 CECT/M

M.A. (CONTEMPLATIVE EDUCATION AND TRANSFORMATIVE LEARNING)

THESIS ADVISORY COMMITTEE:SAKCHAI ANANTRECHAI, Ph.D.,
TANA NILCHAIKOVIT, M.D. DIPLOMATE, THAI BOARD OF PSYCHIATRY

ABSTRACT

During the time when people need important understanding for making the way out of the crisis in the society, this research study explored the biography of Professor Prawase WASI, the individual who broke through his inner self crisis, and led other people out of the crisis they were in, creatively with his wisdom and compassion.

The result of the study indicates the high development of human capacity. The child from the poor family became one of the most respectable thinkers in Thailand. Constantly, he asks himself how to help others to gain a better life. The key practices of Professor WASI are 1) the attempt to learn pragmatic knowledge, 2) the ability to implement the great vision, 3) strictly practicing as a Buddhist, and 4) He could handle all kind of struggles firmly and continuously. Furthermore, his way of life, work and meditation are the main factors for his strength in mind and spiritual. His new consciousness understands the oneness in all things and could lead and enable the social change in the peaceful and blissful direction.

The researcher's recommendation is that the understanding from the study could be applied to the recent social conflict, to find the way out of the crisis. By effective facilitation, people could learn from the current struggles to develop their high capacity hidden within themselves and become collective power for the next developmental step of the society.

KEY WORDS: PRAWASE WASI/ BIOGRAPHICAL STUDY/
SELF-TRANSCENDENCE/ NEW CONSCIOUSNESS/
SPIRITUAL DEVELOPMENT// ENGAGED BUDDHISM/
THAILAND REFORM

สารบัญ

	หน้า
กิตติกรรมประกาศ	ค
บทคัดย่อภาษาไทย	ง
บทคัดย่อภาษาอังกฤษ	จ
สารบัญรูป	ฉ
บทที่ 1 บทนำ	1
จิตใจของเรากำลังเปลี่ยนภพภูมิ	1
เรียนรู้จากผู้เดินมาก่อน	2
คำถามวิจัยหลัก	4
คำถามวิจัยรอง	4
วัตถุประสงค์การวิจัย	4
ผลที่คาดว่าจะได้รับ	4
ขอบเขตการวิจัย	5
บทที่ 2 ทบทวนวรรณกรรม	6
ทฤษฎีบูรณาการและแผนที่ความรู้เรื่องจิตสำนึก	7
เมื่อจิตสำนึกเปลี่ยน มุมมองต่อโลกและชีวิตก็เปลี่ยนอย่างลึกซึ้ง	15
การก่อตัวของจิตสำนึกเด็ก เมื่อ โลกภายนอกกลายเป็นรากฐานของชีวิต	20
การเดินทางชีวิตสู่นิพพาน	23
ปัญหาทางจิตวิญญาณ ต้นทุนสำคัญของสังคมในสถานการณ์วิกฤต	32
ไตรยางค์แห่งการศึกษา กระบวนการเรียนรู้เพื่อพัฒนาศักยภาพสูงสุดของมนุษย์	42

สารบัญ(ต่อ)

	หน้า
บทที่ 3 วิธีการศึกษาวิจัย	50
การวิจัยแบบ 3 ทักษะและวิทยาศาสตร์แบบเกอเซ่	50
การทำชีวประวัติ	54
บทที่ 4 ชีวิตก่อรูป ครอบครัว ความสุขวัยเยาว์ และจุดเริ่มต้นของความฝัน	62
ครอบครัว	62
คำที่ละถ่อ	67
สนุกที่จะอ่าน	73
ไปเชียงใหม่	76
บทที่ 5 ชีวิตนักศึกษา พบครูของชีวิต เข้มทิศอุดมคติตั้งตรง	83
อคทน	83
ครูผู้กระตุ้นอุดมคติ	88
ต้องเล่นห้โลहितวิทยา	92
บรรยากาศวิชาการที่เข้มข้น มีอิสรภาพ	96
บทที่ 6 ครูแพทย์คนใหม่ เมื่อเส้นทางชีวิตภายในและภายนอกมาพบกัน	103
ไม่หาความรำรวย	103
แรงเสียดทาน	109
ไม่เห็นแก่ตัว	111
ปฏิรูประบบอาจารย์ในโรงเรียนแพทย์	116
กัลยาณมิตร	119
บทที่ 7 เดินทางไกลไปกับความเปลี่ยนแปลงของยุคสมัย	123
ฝันให้ใหญ่ และไปให้ถึง	123
สุทธิ ปัญญา เมตตา ขันติ	128
ทำงานเพื่อเพื่อนมนุษย์	136
เครือข่ายอิสระ	150
ปลดปล่อยตนเองจากอดีต	155

สารบัญ(ต่อ)

	หน้า
บทที่ 8 การเดินทางร่วมกับคนทั้งหมดบนเส้นทางปฏิวัติเขียว	162
พลังใหม่ทางการเมือง	162
สามเหลี่ยมเข็มนาฬิกา	168
กระบวนการเรียนรู้แบบพุทธ	187
มหาศยามยุทธ	196
มนุษย์พันทุกข์ร่วมกันได้	206
บทที่ 9 อภิปรายผลและข้อเสนอแนะ	216
เราสร้างกันและกัน	216
เราสร้างอนาคต	223
บทสรุปแบบสมบูรณภาษาไทย	227
บทสรุปแบบสมบูรณภาษาอังกฤษ	230
บรรณานุกรม	233
ประวัติผู้วิจัย	246

สารบัญรูป

รูป		หน้า
2.1	ระดับจิตสำนึกและการเยียวยา	8
2.2	แผนที่ AQAL แบบง่ายๆ	10
2.3	แผนที่ AQAL ที่มีรายละเอียดมากขึ้น	13
2.4	ตารางวิลเบอร์-คอมป์ส	14
2.5	ตัวอย่างภาพในนิทานเซนเรื่อง “เลี้ยงวัว”	26
2.6	สเกลวัดระดับแรงจูงใจ	34
2.7	ไตรยางค์แห่งการเรียนรู้	46
3.1	ตัวอย่างการจัดเรียงสิ่งที่สังเกตตามลำดับเวลาของการเปลี่ยนแปลง	52

บทที่ 1

บทนำ

จิตใจของเรากำลังเปลี่ยนภพภูมิ

“ร่างกายของมนุษย์จะไม่มีอะไรเปลี่ยนแปลงไปอีกมากนัก เมื่อแสนปีที่แล้วเป็นอย่างไร เดี๋ยวนี้ก็ยังเป็นอย่างนั้น และอีกแสนปีข้างหน้าก็คงจะเป็นคล้ายๆ กับปัจจุบัน แต่จิตของมนุษย์ยังจะวิวัฒน์หรือเติบโตใหญ่ได้อีกมาก อนาคตของมนุษยชาติอยู่ที่การมีจิตใหญ่”

(ประเวศ วะสี, 2548 ข: คำนำ)

กลุ่มผู้สนใจการเปลี่ยนแปลงจิตสำนึกของมนุษย์ทั้งในและต่างประเทศกล่าวตรงกันว่า ปัจจุบันคือช่วงเวลาสำคัญแห่งการเปลี่ยนแปลงจิตใจหรือจิตสำนึกของมนุษยชาติ (เช่น โจเอล เลวี, 2552; ประเวศ วะสี, 2545, 2553ก; ประสาน ต่างใจ, 2550; ปีเตอร์ รัสเซลล์, 2548; Institute of Noetic Sciences, 2007, 2008; Laszlo (Ed.), 1999) เนื่องจากเป็นช่วงเวลาที่มนุษย์ต้องเผชิญวิกฤตการณ์ต่างๆ ทั้งความรุนแรงในสังคมที่เกิดจากชีวิตความเป็นอยู่ที่เหลื่อมล้ำ การแย่งชิงทรัพยากร ความแตกต่างทางอุดมการณ์กันอย่างสุดโต่ง การค้าอาวุธ การขาดแคลนน้ำมัน และหายนภัยทางสิ่งแวดล้อมและการเปลี่ยนแปลงสภาพภูมิอากาศ ซึ่งเป็นผลจากการทำลายตนเองอย่างรุนแรงด้วยโลกทัศน์แบบทุนนิยม และหากโลกทัศน์นี้ไม่มีการเปลี่ยนแปลง มนุษย์และโลกก็จะถึงทางตัน

โลกทัศน์แบบใหม่ที่เกิดขึ้นทั่วโลก เป็นโลกทัศน์ที่เชื่อมั่นในศักยภาพของมนุษย์และจักรวาลที่จะนำพาสรรพชีวิตออกจากวิกฤต และทำให้มนุษย์กลับมาตั้งคำถามกับตนเองถึงสิ่งต่างๆ ที่เกิดขึ้น จนพบรากเหง้าของปัญหาที่จิตใจและจิตสำนึกของมนุษย์เอง หนทางรอดจากวิกฤตจึงไม่มีทางเลือกอื่น แต่ต้องอาศัยการพลิกเปลี่ยนความคิด การรับรู้ และการเปลี่ยนแปลงจิตใจที่ลุ่มลึกและกว้างไกลกว่าครั้งใดๆ ในประวัติศาสตร์ที่ผ่านมา อย่างที่สถาบันโนเอติกไซเอนซ์ (The Institute of Noetic Sciences หรือ IONS) สถาบันหลักแห่งหนึ่งในสหรัฐอเมริกาที่ศึกษาปรากฏการณ์การเปลี่ยนแปลงจิตสำนึกของมนุษย์ในช่วงเวลานี้บอกว่า “ไม่ใช่แค่เปลี่ยน (changing) แต่เป็นการเปลี่ยนแบบไม่กลับมาเหมือนเดิมอีก (transforming)” (Institute of Noetic Sciences, 2007: 5) หรือที่อาจารย์ประเวศ วะสี เรียกว่า เป็น “การเปลี่ยนภพภูมิ” (ประเวศ วะสี, 2545) และที่อาจารย์โรเบิร์ต เดวิด ลาร์สัน (Robert David Larson) หรืออดีตสันตติโรภิกขุ พระฝรั่งที่เป็นลูกศิษย์ใกล้ชิดของท่านพุทธ

ทาสกล่าวว่ “สหัสวรรษใหม่ เป็นยุคที่ธรรมชาติอาจจะตัดสินใจว่า สัตว์ที่เรียกว่า ‘มนุษย์’ ควรจะสูญพันธุ์ หรือไม่มีวิวัฒนาการสูงยิ่งขึ้น” (สันติคโรริกฤษ, 2545: คำนำ)

เรียนรู้จากผู้เดินมาก่อน

“ความรู้ในตัวคนมีความหลากหลายสุดประมาณ บางคนเก่งเรื่องปลูกต้นไม้ เลี้ยงปลา เป็นช่าง ค้าขาย ศิลปะ ธรรมะ ไกล่เกลี่ยความขัดแย้ง ฯลฯ ความรู้เหล่านี้ล้วนเป็นประโยชน์ในการดำรงชีวิตและการอยู่ร่วมกัน ถ้าเราเคารพความรู้ในตัวคนอย่างที่เราเคารพแม่เรา คนทั้งหมดจะมีเกียรติ มีศักดิ์ศรี มีความภูมิใจในตัวเอง และนำความรู้ที่เขามีมาแลกเปลี่ยนเรียนรู้กันได้อย่างใหญ่โตเต็มประเทศ ซึ่งมีประโยชน์ต่อการดำรงชีวิตและการอยู่ร่วมกัน”

(ประเวศ ภาวสี, 2549ข: 12-13)

มนุษย์แต่ละคนล้วนมีเส้นทางชีวิตที่แตกต่างกันและนำเรียนรู้ เรามีทางเรียนลัดจากคนอื่นโดยไม่ต้องเริ่มจากศูนย์ โดยเปิดใจ เคารพในความรู้ และศานลมหายใจของผู้เดินมาก่อนเข้ากับชีวิตของเราเอง ในภูมิปัญญาโบราณ การเรียนรู้และมีประสบการณ์ตรงร่วมกับครูบาอาจารย์ถือเป็นวิธีการสำคัญที่สุดอย่างหนึ่งของกระบวนการเรียนรู้ แม้ในปัจจุบัน การศึกษาจะทำผ่านสื่อกลางต่างๆ ที่ไม่ใช่ตัวบุคคลมากขึ้น แต่การได้รับรู้ประสบการณ์ของบุคคลต่างๆ เช่น การอ่านชีวประวัติ ฟังเรื่องเล่าของบุคคลที่เราสนใจ หรือการแลกเปลี่ยนเรียนรู้ประสบการณ์ในกลุ่มคนที่สนใจเรื่องเดียวกัน ก็ยังเป็นวิธีการสำคัญที่สร้างแรงบันดาลใจและความเข้าใจได้ชัดเจนมากกว่าการเรียนผ่านทฤษฎีเพียงอย่างเดียว

ตัวอย่างหนังสือเล่มหนึ่งที่ผู้เขียนอ่านด้วยความซาบซึ้งใจทั้งในเนื้อหาและเจตนาของผู้เขียน คือ *ประวัติท่านพระอาจารย์มั่น ภูริทัตตเถระ* (พระมหาบัว ญาณสัมปันโน, 2532) ซึ่งหลวงตามหาบัวเขียนขึ้นหลังจากที่หลวงปู่มั่น ซึ่งเป็นพระอาจารย์ที่ท่านเคารพรักอย่างยิ่งมรณภาพไปแล้วหลายปี โดยรวบรวมจากคำบอกเล่าของพระอาจารย์หลายท่านที่เป็นลูกศิษย์ใกล้ชิดหลวงปู่มั่น และจากประสบการณ์ตรงของท่านเอง แม้หลายเรื่องจะคู่ขัดกับความเชื่อเชิงเหตุผลที่พิสูจน์ได้ด้วยประสาทสัมผัสภายนอก และสุมเสี่ยงต่อการเกิดอคติในใจผู้อ่าน แต่หลวงตามหาบัวก็ตัดสินใจเขียน แม้จะไม่สะดวกใจนัก เพื่อให้คนรุ่นหลังมีโอกาสรับรู้ประสบการณ์ชีวิตด้านในของพระอรียสงฆ์ที่สำคัญยิ่งของบ้านเรา

หนังสืออีกเล่มหนึ่งที่รวบรวมประสบการณ์ชีวิตภายในของคนจำนวนมากไว้ ซึ่งช่วยทำให้เราเข้าใจเรื่องราวในประเด็นนี้ได้อย่างเป็นรูปธรรมมากขึ้น คือ *Living Deeply: The Art &*

Science of Transformation in Everyday Life (Schlitz, M. M., Vieten, C., & Amorok, T., 2007) หนังสือเล่มนี้เป็นผลการศึกษาของสถาบัน โนเอดิกไซเอนซ์ที่ใช้เวลานานกว่าสิบปี เล่าถึงการศึกษาเรื่องราวการเปลี่ยนแปลงชีวิตอย่างลึกซึ้งของผู้นำทางจิตวิญญาณทั่วโลก ทั้งจากสายศาสนาและความเชื่อต่างๆ ชนเผ่าพื้นเมือง และผู้ประกอบการวิชาชีพในโลกปกติ ทั้งนักวิชาการ แพทย์ พยาบาล นักจิตวิทยาครู ศิลปิน นักธุรกิจ นักกีฬา คนเป็นแม่ ฯลฯ รวมแล้วกว่า 900 คน สิ่งที่น่าสนใจคือ แม้แต่แต่ละคนจะมีเส้นทางการเรียนรู้ที่เข้มข้นอย่างหลากหลาย แต่ทั้งหมดกลับมีกระบวนการและจังหวะก้าวของการเปลี่ยนแปลงคล้ายคลึงกัน และเกิดผลในทิศทางเดียวกัน คือ “เกิดโลกทัศน์ใหม่อย่างถาวรไปในทางที่เกิดความรัก ความเมตตา กรุณา เห็นแก่ประโยชน์ของผู้อื่นเป็นหลัก เชื่อมโยงกับผู้อื่น และอุทิศตนเพื่อสร้างสรรค์โลกที่สุขสงบและยั่งยืนยิ่งขึ้นสำหรับทุกคน” (เพ็งอึ้ง: 5, 9)

นอกจากการอ่านหนังสือแล้ว ผู้เขียนรู้สึกว่าคุณโชคดีที่มีโอกาสสัมผัสเชื่อมโยงกับชีวิตของศาสตราจารย์เกียรติคุณนายแพทย์ประเวศ วะสี ในช่วง 16 ปีที่ผ่านมาในฐานะลูกสะใภ้ของท่าน ผู้เขียนรู้สึกได้ชัดเจนว่า ท่านเป็นบุคคลคนที่ “เย็น” และ “สงบสุข” อย่างยิ่งท่ามกลางความท้าทายมากมายของประสบการณ์ชีวิตที่ผ่านมา ซึ่งเป็นประจักษ์พยานชัดเจนถึงพัฒนาการอย่างสูงทางจิตใจและจิตวิญญาณ ที่กลายเป็นพลัง โอบอุ้มและรองรับวิกฤตการณ์ต่างๆ ทำให้ท่านสามารถเดินทางฝ่าวิกฤตสู่ทางออกที่สร้างสรรค์ด้วยปัญญาและสันติวิธี

ในมิติหนึ่ง เราสามารถมองเห็นภาพและฉากต่างๆ ในชีวิตอาจารย์ประเวศได้ชัดเจนจากหน้าหนังสือพิมพ์และรายงานข่าวที่เขียนถึงท่าน การฟังท่านกล่าวปาฐกถาในงานสัมมนา และจากการอ่านบทความและหนังสือจำนวนมากที่ท่านเขียนไว้

แต่ในอีกมิติหนึ่งที่เป็นเส้นทางชีวิตภายในของท่าน อันหมายถึงมิติทางความคิด ความรู้สึก ความสัมพันธ์กับผู้คนและธรรมชาติ และอุดมการณ์หรือคุณค่าสูงสุดที่นำทางชีวิตนั้น กลับปรากฏให้เห็นในทีฆาณขณะเป็นเพียงร่องรอยบางเบา เท่าที่ปรากฏในหนังสือบางเล่ม การปาฐกถาบางเวที และสิ่งละอันพันละน้อยที่คนอื่นเขียนหรือพูดถึงท่าน ซึ่งซ่อนตัวอยู่ท่ามกลางคำวิพากษ์วิจารณ์และคำชื่นชมแนวคิดทางการเมืองและการพัฒนาสังคมที่มีมากกว่ามหาศาล

สำหรับผู้เขียน ความสงบเย็นจากชีวิตของอาจารย์ประเวศกลายเป็นแรงบันดาลใจสำคัญที่สุดในการใช้ชีวิตตนเอง และเป็นที่มาของความปรารถนาที่จะค้นคว้าชีวประวัติของท่านเพิ่มเติม โดยเฉพาะเรื่องราวชีวิตด้านใน ซึ่งจะช่วยให้ผู้อ่านเกิดความเข้าใจและแปลความหมายสิ่งที่มองเห็นในเส้นทางชีวิตภายนอกของท่านได้ชัดเจนยิ่งขึ้น และหวังว่า ความเข้าใจดังกล่าวจะส่งผลให้บุคคลและสังคมมีแรงบันดาลใจในการใช้ชีวิตไปในหนทางที่สงบ เย็น และเป็นประโยชน์มากขึ้นเรื่อยๆ

คำถามวิจัยหลัก

ประสบการณ์การเดินทางบนเส้นทางชีวิตภายในของศาสตราจารย์เกียรติคุณนายแพทย์
ประเวศ วะลี เป็นอย่างไร

คำถามวิจัยรอง

1. เหตุปัจจัยที่เกี่ยวข้องกับการเดินทางบนเส้นทางชีวิตภายในของศาสตราจารย์เกียรติ
คุณนายแพทย์ประเวศ วะลี คืออะไรบ้าง
2. การเปลี่ยนแปลงเส้นทางชีวิตภายในของศาสตราจารย์เกียรติคุณนายแพทย์ประเวศ
วะลี มีผลต่อการเปลี่ยนแปลงเส้นทางชีวิตภายนอกของท่านอย่างไร และทำให้เกิดผลอย่างไรทั้งต่อ
ตัวท่านเองและผู้อื่น
3. ประสบการณ์ของการเดินทางบนเส้นทางชีวิตภายในของศาสตราจารย์เกียรติ
คุณนายแพทย์ประเวศ วะลี สามารถอธิบายด้วยองค์ความรู้ปัจจุบัน เกี่ยวกับการเปลี่ยนแปลง
จิตสำนึก และองค์ความรู้จากศาสนธรรม โดยเฉพาะพระพุทธศาสนาได้อย่างไร

วัตถุประสงค์การวิจัย

1. เพื่อศึกษาประสบการณ์การเดินทางบนเส้นทางชีวิตภายในของศาสตราจารย์เกียรติ
คุณ นายแพทย์ประเวศ วะลี และศึกษาความเชื่อมโยงของประสบการณ์ดังกล่าวกับเส้นทางชีวิต
ภายนอกของท่าน
2. เพื่ออธิบายประสบการณ์ชีวิตของศาสตราจารย์เกียรติคุณ นายแพทย์ประเวศ วะลี
โดยใช้องค์ความรู้ด้านการเปลี่ยนแปลงจิตสำนึก และองค์ความรู้จากศาสนธรรม โดยเฉพาะ
พระพุทธศาสนา

ผลที่คาดว่าจะได้รับ

1. ต้นแบบประสบการณ์ชีวิตของบุคคลผู้ผสมผสานมิติจิตวิญญาณของเส้นทางชีวิตภายใน
เข้ากับการทำประโยชน์ต่อผู้อื่นและสังคม ดังที่ปรากฏชัดเจนบนเส้นทางชีวิตภายนอกได้อย่าง
สอดคล้องกลมกลืน

2. คำอธิบายที่ชัดเจนต่อประสบการณ์ดังกล่าว โดยอาศัยข้อมูลอ้างอิงจากองค์ความรู้ด้านการเปลี่ยนแปลงจิตสำนึก และองค์ความรู้จากศาสนธรรม โดยเฉพาะพระพุทธศาสนา ซึ่งจะช่วยให้คนร่วมสมัยนำประสบการณ์ชีวิตอันเป็นต้นแบบไปปรับใช้กับชีวิตของตน ได้ง่ายขึ้น

ขอบเขตการวิจัย

1. ประสบการณ์ชีวิตของศาสตราจารย์เกียรติคุณนายแพทย์ประเวศ วะสี โดยเน้นที่เส้นทางชีวิตภายใน ผ่านงานเขียนและการบอกเล่าของท่าน
2. การสังเกต การรับรู้ และความทรงจำของผู้เขียน ในการอยู่ร่วมครอบครัวเดียวกับศาสตราจารย์เกียรติคุณนายแพทย์ประเวศ วะสี
3. หนังสือและบทความที่ผู้อื่นเขียนถึงศาสตราจารย์เกียรติคุณนายแพทย์ประเวศ วะสี

บทที่ 2

ทบทวนวรรณกรรม

การทบทวนวรรณกรรมในวิทยานิพนธ์ฉบับนี้ ทำขึ้นเพื่อสร้างฐานความเข้าใจเกี่ยวกับความหมายของชีวิตและการเปลี่ยนแปลงชีวิตอย่างลึกซึ้ง โดยเฉพาะการเปลี่ยนแปลงทางด้านจิตใจ ซึ่งเป็นประเด็นสนใจหลักของงานชิ้นนี้

ผู้เขียนเริ่มทบทวนวรรณกรรมจากงานสองกลุ่ม คือ งานของเคน วิลเบอร์ (Ken Wilber) ซึ่งได้รับการอ้างอิงเสมอในกลุ่มผู้ศึกษาเรื่องจิตสำนึกใหม่ หรือ New Consciousness ในประเทศไทย งานของเขาเสนอภาพการเปลี่ยนแปลงจิตสำนึกในลักษณะพัฒนาการและบูรณาการ และพยายามอธิบายการเปลี่ยนแปลงจิตสำนึกซึ่งเป็นเชิงนามธรรมให้จับต้องได้มากขึ้น โดยลักษณะดังกล่าวได้กลายเป็นมุมมองหลักที่ผู้เขียนใช้ในการทำงานชิ้นนี้ด้วย ส่วนงานอีกกลุ่มหนึ่งที่ทบทวนในช่วงแรก ว่าด้วยประสบการณ์ตรงในการเปลี่ยนแปลงจิตสำนึกของบุคคลต่างๆ โดยใช้งานวิจัยของสถาบัน โนเอติกไซเอนซ์ (The Institute of Noetic Sciences) เป็นหลัก

เมื่อดำเนินงานวิจัยไประยะหนึ่ง ผู้เขียนได้ทบทวนวรรณกรรมเพิ่มเติมสำหรับใช้อธิบายการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นในขั้นตอนย่อยของแต่ละช่วงชีวิต และค้นพบว่างานของรูดอล์ฟ สไตเนอร์ (Rudolf Steiner) ที่อธิบายพัฒนาการของเด็กตั้งแต่แรกเกิดถึงเริ่มเป็นผู้ใหญ่ และงานของท่านพุทธทาส ที่นำแนวคิดอภิปรัชญา 4 มาอธิบายเชื่อมโยงกับอุดมคติของพระพุทธศาสนา สามารถให้ภาพชัดเจนในประเด็นนี้ นอกจากนั้นงานของ โคนาห์ โซฮาร์ (Donah Zohar) และเอียน มาร์แชล (Ian Marshall) ที่กล่าวถึงระดับแรงจูงใจและต้นทุนทางจิตวิญญาณ ก็สามารถช่วยเติมเต็มให้เห็นความสัมพันธ์ระหว่างพัฒนาการทางจิตใจของปัจเจกบุคคลกับพัฒนาการทางสังคมที่ส่งผลถึงกันและกันอย่างใกล้ชิด

เมื่อการดำเนินงานวิจัยใกล้เสร็จสมบูรณ์ ภาพใหญ่ชัดเจนภาพหนึ่งก็ปรากฏแก่สายตาผู้เขียน คือเส้นทางชีวิตทั้งชีวิตของคนธรรมดาคนหนึ่ง ที่เปลี่ยนแปลงไปอย่างสิ้นเชิงเมื่อได้พบการเรียนรู้ที่ดี จนสามารถบรรลุศักยภาพความเป็นมนุษย์ที่สมบูรณ์ เกิดจิตสำนึกใหม่ เป็นจิตสำนึกใหญ่ที่คำนึงถึงความอยู่ดีมีสุขของเพื่อนมนุษย์และธรรมชาติทั้งหมด ผู้เขียนจึงทบทวนวรรณกรรมเพิ่มเติมเกี่ยวกับการจัดการเรียนรู้เพื่อพัฒนามนุษย์ ซึ่งอาจารย์ประเวศเขียนขึ้นจากประสบการณ์ชีวิต

ตนเอง ด้วยหวังว่างานชิ้นสุดท้ายจะเป็นตัวช่วยให้ผู้อ่านเชื่อมต่อกันขึ้นต่างๆ ที่กล่าวถึงก่อนหน้านี้ เข้าเป็นภาพใหญ่เดียวกันได้ไม่ยากนัก

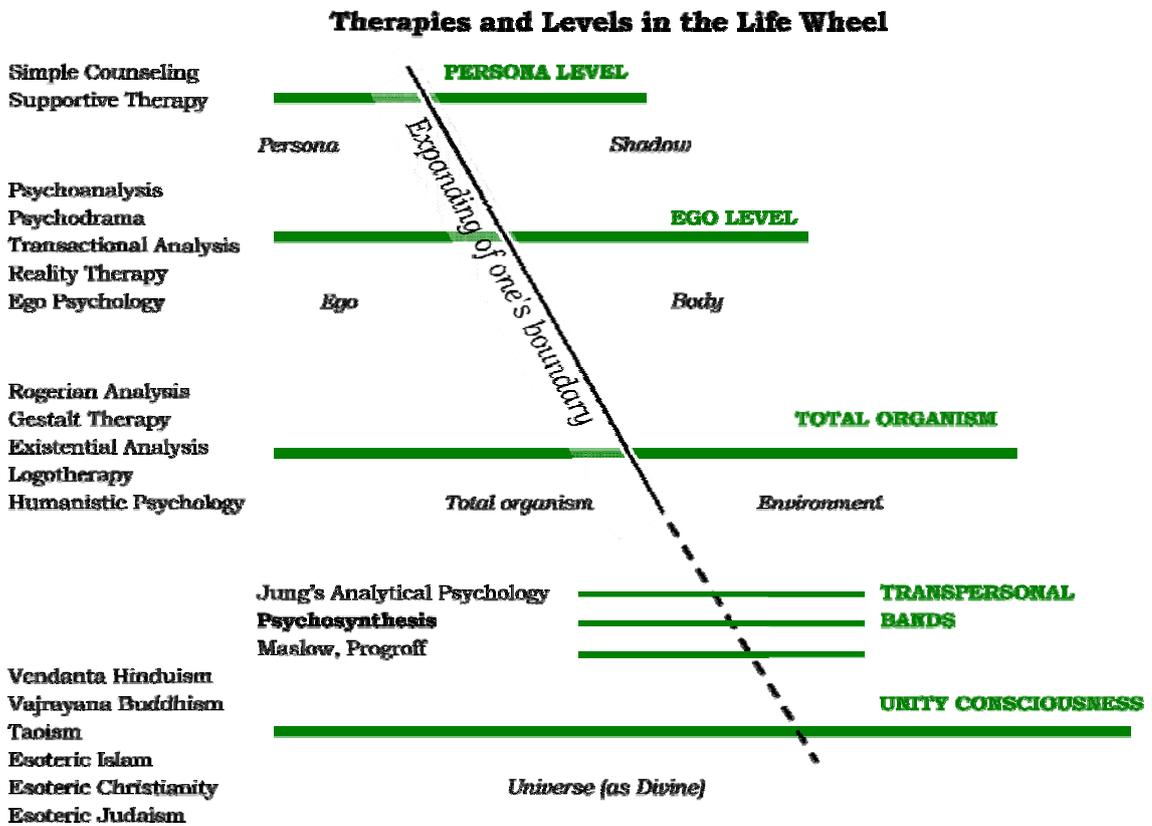
จุดร่วมสำคัญของแนวคิดต่างๆ ที่ยกมากล่าว ณ ที่นี้ อยู่ที่การอธิบายแบบแผนความเปลี่ยนแปลงของมนุษย์ในลักษณะก้าวหน้าแบบเป็นลำดับขั้นตอนเชิงพัฒนาการ (Developmental Stages) โดยชี้ให้เห็นกระบวนการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นอย่างต่อเนื่องสัมพันธ์กันเป็นสาย ไล่เรียงจากลำดับก่อนไปหลังแบบไม่ข้ามขั้นตอน จากหยาบไปละเอียด จากสั้นไปลึก จากแคบไปกว้าง หรือกล่าวอีกนัยหนึ่งคือจากระดับคุณภาพน้อยกว่า ไปสู่ระดับที่มีคุณภาพมากขึ้นเรื่อยๆ จนถึงที่สุดของพัฒนาการ ซึ่งจะกล่าวถึงแนวคิดต่างๆ ตามลำดับดังนี้

ทฤษฎีบูรณาการและแผนที่ความรู้เรื่องจิตสำนึก

งานของเคน วิลเบอร์ (Kenneth Earl Wilber II) นักคิดชาวอเมริกันร่วมสมัย และผู้ปฏิบัติธรรมตามแนวทางจิตวิญญาณแบบตะวันออก จะช่วยให้เราเข้าใจเรื่องพัฒนาการทางจิตใจทั้งของปัจเจกบุคคลและสังคมวัฒนธรรมอย่างเป็นรูปธรรมมากขึ้น ผ่านแผนที่ความรู้เรื่องจิตสำนึก หลากรูปแบบที่เขาทำขึ้น โดยในการทบทวนหัวข้อนี้เป็นการเก็บใจความสำคัญจากหนังสือ 3 เล่มของเขา คือ *Integral psychology* (Wilber, K., 2000). *No boundary* (Wilber, K., 2001) และ *Integral spirituality* (Wilber, K., 2007)

วิลเบอร์พัฒนา “แผนที่ความรู้เรื่องจิตสำนึก” ขึ้นหลายแบบอย่างต่อเนื่อง จากการรวบรวมความรู้แขนงต่างๆ โดยเริ่มจากวิทยาศาสตร์ จิตวิทยา ปรัชญา และศาสนาทั้งจากโลกตะวันตกและตะวันออก และทฤษฎีพัฒนาการอื่นๆ ผ่านมุมมองความรู้ทั้งในยุคก่อนสมัยใหม่ สมัยใหม่ และหลังสมัยใหม่ ร่วมกับประสบการณ์การทำสมาธิภาวนาที่เข้มข้นของตนเอง เพื่อค้นหาคำตอบเรื่อง “ศักยภาพสูงสุดของมนุษย์”

วิลเบอร์นำขึ้นส่วนความรู้เฉพาะที่เข้ากันได้ของแนวคิดต่างๆ มาใส่ลงในแผนที่ฉบับเดียวกัน เพื่อเติมเต็มและคลี่คลายเป็นความรู้ใหม่ที่ทรงพลัง แผนที่จิตสำนึกฉบับแรกๆ ของเขาเกิดขึ้นในช่วงปลายทศวรรษ 1970 แสดงให้เห็นการขยายขอบเขตของจิตสำนึกอย่างเป็นรูปธรรม และความรู้ทางจิตวิทยาและศาสนธรรมที่เหมาะสมกับการเยียวยาจิตสำนึกแต่ละระดับ (เช่น รูป 2.1) ทำให้เขาได้รับการยอมรับ ในฐานะนักทฤษฎีขั้นแนวหน้าของกลุ่มจิตวิทยาข้ามพ้นตัวตน (Transpersonal Psychology) ซึ่งสนใจมิติทางจิตวิญญาณและความสามารถของจิตในสภาวะพิเศษที่มีพลังมากกว่าปกติ และถือเป็นคลื่นลูกที่สี่ในวงการจิตวิทยาตะวันตกขณะนั้น ถัดจากพฤติกรรมศาสตร์ จิตวิเคราะห์ และจิตวิทยามนุษยนิยม ในช่วงเวลาที่ผ่านมามาตามลำดับ

รูป 2.1 ระดับจิตสำนึกและการเยียวยา (Wilber, 2001)

แผนที่แสดงถึงจิตสำนึกระดับต่างๆ ที่เชื่อมโยงกับความป่วยไข้ที่อาจเกิดขึ้นและการเยียวยาที่เหมาะสม การอ่านแผนที่อาจเริ่มจากบนลงล่าง โดยมองไปที่เส้นแนวขวาง 4 เส้นที่แสดงถึงจิตสำนึก 4 ระดับก่อน คือ ระดับบุคลิกภาพ (persona level) ระดับอัตตา (ego level) ระดับองค์รวมของกายและจิต (total organism) และระดับจิตหนึ่ง หรือจิตสำนึกที่เป็นหนึ่งเดียวกับจักรวาล (unity consciousness) ความยาวของแต่ละเส้นแสดงถึงความกว้างใหญ่ของระดับจิตสำนึกที่แตกต่างกันตามระดับพัฒนาการ

วิลเบอร์อธิบายว่า มนุษย์มีศักยภาพเข้าถึงจิตสำนึกทั้ง 4 ระดับได้ตามลำดับพัฒนาการของชีวิต จากระดับบุคลิกภาพซึ่งเกิดขึ้นเมื่อเด็กเริ่มรู้ความ และพัฒนาเรื่อยไปจนสามารถเข้าถึงจิตสำนึกที่เป็นหนึ่งเดียวกับจักรวาลในท้ายที่สุด ทั้งนี้พัฒนาการขั้นสุดท้ายจะเกิดขึ้นได้เมื่อเราปล่อยวางอัตตาตัวตน ซึ่งในภาพแสดงด้วยแถบการก้าวข้ามความเป็นตัวตน (transpersonal bands)

ประเด็นสำคัญถัดมาที่แผนท้อธิบายไว้ แสดงด้วยเส้นทแยงมุมที่ตัดผ่านกลางภาพ หมายถึงพรหมแดนสมมุติที่มนุษย์ขีดขึ้นเอง เพื่อเก็บสิ่งที่เราชอบในตัวเองเอาไว้ (ฝั่งซ้ายของเส้น) และกันสิ่งที่ไม่ชอบออกไป (ฝั่งขวาของเส้น) และหลอกตัวเองว่าสิ่งนั้นไม่เกี่ยวกับเรา

ในช่วงระหว่างจิตสำนึกระดับบุคลิกภาพและระดับอัตตา มีเส้นกั้นระหว่างบุคลิกภาพที่แสดงออกมามีภายนอก กับเงาหรือสิ่งที่เราไม่ยอมรับในตัวเอง ระหว่างจิตสำนึกระดับอัตตากับระดับองค์รวมของกายและจิต มีเส้นกั้นระหว่างความต้องการของอัตตากับความเป็นจริงทางรูปธรรมทั้งหมดของตัวเรา และระหว่างจิตสำนึกระดับองค์รวมของกายและจิตกับระดับจิตหนึ่ง มีเส้นกั้นระหว่างองค์รวมของกายและจิตตนเองกับสิ่งแวดล้อมภายนอกตัวเรา

วิลเบอร์บอกว่า เส้นพรหมแดนเหล่านี้ล้วนเป็นมายา เพราะความเป็นจริงตามธรรมชาติ ไม่มีสิ่งใดแบ่งแยกออกจากกัน การไม่ยอมรับบางอย่างในตัวเอง ทำให้สิ่งนั้นหลบเร้นไปอยู่ในจิตไร้สำนึก และคอยก่อวนให้เกิดทุกข์จากความขัดแย้งไม่รู้จบในตัวเอง ทำให้เราติดตันอยู่ในจิตสำนึกระดับนั้น ไม่สามารถปลดปล่อยตนเองเพื่อเติบโตสู่จิตสำนึกที่กว้างขวางและลึกซึ้งกว่าเดิม

ส่วนกลุ่มตัวอักษรในแถบแนวตั้งด้านซ้ายมือ แสดงถึงกลุ่มความรู้ 5 กลุ่ม ที่เหมาะกับการเยียวยาความป่วยไข้ของจิตสำนึกระดับต่างๆ จากบนลงล่างคือ

ความป่วยไข้ของจิตสำนึกระดับบุคลิกภาพ เหมาะกับการเยียวยาด้วยการให้คำปรึกษาแบบง่ายๆ และจิตบำบัดแบบประทับประคอง

ความป่วยไข้ของจิตสำนึกระดับอัตตา เหมาะกับการเยียวยาแบบจิตวิเคราะห์ ละครจิตบำบัด การวิเคราะห์ความสัมพันธ์ การบำบัดโดยเปลี่ยนแปลงวิธีคิด และจิตวิทยาของอัตตา

ความป่วยไข้ของจิตสำนึกระดับองค์รวมของกายและจิต เหมาะกับการเยียวยาด้วยการวิเคราะห์ชีว-พลังงาน การวิเคราะห์ในกลุ่มทฤษฎีของโรเจอร์ การบำบัดแบบเกสตัลต์ การวิเคราะห์ทางเลือกและอิสรภาพของชีวิต การบำบัดด้วยการแสวงหาความหมายของชีวิต และจิตวิทยามนุษยนิยม

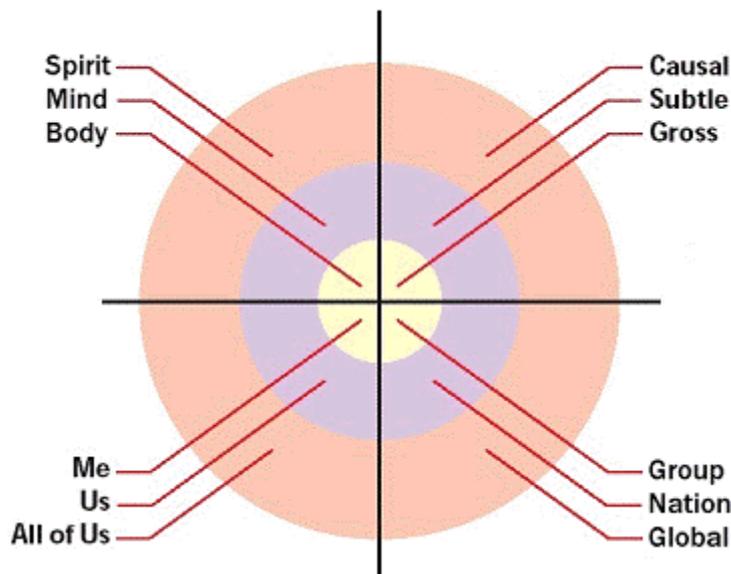
ส่วนจิตวิทยาแบบยุง จิตสังเคราะห์ และแนวคิดของมาสโลว์และพรอพรอฟในจิตวิทยาข้ามพ้นตัวตน สามารถเร่งกระบวนการข้ามพ้นตัวตนให้เร็วขึ้น จากนั้นการเยียวยาตามวิถีปฏิบัติของศาสนาและความเชื่อต่างๆ ที่เน้นการเชื่อมโยงมนุษย์เข้ากับวิถีของจิตวิญญาณ คือ ฮินดู นิกายเวทานตะ พุทธวัชรยาน เต๋า ซูฟี ศาสนาคริสต์โบราณที่เน้นมิติด้านจิตวิญญาณ และคัมภีร์บาลาห์ จะช่วยให้เราเข้าถึงจิตหนึ่งได้

หัวใจของแนวคิดพัฒนาการจิตสำนึกตามแนวคิดของวิลเบอร์เป็นไปตามหลักของทฤษฎีพัฒนาการ คือการไต่ระดับความก้าวหน้าอย่างเป็นลำดับขั้นตอน ไม่มีการข้ามขั้น ไม่มีการสลับตำแหน่งหรือพัฒนาการแบบย้อนกลับหลัง พัฒนาการที่ก้าวหน้าขึ้นจะทำให้เกิดศักยภาพ

ใหม่ๆ ที่มากขึ้นกว่าเดิม ขณะที่ศักยภาพเดิมก็ยังคงอยู่เป็นส่วนหนึ่งในระดับพัฒนาการใหม่นั้นด้วย พุทธิกัญญาหนึ่งคือ เป็นการพัฒนาจากระดับแรกเริ่ม ไปสู่ระดับที่มีคุณภาพมากขึ้นเรื่อยๆ ในลักษณะการ “ก้าวข้ามและหลอมรวม” (transcend and include) ซึ่งหมายความว่า ระดับพัฒนาการที่เกิดขึ้นทีหลัง จะก้าวข้ามข้อจำกัดของระดับก่อนหน้า ขณะเดียวกันก็หลอมรวมคุณสมบัติของระดับก่อนหน้าเอาไว้ในตัว ทำให้เกิดเป็นคุณภาพใหม่ และจะไม่ถอยกลับไปเป็นเหมือนเดิมอีก

วิลเบอร์พัฒนาแผนที่จิตสำนึกของเขาเรื่อยมา จนช่วงทศวรรษ 1990 เขาสร้างทฤษฎีที่พยายามอธิบายความจริงของโลกและชีวิต โดยขยายการค้นคว้าเชื่อมโยงพื้นที่ความรู้ด้านประวัติศาสตร์ โบราณคดี มานุษยวิทยา สังคมวิทยา ภาษาศาสตร์แบบหลังสมัยใหม่ นิเวศวิทยา และสุนทรียศาสตร์ และสร้างทฤษฎีบูรณาการ (Integral Theory) ขึ้น แผนที่จิตสำนึกที่เกิดขึ้นในช่วงนี้เรียกว่า และ “แผนที่ AQAL” (AQAL อ่านว่า อา-ควิล ย่อมาจาก “all-quadrants, all-levels, all lines, all states, all types” หรือ ทุกเสี้ยวส่วน ทุกระดับ ทุกเส้น ทุกสภาวะ ทุกประเภท) ซึ่งแสดงการพัฒนาการจิตสำนึกผ่านคำอธิบายเรื่องเสี้ยวส่วน ระดับ เส้น สภาวะ และประเภทของจิตสำนึก นอกจากนั้นยังเชื่อมโยงมิติด้านจิตสำนึกเข้ากับมิติต่างๆ อีกสามมิติของโลกและชีวิต คือ มิติทางกายภาพของมนุษย์ วัฒนธรรม และระบบสังคม-สิ่งแวดล้อม ซึ่งเขาบอกว่า แต่ละมิติคือเสี้ยวส่วน (quadrant หรือ ¼ ส่วน) ของภาพใหญ่เดียวกัน

รูป 2.2 เป็นตัวอย่างแผนที่ AQAL แบบง่ายๆ ที่แสดงความสัมพันธ์ของ “เสี้ยวส่วน” และ “ระดับ” พัฒนาการต่างๆ ของมนุษย์

รูป 2.2 แผนที่ AQAL แบบง่ายๆ (Wilber, K., 2005)

ภาพวงกลมใหญ่ถูกแบ่งเป็น 4 เลี้ยวส่วน วงกลมชั้นในสุดทั้งหมดแสดงการพัฒนา
ระดับแรก วงกลมชั้นกลางซึ่งใหญ่ขึ้นและโอบรวมระดับที่ผ่านมาเอาไว้เป็นการพัฒนาระดับกลาง
ซึ่งจะกลายเป็นส่วนหนึ่งของการพัฒนาระดับสูงในวงกลมนอกสุด วิลเบอร์บอกว่า เราจะแบ่งสเกล
พัฒนาการเป็นกี่ระดับก็ได้ตามความเหมาะสมกับเรื่องที่ต้องการใช้ โดยในการพูดถึงชุดระดับ
พัฒนาการแบบคร่าวๆ ทั่วไปมักนิยมแบ่งเป็น 3 ระดับเช่นนี้ เช่น ชุดของระดับก่อนตัวตน
(prepersonal) ตัวตน (personal) และข้ามพ้นตัวตน (transpersonal) ชุดของระดับการรับรู้ได้สำนึก
(subconscious) การรู้ตัว (self-conscious) และการรับรู้ด้วยจิตแบบพิเศษ (superconscious) หรือชุด
ของระดับสัญชาตญาณ (id) ผู้อัตตา (ego) และความเป็นหนึ่งเดียวอย่างไม่แบ่งแยก (Spirit)

หากมองแต่ละเลี้ยวส่วน จะเห็นว่าซีกบนทั้งซ้ายและขวาเป็นเรื่องการพัฒนาของ
ปัจเจก ซีกล่างทั้งซ้ายและขวาเป็นการพัฒนาของกลุ่ม ซีกขวาทั้งบนและล่างเป็นเรื่องนามธรรม ซีก
ซ้ายทั้งบนและล่างเป็นเรื่องรูปธรรม แต่ละเลี้ยวส่วนจึงเป็นตัวแทนความหมายที่แตกต่างกัน คือ
เลี้ยวบนซ้ายเป็นมิตินามธรรมของปัจเจกบุคคล คือตัวตนและจิตสำนึก เลี้ยวบนขวาเป็นมิตีรูปธรรม
ของปัจเจกบุคคล คือสมองและร่างกาย เลี้ยวล่างซ้ายเป็นมิตินามธรรมของกลุ่มคนหรือสังคม คือ
วัฒนธรรมและโลกทัศน์ ขณะที่เลี้ยวล่างขวาเป็นมิตีรูปธรรมของกลุ่มคนหรือสังคม คือระบบสังคม
และสิ่งแวดล้อม

สิ่งที่แสดงในแผนที่บอกเราว่า ระดับพัฒนาการแรกสุด (วงในสุด) แสดงถึงจิตสำนึกที่
ยังติดอยู่กับร่างกาย (ซ้ายบน) ทำให้สมองรับรู้ประสบการณ์ได้จากกายหรือรูปธรรมระดับหยาบ
เท่านั้น (ขวาบน) โลกทัศน์ของบุคคลหรือสังคมที่มีพัฒนาการระดับนี้คือการเอาตัวรอด (ซ้ายล่าง)
และระบบสังคมระดับนี้ให้ความสำคัญกับเครือญาติหรือกลุ่มของตนเป็นหลัก (ขวาล่าง)

ระดับพัฒนาการขั้นถัดมา (วงกลาง) จิตสำนึกจะขยายขอบเขตออกจากร่างกายเข้าสู่
โลกของความคิด (ซ้ายบน) สมองรับรู้ประสบการณ์ได้ในระดับความเป็นทิพย์ซึ่งอยู่นอกรูปธรรม
(ขวาบน) โลกทัศน์เข้าสู่การแบ่งปันความสัมพันธ์ คุณค่า อุดมคติ และความฝันร่วมกับผู้อื่น (ซ้าย
ล่าง) ขณะที่ระบบสังคมขยายความใส่ใจสู่ความเป็นประเทศหรือเพื่อนร่วมชาติ (ขวาล่าง)

ระดับพัฒนาการขั้นสูงสุด (วงนอกสุด) จิตสำนึกขยายตัวอีกครั้งสู่มิติทางจิตวิญญาณ
(ซ้ายบน) สมองสามารถรับรู้ประสบการณ์ละเอียดได้ถึงระดับเหตุปัจจัยที่สืบเนื่องต่อกันเป็นกระแส
กรรม (ขวาบน) โลกทัศน์เป็นการแบ่งปันสิ่งที่ทุกคนมีส่วนร่วมกันในฐานะเพื่อนมนุษย์ (ซ้ายล่าง) และ
ระบบสังคมเช่นนี้จะใส่ใจกับการอยู่ดีมีสุขของมวลมนุษยชาติ (ขวาล่าง)

วิลเบอร์สรุปขั้นตอนการพัฒนาจิตตามแผนที่เชื่อมโยงเข้ากับช่วงชีวิตมนุษย์ว่า เริ่ม
จากจิตสำนึกระดับแรกสุดซึ่งเกิดขึ้นเมื่อเด็กเกิดใหม่เริ่มรู้ความ เมื่อเด็กเติบโตขึ้น จิตสำนึกระดับที่
สองคือระดับอัตตาคะพัฒนาขึ้น หากพัฒนาการของชีวิตเป็นไปด้วยดี เราจะเติบโตและแก่ชราเป็น

ผู้ใหญ่ที่บรรลุสติภาวะทางอารมณ์สมบูรณ์ และจิตสำนึกจะพัฒนาต่อไปสู่ระดับที่สาม คือการเข้าใจองค์รวมของกายและจิต คือเห็นความเชื่อมโยงของชีวิตอย่างเป็นบูรณาการ ส่วนจิตสำนึกระดับสุดท้าย ซึ่งเป็นระดับสูงสุดที่ศักยภาพของมนุษย์จะเข้าถึงได้ที่วิลเบอร์เรียกว่า “จิตสำนึกที่เป็นหนึ่งเดียว” หรือ Unity Consciousness นั้น เป็นจิตที่เข้าถึงมิติจิตวิญญาณ สามารถสัมผัสรู้ความศักดิ์สิทธิ์ของจักรวาล และเห็นความเชื่อมโยงเป็นหนึ่งเดียวของสรรพสิ่ง เป็นจิตสำนึกที่จะเกิดขึ้นหลังจากปล่อยวางอัตตาตัวตน และเข้าสู่หนทางแห่งจิตวิญญาณ

รูป 2.3 เป็นตัวอย่างแผนที่สเกลละเอียดขึ้น ซึ่งแสดงให้เห็นความเชื่อมโยงระหว่างพัฒนาการทางจิตสำนึกของปัจเจกบุคคลกับจิตสำนึกร่วมของสังคมได้ชัดเจนท่ามกลางกาลเวลาอันยาวนานของมนุษยชาติ แผนที่ฉบับนี้วิลเบอร์อ้างอิงจากทฤษฎีของเคลร์ กราฟส์ (Clare W. Graves) นักจิตวิทยาชาวอเมริกัน ผู้สร้างทฤษฎีพัฒนาการผู้ใหญ่ ซึ่งกลายเป็นทฤษฎีฐานของหนังสือที่ขายดีต่อเนื่องยาวนานเรื่อง *Spiral Dynamics* ของดอน เบค (Don Edward Beck) และคริสโตเฟอร์ โกวาน (Christopher C. Cowan)

แผนที่แสดงพัฒนาการในแต่ละเลี้ยวส่วนออกเป็น 8 ระดับ ยกเว้นเลี้ยวส่วนของสมองและอวัยวะของร่างกาย (ขวบน) ที่แบ่งคร่าวๆ เป็น 3 ระดับขึ้นไป จากการพัฒนาอวัยวะเพื่อการอยู่รอด ไปสู่การเกิดการสมองเก่า การเกิดสมองใหม่ และอื่นๆ ส่วนอีก 3 เลี้ยวส่วน คือ ตัวตนและจิตสำนึก (ซ้ายบน) วัฒนธรรมและโลกทัศน์ (ซ้ายล่าง) และระบบสังคมและสิ่งแวดล้อม (ขวาล่าง) ถ้าอ่านความเชื่อมโยงกันของแต่ละระดับพัฒนาการจะได้ดังนี้

ระดับ 1 จิตสำนึกดั้งเดิมและการใช้สัญชาตญาณ - วัฒนธรรมดั้งเดิม - ระบบสังคมเป็นการรวมกลุ่มของสายตระกูลเพื่อความอยู่รอด

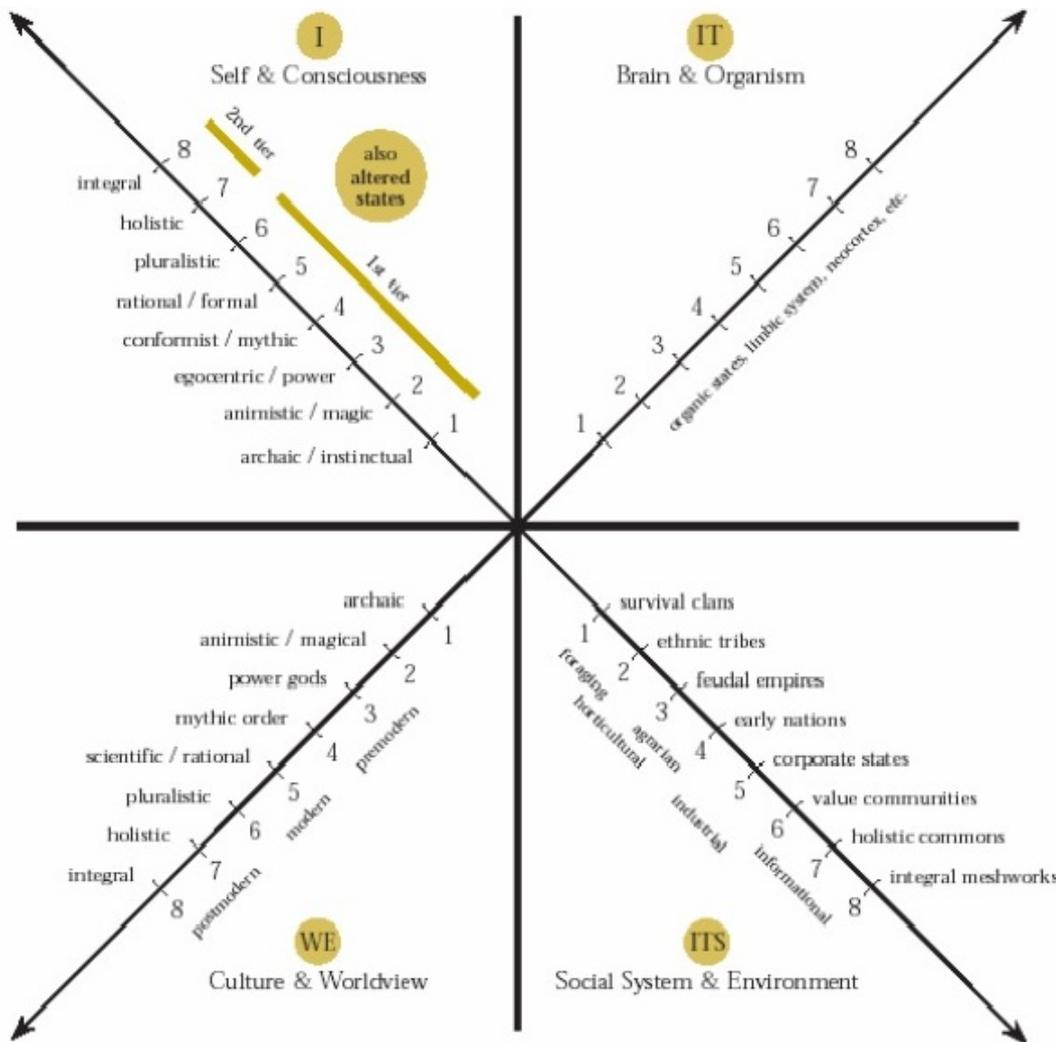
ระดับ 2 จิตสำนึกในยุคการถือผีและการใช้เวทมนตร์คาถา - วัฒนธรรมถือผีและใช้เวทมนตร์ - ระบบสังคมเป็นการรวมกลุ่มแบบชนเผ่า

ระดับ 3 จิตสำนึกที่ยึดตัวเองเป็นศูนย์กลางและนิยมการใช้อำนาจ - วัฒนธรรมที่ยึดมั่นความศรัทธาในพระเจ้าหรือผู้ทรงอำนาจ - ระบบสังคมเป็นอาณาจักรที่ปกครองโดยระบบศักดินา

ระดับ 4 จิตสำนึกที่ยึดถือกฎระเบียบ ดำเนินการศักดิ์สิทธิ์ของเทวภษัตริย์ - วัฒนธรรมการจัดระดับชั้นของสังคมตามอำนาจดั้งเดิม - ระบบสังคมเป็นรัฐชาติเริ่มแรก

ระดับ 5 จิตสำนึกที่เน้นการใช้เหตุผลและหลักการ - วัฒนธรรมวิทยาศาสตร์ การใช้เหตุผล การปฏิบัติตามกฎระเบียบที่สร้างขึ้น - ระบบสังคมอยู่ในรูปของรัฐที่มาจากการร่วมมือกันของกลุ่มอำนาจต่างๆ

ระดับ 6 จิตสำนึกที่ยอมรับความแตกต่างหลากหลายแบบพหุนิยม - วัฒนธรรมพหุนิยม - ระบบสังคมเกิดจากชุมชนที่ยึดถือคุณค่าร่วม

รูป 2.3 แผนที่ AQAL ที่มีรายละเอียดมากขึ้น (Wilber, K., 2005)

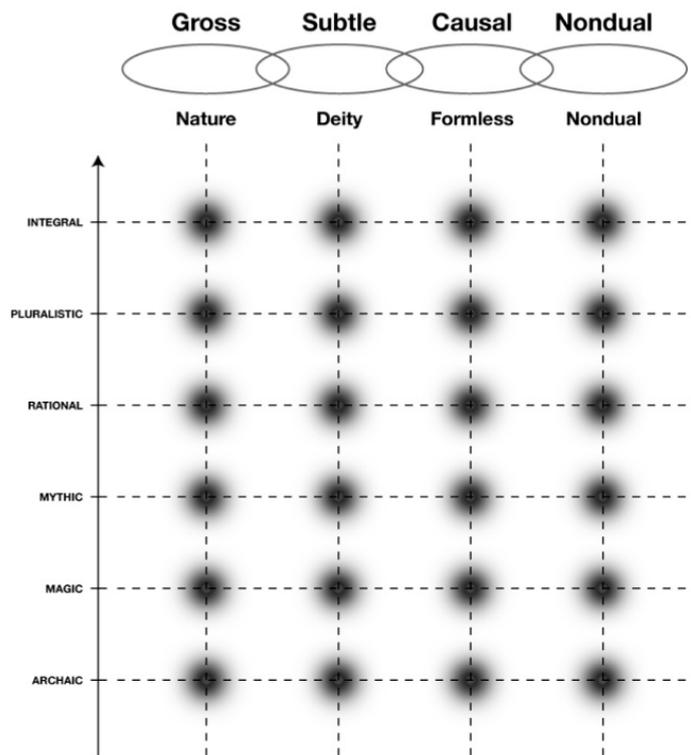
ระดับ 7 จิตสำนึกที่มองเห็นสิ่งต่างๆ เป็นองค์รวม - วัฒนธรรมแบบองค์รวม - ระบบสังคมเป็นการดูแลและใช้ประโยชน์ทรัพยากรธรรมชาติและวัฒนธรรมร่วมกันแบบเป็นองค์รวม

ระดับ 8 จิตสำนึกที่เห็นความเชื่อมโยงสัมพันธ์ของทั้งหมดอย่างบูรณาการ - วัฒนธรรมบูรณาการ - ระบบสังคมเป็นเครือข่ายบูรณาการที่เชื่อมโยงส่วนต่างๆ ทั้งหมดในพื้นที่หนึ่งๆ เข้าด้วยกันเป็นเครือข่ายความสัมพันธ์แนวราบ มีการกระจายอำนาจอย่างเท่าเทียมและเคารพซึ่งกันและกัน และไม่มีส่วนใดถูกจงใจละทิ้ง ปฏิเสธ แบ่งแยก หรือทำลาย

หากแบ่งสเกลขยายขึ้น เลี้ยวส่วนของโลกทัศน์และวัฒนธรรมจะแบ่งเป็น 3 ระดับ คือ ก่อนสมัยใหม่ สมัยใหม่ และหลังสมัยใหม่ เลี้ยวส่วนของระบบสังคมและสิ่งแวดล้อมแบ่งเป็น 5

ระดับคือ ยุคเก็บของป่าล่าสัตว์ เพาะปลูก การสร้างระบบเกษตรกรรม ยุคอุตสาหกรรม และยุคข้อมูลข่าวสาร และเสี้ยวส่วนของอิตตาและจิตสำนึกจะแบ่งเป็น 2 กลุ่มใหญ่ คือ จิตสำนึกระดับ 1 – 6 เป็นจิตสำนึกขั้นที่ 1 ซึ่งมนุษย์มีร่วมกับสัตว์ คือเน้นการแย่งชิงเอาตัวรอด ส่วนจิตสำนึกระดับ 7-8 เป็นจิตสำนึกขั้นที่ 2 ซึ่งพบเฉพาะในมนุษย์ คือความสามารถละวางความเห็นแก่ตัว เพื่อยู่ร่วมกันด้วยสันติภาพ¹

อีกตัวอย่างหนึ่งในรูป 2.4 เป็นแผนที่ที่ขยายความในมิติจิตสำนึกของปัจเจกบุคคลให้ชัดเจนขึ้น ซึ่งเป็นแผนที่ที่วิลเบอร์ ร่วมกับเพื่อนของเขาชื่อ อัลแลน คอมบส์ (Allan Combs) จัดทำขึ้น เพื่อแสดงความเชื่อมโยงระหว่าง “ระดับพัฒนาการทางจิต” ซึ่งเมื่อเกิดขึ้นแล้วจะคงอยู่ถาวรชั่วระยะเวลาหนึ่ง กับ “สภาวะจิต” ที่เกิดดับแปรเปลี่ยนไปในแต่ละขณะอย่างเป็นอิสระต่อกัน

รูป 2.4 ตารางวิลเบอร์-คอมบส์ (The Wilber-Combs Lattice) (Wilber, K., 2007)

¹ สำหรับผู้ที่คุ้นเคยกับงาน *Spiral Dynamics* ของเบคและโคแวน ซึ่งใช้คำว่า “มีม” (MEME) ในความหมายใกล้เคียงกับ “ระดับจิต” ของวิลเบอร์ สามารถเทียบเคียงกันได้ดังนี้

จิตสำนึกขั้นที่ 1: ระดับจิตที่ 1 ของวิลเบอร์ = มีมสีเบจของเบคและโคแวน, ระดับจิตที่ 2 = มีมสีม่วง, ระดับจิตที่ 3 = มีมสีแดง, ระดับจิตที่ 4 = มีมสีน้ำเงิน, ระดับจิตที่ 5 = มีมสีส้ม, ระดับจิตที่ 6 = มีมสีเขียว

จิตสำนึกขั้นที่ 2: ระดับจิตที่ 7 = มีมสีเหลือง, ระดับจิตที่ 8 = มีมสีฟ้าเทอร์คอยซ์

แนวตั้งของภาพแสดงระดับพัฒนาการทางจิตขั้นต่างๆ ไล่ระดับจากล่างขึ้นบน เริ่มตั้งแต่จิตสำนึกดั้งเดิมและการใช้สัญชาตญาณ การถือผีและการใช้เวทมนตร์คาถา การยึดถือตำนาน และเรื่องเล่าศักดิ์สิทธิ์ การใช้เหตุผล พหุนิยม และบูรณาการ

แนวนอนของภาพแสดงระดับของสภาวะจิต จากด้านขวาเป็นขั้นหยาบกว่า ไล่ไปทางซ้ายซึ่งละเอียดขึ้นเรื่อยๆ ตั้งแต่สภาวะแรกคือการรับรู้ของจิตผ่านกายหยาบตามการรับรู้ปกติ สภาวะถัดมาคือโลกในมิตินามธรรม กายทิพย์ หรือรูปฌาน ต่อไปยังการเข้าใจและเข้าถึงความสลับต่อของกระแสเหตุปัจจัยในระดับอรูปฌาน และสูงสุดที่การเข้าถึงความเป็นหนึ่งเดียวกับสรรพสิ่งแบบอภิวินิชา

สิ่งสำคัญที่แผนที่นี้พยายามอธิบายคือ คนที่อยู่ในขั้นตอนการพัฒนาจิตระดับใดก็ตาม (แนวตั้ง) สามารถมีประสบการณ์ของสภาวะจิตได้ทุกแบบ (แนวนอน) โดยระดับพัฒนาการทางจิตจะเป็นตัวควบคุมภาพของสภาวะจิตแต่ละแบบให้หยาบ-ละเอียดต่างกันตามระดับพัฒนาการ เช่น สภาวะจิตปกติของคนในระดับพัฒนาการพหุนิยม จะละเอียดประณีตกว่าสภาวะจิตใดก็ตามของคนในระดับที่ยึดมั่นเหตุผล

หากเป็นกรณีของสังคม ในสังคมที่มีระดับพัฒนาการก่อนสมัยใหม่ที่เน้นเรื่องศรัทธาและอำนาจ แม้จะมีการฝึกจิตจนเข้าถึงสภาวะจิตขั้นสูง ก็มีแนวโน้มว่าบุคคลในสังคมนั้นจะยังติดยึดกับหลักความเชื่อของตนอย่างเหนียวแน่น และไม่ยอมรับวิธีการหรือคำสอนที่แตกต่างออกไป ส่วนในสังคมที่มีระดับพัฒนาการขั้นสมัยใหม่ ซึ่งมีลักษณะเด่นอยู่ที่การยึดติดอัตตาตัวตน เมื่อบุคคลในสังคมเช่นนี้เข้าถึงสภาวะจิตขั้นสูง ก็มีแนวโน้มที่จะหลงตัวเองว่าดีกว่าคนอื่น ยึดติดศีลพรต และเกิดอาการต่อต้านการเรียนรู้เชิงเหตุผลและวิชาการ ซึ่งเป็นลักษณะที่พบได้ทั่วไปในสังคมปัจจุบันและในสถานศึกษาที่เน้นการเรียนการสอนทางจิตวิญญาณ เนื่องจากกรอบโลกทัศน์ของจิตระดับต่างๆ จะสร้างนิยามให้กับประสบการณ์ตามระดับการพัฒนาของตน

แม้ว่างานของวิลเบอร์จะกว้างขวางและมีเรื่องสนุกสนานให้ค้นคว้าได้เยอะกว่านี้มาก แต่ผู้เขียนขอจำกัดการทบทวนงานของเขาไว้เพียงเท่านี้ เพื่อให้พอเหมาะกับความเจตนาที่ตั้งใจให้ผู้อ่านมองเห็นเรื่องราวของการเปลี่ยนแปลงจิตสำนึกในลักษณะที่จับต้องได้มากขึ้น รวมทั้งเข้าใจการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นทั้งในลักษณะพัฒนาการและบูรณาการ

เมื่อจิตสำนึกเปลี่ยน มุมมองต่อโลกและชีวิตก็เปลี่ยนอย่างลึกซึ้ง

หัวข้อนี้เป็นการทบทวนเกี่ยวกับประสบการณ์การเปลี่ยนแปลงจิตสำนึกของปัจเจกบุคคลจากหนังสือ *Living Deeply: The Art & Science of Transformation in Everyday Life* (Schlitz,

M. M., Vieten, C., & Amorok, T., 2007) หนังสือเล่มนี้เขียนขึ้นจากผลการวิจัยระยะยาวกว่าสิบปีของสถาบันโนเอติกไซเอนซ์ ในสหรัฐอเมริกา ซึ่งก่อตั้งขึ้นจากแรงบันดาลใจของเอ็ดการ์ มิทเชลล์ (Edgar Mitchell) อดีตนักบินอวกาศยานอพอลโล 14 เพื่อส่งเสริมการเปลี่ยนแปลงจิตสำนึกทั้งของปัจเจกบุคคลและกลุ่ม ผ่านการทำวิจัยเรื่องจิตสำนึก การจัดการศึกษา และการมีส่วนร่วมในชุมชนเรียนรู้ระดับโลก

เอ็ดการ์ มิทเชลล์ ให้สัมภาษณ์เกี่ยวกับประสบการณ์ของตนเองไว้ในหนังสือเล่มนี้ว่า

“ในฐานะคนเรียนจบจาก MIT เป็นวิศวกรการบิน และเป็นนักบินอวกาศ ก็พูดได้ว่าผมเข้าใจเรื่องการก่อกำเนิดของดวงดาวและจักรวาล รู้เรื่องควอนตัมฟิสิกส์เล็กน้อย รู้เรื่องฟิสิกส์คลาสสิก วิศวกรรมศาสตร์ และกลศาสตร์ท้องฟ้ามากที่สุด ซึ่งทั้งหมดก็ดูเหมาะสมดีแล้วสำหรับการสำรวจอวกาศ แต่ขณะที่ผมมองออกไปยังสรวงสวรรค์บนเส้นทางจากดวงจันทร์กลับบ้าน ความเข้าใจที่ลึกซึ้งบางอย่าง ซึ่งตอนนี้ผมอยากเรียกว่าเป็นประสบการณ์ข้ามพ้นตัวตนก็เกิดขึ้น

ผมตระหนักรู้ว่า โมเลกุลในร่างกายของผมถูกสร้างเป็นต้นแบบมาจากกลุ่มดวงดาวอันเก่าแก่ เช่นเดียวกับ โมเลกุลของยานอวกาศ ของเพื่อนๆ และของทุกสิ่งที่มีมองเห็นได้ รวมทั้งดาวโลกที่อยู่ต่อหน้าเราข้างนอกนั้น และทันใดนั้น ทุกสิ่งทุกอย่างก็กลายเป็นเรื่องของผมห้วนๆ ทั้งหมดนั้นเป็น โมเลกุลของผม

มันเป็นประสบการณ์ของความเชื่อมโยงเป็นหนึ่งเดียวกัน เป็นประสบการณ์ของความปิติสุขเหลือล้นแบบที่ทำให้คุณน้ำตาไหลโดยไม่มีสาเหตุ เป็นน้ำตาของความสุข ไม่ใช่ความเศร้า ประสบการณ์นี้เกิดขึ้นต่อเนื่องอยู่สามวัน ผมทำงานไปด้วย หมายความว่าผมมีหน้าที่ที่ต้องทำ แต่เมื่อทำเสร็จ ผมก็จะมองไปนอกหน้าต่าง แล้วประสบการณ์ทั้งหมดก็เกิดขึ้นซ้ำอีก มันล้ำลึกมาก ผมเข้าใจชัดเจนแล้วว่า เรื่องราวที่วิทยาศาสตร์บอกเกี่ยวกับตัวเรา จักรวาลของเรา และศาสนาของเรานั้นยังไม่สมบูรณ์และมีข้อพร่อง ผมรู้แล้วว่า ความคิดแบบนิวตันที่บอกว่าสิ่งต่างๆ ในจักรวาลอยู่อย่างแยกส่วนและเป็นอิสระต่อกันนั้น เป็นคำอธิบายที่ไม่ได้ถูกต้องทั้งหมด”

(Schlitz, M. M., Vieten, C., & Amorok, T., 2007: 45-46)

มาริลิน มันทาลา ชลิตซ์ และคณะ เล่าถึงเรื่องราวมากมายที่ได้จากการสัมภาษณ์เกี่ยวกับเปลี่ยนแปลงโลกทัศน์ต่อตนเองและโลกอย่างลึกซึ้งของผู้นำทางจิตวิญญาณซึ่งเป็นที่ยอมรับในสายปฏิบัติแบบต่างๆ จากทั่วโลก ทั้งผู้นำศาสนาและความเชื่อต่างๆ ผู้นำชนเผ่าพื้นเมือง รวมทั้งในกลุ่มคนทำงานสายอาชีพต่าง เช่น นักวิชาการ แพทย์ พยาบาล นักจิตวิทยาครู ศิลปิน นักธุรกิจ นักกีฬา คนเป็นแม่ ฯลฯ กว่า 900 คน สิ่งที่น่าสนใจคือ แม้แต่ละคนจะมีเส้นทางการเรียนรู้และวิถีปฏิบัติที่เข้มข้นหลากหลายวิธีการ แต่ผลที่เกิดขึ้นล้วนเป็นไปในทิศทางเดียวกัน คือการ “เกิดโลก

ทัศน์ใหม่อย่างถาวรในลักษณะที่เกิดความรัก ความเมตตากรุณา เห็นแก่ประโยชน์ของผู้อื่นเป็นสำคัญ รู้สึกเชื่อมโยงกับผู้อื่น และอุทิศตนเพื่อสร้างสรรค์โลกที่สุขสงบและยั่งยืนยิ่งขึ้นสำหรับทุกคน” (Schlitz, M. M., Vieten, C., & Amorok, T., 2007: 5, 9)

แม้โดยปกติ โลกทัศน์หรือมุมมองต่อโลกและชีวิตของเราจะกักขังเราไว้ในกรอบการรับรู้โลกบางอย่าง และเป็นสิ่งสำคัญที่กำหนดความคิด ความรู้สึก และการกระทำต่างๆ ของเรา แต่หากเรามองย้อนกลับไปในชีวิต เราจะพบจุดเปลี่ยนหลายครั้งที่ทำให้โลกทัศน์ของเรากว้างขึ้นแบบไม่รู้ตัว ซึ่งอาจเป็นช่วงขณะที่เรารู้สึกเชื่อมโยงกับบางอย่างที่ยิ่งใหญ่ จนทำให้การยึดกับตัวเองเลือนหายไปอย่างฉับพลัน หรืออาจเป็นการเปลี่ยนแปลงความคิดจิตใจที่ละเอียดละออน้อยแบบค่อยเป็นค่อยไปในช่วงเวลายาวนานที่ผ่านมา

ชลิตซ์ และคณะ กล่าวว่า การเปลี่ยนแปลงมุมมองและโลกทัศน์จนกระทั่งจิตสำนึกใหม่เกิดขึ้น หรือที่เรียกว่า Transformation of Consciousness นั้นเกิดขึ้นบ่อยกว่าที่เราคิด ทั้งในเหตุการณ์ปกติทั่วไป และเหตุการณ์พิเศษบางอย่างที่พาเราไปสัมผัสความลึกลับของโลกและชีวิต การใส่ใจกับช่วงขณะของการเปลี่ยนแปลงเหล่านั้น จะช่วยฟุ้งฟักและเชื้อเชิญให้การเปลี่ยนแปลงเกิดขึ้นได้บ่อยขึ้นและลึกซึ้งไหลมากขึ้น

สำหรับในเมืองไทย อาจารย์ประเวศเป็นคนหนึ่งที่กล่าวถึงคำว่า Transformation of Consciousness บ่อยๆ ในช่วงเวลาราว 10 ปีที่ผ่านมา ท่านแปลคำนี้เป็นภาษาไทยว่า “การเปลี่ยนแปลงขั้นพื้นฐาน” และอธิบายว่า เป็นการเปลี่ยนแปลงความรู้สึกนึกคิดใหม่แบบที่จะไม่กลับไปเป็นเหมือนเดิมอีก โดยเป็นการเปลี่ยนแปลงที่จะเกิดขึ้นตามธรรมชาติในขั้นตอนวิวัฒนาการของมนุษย์ เหมือนลูกเงี้ยวที่ต้องเจาะเปลือกไข่ออกมาเมื่อถึงเวลา เพราะทนอยู่ในเปลือกไข่หรือภพภูมิเดิมต่อไปไม่ได้อีกแล้ว และถ้าออกมาไม่ได้ก็ต้องตาย สำหรับมนุษย์เรา ท่านบอกว่า ร่างกายของเราเปลี่ยนแปลงมานานในช่วงหลายล้านปีจนอยู่ตัว จากนั้นร่างกายมนุษย์จะไม่เปลี่ยนแปลง แต่สิ่งที่จะเปลี่ยนแปลงต่อจากนี้คือจิตใจของเรา (เช่นใน ประเวศ วะลี, 2545; 2547)

ศาสตราจารย์นายแพทย์ประสาน ต่างใจ ซึ่งเป็นคนไทยที่สนใจศึกษาเรื่องการเปลี่ยนแปลงจิตสำนึกใหม่ต่อเนื่องมาหลายสิบปี ได้ขยายความเกี่ยวกับกระบวนการเปลี่ยนแปลงจิตสำนึกว่า คือการวิวัฒนาการของจิตโดยมีการรู้เพิ่มขึ้นทีละนิดๆ สะสมเรื่อยไปจนกระทั่งสามารถเป็นหนึ่งเดียวกับสิ่งสูงสุดที่กล่าวไว้ในศาสนธรรมและความเชื่อต่างๆ ซึ่งเรียกกันในหลายชื่อ เช่น “จิตเดิมแท้” “จิตหนึ่ง” “จิตจักรวาล” “พระเจ้า” หรือ “นิพพาน” อันเป็นสภาวะที่ไม่มีการเกิด การตาย และการแบ่งแยกแบบชั่วคราวข้ามอีกต่อไป ท่านบอกว่า วิวัฒนาการทางจิตเช่นนี้เป็นเรื่องที่ต้องดำเนินไปตามธรรมชาติ มนุษย์ทั้งหมดต้องวิวัฒนาการไปเช่นนั้น และการที่เราเวียนว่ายตายเกิดอยู่ใน

วิถีสงสาร ก็เพื่อเดินไปให้ถึงปลายทางของวิวัฒนาการเดียวกัน (ประสาน ต่างใจ, 2547; 2552, 9 พฤษภาคม [สัมภาษณ์ส่วนตัว])

หนังสือ *Living Deeply* กล่าวถึงประตูสู่การเปลี่ยนแปลงจิตสำนึกว่า มักเกิดจากประสบการณ์บางอย่างที่เข้ามาสั่นคลอนฐานความคิดความเชื่อเดิมของเรา และช่วยให้เรามองเห็นข้อจำกัดหรือความผิดพลาดของวิถีทางที่เป็นอยู่ ซึ่งอาจเกิดขึ้นในขณะที่เราเผชิญวิกฤตหรือความทุกข์สาหัสจนต้องยอมศิโรราบกับชีวิต และไม่มีทางอื่นที่จะผ่านสถานการณ์นั้นๆ ไปได้นอกจากต้องเปลี่ยนแปลงตัวเอง หรืออาจเกิดจากการประสบอุบัติเหตุหรือความเจ็บป่วยร้ายแรงของตัวเองหรือคนที่เรารัก นอกจากนี้ยังอาจเป็นประสบการณ์ที่เกิดขึ้นในช่วงขณะที่เราได้สัมผัสประสบการณ์ลึกลับทางจิตวิญญาณ หรือขณะที่ได้อยู่ใกล้ชิดเชื่อมโยงเป็นหนึ่งเดียวกับธรรมชาติ

นอกจากสถานการณ์พิเศษที่เกิดกับเราในบางช่วงตอนของชีวิตแล้ว เราสามารถพบจุดเริ่มต้นของการเปลี่ยนแปลงได้ในชีวิตประจำวันด้วย โอกาสที่เอื้อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงได้มากที่สุดคือการได้เชื่อมโยงผูกพันกับครู ซึ่งใช้ชีวิตอยู่ในวิถีของความจริงบางอย่างที่เรากำลังแสวงหาตัวตนของครูจะช่วยให้เรามองโลกและชีวิตเปลี่ยนแปลงได้อย่างลึกซึ้ง และเปิดทางสู่การอุทิศตนต่อเป้าหมายอันสูงส่ง ส่วนจุดเริ่มต้นอื่นๆ ในชีวิตประจำวันก็เช่น การเลี้ยงดูลูก ขณะทำสวน เล่นกีฬาได้อ่านหนังสือดีๆ สักเล่ม ได้ยีนความคิดใหม่ๆ บางอย่าง ได้สัมผัสช่วงขณะแห่งความงามมหัศจรรย์ของธรรมชาติ เมื่อเด็กทารกกำนิ้วเราไว้ หรือตอนที่เราทะเลาะกับแฟน

เราทุกคนสามารถรดน้ำพรวนดินเมล็ดพันธุ์แห่งการเปลี่ยนแปลงอย่างลึกซึ้งที่มีอยู่แล้วในตัวเราให้หยั่งรากและเติบโตได้ด้วยวิธีอันหลากหลาย ชนิดซ์ และคณะพบว่า วิธีที่ผู้นำทางจิตวิญญาณใช้กันมาก คือการเพียรทำความรู้สึกตัวให้เกิดขึ้นอยู่เสมอ การรู้ตัวทำให้เราถอยห่างจากการจมอยู่ในสถานการณ์ต่างๆ ออกมามองเห็นตัวเองและกระบวนการคิดที่เป็นอยู่ ซึ่งช่วยให้เราสามารถเปิดตนเองให้กว้างขึ้นเพื่อเรียนรู้จากสิ่งที่เกิดขึ้นอย่างแท้จริง และเกิดความเข้าใจในธรรมชาติของสถานการณ์ต่างๆ และมองเห็นรากของปัญหาที่อยู่ในตัวเอง ซึ่งเป็นก้าวแรกของการตัดสินใจว่าจะต้องเปลี่ยนแปลงสิ่งใด ด้วยก้าวอย่างไร แต่อย่างไรก็ตาม การเปิดตัวเองในสนามการเรียนรู้ต้องการปัญญาหรือความเข้าใจที่ลึกซึ้งและอุเบกขาหรือความสงบนิ่งและมั่นคงภายในด้วย เพื่อสร้างความสมดุล และป้องกันไม่ให้ประสบการณ์การเรียนรู้กลายเป็นความเจ็บปวดฝังลึกที่ขัดขวางการเติบโตทางจิตวิญญาณให้ก้าวหน้าต่อไป

เมื่อเมล็ดพันธุ์แห่งการเปลี่ยนแปลงเริ่มหยั่งรากในตัวเรา การฝึกปฏิบัติอย่างต่อเนื่องเพื่อฟุ่มฟักต้นไม้แห่งจิตวิญญาณให้งอกงามอย่างมั่นคงเป็นสิ่งจำเป็น งานวิจัยของ *Living Deeply* พบว่า ผู้ให้สัมภาษณ์ร้อยละ 68 ฝึกปฏิบัติในรูปแบบตามประเพณี เช่น การทำสมาธิภาวนาหรือสวด

มนต์ และร้อยละ 73 ฝึกปฏิบัตินอกกรอบแบบศาสนา เช่น ผ่านการอ่าน เขียน ทำงานศิลปะ เล่นดนตรี สร้างจินตภาพ ศึกษาเรื่องจิตวิญญาณและจิตสำนึก ฯลฯ

ความหลากหลายของวิธีการที่พบสอดคล้องกับผลงานวิจัยสำคัญชิ้นหนึ่งของ The Center of Contemplative Mind in Society ในสหรัฐอเมริกา ซึ่งรวบรวมวิธีฝึกปฏิบัติในศาสนาและภูมิปัญญาต่างๆ ที่พัฒนาสืบต่อกันมานับพันปี และแบ่งได้ 7 กลุ่ม คือ (1) กระบวนการสร้างสรรค์เพื่อการภาวนา เช่น การร้องเพลง ทำงานศิลปะ เล่นดนตรี การเขียน (2) การภาวนาแบบเคลื่อนไหว เช่น โยคะ ไทจี เดินจงกรม (3) การภาวนาที่เน้นความสงบ เช่น นั่งสมาธิ วิปัสสนา เข้าเจียบ (4) การทำกิจกรรมเพื่อสังคม เช่น ทำงานอาสาสมัคร ธรรมยาตรา การเป็นประจักษ์พยานเพื่อประท้วงแบบอหิงสา (5) การบ่มเพาะความรักความเมตตา เช่น แม่เมตตา ภาวนาทองเลน (6) การทำพิธีกรรม เช่น นิเวศภาวนา การทำพิธีต่างๆ ตามประเพณีศาสนา การสร้างพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์ และ (7) การภาวนาในความสัมพันธ์ เช่น สุนทรียสนทนา การฟังอย่างลึกซึ้ง การเล่าเรื่อง

นักวิจัยของโครงการนี้พบจุดร่วมสำคัญของวิธีการอันหลากหลายอยู่ที่เป้าหมาย 2 ประการของผู้ปฏิบัติ คือ หนึ่ง ความมุ่งมั่นตั้งใจที่จะบ่มเพาะความรู้ตัวทั่วพร้อมในตนเอง และสอง ความมุ่งมั่นที่จะพัฒนาความสัมพันธ์เชื่อมโยงกับพระเจ้า สิ่งศักดิ์สิทธิ์ หรือปัญญาภายในให้เกิดขึ้นอย่างเข้มข้น (ชลลดา ทองทวี, จิรัฐกาล พงศ์ภคเชียร, ธีระพล เต็มอุดม, พงษ์ธร ตันติฤทธิศักดิ์, และสรยุทธ รัตนพจนารถ, 2551: 57) ซึ่งใกล้เคียงกับที่ *Living Deeply* พบว่า องค์ประกอบสำคัญของการฝึกปฏิบัติเพื่อการเปลี่ยนแปลงมี 4 ประการคือ หนึ่ง เป็นการกระทำโดยตั้งใจและเจตนา สอง เป็นการกระทำที่ประกอบด้วยสติและสมาธิ สาม มีการปฏิบัติซ้ำบ่อยๆ จนเกิดเส้นทางเชื่อมโยงใหม่ขึ้นในสมอง ซึ่งทำให้การเปลี่ยนแปลงจิตสำนึกคงอยู่อย่างถาวร และสี่ วิถีปฏิบัติเป็นไปตามคำแนะนำที่ได้รับมา ทั้งจากครูบาอาจารย์และการรับรู้ด้วยญาณทัศนะของตนเอง เพื่อให้ปฏิบัติได้อย่างสมดุลและไม่ฝืดเคือง

ชลิตซ์ และคณะ พบว่า บนเส้นทางของการฝึกปฏิบัติเพื่อการเปลี่ยนแปลงจะทำให้อัตราของผู้ปฏิบัติลดลง และเปิดพื้นที่ให้มีมิติอื่นๆ ของชีวิตเกิดขึ้น เช่น ความสร้างสรรค์ แรงบันดาลใจ การหยั่งรู้ และปัญญาจากร่างกาย ฯลฯ ซึ่งจะช่วยให้เราข้ามผ่านข้อจำกัดต่างๆ ที่เกิดจากการยึดติดในตัวเองได้มากขึ้น และการปฏิบัติหลายแบบยังเป็นกระบวนการชำระล้างจิตใจให้บริสุทธิ์ในตัวเอง ซึ่งจะช่วยให้จัดการความเชื่อและนิสัยเก่าๆ ที่เราแบกไว้ ทำให้เราหลุดจากอดีตมาอยู่ในปัจจุบันได้ดีขึ้น และเป็นหนทางให้เราเข้าถึงความงามที่เกิดจากความคิดและการกระทำทั้งหมดของเรา

และสำหรับผู้ที่มิประสงค์ในการเปลี่ยนแปลงจิตสำนึกอย่างลึกซึ้งนั้น ชีวิตและการปฏิบัติภาวนาของพวกเขาเป็นหนึ่งเดียวกัน การใช้ชีวิตที่ลึกซึ้งไม่ได้หมายถึงการแยกตัวไปนั่งภาวนาบนยอดเขา หรือออกเดินทางแสวงหาตามเส้นทางของวีรบุรุษ หากแต่เป็นเหมือนการเดินทาง

กลับบ้านของผู้กล้า ที่นำสิ่งล้ำค่าที่ค้นพบกลับมาสู่ครอบครัวและสังคม ด้วยวิถีที่เรียบง่าย เมตตา เอื้อเฟื้อ และด้วยความรู้สึกสำนึกบุญคุณต่อสิ่งต่างๆ อย่างเป็นธรรมชาติ ในโลกทัศน์ของพวกเขา ชีวิตคือสิ่งที่เต็มไปด้วยความหมาย ทุกสิ่งล้วนมีความศักดิ์สิทธิ์ในตัวเอง และหนทางใหม่ๆ จะเปิดขึ้นทั้งสำหรับตนเอง ผู้คน และโลก

การก่อตัวของจิตสำนึกเด็ก เมื่อโลกภายนอกกลายเป็นรากฐานของชีวิต

รูดอล์ฟ สไตเนอร์ (Rudolf Joseph Lorenz Steiner, พ.ศ. 2404-2468) นักปรัชญา นักการศึกษา และนักปฏิรูปสังคมชาวออสเตรีย ผู้ก่อตั้งการศึกษาแบบวอลดอล์ฟและขบวนการเคลื่อนไหวสังคมทางจิตวิญญาณที่เรียกว่า มนุษยปรัชญา (Anthroposophy) ซึ่งเน้นทำการความเข้าใจมนุษย์แบบเป็นองค์รวม ทั้งร่างกาย จิตใจ และจิตวิญญาณ

สไตเนอร์สร้างผลงานไว้มากมาย² กล่าวเฉพาะงานที่เกี่ยวกับพัฒนาการตามช่วงชีวิตมนุษย์ สไตเนอร์กล่าวถึงการเดินทางของจิตวิญญาณมนุษย์ตั้งแต่ก่อนการเกิด ระหว่างเรามีชีวิต และชีวิตหลังความตายจนกระทั่งเกิดใหม่อีกครั้ง โดยสัมพันธ์พลังของดวงดาวต่างๆ ในระบบสุริยจักรวาล แต่การทบทวนงานของสไตเนอร์ในวิทยานิพนธ์นี้ ผู้เขียนขอจำกัดวงอยู่ที่การพัฒนาจิตวิญญาณในช่วงชีวิตนี้ โดยเฉพาะในช่วง 21 ปีแรก ซึ่งสไตเนอร์พัฒนาแนวคิดจนสร้างวิถีปฏิบัติทางการศึกษาไว้เป็นรูปธรรม และเป็นแนวทางที่โรงเรียนวอลดอล์ฟทั่วโลกนำไปใช้จัดการศึกษาจนถึงปัจจุบัน โดยทบทวนจากบทบรรยายชุด *The Child's Changing Consciousness* (Steiner R., 1996) ซึ่งเขาบรรยายให้ครูวอลดอล์ฟจากหลายประเทศฟังเมื่อปี พ.ศ. 2466 เพื่ออธิบายถึงพัฒนาการทางจิตสำนึกของเด็กโดยมีแก่นแกนอยู่ที่พลังชีวิต การเรียนรู้โลกรอบตัวตาม และการสร้างตัวตนของเด็กๆ สามช่วงวัยตั้งแต่แรกเกิดจนถึงเป็นผู้ใหญ่เต็มตัว ซึ่งเป็นช่วงเวลาสำคัญที่จะกลายเป็นรากฐานของชีวิตทั้งหมดหลังจากนั้น ดังนี้

ช่วงชีวิตที่ 1 แรกเกิดจนถึงวัยเริ่มเปลี่ยนจากพินันนมเป็นพินแท้ (แรกเกิดถึงราว 7 ปี)

สไตเนอร์กล่าวว่า พลังชีวิตของเด็กวัยนี้คือพลังของเจตนา (Will) ที่ทำงานอย่างเข้มข้นในการสร้างร่างกายหรือ “กายเนื้อ” ของมนุษย์ให้เติบโต โดยเฉพาะการพัฒนาาร่างกายส่วนศีรษะสมอง และระบบประสาท ซึ่งกำลังก่อตัวขึ้นเป็นโครงสร้างพื้นฐานทางกายที่สำคัญที่สุดของชีวิต

ในช่วงปีแรกๆ ร่างกายทั้งหมดของเด็กจะเป็นเหมือนอวัยวะรับสัมผัสชิ้นใหญ่ชิ้นเดียว เด็กวัยนี้จึงรับรู้โลกเหมือนฟองน้ำนุ่มๆ ที่ปล่อยให้สิ่งรอบตัวซาบซึมเข้ามาอย่างไร้แรงต้านทาน

² อ่านผลงานของเขาจำนวนมากได้ฟรีที่ <http://www.rsarchive.org/>

จิตสำนึกที่เพิ่งก่อตัวยังไม่มีความเข้าใจที่ชัดเจน ทำให้เรื่องราวต่างๆ ที่พบยังไม่มีความหมายในตัวเอง เด็กเล็กๆ จะเข้าใจความหมายของประสบการณ์ผ่านท่าทีของคนใกล้ชิดที่มีต่อเหตุการณ์เหล่านั้น พวกเขาเรียนรู้โลกด้วยการเลียนแบบ คนใกล้ชิดจึงเป็นผู้นำทางชีวิตที่สำคัญที่สุดของเด็ก การรับรู้โลกภายนอกจะก่อร่างขึ้นเป็นโลกภายในของเด็ก และเกิดเป็นรากฐานจิตใจที่จะติดตัวเขาไปตลอดชีวิต

พัฒนาการหลักของช่วงวัยนี้อยู่ที่การเดินและการพูด การหัดเดินคือความพยายามหาทางเชื่อมสมดุระหว่างการนั่งและการเคลื่อนไหวของตนเข้ากับสมดุของจักรวาล การฝึกก้าวเท้าอย่างมั่นคง และฝึกเคลื่อนไหวแขนทั้งสองอย่างอิสระ เป็นพื้นฐานสำคัญสำหรับพัฒนาการทางภาษาที่เกิดขึ้นในช่วงใกล้เคียงกัน เด็กๆ หัดพูดโดยไม่ได้ใช้ความคิด เขาเพียงเชื่อมโยงความรู้สึกเข้ากับเสียงที่ได้ยิน เสียงอันอ่อนโยนที่หลังไหลสู่ตัวเด็กจะช่วยสร้างเนื้อเยื่อที่ประณีตในโครงสร้างส่วนต่างๆ ของร่างกาย ส่วนเสียงที่ก้าวร้าวจะไปสร้างเนื้อเยื่อที่หยาบขึ้น เพื่อให้ร่างกายทนทานต่อเสียงชนิดนั้นได้

หลังจากที่เด็กหัดเดินและหัดพูดแล้ว กระบวนการคิดจะเกิดขึ้นอย่างค่อยเป็นค่อยไป ขณะที่เด็กๆ เริ่มปรับตัวเพื่อทำความเข้าใจธรรมชาติภายนอกด้วยตนเอง การคิดนำพาโลกภายนอกเข้ามาเป็นภาพในใจเด็กๆ และช่วยนำพาพวกเขาเข้าสู่จิตสำนึกร่วมในวัฒนธรรมของภาษาแม่

สิ่งสำคัญที่สุดของเด็กวัยนี้คือการเล่น หากเด็กๆ ได้รับการดูแลอย่างเหมาะสม และได้สนุกสนานตามวัย ในบรรยากาศของครอบครัวที่มีคุณธรรม จิตใจและจิตวิญญาณของพวกเขาจะซึมซับคุณธรรมของครอบครัวเข้าเป็นความรู้สึกผิชอบชั่วดีในจิตใต้สำนึก และก่อเกิดเป็น “ความสำนึกบุญคุณ” ต่อสิ่งต่างๆ ซึ่งจะทำให้เขาเติบโตขึ้นเป็นคนที่มีความรักอันอ่อนโยนต่อสิ่งรอบตัว และเป็นฐานรากที่มั่นคงสำหรับเจตนาที่จะกระทำอย่างรู้คุณและไม่เบียดเบียนทำลาย ชีวิตที่ดีในวัยเด็กจึงเป็นแรงกระตุ้นที่แท้จริงของ “คุณธรรม” ซึ่งเกิดขึ้นพร้อมกับร่างกายและจิตใจของพวกเขา ก่อนที่สมองจะเข้าใจความหมายของคำว่าคุณธรรมเสียอีก

หากเด็กๆ เติบโตขึ้นมาท่ามกลางความก้าวร้าว รุนแรง และลวงหลอกของผู้คนรอบตัว เขาก็จะรับสิ่งเหล่านั้นเข้าไปก่อรูปเป็นจิตใต้สำนึกของตนเอง เด็กจำนวนมากออกหัดเมื่อเผชิญกับการระเบิดอารมณ์อย่างรุนแรงฉับพลันของผู้ใหญ่ ขณะที่ความเครียดของระบบประสาทที่กำลังก่อตัว จะส่งผลด้านลบในการสร้างโครงสร้างอวัยวะทางเดินอาหาร โดยเฉพาะถุงน้ำดี ซึ่งจะมีผลกระทบสำคัญสืบเนื่องไปจนตลอดชีวิต

ช่วงชีวิตที่ 2 ตั้งแต่พ้นแท้งจนถึงเริ่มวัยเจริญพันธุ์ (ราว 10-17 ปี)

ความสำเร็จของพลังชีวิตที่ทำหน้าที่สร้างร่างกายแสดงให้เห็นเมื่อพ้นแท้งเริ่มขึ้น พลังชีวิตจะเริ่มเป็นอิสระจากหน้าที่การสร้างร่างกาย ทำให้ร่างกายเติบโตช้าลง และแปรเปลี่ยนจุดมุ่งเน้นมาที่การสร้างองค์ประกอบที่ละเอียดอ่อนมากขึ้น คือระบบจิ้งหะ เช่น การเต้นของหัวใจ และการหายใจ รวมทั้งเป็นช่วงเวลาสำคัญของพัฒนาการด้านความรู้สึก หรือ “กายลม”

เด็กๆ จะเริ่มเข้าใจความแตกต่างระหว่างตนเองกับสิ่งมีชีวิตอื่นๆ รอบตัวอย่างชัดเจน ในช่วงต้นของวัยนี้ และรู้สึกว่ามีชีวิตต่างๆ พูดยกับเขาได้ เด็กวัยนี้เรียนรู้โลกได้ดีผ่านศิลปะ ดนตรี ภาษา และวรรณกรรม หากครูช่วยให้เด็กได้เรียนและเติบโตไปตามธรรมชาติกับวิชาที่เรียน โดยไม่ใช้การบังคับ จะทำให้เขารักในสิ่งที่เรียน วัยนี้เป็นช่วงเวลาสำคัญที่เด็กๆ จะพัฒนาความรัก ทั้งความรักธรรมชาติ เพื่อนมนุษย์ และความรักแบบกามารมณ์ ความรักที่ตื่นขึ้นมาในช่วงชีวิตนี้ในฐานมาจากความมั่นใจในคนใกล้ชิดในชีวิตช่วงก่อนหน้า และจากความรักที่ครูแสดงออกต่อโลก รอบตัว โดยความรักที่เกิดจะกลายเป็นแรงกระตุ้นที่แท้จริงของคุณธรรม

หลังจากอายุ 12 ปี เป็นเวลาที่ โลกของความคิดหรือ “กายทิพย์” จะเริ่มเกิดขึ้น เด็กๆ จะเริ่มเข้าใจและเรียนรู้ผ่านเหตุผล เขาจะไม่ศิโรราบอย่างไร้แรงต้านทานเหมือนช่วงวัยที่ผ่านมา คนใกล้ชิดยังมีบทบาทสำคัญในการเป็นผู้นำทางและต้นแบบชีวิตให้เด็กๆ ผ่านวิถีชีวิตที่พวกเขาปฏิบัติให้เด็กๆ เห็น ผู้ใหญ่ที่จิตใจดี อ่อนโยน และปรารถนาดีต่อเด็กๆ จะเข้าถึงจิตใจของพวกเขา และปลุกพลังจินตนาการในตัวเขาให้ตื่นขึ้นมา แต่ถ้าผู้ใหญ่พูดและทำคนละเรื่องกัน เด็กๆ จะเคลือบแคลงสงสัย และเกิดความรู้สึกที่ติดตัวไปเป็นความทุกข์และไม่ไว้วางใจต่อสิ่งต่างๆ ในอนาคต

ช่วงชีวิตที่ 3 จากวัยเริ่มเจริญพันธุ์ถึงช่วงต้นวัยสิบ (ราว 14-15 ปี จนถึง 20 ต้นๆ)

พลังชีวิตของเด็กวัยรุ่นทำงานอยู่ในมิติของความคิด หรือ “กายทิพย์” ทำให้พวกเขาเริ่มตัดสินใจเรื่องต่างๆ ได้เองอย่างเข้มแข็งและเป็นปัจเจก โดยอาศัยต้นทุนชีวิตและจิตใจที่เกิดจากการเลี้ยงดูและการเรียนช่วงวัยที่ผ่านมา หากความรักของเขาได้ตื่นขึ้นแล้ว เขาจะตัดสินใจทำสิ่งต่างๆ โดยมีส่วนผสมของความรักและความเมตตาอยู่ด้วย พัฒนาการทางร่างกายช่วงวัยนี้อยู่ที่ระบบย่อยอาหารและการเผาผลาญของร่างกาย หากมีความไม่สมดุลเกิดขึ้น มักแสดงออกในรูปความป่วยไข้ที่แผ่ออกจากช่องท้องและการเคลื่อนไหวร่างกาย

วัยรุ่นสามารถเรียนรู้โลกด้วยตรรกะ เหตุผล และความคิดแบบวิชาการ พลังชีวิตของพวกเขาแสดงตัวออกมาเป็นการค้นพบตัวเอง และการเกิดความรักในงานที่ทำ หากในช่วงชีวิตที่ผ่านมา พวกเขามีความสัมพันธ์ที่เหมาะสมกับคนที่มีความอดทนมากกว่า เช่น ครอบครัวหรือครู และได้รับการยอมรับจากผู้ใหญ่ที่ใกล้ชิด พอถึงวัยนี้เขาจะเริ่มดูแลตัวเองได้อย่างเข้มแข็ง หากเขาเติบโต

มาได้เล่นอย่างสนุกสนานตามวัย ความเบิกบานนั้นจะแปรเปลี่ยนเป็นความรักและรับผิดชอบต่อการงานที่เขาลงมือทำ โดยความรักในงานจะมาจากการทำงานที่เขาได้เข้าร่วม สังเกต และทำความเข้าใจ การทำกิจกรรมต่างๆ ของคนรอบตัว การเรียนรู้ที่เหมาะสมหลังจากวัย 12 ปีจึงต้องเพิ่มการปฏิบัติมากขึ้นเรื่อยๆ

การเดินทางชีวิตสู่นิพพาน

ผู้เขียนเลือกบทพรรณนบทบรรยายธรรมชุด *ฆราวาสธรรม* (พุทธทาสภิกขุ, 2555) เพื่อเชื่อมต่อเส้นทางด้านในของชีวิตจากงานของสไตเนอร์ในหัวข้อที่ผ่านมา เพื่อให้สอดคล้องกับวิถีชีวิตของอาจารย์ประเวศที่ท่านเริ่มต้นเข้าสู่เส้นทางของการเป็นชาวพุทธที่เคร่งครัดในช่วงอายุราว 35 ปี

ท่านพุทธทาสภิกขุ (พ.ศ. 2449-2536) ปราชญ์ชาวพุทธเถรวาทคนสำคัญของไทยและของโลก จัดทำบทบรรยายธรรมชุด *ฆราวาสธรรม* เมื่อ พ.ศ. 2513 เพื่อแก้ไขความเข้าใจผิดที่เกิดขึ้นทั่วไปในขณะนั้นว่า ฆราวาสไม่ต้องสนใจธรรมะชั้นโลกุตระธรรม เพียงแค่ขวนขวายทำมาหากินและสุจริตก็เพียงพอ โดยท่านบอกว่า “คติที่ว่าให้ฆราวาสสนใจแต่เรื่อง ‘โลกีย์’ อย่างเดียวเท่านั้น คือคติที่ทำให้ฆราวาสกลายเป็นคนตกนรกทั้งเป็นตลอดกาล” (พุทธทาสภิกขุ, 2555: [21])

หัวใจของบทบรรยายชุดนี้คือเรื่องการเดินทางของชีวิตและพัฒนาการของจิตวิญญาณ ท่านพุทธทาสให้นิยาม “ชีวิต” ไว้ว่า “คือการเดินทางจากการอยู่ภายใต้ความทุกข์ไปอยู่เหนือความทุกข์” หรือ “จากความยึดมั่นถือมั่นไปสู่ความว่าง” และกล่าวถึงเป้าหมายที่เราทุกคนเป็นมนุษย์ว่าเป็นไปตามความต้องการของธรรมชาติที่จะให้มนุษย์วิวัฒนาการไปสู่จุดสูงสุด โดยเฉพาะจุดสูงสุดทางฝ่ายจิตวิญญาณ หรือ Spiritual-enlightenment คือความสว่างไสวทางจิตวิญญาณและการมีธรรมะที่ถูกต้องสมบูรณ์ ที่เรียกว่า นิพพาน

ท่านพุทธทาสกล่าวว่า การดำเนินชีวิตฆราวาสที่ดำเนินจำเป็นต้องสนใจเรื่องการดับทุกข์ในชั้นโลกุตระธรรมควบคู่ไปกับโลกียธรรม เพื่อให้ทุกคราวที่เกิดความผิดพลาดในชีวิตหรือการงาน เราจะได้้นำประสบการณ์ชีวิตเหล่านั้นไปเป็นประสบการณ์ทางจิตวิญญาณ ทำให้ได้เรียนรู้ และเกิดแสงสว่างในเรื่องอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา เรื่อยไปจนถึงจุดที่ไม่ต้องมีความทุกข์อีกต่อไป ท่านเปรียบเทียบโลกทั้งสองว่า โลกียธรรมคือการทำงานหนักของจิตวิญญาณ ขณะที่โลกุตระธรรมคือการพักผ่อนทางจิตวิญญาณ หากทั้งสองสิ่งนี้ไม่สมดุลกันจะทำให้เกิด “ความฉิบหายทางจิตวิญญาณ”

ท่านพุทธทาสอ้างอิงพระไตรปิฎกตอนที่มีผู้ทูลถามพระพุทธเจ้าถึงธรรมะที่จะเป็นประโยชน์แก่กุลต่อฆราวาสตลอดกาลนาน พระพุทธเจ้าตอบถึงธรรมะนั้นว่า คือ “สุญญตา” หรือ

“ความว่าง” ท่านพุทธทาสอธิบายว่า สุญญตาหรือความว่าง คือความว่างทางจิตวิญญาณ ว่างจากความยึดมั่นถือมั่นที่จะปรุงเป็นความโลภ โกรธ หลง ซึ่งเกิดขึ้นได้ในขณะที่เรายังมีร่างกาย มีความรู้สึกนึกคิด แต่ไม่มีตัวกูของกู จิตที่ว่างจะเต็มไปด้วยสติปัญญา ด้วยจิตแบบนี้ ไม่ว่าเราจะอยู่ในสถานะใด เราจะทำหน้าที่ทุกอย่างได้ดังการปฏิบัติธรรม

ท่านพุทธทาสกล่าวว่า ชื่อเรียกของความว่างอีกอย่างคือ “นิพพาน” หรือความดับเย็น ซึ่งมีหลายระดับ ทั้งที่เป็นความว่างตามธรรมชาติที่เกิดขึ้นเมื่อเรานอนหลับ ที่สูงขึ้นก็คือความว่างแบบชั่วคราวที่เป็น “นิพพานขิมลอง” เช่น “ตถังคนิพพาน” หรือนิพพานประจวบเหมาะ ซึ่งเกิดขึ้นเมื่อเราอยู่ในธรรมชาติแวดล้อมที่ทำให้จิตเราโล่งว่าง หรือเมื่อได้พูดคุยกับสัตบุรุษหรือพระอรหันต์ และ “วิกขัมภนนิพพาน” คือความว่างที่เกิดการฝึกปฏิบัติ เช่น ทำกรรมฐานภาวนา เพื่อบังคับจิตให้เย็นและว่างนานขึ้นกว่าปกติ และที่สูงกว่านั้นคือความว่างแบบพระอรหันต์ที่เกิดจากการหมดกิเลส เรียกว่า “สมุจเจตนิพพาน” เป็นความว่างของพระอรหันต์ตลอดตั้งแต่ขั้นต้นๆ จนถึงพระอรหันต์ ซึ่งกิเลสดับลงไปตามส่วน ส่วนใดดับไปแล้วก็ไม่กลับมาครอบงำชีวิตให้วุ่นวายอีก

ในบทบรรยายชุดนี้ ท่านพุทธทาสกล่าวถึงหลักอาศรม 4 ซึ่งเป็นคำสอนโบราณในวัฒนธรรมฮินดู เรื่องการปฏิบัติตนตามขั้นตอนชีวิต 4 ช่วงตอน เพื่อใช้ชีวิตเป็นเส้นทางสู่นิพพานดังนี้

อาศรมที่ 1 อาศรมพรหมจารี คือช่วงชีวิตตั้งแต่เกิดมาจนถึงก่อนมีคู่ครอง เป็นวัยที่บริสุทธิ์สะอาด ยังไม่ยุ่งเกี่ยวกับกามารมณ์ ใช้ชีวิตอยู่ในระเบียบวินัยเพื่อจะได้มีการศึกษาที่แท้จริงอย่างเต็มที่

อาศรมที่ 2 อาศรมภฤหัสถ์หรือภราวาส คือช่วงชีวิตของการมีสามีภรรยา การครองเรือน การทำหน้าที่การงาน และเลี้ยงดูบุตรหลานออกมา ซึ่งเป็นช่วงชีวิตที่ต้องเผชิญความท้าทายต่างๆ นานาและหนักหนาที่สุด

อาศรมที่ 3 อาศรมวนปรสถ์ หากภฤหัสถ์สามารถใช้ชีวิตอย่างมีปัญญา เมื่อถึงจุดหนึ่งจะรู้สึกเบื่อหน่ายต่อชีวิตผู้ครองเรือน จึงปลีกออกไปสู่ที่สงัด หรือออกบวชไม่ยุ่งเรื่องเหี่ยวเรือนอีกต่อไป เป็นการเปลี่ยนระบบชีวิตเป็นผู้อยู่เวกทางกายและจิตเพื่อทำสมาธิภาวนา หรือแม้ยังเป็นผู้ครองเรือน ก็เปลี่ยนเป็นอยู่อย่างไม่ยุ่งสิ่งกับใคร ใช้เวลาส่วนใหญ่ทบทวนชีวิตที่ผ่านมา ค้นหาความจริงของชีวิตลึกเข้าไปเรื่อยๆ จนกระทั่งได้รู้สิ่งที่ไม่เคยรู้มาก่อน กลายเป็นผู้สูงอายุที่มีความสว่างไสวในเรื่องราวชีวิต

อาศรมที่ 4 อาศรมสันยาสี เมื่อถึงที่สุดของการค้นคว้าเรื่องชีวิตในวัยวนปรสถ์ จึงหมดเรื่องของตัวเอง หันมานึกถึงผู้อื่น ทำประโยชน์แก่ผู้อื่น กลับมาอยู่กับผู้คน และสั่งสอนท่องเที่ยวไป

ในหม่อมมนุษย์ เป็นวัยที่เรียกว่า “แจกของสองตะเกียง” แจกของ คือเที่ยวทำประโยชน์ให้ผู้อื่น สองตะเกียง คือให้ความรู้ ความสว่างแก่ผู้อื่น จนกว่าร่างกายจะแตกดับลง

ท่านพุทธทาสกล่าวว่ พัฒนาการของความรู้ความเข้าใจในชีวิตแต่ละช่วงตอนนั้นมีลักษณะเฉพาะที่แตกต่างกัน และจะก้าวหน้าไปตามธรรมชาติของแต่ละช่วงวัย

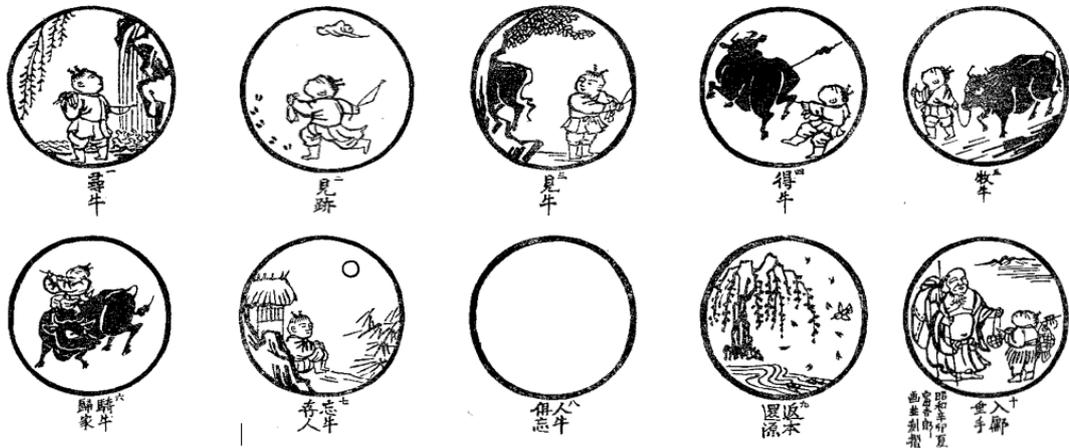
“ถ้าไปถามเด็กๆ ว่าชีวิตคืออะไร เกิดมาทำไม เด็กๆ ก็จะตอบว่า เกิดมากิน มาเล่น ให้สนุก คนรุ่นหนุ่มสาวก็จะพูดไปในการทำงานว่า เกิดมาเพื่อแสวงหาความรู้สึที่สูงสุดที่เกี่ยวกับเพศตรงข้าม ถ้าไปถามพ่อบ้านแม่เรือนที่เคร่งเครียดในหน้าที่ ก็จะต้องรู้สึกว่ เกิดมาเพื่อทนทุกข์ทรมาน เหมือนวัวเหมือนควายที่ลากแอกไถ พอไปถามคนที่สูงไปกว่านั้นคือพวกทนายปรีดิ์ เขาจะตอบได้ว่า ฮ้าว! เกิดมาเพื่อรู้ทุกสิ่งตามที่เป็นจริง ถ้าไปถามพวกสุดท้าย พวกสันยาสีว่ เกิดมาทำไม ก็ตอบว่ เกิดมาเพื่อทำประโยชน์ให้ผู้อื่น เรื่องของเราไม่มี เรื่องส่วนตัวเราไม่สำคัญหรือไม่มีนี่แหละ เกิดมาทำไม มันอาจจะตอบแตกต่างกันได้ถึงอย่างนี้ ฉะนั้นคนๆ หนึ่งที่เคยโง่ แล้วก็ฉลาด โง่แล้วก็ฉลาด เรื่อยไปตามลำดับกว่าจะถึงที่สุด”

(พุทธทาสภิกขุ, 2555: 52)

คำบรรยายเรื่องอาศรม 4 ของท่านพุทธทาส ทำให้ผู้เขียนนึกถึงภาพวาดในนิทานเซนเรื่อง “เลี้ยงวัว” (Ten Oxherding Pictures) จากคัมภีร์พุทธศาสนาฝ่ายมหายาน ที่อ่านพบครั้งแรกจากงานของเคน วิลเบอร์ (Wilber, K., 2005: 107) นิทานเรื่องนี้อธิบายถึงการเดินทางเพื่อแสวงหาความหมายทางจิตวิญญาณ 10 ขั้นตอนดังรูป 2.5 เริ่มที่แถวบนจากซ้ายไปขวา คือ

ภาพที่ 1 เด็กน้อยคนหนึ่งเริ่มต้นเดินทาง เขาออกตามหาวัวตัวหนึ่ง โดยใช้วิธีการแสวงหาภายนอกเหมือนที่เคยตามหาสิ่งอื่นๆ แต่ถึงจะพยายามเพียงใด ก็ไม่เจอวัวแม้แต่เงา

ภาพที่ 2 แม้จะยังไม่เห็นวัว แต่คำบอกเล่าของครูบาอาจารย์ก็ทำให้เด็กน้อยมั่นใจว่ ต้องพบวัวแน่ เพราะเขาเห็นรอยเท้าของมันแล้ว

รูป 2.5 ตัวอย่างภาพในนิทานเซนเรื่อง “เลี้ยงวัว” (Sell, W., n.d.)

ภาพที่ 3 เมื่อเขาปฏิบัติตามคำสอนต่อไป เขาก็เริ่มมองเห็นวัวเป็นครั้งแรก เป็นการเห็นจริงๆ ไม่ใช่คิดไปเอง แต่การเห็นวัวตัวนี้ก็อาจทำให้เขารู้สึกเจ็บปวด

ภาพที่ 4 เด็กน้อยพยายามใช้เชือกล่ามวัวไม่ให้มันหนี แต่ก็ไม่ง่ายอย่างที่คิด เขาฝึกล่ามวัวอยู่หลายปี และสุดท้ายก็ทำสำเร็จ

ภาพที่ 5 เขาทุ่มเทกายใจต่อไปอย่างสุดกำลังเพื่อทำให้วัวเชื่อง ทั้งบังคับเขี่ยนติ ในที่สุดวัวก็อยู่เคียงข้างเขาโดยไม่ต้องใช้เชือกล่ามอีกแล้ว

ภาพที่ 6 เด็กน้อยนั่งสบายบนหลังวัวกลับบ้าน

ภาพที่ 7 เด็กน้อยกลับถึงบ้านบนภูเขาและนั่งลงอย่างผ่อนคลาย ไม่มีวัวให้ต้องฝึกอีกแล้ว วัวตัวนั้นถูกลืมไปแล้ว ตอนนี้อยู่แต่เพียงตัวเขาเท่านั้น

ภาพที่ 8 เป็นช่วงเวลาที่ไม่มีอะไรเหลืออยู่เลยทั้งเด็กและวัว ทุกอย่างถูกลืมไปจนหมดสิ้น เหลือแต่ความว่างเปล่า

ภาพที่ 9 ทุกอย่างกลับสู่ต้นกำเนิดของมันตามธรรมชาติธรรมดา ทั้งตัวคนและธรรมชาติล้วนว่างเปล่า ไม่มีอะไรต้องทำอีกต่อไป

ภาพที่ 10 ชายชราเดินไปตลาดแบบสบายๆ ดำเนินชีวิตปกติประจำวันอย่างเป็นอิสระตามธรรมชาติของตนเอง แต่ความเป็นพุทธะในตัวเขากลับส่งผลต่อคนรอบข้างอย่างลึกซึ้ง และเป็นแรงบันดาลใจให้ผู้อื่นอยากทำความดีและเดินทางบนเส้นทางจิตวิญญาณเช่นเดียวกัน (ดูคำบรรยายนิทานเพิ่มเติม เช่นที่ Buddha Dharma Education Association Inc., n.d.; Terebess Hungary LLC., n.d.)

นิทานเรื่องนี้ใช้วัวเป็นตัวแทนของตัวคนที่ยังไม่ได้รับการอบรม เด็กเป็นตัวแทนของจิตที่กำลังฝึกฝนตนเอง ซึ่งต้องการคุณลักษณะที่ร่าเริง ซื่อตรง และเปิดกว้างเหมือนเด็กๆ เมื่อความพากเพียรฝึกฝนพาผู้แสวงหามาพบกับความจริงของธรรมะ คือความว่างจากอัตตาตัวตน และความเชื่อมโยงสัมพันธ์อย่างไม่แบ่งแยกของสรรพสิ่ง และกลับสู่โลกอีกครั้งอย่างชายชราใจดี ซึ่งเป็นตัวแทนของคนธรรมดาๆ ผู้มีจิตวิญญาณสว่างไสวในวิถีอันเรียบง่าย พร้อมแจกของส่องตะเกียงให้ผู้คนทั้งหลาย

ในแนวทางชีวิตแบบเดียวกัน ไม่ว่าจะเป็นที่กล่าวไว้ในหลักอภัสรม 4 หรือนิทานเลี้ยงวัว เราย่อมพบความแตกต่างหลากหลายของบรรดานักเดินทาง ใน *ฆราวาสธรรม* ท่านพุทธทาสแบ่งกลุ่มนักเดินทางเป็น 3 กลุ่มตามเป้าหมายของการเดินทางชีวิต

กลุ่มแรก ฆราวาสขั้นต่ำ มีความสุขในการทำมาหากิน แสวงหา รักษา และใช้จ่ายทรัพย์อย่างถูกต้อง การครองชีวิตที่พอดี มีเกียรติ มีมิตรสหายที่ดี ท่านพุทธทาสบอกว่า สำหรับฆราวาสกลุ่มนี้ การใช้ชีวิตด้วยหลัก “ทิส 6” คือมีความสัมพันธ์ถูกต้องกับบุคคลต่างๆ รอบตัว คือ พ่อแม่ (ทิสเบื้องหน้า) บุตร ภรรยา (ทิสเบื้องหลัง) ครูบาอาจารย์ (ทิสเบื้องขวา) เพื่อนมิตร (ทิสเบื้องซ้าย) สมณะ และปุชนิยบุคคลผู้มีจิตใจสูงส่ง (ทิสเบื้องบน) และบ่าวไพร่บริวาร (ทิสเบื้องล่าง) จะทำให้มีชีวิตถูกต้องรอบด้าน

กลุ่มที่สอง ฆราวาสขั้นกลาง เดินทางชีวิตเพื่อประกอบบุญกุศล และมีความสุขจากบุญกุศลและความดีงาม หลักธรรมที่เหมาะสมกับกลุ่มนี้คือ องค์กรปฏิบัติที่จะช่วยให้เป็นโสดาบัน ประกอบด้วยความมีศรัทธามั่นคงในพระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์ และมีศีลที่ดีที่พระอริยเจ้าพอใจ

กลุ่มที่สาม ฆราวาสขั้นสูง เดินทางชีวิตเพื่อป้องกันความทุกข์ทางจิตวิญญาณ และเพื่อไปให้ถึงจุดสูงสุดที่มนุษย์พึงไปถึง ความสุขที่มีเกิดจากจิตใจที่ว่าง โปร่ง เบาสบาย จากความไม่ยึดมั่นถือมั่น ซึ่งเป็นความสุขแบบโลกุตระ เนื่องจากมีหลักธรรมเรื่อง “สุญญตา” เป็นที่พึ่ง ฆราวาสกลุ่มนี้แม้ไม่ได้ออกบวช ก็ถือว่าอยู่ในกลุ่มพระอริยเจ้า ดังมีตัวอย่างในสมัยพุทธกาลว่า มีฆราวาสผู้ครองเรือนที่พัฒนาจิตใจตนเองอย่างสูงจนถึงขั้นพระโสดาบัน พระสกิทาคามี และพระอนาคามี เป็นที่รับรู้โดยทั่วไป

ผู้เขียนขอขยายความส่วนนี้ โดยยกคำอธิบายของพระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต) ที่กล่าวถึงการเปลี่ยนแปลงชีวิตแบบพระอริยบุคคลตามแนวทางพระพุทธศาสนา ว่ามี 8 ระดับ หรือ 4 คู่ โดยเป็นการเปลี่ยนแปลงแบบเป็นลำดับขั้นตอนแบบก้าวหน้า และมีผลสำคัญคือการดับกิเลสได้มากขึ้นเรื่อยๆ ดังนี้

คู่ที่หนึ่ง ระดับผู้ปฏิบัติเพื่อบรรลุความเป็นพระโสดาบัน และระดับผู้บรรลุถึงความเป็นพระโสดาบันแล้ว ผู้บรรลุโสดาบัน คือผู้ปฏิบัติถูกต้องตามหลักอริยมรรคมีองค์ 8 โดยทำได้บริบูรณ์

ในขั้นศีล และทำได้พอประมาณในขั้นสมาธิและปัญญา ส่งผลให้ละกิเลสขั้นหยาบ 3 ประการได้ สิ้นเชิง คือ สักกายทิฏฐิ หรือความเห็นว่าเป็นตัวของตน ความเห็นที่ติดแน่นในสมมติว่าเป็นตัวตน มองไม่เห็นความจริงว่าตัวตนเป็นเพียงองค์ประกอบต่างๆ มาประชุมกันเข้า จึงเห็นแก่ตัวและรู้สึกถูกรบกวนกระทบกระทั่งบีบคั้น เกิดเป็นความทุกข์รุนแรง วิจิกิจฉา คือความลังเลสงสัยต่างๆ ที่ทำให้จิตใจไม่อาจหาญที่จะดำเนินชีวิตอย่างมั่นคงตามแนวทางอริยมรรค และสัสสปัตตปริมาส คือการยึดถือศีลพรตหรือรูปแบบปฏิบัติต่างๆ อย่างงมงาย โดยไม่เข้าใจความหมายและเจตนาที่แท้จริงของการปฏิบัติ จนออกนอกกลุ่มนอกทาง ไม่เข้าสู่อริยมรรค

คู่ที่สอง คือ ระดับผู้ปฏิบัติเพื่อบรรลุความเป็นพระสกทาคามี และระดับผู้บรรลุถึงความเป็นพระสกทาคามีแล้ว ซึ่งหมายถึงผู้ที่จะกลับมาสู่โลกนี้อีกครั้งเดียวก็จะกำจัดทุกข์ได้สิ้น เป็นผู้ที่ได้รับบริบูรณ์ในขั้นศีล ทำได้พอประมาณในขั้นสมาธิและปัญญา และทำราคะ โทสะ โมหะให้เบาบางลง

คู่ที่สาม คือ ระดับผู้ปฏิบัติเพื่อบรรลุความเป็นพระอนาคามี และระดับผู้บรรลุถึงความเป็นพระอนาคามีแล้ว ซึ่งหมายถึงผู้จะปรินิพพานในที่ผุดเกิดขึ้น ไม่เวียนกลับมาอีก เป็นผู้ที่ได้รับบริบูรณ์ในขั้นศีลและสมาธิ และทำได้พอประมาณในขั้นปัญญา โดยละกิเลสขั้นหยาบได้อีก 2 ประการอย่างสิ้นเชิง คือ กามราคะ หรือความติดใจและกำหนดในกามคุณ และปฏิฆะ คือความกระทบกระทั่งทางจิตใจ ความหงุดหงิดขัดเคืองใจ

คู่ที่สี่ คือ ระดับผู้ปฏิบัติเพื่อบรรลุความเป็นพระอรหันต์ และระดับผู้บรรลุถึงความเป็นพระอรหันต์แล้ว ซึ่งหมายถึงผู้ที่อาชนะวัฏฏสงสารได้แล้ว โดยทำได้บริบูรณ์ทั้งศีล สมาธิ ปัญญา และละกิเลสขั้นละเอียดได้อีก 5 อย่าง คือ รูปราคะ หรือความติดใจในรูปธรรมอันประณีต เช่น ความสุขสงบของสมาธิในขั้นรูปฌาน อรูปราคะ หรือความติดใจในอรูปธรรม เช่น ติดใจในอารมณ์แห่งรูปฌาน มานะ คือความถือตัวหรือสำคัญตนว่าเป็นนั่นเป็นนี่เทียบกับผู้อื่น เช่น สูงกว่า ต่ำกว่า หรือเท่ากับเขา อุทธัจจะ คือความฟุ้งซ่าน ว้าวุ่น จิตใจไม่สงบ และอวิชชา คือการไม่รู้ความจริงและไม่รู้เท่าทันสภาวะแห่งธรรม (พระพรหมคุณาภรณ์ [ป.อ. ปยุตฺโต], 2549: 284-287)

ระหว่างการเดินทางของชีวิต ท่านพุทธทาสได้ให้หลักธรรมสำหรับหลักยึดเหนี่ยวเพื่อพัฒนาชีวิตให้ก้าวหน้าเรื่อยไป และประสบความสำเร็จสมดังมุ่งหมายจนกระทั่งเข้าถึงสุญญตา ได้แก่ หลักธรรมสำคัญ 4 กลุ่ม คือ ฆราวาสธรรม 4 อิทธิบาท 4 มรรคมืองค์ 8 และโพชฌงค์ 7 นอกจากนี้สำหรับฆราวาสชั้นสูง ซึ่งถืออุดมการณ์ของพระโพธิสัตว์ที่มุ่งช่วยทั้งตนและผู้อื่นให้พ้นทุกข์ร่วมกัน ท่านกล่าวถึงหลักธรรมว่าด้วยบารมี 10 เป็นแนวทางเพิ่มเติมอีกกลุ่มหนึ่ง

หลักธรรมแต่ละกลุ่มมีเนื้อหาที่สำคัญคือ

ฌราวาสธรรม 4 ประกอบด้วย

สังขะ คือความจริงใจและตั้งใจมั่นที่จะปฏิบัติจนถึงที่สุด ไม่สำเร็จก็ไม่ยอมเลิกละ
ทมะ คือการบังคับใจตัวเอง ทั้งโดยประทับประคองเอาใจจิต และข่มขี้บับบังคับจิต
ขันติ ในระยะสั้น คือความอดกลั้นอดทนต่อความเจ็บปวดทรมานที่เกิดจากการบังคับ
จิตใจตนเอง และความบีบคั้นต่อกิเลส ส่วนในระยะยาว คือความสามารถอดทนรอคอยความสำเร็จที่
ต้องใช้เวลานานได้

จาคะ คือการสละสิ่งไม่ดีและความทุกข์ความเจ็บปวดที่เกิดจากความอดทนอดกลั้น
ออกจากใจ เพื่อระบายและเปลี่ยนกระแสความกดดันเป็นกระแสของการส่งเสริม มิเช่นนั้นอาจ
อดทนไม่ไหวจนระเบิดก่อนที่จะสำเร็จ ทำได้โดยวิธีต่างๆ เช่น สวดมนต์ภาวนา ฟักผ่อน และ
ปลอบโยนจิตใจ

อิทธิบาท 4 หรือฐานของความสำเร็จ ประกอบด้วย

ฉันทะ คือความพอใจและความรักในเรื่องที่ทำ

วิริยะ คือความเพียรและกล้าหาญบากบั่นในการกระทำอย่างเข้มแข็ง

จิตตะ คือการฝึกละทิ้งเอาใจใส่อยู่แต่สิ่งนั้น โดยไม่เปลี่ยนความมุ่งหมาย

วิมังสา คือหมั่นตรวจสอบสิ่งที่ทำอย่างละเอียดลออและเยือกเย็นอยู่เสมอ

อริยมรรคมีองค์ 8 คือวิธีปฏิบัติโดยตรงของพระพุทธศาสนา 8 ประการที่ต้องมีทุกข้อ
อย่างครบถ้วนเพื่อให้การปฏิบัติได้ผล ได้แก่

สัมมาทิฐิ คือความเข้าใจที่ถูกต้อง

สัมมาสังกัปปะ คือความหวังหรือความปรารถนาที่ถูกต้อง

สัมมาวาจา คือการพูดจาที่ถูกต้อง

สัมมากัมมันตะ คือการกระทำทางกายที่ถูกต้อง

สัมมาอาชีวะ การเลี้ยงชีวิตอยู่อย่างถูกต้อง

สัมมาวายามะ คือความพากเพียรพยายามอยู่เสมออย่างถูกต้อง

สัมมาสติ คือความมีสติ มีสำนึกรู้สึกประจำใจอยู่อย่างถูกต้อง

สัมมาสมาธิ คือความมีสมาธิ มีความตั้งมั่นของจิตอย่างถูกต้อง

อริยมรรคมีองค์ 8 สรุปได้เป็น 3 ส่วน คือ สิล (สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ
สัมมาอาชีวะ) สมาธิ (สัมมาวายามะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ) ปัญญา (สัมมาทิฐิ สัมมาสังกัปปะ) โดย

เริ่มจากต้องมีปัญญามองเห็นว่าชีวิตเป็นทุกข์อยู่อย่างไร จะต้องแก้ไขอย่างไร มีหลักการอย่างไร จากนั้นใช้สติและสมาธิเพื่อลงมือปฏิบัติให้ถูกต้อง ซึ่งก็หมายถึงการบังคับการกระทำของตัวเองได้ และสมาธิหมายถึงการบังคับจิตใจตัวเองได้

โพชฌงค์ 7 คือองค์แห่งการตรัสรู้ ซึ่งเป็นเรื่องสูงสุดในการปฏิบัติ ได้แก่

สติ คือการระลึกในสิ่งที่ทำอยู่ เช่น อุดมการณ์และเป้าหมายชีวิตอย่างทั่วถึง รอบด้าน
 สัมมวิชัย คือการสวดส้อง เลือกรู้ คัดเลือก ธรรมะที่ตรงจุดตรงเรื่อง เพื่อให้สิ่งที่ทำ
 อยู่ประสบความสำเร็จ

วิริยะ คือความพากเพียรบากบั่นเต็มความสามารถอย่างกล้าหาญ

ปีติ คือความอิ่มอกอิ่มใจจากการกระทำ เพื่อหล่อเลี้ยงวิริยะไม่ให้ไขว่เขวหรือท้อแท้
 ยามเหน็ดเหนื่อย

ปีสัทธา คือความสงบราบังของจิตใจเมื่อปัญหาที่มีเริ่มเข้ารูปเข้ารอย

สมาธิ คือความตั้งมั่นในการระดมกำลังทั้งหมดลงไปในเรื่องที่ต้องการทำ

อุเบกขา คือการวางเฉยหลังจากทำทุกอย่างเต็มที่แล้ว และรอคอยผลที่จะเกิดขึ้นตาม
 ธรรมชาติ

บารมี 10 คือ แนวทางปฏิบัติของพระโพธิสัตว์

หลักธรรม 6 ข้อของบารมี 10 ซ้ำกับที่ปรากฏในหัวข้อธรรมต่างๆ ที่กล่าวมาแล้ว คือ
 สติ ปัญญา วิริยะ ขันติ ศัจจะ และอุเบกขา รวมกับอีก 4 ข้อที่เพิ่มเข้ามา ซึ่งแสดงถึงความพยายาม
 อย่างถึงที่สุดที่จะทำประโยชน์เพื่อผู้อื่น คือ

เนกขัมมะ คือความตั้งใจแน่วแน่ในการหลีกออกและไม่เป็นทาสของกามารมณ์

อธิยฐาน คือการตั้งใจมั่น ปักใจมั่น ระดมกำลังใจทั้งหมดลงในสิ่งที่ทำ

ทาน คือการให้เพื่อประโยชน์ของผู้อื่น

เมตตา คือความรักผู้อื่นเหมือนกับหรือยิ่งกว่าตัวเอง และลงมือทำเพื่อช่วยเหลือผู้อื่น

เมื่อนำหลักธรรมทั้ง 5 กลุ่มที่เป็น ไปเพื่อความก้าวหน้าในการพัฒนาชีวิตสู่นิพพาน คือ
 ฌราวาสธรรม 4 อิทธิบาท 4 มรรคมีองค์ 8 โพชฌงค์ 7 และบารมี 10 มาพิจารณาร่วมกัน เราจะเห็น
 วิถีของนักเดินทางที่ท้านพุทธทาสพยายามสื่อให้เห็น คือ เป็นผู้มีความรักในสิ่งที่ทำ มีปัญญาและ
 ความรู้ที่ช่วยให้ทำสิ่งนั้นได้สำเร็จ มีความเข้มแข็ง กล้าหาญ และพากเพียรบากบั่นจนถึงที่สุด มี
 ความอดทนต่อความทุกข์และความยากลำบากอย่างไม่ท้อถอย มีสติ สมาธิ สุขสงบ และรู้จัก

ละวางสัมภาระที่ไม่จำเป็นออกจากใจ พุทธิ ทำดี เลี้ยงชีพชอบ และมีเจตนาไม่เบียดเบียน รวมทั้งมุ่งทำประโยชน์สูงสุดเพื่อผู้อื่น

ในส่วนของ “แรง” หรือ “กำลัง” ที่เป็นตัวขับเคลื่อนชีวิตให้เดินไปข้างหน้าจนกระทั่งเข้าสู่สัจธรรมได้โดยไม่อ่อนเพลีย เบื่อหน่าย และเป็นทุกข์โดยไม่รู้ตัวนั้น ท่านพุทธทาสกล่าวว่า รากฐานที่สุดของการมีกำลัง คือการมีอุดมคติที่ถูกต้องชัดเจนอยู่เสมอ และนักเดินทางจำเป็นต้องเติมพลังให้ตนเองอย่างสม่ำเสมอด้วยกำลัง 4 ประการ ได้แก่ “กำลังกาย” คือสิ่งที่ป็นรูปธรรม คือร่างกายแข็งแรง สุขภาพดี มีทรัพย์สิน มีมิตรสหายช่วยเหลือ และรูปธรรมอื่นๆ เช่น รูปร่างกายตา สวयงาม และเครื่องทุนแรงต่างๆ “กำลังจิต” คือกระแสจิตที่มีกำลัง คือมีศรัทธา วิริยะ สติ และสมาธิ โดยมีสมาธิเป็นประธาน และมีสติคอยควบคุมไม่ให้กำลังอื่นๆ หยดชะงักหรือเดินผิดทาง “กำลังปัญญา” คือมีความรู้ความสามารถและรู้จักใช้เทคโนโลยีต่างๆ เพื่อให้เกิดความสำเร็จ ประการสุดท้ายคือกำลังสำคัญที่สุด “กำลังธรรม” คือกำลังของความถูกต้อง กำลังของพระธรรม เกิดจากการปฏิบัติตามอริยมรรคมีองค์ 8 เพื่อควบคุมกำลังกาย กำลังจิต และกำลังปัญญาให้เป็นไปในทางที่ถูกต้อง

สำหรับสังคมไทย ท่านพุทธทาสกล่าวว่า โดยพื้นฐานแล้ว คนไทยมี “วัฒนธรรมชาวพุทธ” เป็นตัวช่วยให้การเดินทางชีวิตไปรอดได้ เนื่องจากวิถีปฏิบัติของเราอยู่ในฐานวัฒนธรรมแบบพุทธที่สรุปได้เป็นหลัก 10 ประการ คือ ความขยัน สุภาพอ่อนโยน กตัญญู มีศีลสัจย์ ประหยัด เมตตา ขันติ ให้อภัย ไม่ตามใจกิเลส และสุดท้ายคือความมีแบบฉบับของตัวเอง ที่เกิดจากการรู้จักโลก รู้จักตัวเอง จนคลายความยึดมั่นในตัวกูของกู

ผู้เขียนขอสรุปการทบทวนหัวข้อนี้ด้วยคำกล่าวของท่านพุทธทาสว่า

“เราหัดมองชีวิตนี้ในลักษณะที่เป็นการเดินทาง นั้นแหละจะมีประโยชน์ที่สุด ไม่ได้เกิดมาเพื่อไปหลงติดอยู่ที่ไหน หรือเกิดมาเพื่ออะไรที่มันโง่งง ง่ายๆ ต่ำๆ อยู่ที่นั่น ถ้าชีวิตเป็นการเดินทาง มันก็ต้องเดินเรื่อยไป จนกว่าจะถึงที่สุดจุดหมายปลายทาง คือเรารู้ว่า เกิดมาเพื่อบรรลุนิพพาน ถ้าจะมีภรรยา ก็มีอย่างในฐานะเป็นเพื่อนเดินทาง ไม่ใช่เป็นห้ามล้อ ถ้าจะมีลูก ก็ขอให้มีในฐานะเป็นบุคคลที่เราเตรียมไว้สำหรับการเดินทางต่อไปจากเรา หรือว่าช่วยสนับสนุนเป็นเพื่อนเดินทาง ถ้าจะมีทรัพย์สินสมบัติ ก็ให้มีเพื่อสนับสนุนการเดินทาง จะมีเกียรติยศชื่อเสียง มีอะไรก็ตาม ขอให้เป็นเรื่องเดียวกันหมด คือเป็นเครื่องสนับสนุนการเดินทาง จะมีเพื่อนสักกี่คน ก็ขอให้เพื่อนที่ดีที่สนับสนุนแก่การเดินทาง

ชีวิตนั้นเป็นการเดินทางที่น่าดู เพราะเป็นมนุษย์ที่แท้จริง ... ฆราวาสกับบรรพชิตมันเหมือนกัน โดยวิญญูณ โดยหัวใจ คือชีวิตนั้นเป็นการเดินทางอยู่เสมอ ช้าหรือเร็วก็ปล่อยให้ไปตามเรื่อง ถ้าเรือเล็กๆ เบาๆ อย่างเรือพาย เรือแคนู ... ก็ไปได้คนเดียว ... ไปได้เร็ว แต่ถ้ามันเป็นเรือลำ

ใหญ่มากๆ มันเอาของไปได้มาก มันก็ช้า แต่มันเอาไปได้มาก อย่างนี้มันก็น่าดูเหมือนกัน นั่นแหละ คือถ้าฆราวาสคนไหนเก่งพอที่จะทำชีวิตให้ก้าวหน้าลุล่วงไปได้ อย่างหอบหัวผู้อื่นไปด้วยได้มาก มันก็เก่ง เราสรุปกันเสียทีว่า ชีวิตนี้เป็นการเดินทาง ทั้งฆราวาสและบรรพชิต”

(พุทธทาสภิกขุ, 2555: 149-153)

ปัญญาทางจิตวิญญาณ ต้นทุนสำคัญของสังคมในสถานการณ์วิกฤต

การทบทวนเรื่องปัญญาทางจิตวิญญาณ (Spiritual Intelligence หรือ SQ) ในที่นี้เน้นไปที่ประเด็น “แรง” หรือ “กำลัง” ที่เกิดจากแรงจูงใจในระดับต่างๆ จากหนังสือ *Spiritual Capital: Wealth We Can Live By* (Zohar, D. & Marshall, I. N., 2004) เพื่อเป็นแนวทางอธิบายว่า แรงจูงใจระดับต่างๆ ทั้งของบุคคลและสังคม มีผลสำคัญเพียงไรต่อโลกทัศน์ การกระทำ และการเปลี่ยนแปลงของบุคคลนั้นๆ เอง ผู้คนและสิ่งแวดล้อม และพัฒนาการทางสังคมโดยรวม

โดนาห์ โซฮาร์ (Donah Zohar) นักคิดชาวอเมริกัน และสามีของเธอ เอียน มาร์แชล (Ian Marshall) จิตแพทย์และนักจิตบำบัดสายจูงชาวอังกฤษ เขียนเรื่องราวเกี่ยวกับ “ปัญญาทางจิตวิญญาณ” มาตั้งแต่ปลายทศวรรษ 1990 โดยนิยามว่า หมายถึงปัญญาที่ทำให้เราสามารถเข้าถึงความหมายและคุณค่าที่ลึกที่สุด และเข้าถึงแรงจูงใจระดับสูงสุดของชีวิตมนุษย์ เป็นปัญญาทางศีลธรรมที่ทำให้เราแยกแยะสิ่งชั่วและดีออกจากกันได้ และทำให้เราตั้งใจฝึกฝนเพื่อเข้าถึงความจริง ความดี ความงาม ความเมตตากรุณา รวมทั้งเป็นปัญญาของการเปลี่ยนแปลงขั้นพื้นฐานทั้งของปัจเจกบุคคลและสังคม

ทั้งคู่อธิบายคุณลักษณะของปัญญาทางจิตวิญญาณที่เด่นชัด 12 ประการ คือ การรู้ตัว คือรู้ถึงความเชื่อและคุณค่าที่เป็นแรงจูงใจระดับลึกของตน และรู้เป้าหมายสูงสุดของชีวิต, การอยู่ในปัจจุบันขณะและตอบสนองกับสิ่งต่างๆ อย่างฉับพลัน, กระทำการโดยมีอุดมคตินำทาง, มองเห็นความสัมพันธ์เชิงระบบและความเชื่อมโยงอย่างเป็นองค์รวม, มีเมตตากรุณา, ยินดีกับความแตกต่างหลากหลาย, เป็นอิสระจากข้อจำกัดที่อยู่รอบ, มักถามว่า “ทำไม” เป็นคำถามพื้นฐาน, สามารถปรับกรอบอ้างอิงใหม่โดยไม่หนีปัญหา ทำให้มองภาพได้กว้างขึ้น, ใช้ปัญหาและความทุกข์ที่เกิดขึ้นให้เป็นประโยชน์, อ่อนน้อมถ่อมตน, และอุทิศตนเพื่อเป้าหมายอันสูงส่ง

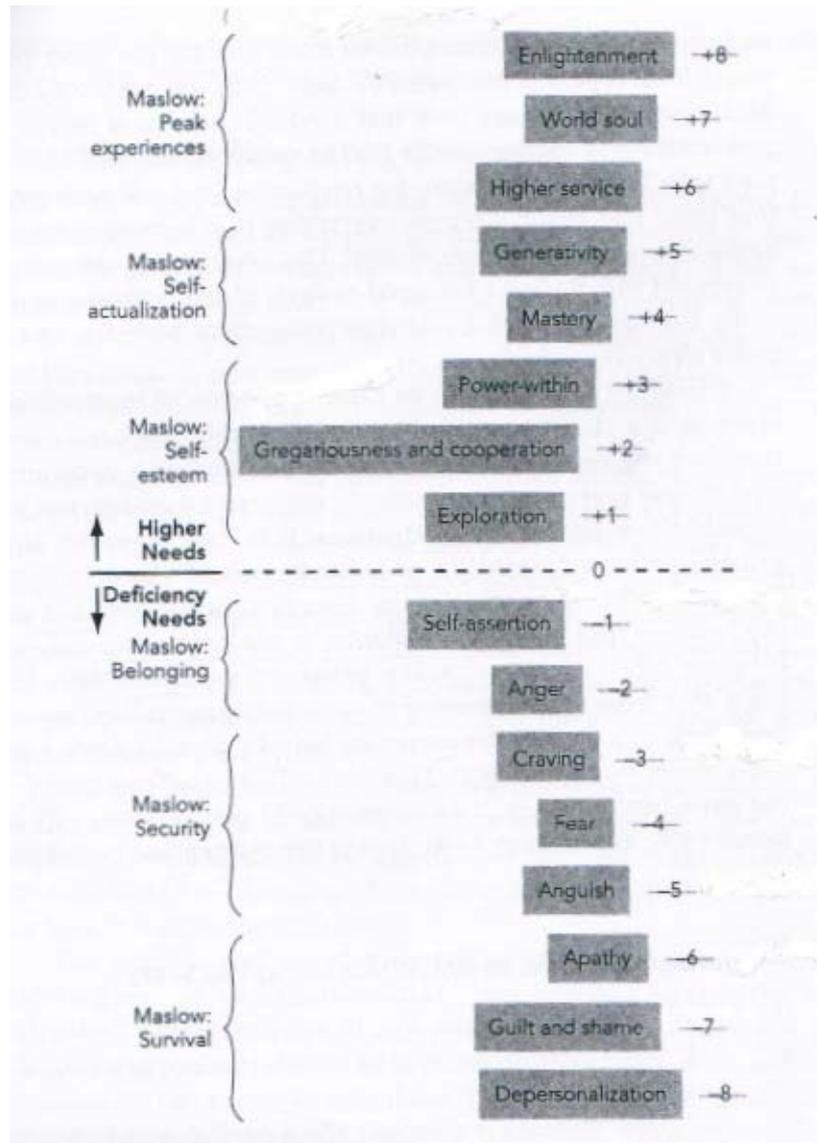
โซฮาร์และมาร์แชลเชื่อมโยงปัญญาทางจิตวิญญาณเข้ากับต้นทุนทางจิตวิญญาณของสังคมและการพัฒนาที่ยั่งยืน โดยกล่าวว่า ในสถานการณ์ปกตินั้น เราใช้ปัญญาทางเหตุผล (IQ) ซึ่งส่วนใหญ่เกี่ยวข้องกับเรื่องของพื้นที่ ตัวเลข และความสามารถทางภาษา และปัญญาทางอารมณ์ (EQ) ซึ่งหมายถึงความเข้าใจและจัดการอารมณ์ของตนเองในสถานการณ์ท้าทายต่างๆ เข้าใจอารมณ์

ความรู้สึกคนอื่น และมีความสัมพันธ์กับผู้อื่นและแสดงออกอย่างเหมาะสม ก็เพียงพอแล้ว แต่เมื่อเกิดสถานการณ์วิกฤตที่โลกทัศน์แบบเดิมๆ ใช้ไม่ได้ผลอีกต่อไป เราจำเป็นต้องใช้ปัญญาทางจิตวิญญาณ เพื่อเป็นพลังก่อเกิดสิ่งใหม่ๆ ที่สร้างสรรค์กว่าเดิม บนฐานคุณค่าของความดีงามร่วมกันของมนุษยชาติ ซึ่งจะสร้างความอยู่ดีมีสุขให้โลก และทำให้จิตวิญญาณของมนุษย์งอกงามยั่งยืน

ผู้เขียนทั้งสองกล่าวว่า ปัญญาทางเหตุผลเป็นสิ่งที่ค่อนข้างคงที่ตลอดชีวิต ยกเว้นเมื่อเกิดการบกพร่องของสมอง ส่วนปัญญาทางอารมณ์และปัญญาจิตวิญญาณสามารถพัฒนาได้อย่างต่อเนื่องโดยอาศัยการเรียนรู้และกลมกลืนที่ดี การพัฒนาปัญญาทางจิตวิญญาณของปัจเจกบุคคล และสังคมต้องเริ่มจากการเปลี่ยนแปลงระดับแรงจูงใจทั้งของปัจเจกและสังคมให้สูงขึ้น โดยเริ่มจากการทำความเข้าใจปัญหาและข้อจำกัดของสถานการณ์ที่เป็นอยู่ และตรวจสอบแรงจูงใจที่ทำให้เราตกอยู่ในสถานการณ์นั้น จากนั้นมองไปถึงเป้าหมายใหม่ที่อยากให้เกิดขึ้นในอนาคต และทำความเข้าใจว่า แรงจูงใจแบบใดจะพาให้เกิดการเปลี่ยนแปลงไปสู่สิ่งนั้น จากนั้นจึงสร้างแรงจูงใจดังกล่าวให้เกิดขึ้น และลงมือปฏิบัติกรจากแรงจูงใจนั้น อย่างไรก็ตาม แม้มนุษย์ทุกคนจะเกิดมาพร้อมปัญญาทางจิตวิญญาณ แต่ความยากในยุคสมัยของเราคือ สังคม การศึกษา และการงานส่วนใหญ่ในโลกปัจจุบันแทบไม่เอื้อให้เราพัฒนาปัญญาด้านนี้

เพื่อให้เราเข้าใจปัญญาทางจิตวิญญาณอย่างเป็นรูปธรรมมากขึ้น หมอมาร์แชลได้สร้างสเกลระดับแรงจูงใจจากสาเหตุพฤติกรรมผู้ป่วยมานานกว่า 40 ปี โดยพัฒนาความคิดจากการนำทฤษฎีเรื่องปิรามิดความต้องการ 6 ชั้นของมาสโลว์ มาขยายเป็นแรงจูงใจ 16 ระดับ แบ่งเป็นแรงจูงใจด้านบวกและลบอย่างละ 8 ระดับ โดยด้านบวกและลบในระดับเดียวกันคือเงาสะท้อนของกันละกัน

แรงจูงใจแต่ละระดับส่งผลให้เกิดคุณค่า สมมุติฐาน การเลือกยุทธวิธี และเชื่อมโยงกับการเกิดอารมณ์ ความรู้สึก และพฤติกรรมเฉพาะตามระดับนั้นๆ แรงจูงใจที่เป็นลบมากก็ยิ่งส่งผลกระทบทางลบมากขึ้น ส่วนแรงจูงใจที่เพิ่มระดับเป็นบวกมากขึ้นเท่าไร ก็จะมีส่งผลกระทบด้านบวกมากขึ้นเรื่อยๆ

รูป 2.6 สเกลวัดระดับแรงจูงใจ (Zohar, D., & Marshall, I. N., 2004: 39)

แกนแนวตั้งด้านซ้ายสุดในรูป เป็นการเทียบระดับแรงจูงใจเข้ากับพีรามิดความต้องการของมาสโลว์ โดยระดับ 0 คือจุดแยกระหว่างความต้องการคุณค่าที่สูงขึ้น (แรงจูงใจด้านบวก) กับการเติมเต็มความขาดพร่อง (แรงจูงใจด้านลบ) แรงจูงใจลบระดับ -1 และ -2 เกิดจากความต้องการความรักและเป็นส่วนหนึ่งกับสิ่งอื่น ระดับ -3 ถึง -5 มาจากความต้องการความมั่นคงปลอดภัย ระดับ -6 ถึง -8 มาจากความต้องการการอยู่รอด ขณะที่แรงจูงใจบวกระดับ +1 ถึง +3 มาจากความต้องการการยอมรับนับถือ ระดับ +4 และ +5 มาจากความต้องการรู้จักตนเองอย่างแท้จริง ระดับ +6

ถึง +8 มาจากความต้องการเข้าถึงประสบการณ์ทางจิตวิญญาณ โดยมีรายละเอียดของแรงจูงใจระดับต่างๆ ดังนี้

ระดับ 0 เป็นกลาง

ไม่ใช่แรงจูงใจ แต่ถือเป็นจุดเริ่มต้นของชีวิตของเด็กแรกเกิด หรือเป็นจุดเปลี่ยนที่ข้ามผ่านจากแรงจูงใจลบไปสู่แรงจูงใจที่สูงขึ้น

ระดับ +1 การสำรวจ

เป็นแรงจูงใจที่เกิดร่วมกับความอยากรู้อยากเห็น ความประหลาดใจ เปิดกว้าง เต็มใจเผชิญกับทุกสิ่งที่ผ่านมาในชีวิต และสะท้อนถึงความต้องการที่จะรู้หนทางหรือสถานการณ์ที่เป็นอยู่ของตน การกระทำจากแรงจูงใจระดับนี้คือการสื่อสารแบบเปิดกับสิ่งแวดล้อม มอง ฟัง และเข้าร่วมกับสิ่งที่เกิดขึ้นอย่างกระตือรือร้นและเต็มใจ มีการแสวงหาความรู้ความชำนาญเพิ่มขึ้น และต้อนรับสถานการณ์ท้าทายที่ผ่านมาด้วยคำถามว่า “มันจะทำอะไรกับเรื่องนี้ได้บ้าง” เราจะพบแรงจูงใจระดับนี้ได้เสมอในเด็กเล็กๆ

ระดับ -1 ความถือดี

เป็นเงาของการสำรวจ เกิดร่วมกับความประมาทและความรู้สึกอยากแข่งขันโดยไม่มี การควบคุม รวมทั้งความภูมิใจในตัวเองมากเกินไปและยึดตัวเองเป็นศูนย์กลาง จนกลายเป็นความก้าวร้าว พยายามอวดสิ่งที่ตนรู้ ไม่เปิดรับการเรียนรู้อย่างแท้จริง และสุดท้ายจะนำไปสู่การทำลายตนเอง ผู้ที่มีแรงจูงใจเช่นนี้จะต้องอำนาจหรือสถานภาพบางอย่าง ทำให้ขัดแย้งกับคนที่เห็นต่างอย่างชัดเจน และจะมีความสุขก็ต่อเมื่อได้ทำตามที่ต้องการหรือได้รับการยอมรับมากพอ

ระดับ +2 ชอบรวมกลุ่มและทำงานเป็นทีม

เกิดจากความต้องการเชื่อมโยงกับผู้อื่น และรู้สึกความสุขที่ทำเช่นนั้น ผู้ที่มีแรงจูงใจเช่นนี้จะรู้สึกผูกพันและจงรักภักดีต่อกลุ่มที่ตนสังกัดอยู่ ซึ่งมักเป็นกลุ่มของคนที่ยึดถือคุณค่าและเป้าหมายบางอย่างร่วมกัน การกระทำจากแรงจูงใจระดับนี้คือการเอาอกเอาใจ ต่อรอง ไกล่เกลี่ย และพยายามจัดการความขัดแย้ง ผู้ที่มีแรงจูงใจนี้มักเข้าใจมุมมองคนอื่นได้ดี เคารพความคิดผู้อื่นอย่างเป็นกลางแม้จะไม่เห็นด้วย เป็นนักฟังที่ดี ดึงพลังสร้างสรรค์จากผู้อื่นได้ดี และชอบเชื่อมโยงผู้คนเข้าหากัน

แรงจูงใจระดับ +1 ร่วมกับ +2 ถือว่าเพียงพอสำหรับการทำงานในกลุ่มเล็กๆ ที่ก้าวหน้าไปเรื่อยๆ แบบเป็นเส้นตรงและไม่ซับซ้อน ขณะที่การทำงานเพื่อสร้างการเปลี่ยนแปลงจะต้องใช้แรงจูงใจระดับสูงกว่านี้

ระดับ -2 ความโกรธ

ความโกรธเกิดขึ้นเมื่อความรู้สึกต้องการเป็นส่วนหนึ่งของกลุ่มไม่ได้รับการตอบสนอง ถูกทำลายความมั่นใจในตนเอง และต้องการแสดงออกบางอย่างเพื่อกระแทกให้คนอื่นหันมาเห็นคุณค่าของตน ผู้ที่มีแรงจูงใจระดับนี้มักเป็นคนเย็นชา เก็บกดและตรวจสอบอารมณ์ตนเองเสมอ หรือไม่ก็รุ่มร้อนจนเหวี่ยงความโกรธไปทั่ว มักโทษคนอื่นว่าเป็นต้นเหตุให้ตนโกรธ มักปฏิเสธกลุ่มหรือตั้งคม เห็นคนอื่นเป็นศัตรู และหาทางแก้แค้น จับผิด และใช้วิธีสกปรกทำลายคู่แข่ง

ระดับ +3 อำนาจภายใน

อำนาจภายในคืออำนาจในการควบคุมตนเอง มีความตั้งมั่นและสุขสงบ และมีปิติเมื่ออยู่ในสถานะของร่างกายและจิตใจที่เคลื่อนไหว ไม่ติดขัด ผู้ที่มีอำนาจภายในจะรู้ว่าตนเองรักที่จะทำอะไร ให้คุณค่ากับอะไร และลงมือทำเช่นนั้นอย่างชำนาญด้วยทักษะของตน แต่หากไม่เห็นด้วยก็จะปฏิเสธอย่างไม่ลังเล พวกเขามีพฤติกรรมชัดเจน ใฝ่ใจได้ รับผิดชอบ บริการผู้อื่นอย่างเต็มใจ และมักทำสิ่งต่างๆ ให้สำเร็จลุล่วงด้วยการตัดสินใจเงียบๆ การรู้ซึ่งถึงทิศทางและคุณค่าของตนเองทำให้สามารถเปิดกว้างและอดทนต่อหนทางและคุณค่าอันหลากหลายของผู้อื่น และมักสร้างวิธีการเชื่อมโยงความหลากหลายให้อยู่ร่วมกันได้

ระดับ -3 กิเลสตัณหา

กิเลสหรือความต้องการอย่างรุนแรงเป็นเงาของอำนาจภายใน ความว่างเปล่าภายในของผู้ไร้อำนาจภายในแสดงออกเป็นอาการทรมานทรมายไม่จบสิ้น รู้สึกไม่เคยพอ พยายามยึดฉวยสิ่งต่างๆ ไว้กับตัว ผู้ที่รู้สึกว่างเปล่ามักโทษคนอื่นว่าไม่ยอมตอบสนองในสิ่งที่ตนต้องการ หรือเป็นต้นเหตุให้ตนต้องวุ่นวายทำสิ่งต่างๆ ไม่หยุดหย่อน เขามักอิจฉาสิ่งที่คนอื่นมี อยากได้สิ่งต่างๆ ฟรีๆ ไม่รับผิดชอบ และเป็นคนใฝ่ใจไม่ได้เมื่อมีสิ่งที่ยากได้อยู่ตรงหน้า แรงจูงใจระดับนี้เป็นสาเหตุพื้นฐานของการเสพติดและพฤติกรรมเลวร้ายต่างๆ เพื่อตอบสนองความพึงพอใจเฉพาะหน้า

ระดับ +4 ความเชี่ยวชาญและเป็นนายตนเอง

แรงจูงใจระดับนี้มาจากปัญญาร่วมซึ่งหยั่งรากอยู่ในคุณค่าและทักษะที่กว้างกว่าปัจเจกบุคคลมีอยู่ ความเชี่ยวชาญและเป็นนายตนเองเกิดจากการที่คนคนหนึ่งก้าวออกมาเชื่อมโยงกับคุณค่าและทักษะของผู้อื่น โดยเฉพาะความชำนาญในกลุ่มอาชีพ จารีตประเพณี และระบบความคิด หรือวิสัยทัศน์ร่วมของสังคม การกระทำจากความเชี่ยวชาญและเป็นนายตนเองเกิดจากวินัยภายใน และสถานะของความเคลื่อนไหวที่พัฒนาจากการฝึกฝนร่างกายและจิตใจด้วยวิธีการต่างๆ เช่น การภาวนา สวดมนต์ การฝึกทักษะต่างๆ หรือการทำงานศิลปะอย่างต่อเนื่อง บุคคลหรือสังคมที่มีแรงจูงใจระดับนี้จะเห็นภาพใหญ่ของสถานการณ์ต่างๆ มองเป้าหมายระยะยาว และสามารถปรับจูนเป้าหมายให้สอดคล้องกับบริบทใหม่ๆ อยู่เสมอ การเชื่อมต่อกับปัญญาร่วมจะทำให้เห็น โอกาสและความเป็นไปได้ใหม่ๆ ที่คนอื่นไม่เห็น ผู้ที่กระทำอย่างเชี่ยวชาญและเป็นนายตนเองจะสามารถขึ้นเป็นผู้นำของวัฒนธรรมแบบหนึ่งหรือกลุ่มอาชีพหนึ่งๆ ได้เป็นอย่างดี

ระดับ -4 ความกลัว

เป็นเงาของความเชี่ยวชาญและความสามารถในการควบคุมตนเองในสถานการณ์ต่างๆ แรงจูงใจระดับนี้เกิดร่วมกับความกระสับกระส่าย สงสัย ความอ่อนไหวเกินไป และความรู้สึกว่าถูกคุกคาม ผู้ที่ทำการต่างๆ ด้วยความกลัวมักปกป้องตนเอง เห็นโอกาสหรือความท้าทายเป็นการคุกคาม เลือกลงมือออกจากผู้คนหรือสิ่งแวดล้อม เมื่อขลาด ขี้เขลา ไม่อาสา ไม่เสี่ยง ซ่อนอารมณ์ ความรู้สึก และมักเตรียมพร้อมและมีกระบวนการทดสอบเกินจำเป็นเพื่อหลีกเลี่ยงการถูกวิจารณ์ และตำหนิ

ระดับ +5 การให้กำเนิดและรังสรรค์สิ่งใหม่

พลังสร้างสรรค์ระดับนี้เกิดจากความรักที่มั่งใจหรือความหลงใหลในสิ่งที่ทำ ทำให้เกิดการรังสรรค์ผลงานอย่างสนุกสนาน ผู้ที่มีแรงจูงใจเช่นนี้จะมีความสุขอย่างยิ่งกับสิ่งที่ทำงาน และชีวิตกลายเป็นสิ่งเดียวกัน ทำให้สามารถรังสรรค์สิ่งใหม่ๆ ในหลายทิศทาง เช่นเดียวกับที่ศิลปินชั้นยอดสร้างงานศิลปะ หรือไอน์สไตน์คิดค้นสูตรคณิตศาสตร์ การกระทำเป็นไปเพื่อการเรียนรู้ และค้นพบ ยินดีและพร้อมเสี่ยงกับทุกสิ่งที่เกิดขึ้น ผู้ที่มีแรงจูงใจระดับนี้สามารถเป็นผู้สร้างวัฒนธรรมใหม่และกระบวนการทัศน์ใหม่ให้สังคมและโลกได้

ระดับ -5 ความโศกตรม

เป็นแรงจูงใจที่เกิดจากความรู้สึกสูญเสียหรือไรที่พึ่งพาในการตัดสินใจและทำสิ่งต่างๆ จนทำให้ศักยภาพและกระบวนการให้กำเนิดและรังสรรค์สิ่งใหม่ถูกปิดกั้น แรงจูงใจระดับนี้มักเป็นผลของความทุกข์โศกที่เยียวยาไม่ได้ หรือการจำต้องตกอยู่ในสถานการณ์ที่มองไม่เห็นทางออก ผู้ที่โศกตรมย่อมไร้ยุทธวิธี และทุกอย่างดูเป็นไปไม่ได้ ความรู้สึกเช่นนี้เป็นส่วนสำคัญของการซึมเศร้า แต่ก็ยังไม่ถึงกับสิ้นความหวัง

ระดับ +6 การกระทำเพื่อเป้าหมายอันสูงส่ง

ความสนุกสนานและความรักที่แท้จริงในการรังสรรค์สิ่งใหม่เป็นบันไดขั้นสำคัญที่ทำให้แรงจูงใจในการกระทำตามอุดมคติที่สูงส่งของผู้นำผู้รับใช้แสดงตนได้อย่างสร้างสรรค์ ขณะที่การมุ่งทำตามอุดมคติที่สูงส่งอย่างปราศจากความสุข มักส่งผลเป็นการประหัดประหารและทำลายล้างทั้งตนเองและผู้ที่มีอุดมคติแตกต่างอย่างรุนแรง แรงจูงใจระดับนี้คือแรงจูงใจของผู้นำผู้รับใช้ ซึ่งเป็นภาวะผู้นำสูงสุดที่มุ่งมั่นอุทิศตนเพื่อผู้อื่น เป็นการกระทำเพื่อคุณค่าสูงส่งที่ไปพ้นจากความเห็นแก่ตัว เช่น ทำเพื่อพระเจ้า เพื่อความยุติธรรม ความจริง การขจัดความทุกข์ยาก การไถ่บาปให้เพื่อนมนุษย์ หรือการช่วยผู้อื่นให้บรรลุนิรันดร ผู้ที่มีแรงจูงใจระดับนี้จะมีความรู้สึกแรงกล้าในการอุทิศตนเพื่อการงาน โดยได้ยินเสียงเรียกจากพระเจ้าให้ทำเช่นนั้น เขาจะพบความสงบที่ลึกภายในตนเอง และพบชะตาชีวิตของตนเองในการกระทำเพื่อผู้อื่น

การกระทำเพื่อเป้าหมายอันสูงส่ง คือการยกระดับและกำหนดทิศทางของพลังการให้กำเนิดและรังสรรค์สิ่งใหม่อย่างมีเป้าหมายที่ชัดเจน ผู้นำผู้รับใช้จะทำการที่คนอื่นเห็นว่าเป็นไปไม่ได้ ให้เป็นไปได้ เขาสร้างหนทางใหม่ให้สังคม และนำพามนุษยชาติให้เชื่อมโยงเข้าหากัน เช่น วิธีของพระพุทธรเจ้า โมเสส พระเยซู คานธี มาร์ติน ลูเธอร์คิง แม่ชีเทเรซา เนลสัน แมนเดลา ทะไลลามะ รวมทั้งคนธรรมดาๆ อื่นๆ ที่กระทำการสิ่งต่างๆ จากแรงจูงใจเช่นเดียวกันนี้

ชีวิตของผู้นำผู้รับใช้จำเป็นต้องข้องเกี่ยวกับอำนาจ แต่เขาจะกระทำอย่างถ่อมตน ไร้ตัวตน และใช้อำนาจที่มีเพื่อทำการที่ท้าทายให้ดียิ่งขึ้น แม้ว่าปกติแล้วการไร้ตัวตนของคนเป็นผู้นำจะเป็นเรื่องยากยิ่ง แต่สิ่งนี้เกิดขึ้นได้เมื่อเป็นการกระทำในนามของพระเจ้า ผู้ที่มีแรงจูงใจในเช่นนี้กระทำการสิ่งต่างๆ อย่างกล้าหาญ และทำเพื่อให้เกิดผลกระทบในวงกว้าง เช่นที่คานธีฟันฝ่าถึงอิสรภาพของอินเดียด้วยสันติวิธี

ระดับ -6 ความหมดอาลัยตายอยาก

ผู้ที่มีแรงจูงใจระดับนี้เหลือพลังชีวิตน้อยมาก เขาถูกท่วมทับด้วยความรู้สึกที่ว่าชีวิตนี้ไม่เหลือที่ทางสำหรับเข่อีกแล้ว เขาไม่สนใจใยดีอะไร ทอดทิ้งตัวเอง ซึ่งเป็นภาวะซึมเศร้าอย่างลึก และอาจเป็นภาวะปกติของประชากรในประเทศยากจน ที่ผู้คนมีชีวิตอยู่เหนือระดับความอยู่รอดเพียงเล็กน้อย

ระดับ +7 การเข้าถึงจิตวิญญาณโลก

เป็นแรงจูงใจที่เกิดการมองเห็นตนเอง ผู้อื่น และธรรมชาติ ในฐานะปรากฏการณ์ของพระเจ้าหรือธรรมะ และความเข้าใจนี้อาจทำให้บางคนสละชีวิตทางโลกเข้าสู่วิถีของนักบวชหรือโลกอันพิศุทธิ์ของศิลปิน ผู้ที่มีแรงจูงใจระดับนี้มีอยู่ราวหนึ่งในล้านคนของประชากรโลก พวกเขาใช้ชีวิตอย่างบริสุทธิ์ ความเข้าใจในธรรมนำสู่การละวางอัตตาตัวตน ทำให้ไปพ้นข้อจำกัดต่างๆ และเป็นอิสระจากคุกในจิตใจตนเอง เขามักสัมผัสอยู่กับทิพยสภาวะและความเป็นนิรันดร์ที่ไม่ขึ้นกับสถานที่และกาลเวลาอยู่เสมอ และจิตสำนึกของเขากลายเป็นจิตสำนึกร่วมของมนุษยชาติ และการทำงานที่เกิดขึ้นก็หยั่งรากลึกและงอกงามขึ้นมาจากจิตสำนึกเช่นนี้

ระดับ -7 ความรู้สึกผิดบาป

เป็นความรู้สึกที่แทบจะตรงกันข้ามกับผู้เข้าถึงจิตวิญญาณโลก ผู้ที่อยู่ในแรงจูงใจระดับนี้ไม่สามารถเชื่อมโยงความรู้สึกของตนเองเข้ากับความหมายหรือความจริงระดับลึกใดๆ ได้เลย เขารู้สึกว่าตนเองไม่มีสิทธิ์ที่จะอยู่บนโลกนี้ และอยากทำร้ายตัวเองเพราะทนเผชิญความรู้สึกผิดไม่ได้ พบว่าคนกลุ่มนี้มีอัตราการฆ่าตัวตายสูง รวมทั้งมีการทำร้ายตัวเองแบบอื่น เช่น ดิฉยาเสพติด หรือมีพฤติกรรมเสี่ยงแบบต่างๆ หากความรู้สึกผิดบาปเกิดขึ้นเพราะถูกกระทำจากสังคม พวกเขาอาจทำร้ายผู้อื่นเพื่อแก้แค้น เช่นที่อิตเลอร์ที่มีความรู้สึกผิดบาปเป็นแรงจูงใจหนึ่ง

ระดับ +8 การบรรลุธรรม

เป็นระดับของแรงจูงใจที่แทบจะสื่อสารออกมาเป็นถ้อยคำตรงๆ ไม่ได้ คำที่ใช้บ่อยๆ ในการพยายามอธิบายสภาวะนี้ก็คือเช่น “ความเป็นหนึ่งเดียว” “การปราศจากตัวตน” “ศุญญตา” ประสบการณ์ของการบรรลุธรรมจะทำให้บุคคลเกิดการเปลี่ยนแปลงอย่างลึกซึ้ง แรงจูงใจด้านลบหรืออกุศลมูลทั้งหมดจะหายไปจากใจ เกิดความสงบสุขอย่างยิ่งในตนเองและในปรากฏการณ์ต่างๆ ซึ่งล้วนเป็นการแสดงตนของธรรมะ พลังงานขั้นนี้เป็นพลังสูงสุดที่เป็นต้นทุนทางจิตวิญญาณสำหรับการขับเคลื่อนสังคม

ระดับ -8 การหมดความเป็นมนุษย์

ผู้เข้าถึงการบรรลุธรรมคือการมีสภาวะของแสงสว่างภายในที่ไร้เปลือกของกาย ส่วนผู้ที่หมดความเป็นมนุษย์คือการตกอยู่ในสภาวะที่มีแต่เปลือกกลางๆ โดยไร้แก่นแกน ความรู้สึกเป็น “ฉันท” หายไปเพราะอัตตาแตกสลาย เป็นโลกภายในของผู้ป่วยจิตเภทในโรงพยาบาลและคนติดยาหรือติดเหล้าที่ไม่มีทางรักษา ซึ่งไม่มีอะไรจะหนักหนากว่านี้อีกแล้วนอกจากความตาย

ในระดับแรงจูงใจทั้ง 16 ระดับนี้ โชฮาร์และมาร์แชลกล่าวว่า คนทั่วไปมักมีแรงจูงใจที่ระดับ -4 ถึง +4 ส่วนที่มากกว่า +4 คือแรงจูงใจของอัจฉริยะหรือนักบุญ และที่น้อยกว่า -4 คือผู้ที่ เป็นโรคจิตหรือระบบประสาทล้มเหลว ทั้งคู่อ้างอิงงานสำรวจของเดวิด ฮอว์กินส์ (David R. Hawkins) จิตแพทย์อเมริกันเจ้าของหนังสือ *Power & Force* ซึ่งอธิบายพลังจิตสำนึกอย่างเป็นรูปธรรมผ่านการออกแรงของกล้ามเนื้อ ที่กล่าวว่า คนอเมริกันราวร้อยละ 85 ถูกผลักดันด้วยแรงจูงใจด้านลบ โดยราวร้อยละ 60 ทำสิ่งต่างๆ จากแรงจูงใจระดับ -1 ถึง -4 คือ คือ ความถือดี ความโกรธ ความโลภ และความกลัว และมีคนเพียงร้อยละ 4 เท่านั้นที่มีแรงจูงใจสูงถึงระดับ +5 ขึ้นไป ซึ่งน่าเป็นห่วงว่าสัดส่วนของคนที่มีแรงจูงใจระดับสูงจะน้อยเกินกว่าที่จะนำพาคนที่เหลือให้ ต้องการมีแรงจูงใจเช่นนั้นบ้าง อย่างไรก็ตาม นักประวัติศาสตร์เก่งๆ หลายคนแย้งว่า ความก้าวหน้าทั้งหมดของมนุษยชาติในช่วง 40,000 ปีของบันทึกประวัติศาสตร์ล้วนเกิดจากผู้นำจำนวนเพียงร้อยละ 2 เท่านั้น

โชฮาร์และมาร์แชลกล่าวว่า ต้นทุนทางจิตวิญญาณจะเกิดขึ้นเมื่อบุคคลและสังคมหนึ่งๆ เกิดแรงจูงใจระดับ +5 ขึ้นไป แม้สิ่งนี้จะเกิดไม่ถี่ยัก แต่เนื่องจากมนุษย์มีศักยภาพในการเข้าถึงมิติจิตวิญญาณอยู่แล้วในตัว คนทั่วไปจึงมีโอกาสสัมผัสกับมิติจิตวิญญาณแบบชั่วคราวเมื่อเหตุปัจจัยพร้อมพอ ดังที่งานสำรวจทางจิตวิทยาระบุว่า ผู้ใหญ่อายุ 50-70 ล้วนเคยสัมผัสกับมิติจิตวิญญาณในบางขณะของชีวิต ซึ่งเป็นช่วงเวลาที่ไร้กาลเวลา เป็นสัมผัสที่ใกล้ชิดกับความงามอย่างลึกซึ้ง ความรักที่ไร้เงื่อนไข ความจริงอันลึกซึ้ง และความรู้สึกถึงความเชื่อมโยงเป็นหนึ่งเดียวของสรรพสิ่ง

ตามแนวคิดของโชฮาร์และมาร์แชล เมื่อจิตวิญญาณพัฒนาสู่การเป็นผู้นำผู้รับใช้ (+6) หนทางต่อไปคือการเกิดความเข้าใจอย่างลึกซึ้งว่า ตนเอง ผู้อื่น และธรรมชาติคือการปรากฏของพระเจ้าหรือธรรมะอันศักดิ์สิทธิ์ เป็นการเข้าถึงจิตวิญญาณของโลก (+7) อาจส่งผลให้บางคนถอนตัวออกจากชีวิตแบบโลกๆ เข้าสู่วิถีเรียบง่ายของนักบวชหรือโลกอันพิศมัยของศิลปิน ความเข้าใจที่เกิดขึ้นจะนำสู่การละวางอัตตา และไปพ้นข้อจำกัดจากคุกในจิตใจตนเอง เขามักสัมผัสได้ถึงความเป็นนิ

รันครษ์ของปัจจุบันขณะ จิตสำนึกของเขากลายเป็นจิตสำนึกร่วมของมนุษยชาติ และการงานที่เกิดขึ้นก็หยั่งรากจากจิตสำนึกเช่นนั้น

พลังงานขั้นสูงสุดที่เป็นต้นทุนทางจิตวิญญาณสำหรับการขับเคลื่อนสังคมคือพลังของการบรรลุนิยาม (แรงจูงใจระดับ +8) สภาพของพลังงานขั้นนี้ที่แทบจะสื่อสารผ่านภาษาไม่ได้ส่วนใหญ่เป็นเพียงการอุปมาหรืออ้างอิงถึงความรู้สึกบางอย่างที่เกิดขึ้นร่วมกัน ถ้อยคำที่ใช้บ่อยๆ ก็เช่น ความเป็นหนึ่งเดียว การปราศจากตัวตน หรือสูญญตา ประสบการณ์ของการบรรลุนิยามจะเปลี่ยนแปลงบุคคลนั้นอย่างลึกซึ้ง แรงจูงใจที่เป็นลบหรืออกุศลมูลทั้งหมดจะหายไปจากจิตใจ เกิดความสงบสุขอย่างยิ่งในตนเองและปรากฏการณ์ต่างๆ อันเป็นการแสดงตนของธรรมะ

เราสามารถนำความรู้เรื่องระดับแรงจูงใจ ไปประยุกต์ใช้เพื่อเพิ่มต้นทุนทางจิตวิญญาณให้ทั้งปัจเจกบุคคลและสังคม โดยทำการเปลี่ยนระดับแรงจูงใจ ซึ่งเกิดขึ้นได้สองแบบ แบบหนึ่งเกิดจากแรงกระตุ้นภายนอกทั้งจากบุคคลอื่นและสิ่งแวดล้อมที่มีระดับแรงจูงใจต่างกัน ระดับแรงจูงใจที่มีปริมาณมากกว่าจะดึงระดับแรงจูงใจที่มีปริมาณน้อยกว่าให้เปลี่ยนแปลงมาทางฝ่ายตนได้ เช่น คนที่ทำความกลัว (กำลัง -4) เมื่อได้รับความช่วยเหลือจากกลุ่มผู้เชี่ยวชาญและเป็นนายตนเองได้ (กลุ่มของกำลัง +4) ก็จะทำให้กลัวน้อยลง และมั่นใจตัวเองมากขึ้น แต่การเปลี่ยนแปลงด้วยเหตุภายนอกมักเกิดขึ้นชั่วคราวและต้องพึ่งพาแรงภายนอก เนื่องจากเจ้าตัวไม่ได้เข้าถึงแรงจูงใจที่แท้จริงและสาเหตุเบื้องหลังแรงจูงใจของตน จึงไม่มีโอกาสสำรวจจนเห็นข้อจำกัด ซึ่งเป็นจุดเริ่มต้นของความต้องการเปลี่ยนแปลง

การเปลี่ยนแปลงที่เกิดจากแรงกระตุ้นภายนอกมีหลักอยู่ 4 ประการ คือ

หนึ่ง ระดับแรงที่เป็นลบ ไม่มีกำลังพอที่จะสร้างการเปลี่ยนแปลง

สอง แรงจูงใจด้านบวกและลบที่ระดับตัวเลขเท่ากัน จะหักลบแรงกันพอดี ไม่สามารถสร้างการเปลี่ยนแปลงให้อีกฝ่ายหนึ่งได้

สาม แรงจูงใจด้านบวกที่ระดับตัวเลขมากกว่าแรงด้านลบ สามารถโอบอุ้มแรงจูงใจด้านลบให้เลื่อนระดับสูงขึ้นได้ ส่วนแรงจูงใจด้านบวกที่ตัวเลขน้อยกว่าแรงจูงใจด้านลบ จะถูกลากลงไปสู่ระดับต่ำกว่าเดิม เช่น คนที่ทำความดีต่างๆ ด้วยกิเลสตัณหา (กำลัง -3) คนที่จะช่วยให้เขายกระดับแรงจูงใจคือผู้เชี่ยวชาญและเป็นนายตนเอง (กำลัง +4) ส่วนคนที่ชอบรวมกลุ่มและทำงานเป็นทีม (กำลัง +2) จะถูกดึงตกลงไปสู่แรงจูงใจระดับต่ำด้วย

สี่ การพากเพียรพัฒนาปัญญาทางอารมณ์ (EQ) อย่างเข้มข้น โดยเฉพาะการรู้ตัว และการควบคุมอารมณ์เพื่อไม่ทำร้ายคนอื่นหรือพยายามไม่ให้สถานการณ์แย่งลงกว่าเดิม จะช่วยเลื่อนระดับแรงจูงใจให้สูงได้อย่างก้าวกระโดดขึ้น เช่น คนขี้โกรธ (กำลัง -2) ที่พยายามอย่างหนักที่จะไม่

โกรธ จะสามารถเปลี่ยนแรงจูงใจจากความโกรธไปสู่ความต้องการทำงานร่วมกับผู้อื่น (กำลัง +2) หรือการมีอำนาจภายใน (กำลัง +3) ได้

การเปลี่ยนแปลงอีกแบบหนึ่งคือการเปลี่ยนจากภายใน ซึ่งเกิดขึ้นอย่างลึกซึ้งกว่าและอยู่คงทนกว่า เกิดจากการตรวจสอบตนเองหรือให้กลุ่มกัลยาณมิตรช่วยตรวจสอบแรงจูงใจพื้นฐานของตน พร้อมทั้งเป้าหมายและคุณค่าของแรงจูงใจนั้น เมื่อเห็นข้อจำกัดของสิ่งที่เรีนอยู่จึงตัดสินใจเปลี่ยนแปลง โดยการตัดสินใจที่มาจากความเข้าใจที่แท้จริง จะทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงแรงจูงใจ ซึ่งส่งผลต่อการเปลี่ยนแปลงโลกทัศน์และพฤติกรรมไปในด้านบวกมากขึ้นเป็นลำดับ

ไทรยางค์แห่งการศึกษา กระบวนการเรียนรู้เพื่อพัฒนาศักยภาพสูงสุดของมนุษย์

การทบทวนวรรณกรรมหัวข้อสุดท้ายของวิทยานิพนธ์ชิ้นนี้ ทำขึ้นเพื่อให้เห็นแนวทางของกระบวนการเรียนรู้ที่ดี ที่ทำให้คนธรรมดาๆ สามารถบรรลุศักยภาพความเป็นมนุษย์ที่สมบูรณ์ และน่าจะนำมาประยุกต์ใช้สำหรับจัดการศึกษาเพื่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงขั้นพื้นฐานทั้งระดับปัจเจกบุคคลและระดับสังคมได้อย่างเหมาะสมในยุคสมัยของเรา

นับจากทศวรรษ 1970 เป็นต้นมา จิตวิทยาตะวันตกค้นพบความสำคัญยิ่งยวดของสภาวะจิตใจที่หลุดออกจากความยึดติดในตัวตน ในฐานะเป็นประตูเชื่อมต่อไปยังศักยภาพสูงสุดของมนุษย์ คือความสามารถเข้าถึงความจริงของธรรมชาติ ชีวิต และความเป็นหนึ่งเดียวของสรรพสิ่ง ส่วนในสังคมไทย ท่านพุทธทาสถือเป็นบรมครูที่เน้นความสำคัญของสภาวะจิตเช่นนี้เป็นแก่นหลักในคำสอน ดังที่ท่านพูดเสมอเรื่อง “ตัวกู-ของกู” และสอนซ้ำๆ เสมอว่า “อย่าเห็นแก่ตัวๆ” และต่อมา ศาสตราจารย์นายแพทย์ประเวศ วะสี ลูกศิษย์ที่สมาทานคำสอนของท่านมาเป็นหลักปฏิบัติในชีวิต ได้พัฒนาแนวคิดเกี่ยวกับการจัดกระบวนการเรียนรู้เพื่อเข้าถึงศักยภาพสูงสุดที่ไปพ้นความเห็นแก่ตัวให้ชัดเจนขึ้น

อาจารย์ประเวศกล่าวบ่อยครั้งว่า โดยพื้นฐานแล้ว มนุษย์มีโครงสร้างสมองที่วิจิตรที่สุดกว่าโครงสร้างใดในจักรวาล จึงมีศักยภาพในการเรียนรู้สูงยิ่ง จะเรียนรู้เพื่อบรรลุอะไรก็ได้ รวมทั้งสิ่งสำคัญที่สุดของชีวิต คือ ความจริง ความดี ความงาม และความสุข กระบวนการเรียนรู้ที่ดี จะช่วยให้มนุษย์ค้นพบสิ่งที่ดีที่สุดในตัวเอง สามารถขยับจาก “สัตว์ภูมิ” หรือธรรมชาติของความเห็นแก่ตัวที่เรามีร่วมกับสัตว์ ขึ้นสู่ “มนุษย์ภูมิ” คืออีกธรรมชาติหนึ่งที่มีเฉพาะในมนุษย์ ซึ่งไปพ้นความเห็นแก่ตัว หลุดจากตัวกู-ของกู สามารถปลดปล่อยตัวเองสู่อิสรภาพ และสร้างระบบการอยู่ร่วมกันอย่างสันติอย่างแท้จริงระหว่างมนุษย์ด้วยกันและมนุษย์กับธรรมชาติ

อย่างไรก็ดี ท่านพบว่าการศึกษาส่วนใหญ่ในปัจจุบันไม่สามารถทำให้มนุษย์เข้าถึงศักยภาพการเรียนรู้สูงสุดของตน เนื่องจากใช้ชีวิตเป็นตัวตั้ง ไม่ได้ใช้ความจริงของชีวิตเป็นตัวตั้ง ส่งผลให้มนุษย์รับรู้สิ่งต่างๆ อย่างแยกส่วน ไม่สามารถเข้าใจความจริงของโลกและชีวิตซึ่งเป็นเรื่องละเอียดอ่อน มีหลายมิติ และเคลื่อนไหวเปลี่ยนแปลงอย่างสลับซับซ้อนมากขึ้นเรื่อยๆ เมื่อไม่เข้าใจก็ไม่สามารถใช้ความรู้มาจัดระบบชีวิตให้เกิดการอยู่ร่วมกันอย่างสันติ แต่กลับใช้ความรู้ที่ร่ำเรียนมา เป็นเครื่องมือแย่งชิง เอาเปรียบ และแสวงหากำไรจากผู้อื่นและธรรมชาติอย่างป่าเถื่อนดังปัจจุบัน ท่านกล่าวไว้ในหลายที่ว่า หน้าที่สำคัญที่สุดประการหนึ่งของมนุษย์ คือ การแสวงหากระบวนการเรียนรู้ที่ดีที่สุดจากทุกภูมิปัญญาในโลก เพื่อช่วยให้เพื่อนมนุษย์สามารถพัฒนาศักยภาพสูงสุดในตัวเอง

ในเอกสาร *การพัฒนากระบวนการเรียนรู้แบบพุทธ* (ประเวศ วะสี, 2542ก) อาจารย์ประเวศเสนอรูปแบบกระบวนการเรียนรู้ที่ช่วยยกระดับจิตสำนึกมนุษย์ให้ไปพ้นความเห็นแก่ตัว โดยผสมผสานกระบวนการเรียนรู้แบบพุทธและแบบวิทยาศาสตร์เข้าด้วยกัน

ในส่วนของพระพุทธศาสนานั้น อาจารย์ประเวศกล่าวว่า ศาสนาพุทธให้คุณค่ากับการศึกษาสูงสุด และเน้นการพึ่งตนเอง ไม่ใช่พึ่งพระเจ้า หนทางสู่ชีวิตที่เจริญแบบพุทธคือ อริยมรรคมีองค์ 8 ซึ่งควรรวมลงเป็นไตรสิกขา คือการศึกษาด้วยศีล สมาธิ และปัญญา เท่ากับว่าทั้งชีวิตคือการศึกษา เป็นการศึกษาที่เอาชีวิตเป็นตัวตั้ง เพื่อนำทางชีวิตสู่การพ้นทุกข์ ไม่ใช่เอาวิชาเป็นตัวตั้งเหมือนการศึกษาทั่วไป

อาจารย์ประเวศอธิบายความหมายของไตรสิกขาว่า ศีลสิกขา หมายถึงการอยู่ร่วมกันในสังคมอย่างปกติและสันติทุกระดับ ตั้งแต่ครอบครัว ชุมชน ประเทศ และโลก ศีลจึงเป็นเรื่องที่ครอบคลุมกว้างขวาง เกี่ยวข้องกับการสร้างหรือพัฒนาระบบการอยู่ร่วมกันอย่างปกติ และเป็นจุดบูรณาการของความรู้และกิจกรรมทุกชนิด ทั้งทางเศรษฐกิจ กฎหมาย ขนบธรรมเนียมประเพณี ระบบการปกครอง ชุมชนหรือความเป็นประชาสังคม การสื่อสาร การอนุรักษ์สิ่งแวดล้อม และอื่นๆ ศีลหรือการสร้างระบบการอยู่ร่วมกันด้วยสันติจึงควรเป็นจุดมุ่งหมายสูงสุดของมนุษยชาติ

ส่วนสมาธิศึกษาและปัญญาศึกษานั้น เป็นไปเพื่อพัฒนาความละเอียดอ่อนของจิตใจ และยกระดับความเป็นมนุษย์ให้สูงขึ้น ซึ่งจะช่วยหนุนเสริมศีลสิกขาของสังคมให้แข็งแกร่งมั่นคงยิ่งขึ้น โดยสมาธิศึกษา ประกอบด้วย การเจริญสติและเจริญสมาธิ การเจริญสติคือการฝึกให้รู้ตัวเอง แนวทางเจริญสติแบบพุทธคือมหาสติปัฏฐาน 4 คือรู้กาย รู้ความรู้สึกสุขทุกข์ รู้สภาวะจิต และรู้ความคิด ส่วนการเจริญสมาธิคือการฝึกจิตให้สงบหรือนิ่งอยู่ ณ จุดหนึ่ง สมาธิศึกษาช่วยให้จิตสงบว่างจากกิเลส เกิดความสุขและคลายเครียดได้อย่างดี จิตที่สงบจะเป็นกลาง สามารถเรียนรู้สิ่งต่างๆ ได้อย่างดีตามความเป็นจริง ซึ่งเป็นฐานสำคัญของการเกิดปัญญา

ปัญญาศึกษา คือการเจริญปัญญาเพื่อรู้ธรรมชาติของสรรพสิ่งทั้งในและนอกตัว จนคลายความยึดมั่นในตัวตน ซึ่งเป็นปัญญาสูงสุดของมนุษย์ ทำให้เป็นอิสระ สามารถรู้เห็นสิ่งต่างๆ ตามความเป็นจริง มีพฤติกรรมถูกต้อง พบความงาม มีความสุข มีมิตรภาพต่อสรรพสิ่ง และเป็นปัจจัยแห่งการจัดระบบการอยู่ร่วมกันด้วยสันติ

อาจารย์ประเวศกล่าวว่า โลกทัศน์แบบพุทธคือการมองโลกและชีวิตแบบเป็นองค์รวม และมีวิถีคิดอย่างเป็นกลาง โลกทัศน์องค์รวมทำให้เห็นความเชื่อมโยงสัมพันธ์เป็นพลวัตรของกาย จิต สิ่งแวดล้อม และจิตวิญญาณ ส่วนวิถีคิดอย่างเป็นกลางโดยใช้หลักอภิปัจจยตา ทำให้มองเห็นสิ่งต่างๆ เป็นกระแสของเหตุปัจจัยที่สืบต่อเชื่อมโยงกันเป็นสาย เป็นอนิจจังคือเปลี่ยนแปลงตลอดเวลา และเป็นอนัตตาคือเชื่อมโยงสัมพันธ์กับสิ่งอื่นๆ โดยไม่มีตัวตนของตัวเองอย่างเป็นเอกเทศ ท่านบอกว่า เราสามารถนำโลกทัศน์แบบองค์รวมและวิถีคิดอย่างเป็นกลางไปใช้ได้กับทุกเรื่องทั้งในและนอกตัว เมื่อจิตเป็นกลางจะเกิดปัญญาเข้าใจความเป็นจริงทั้งหมด ทำให้ไปพ้นความขัดแย้ง เป็นการบรรลุอิสรภาพด้วยปัญญาซึ่งเป็นเป้าหมายสำคัญของการศึกษาแนวพุทธ

“ไม่ว่าจะเรียนรู้อะไรๆ ควรจะ โยงกลับมาให้รู้สภาพที่เป็นบูรณาการหรือธรรมชาติของสรรพสิ่ง ซึ่งเป็นกระแสของเหตุปัจจัยที่หมุนเนื่องกันล้วนๆ และรู้ว่าตัวเราเองก็อยู่ในธรรมชาตินั้นๆ ไม่ควรยึดมั่นในตัวกูของกู ถ้าเรียนรู้อะไรมา ก็เชื่อมโยงให้รู้ธรรมชาติของสรรพสิ่ง และเห็นธรรมชาติของตัวเองเช่นนี้อยู่เป็นประจำ ก็จะคลายจากความยึดมั่นในตัวตน และเป็นอิสระมากขึ้นเรื่อยๆ ฉะนั้น การเรียนรู้ทุกอย่างจะนำไปสู่การพัฒนาตนเสมอ การพัฒนาตนคือความเจริญ ประสบการณ์การเรียนรู้ทุกชนิดในวิถีชีวิต จะเป็นไปเพื่อความเจริญที่คลายความยึดมั่นในตัวกูของกูเอง”

(ประเวศ ภา วะสี, 2542ก: 11)

ในเอกสารฉบับเดียวกัน อาจารย์ประเวศเสนอให้ใช้กระบวนการทางปัญญาแบบวิทยาศาสตร์ควบคู่กับไตรสิกขา และเน้นที่การเรียนรู้แบบกลุ่ม หรือการสร้างชุมชนเรียนรู้ที่พึ่งตนเองได้ตามสังคมอุดมคติของศาสนาพุทธ โดยอธิบายถึงกระบวนการทางปัญญา 10 ขั้นตอนคือ

หนึ่ง ฝึกสังเกตสิ่งที่ต้องการเรียนรู้จากฐานประสบการณ์ในชีวิตจริง

สอง ฝึกบันทึก

สาม ฝึกนำเสนอเรื่องนั้นๆ ต่อที่ประชุมกลุ่ม

สี่ กลุ่มฝึกการฟังสิ่งที่นำเสนอด้วยฉันทะ สติ สมาธิ

ห้า กลุ่มฝึกปุจฉา-วิสัชนาเรื่องที่ฟังกันให้ถึงแก่น เป็นการฝึกใช้เหตุผล วิเคราะห์ สังเคราะห์ เพื่อให้เข้าใจแจ่มแจ้ง

หก เมื่อเข้าใจเรื่องนั้นๆ ดีระดับหนึ่งแล้ว กลุ่มฝึกการตั้งสมมุติฐานต่อเรื่องนั้น เช่น อะไรเป็นอย่างไร หรือจะนำไปใช้ประโยชน์ได้อย่างไร แล้วจึงช่วยกันคิดคำถามที่มีคุณค่าและสำคัญ ซึ่งต้องการค้นคว้าหาความรู้เพิ่มเติม

เจ็ด ฝึกค้นหาคำตอบจากแหล่งความรู้ต่างๆ ทั้งจากสื่อและจากความรู้ในตัวคน

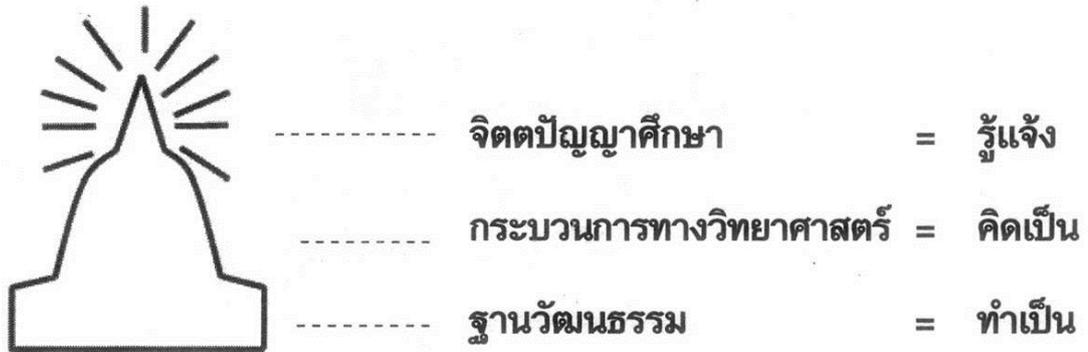
แปด ถ้ายังไม่พบคำตอบของคำถามที่สำคัญ ก็ให้ทำวิจัยเพื่อหาคำตอบ กระบวนการวิจัยจะทำให้ค้นพบความรู้ใหม่ เป็นการทำงานที่สนุกและมีประโยชน์มาก

เก้า ในกระบวนการเรียนรู้ร่วมกันดังกล่าว ให้ฝึกมองอย่างเชื่อมโยงบูรณาการจนเห็นทั้งหมดและเห็นตัวเองด้วย ในความเป็นทั้งหมดจะมีความงามและมีมิติอื่นๆ ผุดบังเกิดให้รับรู้มากกว่าการมองอย่างแยกส่วน การเห็นตัวเองจะทำให้เราเข้าใจตัวเองตามความเป็นจริงว่า ตัวเรานั้นสัมพันธ์กับความเป็นทั้งหมดอย่างไร ซึ่งจะส่งผลให้เกิดความสัมพันธ์ที่ถูกต้องระหว่างตัวเรากับสิ่งต่างๆ เป็นการเข้าถึงมิติทางจริยธรรมในกระบวนการเรียนรู้

สิบ เขียนเรียบเรียงทางวิชาการ เพื่อฝึกเรียบเรียงความคิดให้ประณีต และค้นคว้าหลักฐานที่มาของความรู้ให้แม่นยำขึ้น ซึ่งเป็นขั้นตอนสำคัญของการพัฒนาปัญญาของผู้เขียน และเป็นประโยชน์ต่อการเรียนรู้ของผู้อื่นในวงกว้าง

นอกจากนี้ อาจารย์ประเวศได้กล่าวถึงความสำคัญของครูในกระบวนการเรียนรู้ด้วยการเรียนรู้คือการงอกงาม ซึ่งจะเกิดได้ดีเมื่อผู้เรียนมีอิสรภาพ ไม่ถูกกดทับ ครูจึงควรเป็นกัลยาณมิตรของผู้เรียน และสร้างให้ผู้เรียนเกิดฉันทะในการเรียนรู้ ทั้งสองฝ่ายควรสัมพันธ์กันด้วยความเอื้ออาทร มีการเรียนรู้ร่วมกัน ซึ่งจะทำให้ครูได้เรียนรู้อย่างต่อเนื่องไปพร้อมกับผู้เรียน และที่สำคัญคือ ครูควรมีทักษะในการส่งเสริมกระบวนการเรียนรู้ร่วมกันในลักษณะของชุมชนเรียนรู้ โดยมีเป้าหมายการเรียนรู้เพื่อพัฒนามนุษย์ให้เต็มศักยภาพของความเป็นมนุษย์ ลดตัวกู-ของกู และสร้างให้เกิดการอยู่ร่วมกันอย่างสันติ

ในหนังสือ *ระบบการศึกษาที่แก้ความทุกข์ยากของคนทั้งแผ่นดิน* (ประเวศ วะสี, 2553) อาจารย์ประเวศพัฒนาโมเดลกระบวนการเรียนรู้เพื่อพัฒนาศักยภาพสูงสุดของมนุษย์ออกมาเป็นภาพพระเจดีย์แห่งการเรียนรู้ ที่ท่านเรียกว่า “ไตรยางค์แห่งการเรียนรู้” ซึ่งประกอบด้วยการเรียนรู้จากฐานวัฒนธรรมเพื่อการทำเป็น การเรียนรู้ด้วยกระบวนการวิทยาศาสตร์เพื่อให้เกิดเป็น และการเรียนรู้แบบจิตตปัญญาศึกษาเพื่อการรู้แจ้ง ดังรูป 2.7

รูป 2.7 ไตรยางค์แห่งการเรียนรู้ (ประเวศ วะลี, 2553ข)

อาจารย์ประเวศชี้ถึงความจำเป็นที่จะต้องการปรับกระบวนการทางการศึกษา จากการใช้วิชาเป็นตัวตั้ง เป็นการศึกษาที่มีชีวิตเป็นตัวตั้ง คือไม่ได้เรียนเพื่อให้รู้วิชา แต่เรียนเพื่อพัฒนาชีวิต ให้เต็มศักยภาพของความเป็นมนุษย์ และพัฒนาสังคมให้อยู่ร่วมกันอย่างสันติสุข

การศึกษาที่มีชีวิตเป็นตัวตั้งจำเป็นต้องเรียนจากชีวิตจริง คือเรียนจากฐานวัฒนธรรม ซึ่งเป็นรากฐานของพระเจดีย์แห่งการเรียนรู้ การเรียนจากฐานวัฒนธรรมหรือศีลศึกษา คือการเรียนรู้อากวาทิชีวิตตั้งแต่เราเกิดมา เรียนจากครอบครัว จากชุมชน จากความสัมพันธ์กับผู้คน และจากสำนึกและวัฒนธรรมร่วมของสังคม แม้ว่าการเรียนรู้จากฐานวัฒนธรรมจะเป็นฐานการเรียนรู้ที่ใหญ่ที่สุดและมีอิทธิพลต่อเรามากที่สุด แต่คนส่วนใหญ่ไม่รู้ความจริงเรื่องนี้ จึงปล่อยปละตนเองให้ไหลไปตามกระแสการเรียนรู้ที่เป็นอยู่ในสังคมตามบุญตามกรรม และถูกชักจูงหรือปั่นแต่งจิตใจให้กันไปโดยไม่รู้ตัว

ประเด็นสำคัญของการเรียนจากชีวิตจริงอยู่ที่ “การเรียนรู้ร่วมกันในการปฏิบัติ” ซึ่งเป็นความพยายามของชุมชนหรือกลุ่มคนที่ตั้งใจทำอะไรร่วมกันให้สำเร็จ การเรียนรู้ร่วมกันในการปฏิบัติเป็นสิ่งสำคัญและมีค่าอย่างยิ่ง เพราะทำให้คนทั้งหมดในกระบวนการได้เรียนรู้ร่วมกัน มีการฝึกจัดการเรื่องต่างๆ และฝึกแก้ปัญหาความขัดแย้งด้วยสันติวิธี จนเกิดความไว้วางใจกัน เกิดความสุขและความยินดีในการทำงานเป็นทีม ซึ่งเป็นปัจจัยสำคัญอย่างยิ่งที่ทำให้เกิดการพัฒนาหรือแก้ปัญหาต่างๆ ได้สำเร็จ

อาจารย์ประเวศกล่าวว่า ระหว่างการเรียนรู้ร่วมกันในการปฏิบัติ เราจะพบผู้นำตามธรรมชาติเกิดขึ้นทุกครั้ง ผู้นำเหล่านี้ล้วนเป็นคนฉลาด เห็นแก่ส่วนรวม ติดต่อสื่อสารกับผู้คนรู้เรื่อง และเป็นที่ยอมรับของสมาชิกโดยอัตโนมัติ นอกจากนี้ การเรียนรู้ร่วมกันในการปฏิบัติจะทำให้เกิด

คุณค่าพื้นฐานสำคัญอีกประการหนึ่งด้วย คือการเคารพศักดิ์ศรีและคุณค่าของคนทุกคนอย่างเท่าเทียมกัน เพราะในการปฏิบัติร่วมกันนั้น ทุกคนที่ร่วมในกระบวนการสามารถใช้ความรู้ความชำนาญในตัวเองมาช่วยกันทำงาน โดยก้าวข้ามข้อจำกัดของช่องว่างต่างๆ ระหว่างกัน เช่น ระดับการศึกษา อาชีพ ฐานะ และชนชั้น เท่ากับว่าเป็นการทะลายกำแพงการศึกษาออกจากห้องเรียนสู่สังคมทั้งหมด เปลี่ยนโลกการศึกษาจากที่มีเป้าหมายเพื่อปริญญาบัตร ซึ่งคนส่วนน้อยเข้าถึงได้ มาเป็นการศึกษาเพื่อชีวิต ที่ผู้คนทั้งหมดสามารถเข้าร่วมในกระบวนการเรียนรู้ได้ทันที ทั้งยังสามารถใช้อำนาจที่เกิดจากความรู้และปัญญาของกลุ่มมาดูแลจัดการชีวิตและสังคมของตนเองได้เป็นอย่างดี

ตรงกลางองค์พระเจดีย์แห่งการเรียนรู้ คือการเรียนรู้ด้วยกระบวนการทางวิทยาศาสตร์ตามขั้นตอนของกระบวนการทางปัญญา 10 ขั้นตอนดังที่กล่าวไปแล้ว ซึ่งเป็นวงจรที่เชื่อมโยงการปฏิบัติในวิถีชีวิตมาสู่การวิเคราะห์ สังเคราะห์ และการค้นคว้าเพิ่มเติม จนเกิดความรู้ที่คมชัดขึ้น และนำกลับไปใช้อีกเพื่อทดสอบความรู้ แล้วนำกลับมาวิเคราะห์สังเคราะห์อีก เช่นนี้เรื่อยไป ส่งผลให้ทั้งภาคปฏิบัติและทฤษฎีดีขึ้นเรื่อยๆ เรียกได้ว่าเป็นการทำวิจัยในชีวิตประจำวัน ซึ่งเป็นเรื่องง่าย ๆ ที่ทุกคนทำได้ทันที เพราะในชีวิตย่อมมีการปฏิบัติ และทุกที่ที่มีการปฏิบัติย่อมเกิดการวิจัยและการเรียนรู้

การเรียนรู้ที่ส่วนยอดพระเจดีย์คือจิตตปัญญาศึกษา ซึ่งหมายถึงการศึกษาจากการดูจิตตนเองแล้วเกิดปัญญา ซึ่งถือได้ว่าเป็นการเรียนรู้ในกลุ่มของสมาธิและปัญญาศึกษา หัวใจของการศึกษาแบบนี้คือการเจริญสติหรือรู้ตัวอยู่กับปัจจุบัน ซึ่งฝึกฝนได้หลายแนวทางทั้งวิธีทางศาสนาและไม่ใช้ศาสนา เช่น การทำงานศิลปะ ฝึกโยคะ การสัมผัสกับธรรมชาติ เป็นต้น เป้าหมายของจิตตปัญญาศึกษาอยู่ที่การเปลี่ยนแปลงขั้นพื้นฐานของบุคคล ชุมชน และสังคม โดยการยกระดับจิตสำนึกของบุคคล ชุมชน และสังคมให้เป็นจิตสำนึกใหม่ ที่สามารถเข้าถึงความเป็นหนึ่งเดียวอย่างไม่แบ่งแยก และเป็นไปเพื่อการอยู่ร่วมกันอย่างสันติของผู้คนและธรรมชาติทั้งหมด

“โลกที่วิกฤตอยู่ทุกวันนี้เพราะขับเคลื่อนการพัฒนาด้วยอภุศลมูล (คือ โลภะ โทสะ โมหะ)

อภุศลมูลนี้เหมือนสัตว์ร้ายที่สิงอยู่ในตัวของทุกคน ที่การศึกษาธรรมดาไม่มีพลังจะสู้มันได้ หรือกลับยิ่งส่งเสริมให้มันเติบโตยิ่งขึ้น แต่ถ้าเห็นหรือรู้จิตตัวเอง เข้าสัตว์ร้ายทั้ง 3 ตัวนี้จะเชื่องลง หรือถึงกับสิ้นฤทธิ์ลง ในการคิด อภุศลมูลจะเข้าครอบงำโดยไม่รู้ตัว แต่ในการรู้ (รู้กาย รู้จิต) อภุศลมูลจะระงับลง

สติจะทำให้หลุดพ้นจากความบีบคั้นของสัตว์ร้ายในจิตใจ มีความเป็นอิสระ เบาสบาย เกิดความสุขอย่างลึกซึ้ง มีความรักอันไพศาลต่อเพื่อนมนุษย์และธรรมชาติทั้งหมด เป็นไปเพื่อการดำรงอยู่อย่างสันติ และอยู่ร่วมกันอย่างสันติระหว่างมนุษย์กับมนุษย์และระหว่างมนุษย์กับธรรมชาติ จิตตปัญญาศึกษาจึงเป็นทางรอดของมนุษย์และของโลก”
(ประเวศ ภาวสี, 2553: 34)

ขบวนการจิตตปัญญาศึกษาในประเทศไทยเกิดขึ้นในช่วงสิบปีที่ผ่านมา นับจากที่อาจารย์ประเวศริเริ่มชวนเพื่อนมิตรที่สนใจเรื่องจิตสำนึกใหม่มาพูดคุยกันเป็นประจำทุกเดือนในนาม “กลุ่มจิตวิวัฒน์” ตั้งแต่ปี พ.ศ. 2546 และกลุ่มจิตวิวัฒน์พยายามเสนอแนวคิดจิตตปัญญาศึกษาให้กับสังคมและสถาบันการศึกษาหลายระดับ จนเกิดการทดลองจัดการศึกษาทั้งที่เป็นหลักสูตร วิชา และกระบวนการเรียนรู้สั้นๆ อย่างกว้างขวางทั้งในและนอกสถาบันการศึกษา และกลายเป็นกระบวนการเรียนรู้กระแสที่แพร่หลายไปในวงการการศึกษาทั้งในและนอกระบบไม่น้อยในปัจจุบัน โดยมีศูนย์จิตตปัญญาศึกษา มหาวิทยาลัยมหิดล เป็นแกนหลักที่สำคัญแห่งหนึ่ง

กล่าวโดยสรุป การทบทวนแนวคิดทฤษฎีต่างๆ ที่ผ่านมานับนี้ ทำให้เราเห็นแผนทางการเดินทางภายในของมนุษย์ได้ชัดเจนขึ้น ทั้งการเดินทางจากอดีตจนถึงปัจจุบัน จากเด็กเป็นผู้ใหญ่ และจากจิตเล็กที่สนใจเฉพาะเรื่องแคบๆ ของตนเองสู่จิตใหญ่ที่ใส่ใจผู้อื่นและสิ่งอื่นอย่างกว้างขวาง รวมทั้งเห็นโอกาสในเส้นทางที่ทอดรออยู่เบื้องหน้าในช่วงขณะแห่งการเปลี่ยนแปลงจิตสำนึกของมนุษยชาติในยุคปัจจุบัน และหากเราขอมเดินตามแรงเคลื่อนของวิวัฒนาการตามธรรมชาติ ที่เปิดทางให้เราเห็นถนนของการเปลี่ยนแปลงสู่จิตสำนึกใหม่ที่ทอดรออยู่ข้างหน้าอย่างชัดเจน เราก็จะเข้าสู่การเริ่มต้นเส้นทางแห่งจิตวิญญาณ โดยอาศัยการบ่มเพาะศักยภาพที่รออยู่แล้วในตัวเรา

อย่างไรก็ตาม ผู้เขียนอยากใช้พื้นที่สั้นๆ ท้ายบทนี้บันทึกถึงคำถามถึงความท้าทายสำคัญของยุคสมัย ซึ่งเป็นช่วงเวลาที่มนุษย์คุ้นชินกับวัฏธรรมที่จับต้องมองเห็นได้ชัดเจน และแทบจะหลงลืมความสำคัญของนามธรรม คือความเชื่อมโยงเป็นหนึ่งเดียวระหว่างตัวเรากับสรรพสิ่ง ก็อาจส่งผลให้การเดินทางบนถนนสายจิตวิญญาณเป็นเพียงการแสวงหาความมั่งคั่ง แบบที่เรียกว่า วัตถุนิยมทางจิตวิญญาณ

ในหนังสือ *Cutting through Spiritual Materialism* (Trungpa, C., 2002) ท่านเชอเกียม ตรุงปะ ปราชญ์ของศาสนาพุทธวัชรญาณ ได้กล่าวเตือนให้ระวังลัทธิวัตถุนิยมทางจิตวิญญาณคือการหลงยึดว่าสภาวะจิตบางอย่างที่เกิดขึ้นชั่วครั้งชั่วคราว เช่น ความสงบจากการทำสมาธิ จะทำให้เราทุกข์น้อยลง จึงเกิดการยึดติดและพยายามประคองสภาวะอารมณ์เช่นนั้นไว้ หรือไม่ก็พยายามสร้างสภาวะปลอมๆ บางอย่างให้เกิดขึ้น เช่น การมีความรัก ซึ่งจะสร้างความทุกข์ในระยะยาว และ

เสริมการยึดคิดในอัตตาอย่างรุนแรง ไม่น้อยไปกว่าหายนะที่เกิดจากวัตถุนิยมทางวัตถุ คือหลงยึดว่า
สิ่งของต่างๆ จะทำให้เราทุกข์น้อยลง และวัตถุนิยมทางจิตใจ คือหลงยึดว่าความเชื่อบางอย่าง เช่น
ศาสนาจะทำให้เราทุกข์น้อยลง

นอกจากคำเตือนสำหรับผู้ปฏิบัติแล้ว ยังมีคำเตือนสำหรับนักวิชาการที่สนใจศึกษา
เรื่องราวในมิติจิตวิญญาณด้วย เช่นที่จอร์จ เฟอร์เรอร์ (Jorge N. Ferrer) จากสถาบัน California Institute of
Integral Studies (CIIS) ซึ่งเป็นสถาบันสำคัญอีกแห่งหนึ่งในสหรัฐอเมริกาที่ศึกษาเรื่องการเปลี่ยนแปลง
จิตสำนึก ใช้คำว่า Spiritual Narcissism หรืออาการหลงตัวเองทางจิตวิญญาณ หมายถึงการหลงผิด คิดว่า
การฝึกปฏิบัติคือการสะสมแต้มที่ทำให้ตนเองสมควรได้รับความเคารพจากผู้อื่น แทนที่จะใช้การ
ปฏิบัติเป็นทางมุ่งสู่ความพ้นทุกข์ เฟอร์เรอร์เขียนหนังสือ *Revisiting Transpersonal Theory* (Ferrer, N.
J., 2002) เพื่อเรียกร้องให้นักวิชาการสายนี้ทบทวนตัวเองใน 3 ประเด็นหลัก คือ

หนึ่ง ทบทวนการทำงานที่เป็นอยู่ว่า กำลังความพยายามทำให้องค์ความรู้ด้านจิต
วิญญาณ กลายเป็นสิ่งที่ชัดเจนและตรวจสอบได้ตามวิธีประจักษ์นิยม ซึ่งฝังรากลึกอยู่ในแนวคิดของ
โลกตะวันตก และเบียดขับวิธีการอื่นๆ ออกไปหรือไม่

สอง ทบทวนว่า กำลังเกิดความยึดคิดว่าทฤษฎีของตนดีที่สุดกว่าทฤษฎีอื่นๆ หรือไม่

และสาม ทบทวนว่า กำลังหมกมุ่นอยู่กับความก้าวหน้าทางวิชาการไปพร้อมๆ กับ
ความก้าวหน้าทางจิตวิญญาณในฐานะที่เป็นประสบการณ์ส่วนตัวของตนเองหรือไม่

เขาเสนอว่า การศึกษาเรื่องของจิตวิญญาณและสภาวะการข้ามพ้นตัวตนนั้น ควรเคลื่อน
ออกจากการหมกมุ่นในเรื่องประสบการณ์ภายในเฉพาะบุคคล โดยต้องมองเห็นเรื่องพัฒนาการทางจิต
วิญญาณว่าเป็นการประจักษ์กันของเหตุปัจจัยต่างๆ ที่เหมาะสมในสถานการณ์หนึ่งๆ ซึ่งจะส่งผลให้กลุ่ม
ทฤษฎีนี้เปิดกว้างขึ้น สอดคล้องกับการเดินทางด้านในของผู้คนในชีวิตจริง ซึ่งมีเส้นทางอันแตกต่าง
หลากหลาย และอาจไม่ตรงตามกรอบทฤษฎีที่มีอยู่ และหากเกิดความสับสนต่างๆ ในระหว่างการศึกษา
ซึ่งมักเกิดขึ้นเป็นประจำ ก็ขอให้ใช้ประสบการณ์ตรงและการปฏิบัติของผู้คนมาเป็นตัวช่วยคลี่คลาย
ปัญหา แทนที่จะมัวนั่งถกเถียงกันด้วยแนวคิดหรือทฤษฎี (Ferrer, N. J., 2002: 183-189)

บทที่ 3

วิธีการศึกษาวิจัย

งานวิจัยนี้เป็นงานวิจัยเชิงคุณภาพ ทำในรูปแบบการศึกษาเฉพาะกรณี (Case Study Approach) โดยผสานการศึกษาเชิงพรรณนา (Descriptive Study) ร่วมกับการศึกษาแบบมุ่งหาคำอธิบาย (Explanatory Study) เพื่อตอบคำถามวิจัยที่ตั้งไว้ วิธีการศึกษาวิจัยหลักที่ใช้คือการทำชีวประวัติบุคคล (Biographical Method) เพื่อศึกษาเรื่องราวชีวิตของศาสตราจารย์เกียรติคุณนายแพทย์ประเวศ วัชสี โดยประยุกต์ใช้มุมมองการวิจัยแบบ 3 ทศน์ (First – Second – Third Person Research) และวิทยาศาสตร์แบบเกอเซ่ (Goethean Science) เข้าร่วมในการทำวิจัย

การวิจัยแบบ 3 ทศน์และวิทยาศาสตร์แบบเกอเซ่

ผู้เขียนได้แรงบันดาลใจในการเลือกมุมมองที่ใช้ในการทำวิทยานิพนธ์จากห้องเรียนจิตตปัญญาศึกษา มหาวิทยาลัยมหิดล และการร่วมโครงการวิจัยและฝึกอบรมเชิงปฏิบัติการต่างๆ ของศูนย์จิตตปัญญาศึกษา โดยการวิจัยแบบ 3 ทศน์นั้นได้เรียนรู้จากผู้ช่วยศาสตราจารย์นายแพทย์ ธนา นิลชัยโกวิทย์ ภาควิชาจิตเวชศาสตร์ คณะแพทยศาสตร์โรงพยาบาลรามาธิบดี และกลุ่มจิตตปัญญาวิถี ซึ่งประกอบด้วย ดร.สรยุทธ รัตนพจนารถ ดร.พงษ์ธร ดันตฤทธิศักดิ์ และดร.ชลลดา ทองทวี ส่วนวิทยาศาสตร์แบบเกอเซ่ได้เรียนรู้จากอาจารย์ชัยวัฒน์ ธีระพันธุ์ สถาบันการเรียนรู้และพัฒนาประชาสังคม

ความรู้เรื่องการวิจัยแบบ 3 ทศน์ช่วยให้ผู้เขียนเข้าถึงมุมมอง 3 แบบหลักที่ใช้ในการทำวิจัยประเภทต่างๆ และฝึกฝนการใช้มุมมองทั้ง 3 แบบสลับสับเปลี่ยนกันไปมาอย่างเลื่อนไหล เพื่อให้สามารถเลือกใช้ เปลี่ยน และเพิ่มมุมมองในการสังเกตการณ์ โดยไม่ติดยึดหรือใช้แต่มุมมองที่คุ้นเคยโดยไม่รู้ตัว โดยงานวิจัยกระแสหลักทั่วไปรวมทั้งงานชีวประวัติส่วนใหญ่ มักเป็นการทำงานจากมุมมองบุคคลที่ 3 หมายถึงมุมมองที่มีระยะห่างระหว่างผู้ทำวิจัยและสิ่งที่ถูกวิจัย เป็นมุมมองของ “คนอื่น” ที่ไม่มีความสัมพันธ์ส่วนตัว ซึ่งเชื่อว่าจะทำให้การทำงานเกิดขึ้นอย่างเป็นกลางและปราศจากอคติ เน้นการใช้เครื่องมือและวิธีวิจัยที่ได้มาตรฐาน และแสดงผลงานวิจัยเป็นข้อสรุปทั่วไปในภาพกว้าง ไม่มีรายละเอียดเฉพาะเจาะจง หรือหากจะทำวิจัยแบบกรณีศึกษา ก็เป็นการศึกษา

ในฐานะตัวแทนของกลุ่มประชากรนั้นๆ

ขณะที่งานวิจัยจากมุมมองบุคคลที่ 2 เป็นการทำงานในมุมมองของ “พวกเรา” ที่เน้นการร่วมกันค้นหาคำตอบจากปัญหาร่วมของกลุ่มนักวิจัย ใช้นักมากในชุมชนปฏิบัติการที่เน้นการทำงานร่วมกันเป็นทีม วิจัยแบบหนึ่งคือการทำกลุ่มสนทนา ที่ผู้เข้าร่วมสนทนาตั้งใจแลกเปลี่ยนเรียนรู้เกี่ยวกับตนเองและกลุ่ม ผ่านกระบวนการสนทนาที่อบอุ่นและปลอดภัยสำหรับการเปิดเผยตนเอง ซึ่งสามารถสร้างความสัมพันธ์ให้แน่นแฟ้นขึ้น และสร้างการเปลี่ยนแปลงร่วมกันไปในกระบวนการวิจัย

ส่วนงานวิจัยจากมุมมองบุคคลที่ 1 เป็นการทำงานจากมุมมองของ “ฉัน” หรือการวิจัยที่ผู้วิจัยทำการวิจัยตนเอง มุมมองแบบบุคคลที่ 1 ใช้นักมากในการศึกษาแบบจิตตปัญญาศึกษา ที่เน้นการทำความเข้าใจจิตใจตนเองผ่านการฝึกสติและสมาธิ จนเกิดปัญญา และนำสู่การเปลี่ยนแปลงในตนเอง งานวิจัยจากมุมมองนี้ เช่น อัตชาติพันธุ์วรรณา (Autoethnography) และอัตชีวประวัติ (Autobiography) เป็นงานที่ผู้วิจัยต้องชำนาญการสืบค้นและใคร่ครวญเรื่องราวของตนเองอย่างมีสติ สามารถถอนตัวจากการตกอยู่ในวังวนของสถานการณ์ชีวิตอย่างสมบูรณ์ มาสู่การเป็นผู้สังเกตการกระทำของตนเองด้วยจิตใจที่เป็นกลาง โดยเฉพาะในประเด็นอ่อนไหวและเปราะบาง ซึ่งจะทำให้เกิดความเข้าใจแจ่มชัดถึงเหตุผลและโลกทัศน์ที่อยู่เบื้องหลังการกระทำต่างๆ ของตนเอง ส่งผลให้เกิดการเปลี่ยนแปลงในตัวเองและความสัมพันธ์กับผู้อื่น และมีทางเลือกในการทำสิ่งต่างๆ อย่างสร้างสรรค์กว่าเดิม

วิธีการแสวงหาความรู้ของวิทยาศาสตร์แบบเกอเธ่ ช่วยให้ผู้เขียนฝึกทักษะการย้ายมุมมองอย่างเป็นธรรมชาติและเป็นรูปธรรมมากขึ้น เกอเธ่ (Johann Wolfgang von Goethe, พ.ศ. 2292–2375) นักประพันธ์ผู้โด่งดังชาวเยอรมัน พัฒนาวิธีการทำความเข้าใจสิ่งรอบตัวด้วยประสาทสัมผัสภายนอกอย่างละเอียดถี่ถ้วนแบบวิทยาศาสตร์ ผสานกับหัวใจแบบศิลปินที่เข้าร่วมเป็นส่วนหนึ่งของปรากฏการณ์ หัวใจของวิทยาศาสตร์แบบเกอเธ่อยู่ที่การสังเกตอย่างมีส่วนร่วมกับสิ่งที่สังเกตเต็มที่ และทำอย่างมีสติรู้ตัว โดยมีจิตที่ฝึกดีแล้วเป็นเครื่องมือสำคัญ เป้าหมายของการสังเกตอยู่ที่กระบวนการเปลี่ยนแปลงอย่างต่อเนื่องทั้งของปรากฏการณ์ที่สังเกตและสิ่งที่เกิดขึ้นในตนเองของผู้สังเกต (Wahl, D., 2005) เท่ากับเป็นการผสมการใช้มุมมองจากมุมมองที่ 3 (สังเกตสิ่งนอกตัว) มุมมองที่ 2 (เข้าร่วมในปรากฏการณ์เต็มที่) และมุมมองที่ 1 (รับรู้การเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นในตัวเองอย่างเชื่อมโยงกับสิ่งที่สังเกต) เข้าด้วยกัน

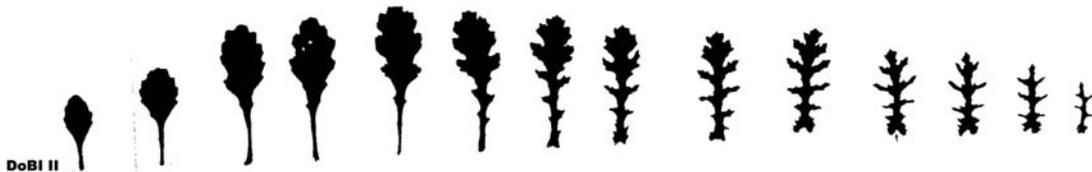
การฝึกวิธีการมองโลกแบบเกอเธ่แบ่งเป็น 5 ขั้นตอน (Brook, I., 1998) ได้แก่

ขั้นเตรียมการ โดยสำรวจตนเอง รับรู้ความรู้สึกเบื้องต้นที่มีต่อสิ่งที่จะสังเกต บันทึกไว้ และปล่อยวางความรู้สึกนั้นไว้ก่อน

ขั้นที่ 1 รับรู้ถึงสิ่งนั้นอย่างเที่ยงตรงด้วยประสาทสัมผัสภายนอกทั้งหมด เพื่อรวบรวมข้อมูลที่เป็นกลาง และให้ข้อมูลต่างๆ เถົงถึงตัวมันเองโดยมอดคคคของผู้สังเกตเจือปนน้อยที่สุด ซึ่งจะทำให้เราเห็นรายละเอียดมากมายอย่างที่ไม่เคยเห็นมาก่อน

ขั้นที่ 2 จินตนาการอย่างเที่ยงตรงถึงสิ่งที่รับรู้ในขั้นที่ 1

โดยนำข้อมูลคคคจากการสังเกตด้วยประสาทสัมผัส ซึ่งมีลักษณะเป็นข้อมูลนึ่งๆ กระจาย และไม่เชื่อมโยงกัน มาจัดเรียงตามลำดับเวลาชีวิตของสิ่งที่สังเกต เช่นรูป 3.1 เป็นข้อมูลจากการสังเกตการเติบโตของใบไม้

รูป 3.1 ตัวอย่างการจัดเรียงสิ่งที่สังเกตตามลำดับเวลาของการเปลี่ยนแปลง (จากซ้ายไปขวา) (Forschungsinstitut am Goetheanum, n.d.)

จากนั้นจินตนาการถึงกระบวนการของความเปลี่ยนแปลงซึ่งเชื่อมโยงระหว่างแต่ละลำดับของปรากฏการณ์ ซึ่งจะทำให้เราเข้าใจถึงกระบวนการภายในของสิ่งที่เราสังเกต

ขั้นที่ 3 ใช้หัวใจทำความเข้าใจถึงสิ่งที่สังเกต

จากขั้นที่ 1 เริ่มจากการรับรู้ถึงภาพปรากฏภายนอกของสิ่งที่เราสังเกตอย่างเป็นกลาง และขั้นที่ 2 การรับรู้ถึงกระบวนการเปลี่ยนแปลงภายในของสิ่งนั้น มาสู่ขั้นที่ 3 คือการเปิดรับสิ่งนั้นอย่างมีชีวิตชีวาและไร้เงื่อนไข โดยการวางสิ่งเดิมๆ ที่รู้มาแล้วลงก่อน เพื่อเปิดพื้นที่ให้สิ่งที่เรากำลังสังเกตแสดงสาระสำคัญของตัวเองออกมา เกอเซ่ บอกว่า การรับรู้เช่นนี้เกิดขึ้นจากการพัฒนาอวัยวะรับรู้ใหม่ขึ้นมา นั่นคือการรับรู้ด้วยหัวใจ ซึ่งให้ผลเป็นความเข้าใจบางอย่างที่สว่างวาบขึ้นมาอย่างชัดเจน และอาจแตกต่างอย่างสิ้นเชิงจากสิ่งที่เราเคยรู้มา ที่น่าสนใจคือ เมื่อตรวจสอบความเที่ยงตรงของผลการรับรู้ระหว่างบุคคลจากชุมชนนักวิจัย พบว่าการรับรู้ในขั้นตอนนี้มีความอึดวิสัยน้อยที่สุดเมื่อเทียบกับขั้นตอนอื่นๆ

ขั้นที่ 4 เป็นหนึ่งเดียวกับสิ่งที่สังเกต

เป็นขั้นของความเข้าใจที่ผุดขึ้นมาในใจ (Intuition) โดยไม่ต้องอาศัยประสาทสัมผัสภายนอกในขณะนั้น ขั้นนี้เป็นขั้นของการสังเกตอย่างมีส่วนร่วมมากที่สุด ผู้สังเกตจะเกิดความชื่น

ชมและเกิดความคิดที่จะรับใช้สิ่งที่มีส่วนร่วม ด้วยความสามารถที่จะคิดอย่างสร้างสรรค์และริเริ่ม เพื่อกระทำการในอนาคต ไม่ใช่คิดเอาเองลอยๆ และถึงที่สุดแล้วจะทำให้เรายอมรับว่า ปรัชญาการณืต่างๆ นั้นสามารถเกิดขึ้นได้อย่างเป็นอิสระจากเหตุผลของมนุษย์

หลังจากเกือบเสียชีวิตแล้วหลายสิบปี รูคอล์ฟ สไตเนอร์ซึ่งได้แรงบันดาลใจจากวิทยาศาสตร์แบบเกอเธ่ นำวิธีวิทยาของเขามาพัฒนาเป็นวิธีการศึกษาของมนุษยปรัชญา ซึ่งยังคงใช้อยู่ในโรงเรียนวอลดอร์ฟทั่วโลกจนถึงปัจจุบัน นอกจากนี้สถาบันหลายแห่งในยุโรปและสหรัฐอเมริกาก็นำวิทยาศาสตร์แบบเกอเธ่ไปประยุกต์ใช้ศึกษาเกี่ยวกับชีวิตและสิ่งแวดล้อมโดยเชื่อมประสานมิติทางวิทยาศาสตร์และจิตวิญญาณเข้าด้วยกันอย่างเข้มข้น

มีงานเขียนชิ้นหนึ่ง เขียนโดยนาตasha มายเออร์ส (Natasha Myers) อาจารย์ด้านมานุษยวิทยาทางวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยี มหาวิทยาลัยออร์ก แคนาดา ซึ่งเคยเข้าคอร์สเรียนเรื่องวิทยาศาสตร์แบบเกอเธ่ที่วิทยาลัยชูมาเกอร์ (Schumacher College) ประเทศอังกฤษ งานชิ้นนี้ทำให้ผู้เขียนเข้าใจวิธีนี้ชัดขึ้น และเริ่มต้นฝึกฝนด้วยตนเองได้ มายเออร์สเรียกวิทยาศาสตร์แบบเกอเธ่ว่าเป็น “วิทยาศาสตร์ของความสัมพันธ์ คุณภาพ และองค์รวม” ซึ่งทำให้ผู้เรียนเกิด “การรู้ที่มีความหมาย” จากประสบการณ์ตรงของตนเอง ไม่ใช่การรู้จากการวิเคราะห์เชิงนามธรรมที่แยกตัวผู้ศึกษาออกจากสิ่งที่ศึกษา โดยยกตัวอย่างกระบวนการที่เธอศึกษาดันไม้ต้นหนึ่ง

“ขั้นแรก เราต้องพิจารณาดันไม้ต้นนั้น และอธิบายลักษณะทางกายภาพของต้นไม้อย่างละเอียดเท่าที่ประสาทสัมผัสของเรารับรู้ได้ นี่เป็นกระบวนการวาดภาพต้นไม้มองในใจเรา ทำให้เรารู้จักรูปร่างภายนอก รวมทั้งสีต้นและผิวสัมผัสของราก หน่อ ใบ ดอก และผลของต้นไม้นี้ เป็นวิธีสังเกตที่คล้ายกับวิธีของศิลปิน ที่เขามองเห็นต้นไม้อันแล้วจึงวาดออกมาด้วยความเข้าใจต้นไม้นั้นทั้งต้น

จากภาพในใจที่ชัดเจนเช่นเดียวกับต้นไม้อันจริงๆ ที่ยืนต้นอยู่ภายนอก เราจะเริ่มสัมผัสความเป็นต้นไม้อันในลักษณะที่เป็นกระบวนการของชีวิตผ่านวันเวลา การฝึกใช้ตาในมองต้นไม้อันจะช่วยหลอมละลายเส้นแบ่งระหว่างส่วนต่างๆ ของต้นไม้อันที่แตกต่างกัน และสัมผัสได้ถึงกระบวนการเติบโตทั้งหมดแบบเป็นองค์รวม เป็นต้นไม้อันที่กำลังเติบโตผ่านวันคืนซึ่งตานอกไม่อาจมองเห็น เช่นการไหลเลื่อนเคลื่อนไหวของใบไม้แต่ละใบที่กำลังเปลี่ยนแปลงรูปร่างอย่างชัดเจนในจินตนาการ ทำให้เราขยับการรับรู้ถึงต้นไม้อันจริงๆ ด้วยประสาทสัมผัสภายนอกในฐานะวัตถุที่ไม่ใช่ตัวเรา สู่การสำรวจมิติอันเลื่อนไหลลึกลับของการเปลี่ยนแปลงไปท่ามกลางกาลเวลา ราวกับว่าต้นไม้อันนั้นเติบโตอยู่ในตัวเรา

ประสบการณ์นี้มักเกิดร่วมกับความรู้สึกทางกายอย่างเข้มข้นถึงความเป็นต้นไม้อันที่กำลังเติบโตในตัวคุณ คุณรู้สึกถึงเมล็ดที่กำลังระเบิดออก รากกำลังชอนไชเกาะเกี่ยว หน่อที่แทงทะยาน

ขึ้นเบื้องบน จังหวะกระเพื่อมไหวของใบที่ยังห่อตัวอยู่ การผลิดอกเบ่งบานของดอกไม้ และการหดตัวกลับของต้นไม้ทั้งต้นลงกลายเป็นเมล็ดอีกครั้งเมื่อวงจรนี้สิ้นสุด จนกระทั่งเข้าสู่การเริ่มต้นใหม่อีกครั้ง

ในมิติของจินตนาการที่เกิดจากการรับรู้โดยตรงนี้ คุณ ‘กลายเป็น’ ต้นไม้ และรู้สึกราวกับว่าต้นไม้ นั่นเป็น ‘ตัวคุณที่กำลังเติบโต’ ”

(Myer, N., n.d.)

การทำชีวประวัติ

ผู้เขียนประยุกต์ใช้การวิจัยแบบ 3 ทศน์และวิธีวิทยาแบบเกอเซ่เป็นมุมมองพื้นฐานในการทำวิจัย และใช้วิธีวิจัยหลักคือการทำชีวประวัติ โดยอ้างอิงวิธีการจากบทความเรื่อง “Biographical Method” (Smith, L. M., 1994) ใน *The Sage Handbook of Qualitative Research* (2nd edition, 2000) ในส่วนที่กล่าวถึงวิธีการทำงานของคนเขียนชีวประวัติ ที่ลูอิส เอ็ม สมิธ ผู้เขียนบทความเรียกว่า “ช่างชีวประวัติ” ซึ่งเริ่มตั้งแต่การเลือกบุคคลที่จะศึกษาไปจนถึงการลงมือเขียนชีวประวัติ ตามขั้นตอนต่างๆ ดังนี้

การเลือกบุคคลและประเด็นศึกษา

สมิธกล่าวว่า การเลือกบุคคลที่จะศึกษามักสัมพันธ์กับบุคลิกภาพของผู้ศึกษา ทั้งแรงบันดาลใจ ความกลัว ความขัดแย้งในจิตใจที่สำคัญ และความปรารถนาที่จะเชื่อมโยงกับเรื่องราวส่วนตัวของบุคคลที่เลือก สำหรับผู้เขียน การเลือกศึกษาชีวิตของอาจารย์ประเวศนั้น นอกจากเหตุผลส่วนตัวดังที่กล่าวแล้วว่า เกิดจากการได้สัมผัสกับชีวิตท่านอย่างใกล้ชิดจนมั่นใจถึงพัฒนาการอย่างสูงทางจิตใจและจิตวิญญาณของท่าน สิ่งสำคัญอีกประการหนึ่งที่อยู่เบื้องหลังการเลือก ซึ่งผู้เขียนเข้าใจชัดขึ้นเรื่อยๆ ระหว่างการทำงาน คือความรู้สึกลึกๆ ว่าตนเองมีความสามารถน้อยเหลือเกินที่จะดำรงความสงบเย็นอย่างไร้ตัวตนในความสัมพันธ์กับผู้คนและการทำงานเช่นที่ท่านเป็น และมีความปรารถนาอย่างแรงกล้าที่จะสงบเย็นและไร้ตัวตนเช่นท่าน

วันที่ผู้เขียนไปขออนุญาตอาจารย์ประเวศเพื่อทำวิทยานิพนธ์เกี่ยวกับท่าน ท่านถามว่า “ไม่มีเรื่องอื่นที่มีประโยชน์กว่านี้แล้วหรือ” เมื่อผู้เขียนยืนยันความตั้งใจว่าต้องการทำเรื่องนี้ ท่านก็ตอบตกลง ไม่กี่วันถัดมา ท่านก็ให้คำแนะนำเชิงประเด็นว่า ให้ทำเรื่องบนเส้นทางชีวิตภายในของท่าน แต่ผู้เขียนกลับไม่แน่ใจว่าตัวเองจะทำงานในประเด็นที่ลึกซึ้งเช่นนั้นได้ หลังจากใคร่ครวญอยู่หลายวัน จึงบอกอาจารย์ท่านว่า ขอทำวิทยานิพนธ์ประเด็น “หมอประเวศกับการเปลี่ยนแปลง

สังคมไทย” ดึกว่า แม้ผู้เขียนจะกังวลอยู่บ้างกับขนาดอันใหญ่โตของเรื่องราวที่ต้องเข้าไปเกี่ยวข้องกับ แต่ก็คิดว่าอยู่ในวิสัยที่จะทำได้สำเร็จ แต่อาจารย์ประเวศกลับบอกว่า เป็นเรื่องที่ไม่ควรทำ เพราะ “เราจะไปเคลมอย่างนั้นไม่ได้”

ที่จริงเรื่อง “เส้นทางชีวิตภายใน” นั้นเป็นประเด็นที่ตรงที่สุดสำหรับจิตตปัญญาศึกษา ทั้งยังเป็นประเด็นเฉพาะ ไม่เกินกำลังของผู้ทำ และมีความสำคัญในฐานะเป็นต้นธารของเรื่องราว บนเส้นทางชีวิตภายในนอกทั้งหมด ผู้เขียนจึงพยายามตั้งหลักตัวเอง ก่อนจะเริ่มต้นออกเดินทางไปตาม เส้นทางชีวิตภายในของท่าน

การจัดทำและใช้เอกสารสำคัญ

ก่อนเริ่มงาน อาจารย์ประเวศแนะนำให้ผู้เขียนอ่าน *บนเส้นทางชีวิตภายใน* (ประเวศ วะสี, 2547) ซึ่งเป็นพ็อกเก็ตบุ๊กหนาประมาณ 100 หน้า ที่ท่านเขียนเล่าถึงเส้นทางชีวิตอย่างย่อๆ ตั้งแต่เกิดมาในครอบครัวชาวบ้านนอกธรรมดาๆ ที่กาญจนบุรี จนเข้ามาเรียนกรุงเทพฯ ในช่วงมัธยมปลาย จากนั้นเข้าเป็นนักศึกษาแพทย์ที่ศิริราช และจบการศึกษาขั้นสูงสุดจากสหรัฐอเมริกาและอังกฤษ และกลับมาเป็นอาจารย์แพทย์ที่ศิริราช แม้ภาพชีวิตภายในจะรุ่งโรจน์ แต่ภายในจิตใจของท่านก็ ยังเป็นทุกข์จากความขัดแย้งระหว่างอุดมการณ์ที่ยึดถือกับความเป็นจริงที่ประสบ จนกระทั่งพบจุดเปลี่ยนสำคัญในชีวิตเมื่อได้ศึกษาและปฏิบัติธรรมตามแนวทางของพระพุทธศาสนาอย่างเคร่งครัด และต่อเนื่อง ทำให้เกิดผลดีหลายอย่างทั้งต่อตนเองและการทำงานเพื่อสังคม จนท่านพบข้อสรุปสำคัญที่สุดของชีวิตคือ ทางรอดของมนุษยชาติอยู่ที่การเปลี่ยนแปลงจิตใจ จากจิตเล็กที่นึกถึงแต่ตนเอง ให้เป็นจิตใหญ่ ซึ่งเป็นจิตสำนึกใหม่แห่งความเป็นหนึ่งเดียวกันของโลกทั้งหมด

หนังสือ *บนเส้นทางชีวิตภายใน* ถือเป็นเอกสารชิ้นต้นสำคัญเล่มหนึ่งที่ช่วยให้เห็น โครงร่างของเรื่องราวชีวิตภายในของอาจารย์ประเวศไว้อย่างชัดเจน นอกจากนั้นยังมีเอกสารชุดสำคัญ ซึ่งเป็นเอกสารชิ้นต้นเช่นเดียวกัน ที่ผู้เขียนใช้แกะรอยเส้นทางชีวิตอาจารย์ประเวศ คืองานเขียนของท่านเองจากคอลัมน์ “บนเส้นทางชีวิต” ในนิตยสาร *หมอชาวบ้าน*

อาจารย์ประเวศเขียนคอลัมน์ “บนเส้นทางชีวิต” เป็นประจำทุกเดือนต่อเนื่องมาตั้งแต่ปี พ.ศ. 2530 จนถึงปัจจุบัน ซึ่งถือเป็นข้อมูลอัตชีวประวัติแบบเรื่องเล่าจากความทรงจำที่มีค่าจำนวนมาก งานเขียนในคอลัมน์นี้ช่วงแรกๆ เป็นการเล่าเรื่องชีวิตของตนเองตามช่วงเวลา ตั้งแต่แรกเกิดและเติบโตมาเป็นลำดับ จนถึงแต่งงาน มีลูก และต่อมาเป็นการเล่าถึงประสบการณ์ต่างๆ ทั้งการทำงาน การเดินทาง การพบปะผู้คน รวมทั้งจินตนาการ ความใฝ่ฝัน และแรงบันดาลใจของชีวิต สำนักพิมพ์หมอชาวบ้านทยอยนำงานเขียนจากคอลัมน์นี้ไปตีพิมพ์เป็นพ็อกเก็ตบุ๊กหลายเล่ม ได้แก่ *บนเส้นทางชีวิตเล่ม 1-7* (พิมพ์ช่วงปี 2532-2540 และพิมพ์รวมเป็นเล่มใหญ่เล่มเดียวในชื่อ *บน*

เส้นทางชีวิต เมื่อปี 2554) เยือนพม่า (2540) เยือนญี่ปุ่น (2540) วิ่งสู่วาฬะนิรันดร์ (2540) บนเส้นทางชีวิตปฏิรูปการเมือง (2541) บนเส้นทางชีวิต: ขบวนการแพทย์ชนบทในประเทศไทย (2543) บนเส้นทางชีวิตภายใน (2543) จุดเทียนเหนือภูผาศิลีมันญาโร (2545) ในหุบผาหิมาลัย (2547) การปฏิวัติเจียบสู่โลกคัลยภาพ (2547) 94 ชีวิตท่องแดนพุทธภูมิ (2548) และ ธรรมสังฆจรสู่มูลนิธิพุทธนือจี (2552)

ก้าวแรกของการรวบรวมเอกสารทำได้ไม่ยาก ผู้เขียนได้รับความช่วยเหลืออย่างดีจากคุณแก้ว วิฑูรย์เชียร ผู้ปฏิบัติงานอาวุโสของสำนักพิมพ์หมอชาวบ้าน คุณแก้วรวบรวมหนังสือของอาจารย์ประเวศที่หมอชาวบ้านพิมพ์ขายส่งมาให้หนึ่งกล่องใหญ่ มีหนังสือทุกเล่มที่กล่าวถึงในย่อหน้าก่อนรวมมากับหนังสืออื่นๆ ที่ท่านเขียนอีกหลายเล่ม บางเล่มยังมีขายอยู่ บางเล่มก็เป็นฉบับเก่าๆ ซึ่งเป็นสมบัติส่วนตัวของคุณแก้ว ส่วนที่เก่าก่อนการเกิดของสำนักพิมพ์หมอชาวบ้านเมื่อ พ.ศ. 2522 คุณแก้วก็ไปถ่ายเอกสารจากหอสมุดแห่งชาติมาเก็บไว้ และส่งรวมมาให้ด้วย

ผู้เขียนเริ่มอ่านเอกสารชุด บนเส้นทางชีวิต ไปพร้อมๆ กับการรวบรวมรายชื่อผลงานของอาจารย์ประเวศทั้งที่ได้รับจากคุณแก้วและค้นคว้าเพิ่มเติมจากแหล่งต่างๆ โดยทำตามลำดับช่วงเวลา โดยแยกประเภทเป็นหนังสือ บทความในหนังสือพิมพ์ บทความวิชาการ บทความในนิตยสารหมอชาวบ้าน วิทยุการบรรยายตามที่ต่างๆ และค่านำหนังสือที่ท่านเขียน รวมทั้งทำรายชื่อเอกสารที่คนอื่นเขียนถึงอาจารย์ประเวศเรียงลำดับตามช่วงเวลาด้วย โดยมีแหล่งข้อมูลสำคัญดังนี้

- เอกสารที่ได้รับจากคุณแก้ว วิฑูรย์เชียร ผู้ปฏิบัติงานอาวุโส มูลนิธิหมอชาวบ้าน
- เว็บไซต์ www.prawase.com จัดทำโดยมูลนิธิสาธารณสุขแห่งชาติ
- ฐานข้อมูลห้องสมุดของมหาวิทยาลัยรัฐ 7 แห่ง คือ มหิดล จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ธรรมศาสตร์ เกษตรศาสตร์ เชียงใหม่ ขอนแก่น และสงขลานครินทร์ และโครงการเครือข่ายห้องสมุดในประเทศไทย (ThaiLIS) โดยใช้คำค้น “ประเวศ วะสี” “หมอประเวศ” และ “Prawase Wasi”

- เว็บไซต์ Google และ Google Scholar โดยใช้คำค้น “ประเวศ วะสี” “หมอประเวศ” และ “Prawase Wasi”

- หนังสือส่วนตัวของผู้เขียนและของอาจารย์ประเวศ

เมื่อรวบรวมรายชื่อหนังสือเบื้องต้นแล้ว ผู้เขียนเริ่มรวบรวมต้นฉบับเอกสารที่เกี่ยวข้องและจัดเก็บเรียงลำดับตามประเภทข้อมูลและช่วงเวลา ซึ่งพบว่าเป็นงานที่ต้องการเวลาและความใส่ใจอย่างต่อเนื่องแบบที่เหมือนจะไม่มีวันจบ จนรู้สึกได้ถึงความเป็น “นักจดหมายเหตุน้อย” คล้ายกับที่สมิธเขียนถึงการทำงานเอกสารของช่างชีวิตประวัติ ตามคำกล่าวของลีออน อีเดล (Leon Edel, พ.ศ. 2450-2540) นักเขียนชีวประวัติชื่อดังชาวอเมริกันว่า “ชีวประวัติก็เหมือนประวัติศาสตร์ มัน

เป็นการจัดการกับความทรงจำของมนุษย์ กระดาษที่สะสมรวบรวมไว้คือเศษเสี้ยวและชิ้นส่วนความทรงจำเหล่านั้น”

การอ่านเอกสารชุด *บนเส้นทางชีวิต* และการรวบรวมผลงานหลายร้อยรายชื่อที่ท่านสร้างขึ้นตามลำดับเวลา ทำให้ผู้เขียนเริ่มเห็นเค้าโครงชีวิตช่วงหลักๆ ของท่านอย่างละเอียดขึ้น จากนั้นจึงเริ่มต้นการค้นหาเอกสารรอบสอง คราวนี้เพื่อหาข้อมูลเกี่ยวกับบริบทของชีวิตอาจารย์ประเวศในแต่ละช่วง โดยมุ่งให้ความสำคัญกับข้อมูลที่ช่วยให้เข้าใจประเด็นด้านในของชีวิตเป็นพิเศษ ทั้งเรื่องราวของบุคคลสำคัญใกล้ชิด สถานที่และองค์กรที่ท่านเข้าไปเกี่ยวข้อง รวมทั้งสถานการณ์สังคมสำคัญๆ ที่ส่งผลต่อชีวิตของท่านในช่วงเวลานั้น โดยค้นคว้าจากเอกสารส่วนตัวของอาจารย์ประเวศ ฐานข้อมูลห้องสมุด โดยเฉพาะของมหาวิทยาลัยมหิดลซึ่งเป็นต้นสังกัดของท่าน หนังสือสำคัญบางเล่มที่เพื่อนและอาจารย์ที่ปรึกษาชี้เป้าให้ เพื่อทำความเข้าใจสิ่งที่เกิดขึ้น และที่ช่วยได้มากคือข้อมูลจากอินเทอร์เน็ต ซึ่งผู้เขียนไล่ล่าค้นหาด้วยคำค้นสารพัดรูปแบบ และรู้สึกตื่นเต้นดีใจทุกครั้งที่เจอเรื่องราวชิ้นส่วนชีวิตของท่านแม้จะเล็กน้อยเพียงใดก็ตาม

การทำงานเอกสารรอบสองนี้ ผู้เขียนทำไปทีละช่วงชีวิต เมื่อค้นเอกสารจนอึดตัว ก็เริ่มอ่านทำความเข้าใจ และลงมือเขียนต้นฉบับที่ว่าด้วยช่วงชีวิตนั้นๆ ให้จบก่อน แล้วจึงเริ่มค้นข้อมูลของช่วงชีวิตถัดไป ผู้เขียนพบว่า การลงมือเขียนต้นฉบับเป็นวิธีที่ทำให้ความคิดปรากฏตัวเป็นรูปธรรมได้อย่างดี การเขียนช่วยปั้นแต่งธรรมชาติของความคิดที่ยังมีช่องว่าง ไม่ชัดเจน และเลื่อนไหลผสมปนเป ให้หลอมรวมเป็นรูปธรรมของความงามที่เชื่อมระหว่างผู้คิด งานเขียน และผู้อ่าน

แนวคิดเรื่องมุมมอง 3 ทศน์ และวิธีวิทยาแบบเกอเธ่มีประโยชน์ต่อการทำงานช่วงนี้มาก ผู้เขียนระลึกเสมอถึงความสำคัญของสภาวะจิตใจที่เปิดรับข้อมูลอย่างเบิกบานและปราศจากอคติส่วนตัว ซึ่งจำเป็นต้องใช้ทักษะการฝึกสติ สมาธิ และการดูแลร่างกายและจิตใจให้ได้สมดุลที่พอเหมาะ การเคลื่อนเข้าออกจากมุมมองต่างๆ สลับกับการทอดรอเวลาอย่างสงบเป็นช่วงๆ เพื่อให้ข้อมูลทั้งหมดหลอมรวมและเกิดขึ้นใหม่ภายในตัวเอง ก่อนจะส่งผ่านความเข้าใจที่เกิดขึ้นสู่ตัวอักษรทีละตัวๆ คงเป็นช่วงขณะที่คล้ายกับนักแสดงที่เข้าใจชีวิตของตัวเองและแสดงความเข้าใจนั้นผ่านร่างกายตนเองขณะอยู่บนเวที หรือคนวาดรูปที่บรรจงบอกเล่าความหมายของสิ่งที่วาดผ่านฝีแปรงลงบนผืนผ้าใบ

ผู้เขียนเกิดความเข้าใจใหม่ๆ ในตัวอาจารย์ประเวศอย่างไม่เคยเป็นมาก่อนมากขึ้นเรื่อยๆ ระหว่างที่การทำงานดำเนินไป บางครั้งผู้เขียนรู้สึกเหมือนตัวเองย้อนเวลากลับไปในยุคสมัยของท่าน สัมผัสได้จริงๆ ถึงความรู้สึกเกี่ยวกับโลกรอบตัวที่ท่านอยู่ เหมือนบางส่วนของวิญญาณตนเองกลับไปอยู่ที่นั่นด้วย ได้มองดวงตาของพ่อแม่และครูบาอาจารย์ที่ท่านรักอย่างเนิ่นนานจากภาพถ่าย เพื่อรับรู้ถึงพลังชีวิตของท่านเหล่านั้นที่เชื่อมโยงสืบต่อมายังชีวิตของลูกและลูกศิษย์คนนี้

ขณะที่ทำงานชิ้นนี้ ผู้เขียนรู้สึกว่าคุณเองกำลังเดินทางย้อนเวลาร่วมไปกับเด็กผู้ชายคนหนึ่งที่เคยโตขึ้นเรื่อยๆ ทีละปีๆ ในแต่ละช่วงชีวิต

มองเห็นภาพได้พรอม

สมิธกล่าวว่า นักเขียนชีวประวัติที่ดีต้องพยายามทำความเข้าใจตัวตนของเจ้าของชีวิต ทั้งเบื้องหน้าและเบื้องหลัง ผ่านการแกะรอยข้อมูลที่ไม่เป็นทางการต่างๆ เหมือนการทำงานของ เซอร์ล็อก โฮลมส์ บวกกับซิกมันด์ ฟรอยด์ หรืออย่างที่ลีออน อีเซล กล่าวว่า เป็นการมองเห็น “ภาพได้พรอม” คือ โครงสร้างของลวดลายที่อยู่ด้านหลังผืนพรอม ซึ่งย่อมแตกต่างจากลายที่ปรากฏอยู่ด้านหน้า บางครั้งการพบตัวตนอีกด้านหนึ่งอาจทำให้นักเขียนลังเลและสับสนว่าจะนำเสนออย่างไร เชื่อมโยงกับตัวตนหลักของเจ้าของชีวิตได้อย่างไร ลีออน อีเซลแนะนำว่า นักเขียนอาจต้องอ่านหนังสือเกี่ยวกับจิตวิเคราะห์หรือทำงานร่วมกับนักจิตวิเคราะห์ด้วย นอกจากนี้ยังมีคำแนะนำจาก แคเทอริน คริงเกอร์ โบเวน (Catherine Drinker Bowen, พ.ศ. 2440-2516) นักเขียนชีวประวัติชื่อดังชาวอเมริกันว่า แม้เจ้าของชีวิตจะมีภาพเบื้องหลังอย่างไรก็ตาม แต่เขาหรือเธอก็จะต้องแก่ขึ้น เปลี่ยนแปลง มีพัฒนาการ และเติบโตผ่านเวลาที่ผ่านไป ซึ่งนักเขียนต้องสื่อให้ผู้อ่านรู้สึกได้ถึง กระบวนการเหล่านี้ด้วย

ในงานเขียนจากคอลัมน์ “บนเส้นทางชีวิต” ผู้เขียนมองเห็นเส้นทางชีวิตทั้งภายนอกและภายในของอาจารย์ประเทศที่เปลี่ยนแปลงไปท่ามกลางวันเวลาที่เคลื่อนผ่าน อาจารย์ประเทศ เริ่มต้นทบทวนชีวิตตนเองและเขียนลงคอลัมน์ “บนเส้นทางชีวิต” เมื่ออายุ 56 ปี ซึ่งเป็นวัยที่ถึงพร้อมในการเข้าใจตนเองได้ตามความเป็นจริง ดังแนวคิดที่พัฒนาต่อจากงานด้านมนุษยปรัชญาของรูคอล์ฟ สไตเนอร์ ซึ่งกล่าวว่า ชีวิตคนเราจะพบจุดเปลี่ยนทุก 7 ปี โดยมีช่วงเวลาของการเปลี่ยนแปลงสำคัญที่ถือว่าเป็นเหมือนการเกิดใหม่สองช่วงเวลา เรียกว่า “การเกิดใหม่ครั้งที่สอง” ในช่วงวัย 28-30 ปี เป็นวัยที่หนุ่มสาวเริ่มต้นค้นพบและแสดงจุดยืนที่จะเป็นตัวเองอย่างมั่นคง และ “การเกิดใหม่ครั้งที่สาม” ในวัย 56-60 อันเป็นจุดเริ่มต้นที่คนคนหนึ่งจะเป็นตัวของตัวเองอย่างสมบูรณ์ด้วยอิสรภาพที่แท้จริง เนื่องจากเข้าใจลึกซึ้งถึงความสัมพันธ์ที่ส่งผลสืบเนื่องกันไปมาระหว่างตนเอง ครอบครัว วัฒนธรรม และสังคม ทำให้ตื่นขึ้นด้วยความเข้าใจชีวิตแบบเป็นองค์รวม และสัมพันธ์กับโลกด้วยการกระทำแบบใหม่ เช่นที่ชาวกรีกเรียกอายุ 60 ปี ว่าเป็นวัยแห่งปรัชญา (Age of philosophy) ซึ่งหมายถึงวัยของการแสวงหาคำถามและความหมายที่แท้จริงของชีวิต หรือที่ชาวจีนบอกว่า ชีวิตเริ่มต้นที่อายุ 60 ปี (เช่น Crisp, T, n.d.; Rudhyar D., n.d.)

บางช่วงตอนของคอลัมน์ “บนเส้นทางชีวิต” อาจารย์ประเทศถอยกลับไปวิเคราะห์ความเป็นตนเองในสถานการณ์ชีวิตต่างๆ อย่างเป็นกลาง ทั้งความคิด ความฝัน รวมทั้งศักยภาพและ

ข้อจำกัดในการทำสิ่งต่างๆ เมื่อนำมาพิจารณาพร้อมกับต้นเหตุที่ผู้เขียนได้เห็นวัตรปฏิบัติของท่านอย่างใกล้ชิด รวมทั้งการรับรู้เรื่องราวที่ผู้ร่วมงานใกล้ชิดพูดและเขียนถึงท่านไปในทิศทางไม่ต่างกัน ทำให้ผู้เขียนวางใจกับการรับรู้ถึงความเป็นอาจารย์ประจำเขตได้อย่างที่ท่านเป็น โดยไม่กังวลกับคำถามถึง “เบื้องหน้า” และ “เบื้องหลัง” หรืออาจพูดอีกแบบหนึ่งได้ว่า การมองให้เห็นทั้งเบื้องหน้าและเบื้องหลังรวมอยู่ในความพยายามเข้าใจเหตุปัจจัยต่างๆ ที่ทำให้ชีวิตดำเนินไปอย่างที่เป็นแล้วนั่นเอง

การเลือกรูปแบบการเขียน

ในบทความ “Biographical Method” สมิทกล่าวถึงวิธีที่เจมส์ คลิฟฟอร์ด (James Lawry Clifford, พ.ศ. 2444-2521) นักเขียนชีวประวัติและศาสตราจารย์ด้านภาษาอังกฤษ มหาวิทยาลัยโคลัมเบีย แบ่งประเภทชีวประวัติออกเป็น 5 ประเภท ตามน้ำหนักที่ผู้เขียนชีวประวัติใช้ความเป็นตัวเองรुक้าเข้าไปในต้นฉบับชีวประวัติที่เขียน โดยเริ่มจาก

“ชีวประวัติแบบอัตวิสัย” (Objective biography) คือการเขียนชีวประวัติโดยไม่มีความเป็นผู้เขียนปนอยู่เลย ซึ่งที่จริงแล้วเป็นไปได้ อย่างไรก็ตาม พบว่ามีงานเขียนจำนวนหนึ่งที่พยายามเดินไปในแนวทางนี้ โดยการนำข้อเท็จจริงเกี่ยวกับเจ้าของชีวประวัติจากแหล่งต่างๆ มาเทียบเคียงและเชื่อมโยงเข้าด้วยกันตามลำดับเวลา และแทรกการตีความของผู้เขียนน้อยที่สุด เพื่อให้ข้อมูลเล่าเรื่องราวของตัวเอง

“ชีวประวัติแบบประวัติศาสตร์เชิงวิชาการ” (Scholarly-historical biography) ทำโดยการรวบรวมข้อเท็จจริงอย่างเข้มข้น และนำข้อมูลเหล่านั้นมาจัดเรียงตามลำดับเวลา ก่อนแล้ว โดยเพิ่มภูมิหลังเชิงประวัติศาสตร์ และชี้ให้เห็นบุคลิกภาพพื้นฐานของเจ้าของชีวประวัติที่พัฒนาไปตามลำดับเวลาและเหตุการณ์เหล่านั้น วิธีนี้เป็นการที่ผู้เขียนเริ่มรुक้าเข้าไปในเนื้อหา โดยการสร้างให้ผู้อ่านเห็นแบบแผนและบริบทของชีวิตเจ้าของชีวประวัติ ซึ่งน่าจะเป็นวิธีที่นักเขียนชีวประวัติเชิงวิชาการใช้กันมากที่สุด

“ชีวประวัติแบบวิชาการเชิงศิลปะ” (Artistic-scholarly biography) เกิดจากการรวบรวมข้อมูลอย่างละเอียดบางส่วนทำนองเดียวกับการเขียนแบบประวัติศาสตร์เชิงวิชาการ แต่เน้นการใช้ทักษะของผู้เขียนในฐานะศิลปิน โดยใช้จินตนาการสร้างสรรค์ผลงานให้มีชีวิตชีวาและน่าสนใจ วงวิชาการกระแสหลักในยุคของคลิฟฟอร์ดถูกการเขียนแนวนี้ว่าเป็นงานป๊อป ต่างจากปัจจุบันซึ่งงานแนวนี้ได้รับการยอมรับมากขึ้นเรื่อยๆ ในวงวิชาการ แต่ก็ยังมีผู้ผลิตงานเช่นนี้ได้บ่อย เพราะต้องใช้ความสามารถในการเขียนมาก

“ชีวประวัติเรื่องเล่า” (Narrative biography) เป็นการเขียนชีวประวัติโดยแต่งฉากและบทสนทนาขึ้นใหม่จากจดหมายและเอกสารต่างๆ ที่รวบรวมได้ ทำให้งานเขียนเป็นทั้งข้อเท็จจริง

และจินตนาการในเวลาเดียวกัน

ประเภทสุดท้ายคือ “ชีวประวัติเรื่องแต่ง” (Fictional biography) ผู้เขียนชีวประวัติแนวนี้สนใจการทำวิจัยแบบเดิมและแหล่งข้อมูลปฐมภูมิเพียงเล็กน้อย โดยผนวกจินตนาการงานที่เขียนเกือบจะเป็นนวนิยายอิงประวัติศาสตร์

จากการจัดประเภทข้างต้น รูปแบบวิทยานิพนธ์ชิ้นนี้ถือว่าอยู่ระหว่างชีวประวัติแบบประวัติศาสตร์เชิงวิชาการกับวิชาการเชิงศิลปะ ซึ่งเป็นรูปแบบที่ผู้เขียนสนใจและสนุกทั้งขั้นตอนการค้นคว้าและการเขียน

การค้นหาและพัฒนาแก่นเรื่อง

แก่นเรื่อง (Theme) เป็นสิ่งสำคัญในการกำหนดทิศทางของเรื่องที่เขียน อย่างไรก็ตาม สมิธบอกว่า การหาแก่นเรื่องของงานชีวประวัติเป็นงานที่ยากที่สุดอย่างหนึ่งในกระบวนการทำงาน แม้บางครั้งผู้เขียนอาจพบแก่นเรื่องตั้งแต่ช่วงมองภาพรวมชีวิต แต่ข้อมูลและความเข้าใจใหม่ๆ ที่เกิดขึ้นตลอดเวลาในกระบวนการทำงานก็มักมีผลต่อการตกลงใจเลือกแก่นเรื่องด้วย จนสมิธกล่าวว่า ความทุกข์ของคนเขียนชีวประวัติมันอยู่ตรง “แก่นเรื่องที่ยังไม่นิ่งเสียที”

สำหรับวิทยานิพนธ์ฉบับนี้ ผู้เขียนใช้วิธีรอให้แก่นเรื่องผุดขึ้นมาจากความเข้าใจชีวิตของอาจารย์ประเทศที่เพิ่มขึ้นเรื่อยๆ ตามเวลาและเนื้อหางานที่ทำไป โดยตั้งคำถามกับตนเองว่า อะไรคือสิ่งที่ท่านต้องการที่สุดในชีวิต ความหวังใดเป็นค่านาทางชีวิตของท่าน และเส้นทางชีวิตทั้งหมดที่ท่านเดินมานั้นเป็นไปเพื่อสิ่งใด อย่างไรก็ตาม การดำเนินเรื่องในภาพรวมเป็นไปตามทิศทางที่เรียกได้ว่าเป็นแก่นเรื่องรอง ซึ่งเกิดจากคำถามการวิจัยและทฤษฎีหลักที่ใช้ นั่นคือการสำรวจพัฒนาการเส้นทางชีวิตภายในของอาจารย์ประเทศด้วยสมมุติฐานว่า จะพบพัฒนาการในลักษณะก้าวหน้าขึ้นเรื่อยๆ ตามลำดับเวลา อย่างไรก็ตาม ผู้เขียนจะตกลงใจเลือกแก่นเรื่องดังที่ปรากฏเป็นชื่อวิทยานิพนธ์ ก็เข้าสู่ช่วงท้ายๆ ของการเขียนงานชิ้นนี้ ซึ่งส่งผลให้เรื่องขาดจุดเน้นที่คมชัดเป็นพิเศษในประเด็นของแก่นเรื่อง แต่เฉลี่ยความสำคัญของเนื้อหาในภาพรวม ซึ่งผู้เขียนรู้สึกว่าการค้นคว้าและพัฒนาแก่นเรื่องนี้ เป็นขั้นตอนที่ตนเองต้องฝึกฝนเพิ่มเติมอีกมาก

ในส่วนท้ายของการเขียนบรรยายขั้นตอนการทำงานของช่วงชีวประวัติ สมิธสรุปถึงความสำคัญของการทำงานด้วยสติและความสร้างสรรค์ที่อยู่เหนือกฎเกณฑ์ต่างๆ เอาไว้ที่น่าสนใจ

“ดูเหมือนว่าปัญหาเชิงวิชาการต่างๆ ที่เกิดขึ้นนั้น ต้องการการแก้ปัญหาอย่างสร้างสรรค์มากกว่าการแก้ปัญหาเชิงเทคนิคหรือการยึดถือกฎเกณฑ์ ซึ่งถือเป็นเรื่องทำทนายต่อการปฏิบัติตามแนวทางสังคมศาสตร์กระแสหลัก นักศึกษาและเพื่อนร่วมงานของผมบางคนแนะนำว่า

การบูรณาการของกระแสทั้งสองอาจเกิดขึ้นได้ในการเห็นความคิดตนเอง (metacognition) ซึ่งผมมักเรียกว่า ‘การฝึกทำสิ่งต่างๆ อย่างมีสติ’ (reflective practice) ดังที่ Donald Schön (1987) กล่าวว่า ‘ชัดเจนว่าการทำสิ่งต่างๆ อย่างมีสติก็เป็นเรื่องหนึ่ง และความสามารถในการสะท้อนใคร่ครวญถึงการกระทำอย่างมีสติของเราเองก็เป็นอีกเรื่อง ซึ่งจะช่วยให้เราอธิบายสิ่งที่เกิดขึ้นได้ด้วยถ้อยคำที่ดี นอกจากนั้นความสามารถสะท้อนใคร่ครวญกับงานเขียนที่เกิดขึ้นก็ยังเป็นอีกเรื่องหนึ่ง’ (หน้า 31) ปัญหาต่างๆ ของช่วงชีวิตนั้นยุ่งเหยิง ไม่เป็นระบบ และเกี่ยวข้องกับมิติต่างๆ ที่คลุมเครือ ซับซ้อน ไม่แน่นอน มีความขัดแย้งเชิงคุณค่า และมีลักษณะเฉพาะของตัวเอง”

(Smith, L. M., 1994)

ในการทำงานท่ามกลางความยุ่งเหยิงดังกล่าว ผู้เขียนรู้สึกโชคที่เลือกวิธีการศึกษาวิจัยแบบผสมผสานระหว่างมุมมอง 3 ทิศน์และวิธีวิทยาแบบเกอเธ่เข้ากับการทำงานชีวิตประวัติ ซึ่งช่วยให้การเดินทางยาวนานที่มีความเหนื่อยล้าและลึกลับแสนทรกอยู่เป็นระยะ กลายเป็นการเดินทางที่เต็มไปด้วยการเรียนรู้และความหลุดพ้นจากการค้นพบสิ่งใหม่ๆ มากมายระหว่างทางไปพร้อมกัน

เวลาที่ตีความๆ ช่วงหนึ่งของการทำงานคือเวลาของการเขียนต้นฉบับ ปอยครั้งที่ผู้เขียนรู้สึกถึงความมหัศจรรย์ของช่วงขณะที่บางถ้อยคำปรากฏขึ้นมาจากความเข้าใจอันกระจ่างชัดสดๆ ขณะนั้น หลังจากผ่านการคร่ำเคร่งขบคิดมายาวนานในขั้นตอนการค้นคว้าและอ่านเอกสาร การค้นพบเรื่องราวที่ลึกซึ้งและมีค่าเหลือเกินในขณะที่เขียน ทำให้ผู้เขียนรู้สึกได้ว่า ตนเองไม่ได้เป็นเจ้าของถ้อยคำเหล่านั้น แต่เป็นเรื่องราวชีวิตของอาจารย์ประเวศที่เขียนตัวมันเองขึ้นมา และผู้เขียนเป็นคนโชคดีคนหนึ่งที่มีโอกาสร่วมเดินทางไปกับการทำงานชิ้นนี้

และผู้เขียนขอเชิญผู้อ่านให้เดินทางร่วมไปกับเราในบทต่อๆ ไป

บทที่ 4

ชีวิตก่อนรูป

ครอบครัว ความสุขวัยเยาว์ และจุดเริ่มต้นของความฝัน

ครอบครัว

ศาสตราจารย์เกียรติคุณนายแพทย์ประเวศ วะลี เป็นลูกชายคนที่ 4 ในจำนวนลูก 5 คนของพ่อคลาย กับแม่กิม วะลี ท่านเกิดเมื่อปี พ.ศ. 2474 ในตึกแถวชั้นเดียวที่ถนนปากแพรก ซึ่งเป็นย่านตลาดเก่าของตัวเมืองกาญจนบุรี ตึกที่ท่านเกิดอยู่ไม่ห่างจากวัดเทวสังฆาราม (วัดเหนือ) มากนัก

พ่อคลายและแม่กิมเป็นคนเมืองกาญจน์ โดยกำเนิด บรรพบุรุษฝ่ายพ่อคลายเป็นญวนจากเวียดนาม อพยพจากบ้านเกิดด้วยภัยสงคราม และมาลงหลักปักฐานทำไร่ยาสูบอยู่ริมสองฝั่งลำน้ำแควน้อย แลวหน้าวัดมังกรทอง ห่างจากท่าเรือหน้าเมืองกาญจน์ราว 5 กิโลเมตร

ตามประวัติเล่าถึงญวนเมืองกาญจน์ว่า เหตุการณ์สงครามไทย-ญวนในช่วงรัชกาลที่ 3 ทำให้คนญวนอพยพเข้ามาอยู่ในประเทศไทยจำนวนมาก ทั้งทหารญวนที่ถูกจับได้ และญวนที่สวามิภักดิ์และสมัครใจตามกองทัพไทยเข้ามา พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯ ให้ญวนที่นับถือคริสต์ไปตั้งบ้านเรือนที่สามเสน และญวนที่นับถือพุทธมาอยู่รักษาป้อมสร้างใหม่ที่เมืองกาญจนบุรี (คณะกรรมการจัดทำหนังสือ 100 ปี วิสุทธีรังษี, 2547: 125) ในปัจจุบัน “ญวนเมืองกาญจน์” ได้ผสมกลมกลืนเป็นคนไทยไปหมดแล้ว ไม่พบว่ามีภาษาหรือวัฒนธรรมเฉพาะที่แตกต่างจากคนไทยทั่วไป เหลือเฉพาะวัดถาวราราม หรือวัดญวน ในตัวเมืองกาญจนบุรี และสุสานญวนที่วัดนี้ ซึ่งเป็นที่เก็บกระดูกบรรพบุรุษของลูกหลานชาวญวนเมืองกาญจน์ กระดูกของครอบครัววะลีก็อยู่ที่นั่นด้วย

ส่วนแม่กิมมาจากตระกูลสมประสงค์ ซึ่งเป็นตระกูลที่มีญาติพี่น้องมากทั้งที่อำเภอท่าม่วงและตัวเมืองกาญจน์ ส่วนเชื้อสายทางฝ่ายแม่ของแม่กิมเป็นจีน โดยลุงของแม่กิมคือขุนชาญวณิชกิจ (บุญรอด ชานนท์) เศรษฐีใหญ่ในตลาดท่าม่วง และเป็นผู้ร่วมก่อตั้งโรงเรียนจีนแห่งแรกของอำเภอท่าม่วงเมื่อปี พ.ศ. 2470 (โรงเรียนยูเจียวยะเลียว, ม.ป.ป.)

ประวัติศาสตร์ความทรงจำในครอบครัวของเราย้อนไปไกลถึงสมัยรัชกาลที่ 5 อาจารย์ประเวศชอบเล่าถึงย่าของท่านว่าตอนสาว ๆ ย่าเป็นคนสวยมาก เวลาמיขบวนเรือเสด็จประพาสตามลำน้ำแควน้อย พ่อแม่ของย่าต้องห้ามย่าไม่ให้ลงไปอาบน้ำที่ท่าหน้า เพราะกลัวขบวนเรือเสด็จจะเห็น

ส่วนปู่ของท่านเป็นคนใจดี เล่ากันว่าวันหนึ่งมีคนมาขโมยของในไร่ ปู่ก็ปล่อยให้เขาขโมย และซ่อนตัวไว้เพราะกลัวขโมยจะอาย เรื่องที่อาจารย์ประเวศชอบเล่าถึงเป็นพิเศษคือเรื่องการสร้างบ้านไผ่ขึ้นวัดถ้ำมั่งกรทอง ที่ปู่ย่าใช้วัวสองตัวซื้อเมฆกับสิงโตขนทรายจากทำน้าไปสร้างบ้านไผ่

อาจารย์ประเวศไม่ทันเห็นหน้าปู่ เพราะท่านเสียชีวิตไปก่อน ความตายของปู่ นำความเปลี่ยนแปลงครั้งใหญ่มาสู่ครอบครัว ยาต้องพาลูก 9 คนอพยพมาอยู่ในตลาดเมืองกาญจน์ เพราะกลัวโจรผู้ร้ายซึ่งคงชุกชุมเพราะพื้นที่โดยรอบเป็นป่า ยามาสร้างตึกแถวชั้นเดียวเก้าห้องเรียงกันให้ลูกๆ เก้าคน ผู้เขียนทันเห็นเค้าโครงอาคารชุดนี้ก่อนที่จะถูกรื้อลงเพราะชำรุดทรุดโทรมมากแล้ว ผนังอาคารด้านหนึ่งมีตัวอักษรปูนปั้นนูนต่ำว่า “วะสี พ.ศ. 2460” ระบุถึงปีที่สร้างอาคาร ปีนั้นพ่อกลายเป็นหนุ่มอายุ 26 ปี ยังไม่แต่งงาน

พ่อกลายเป็นคนที่ไม่เคยรู้จักกันมาก่อน ซึ่งก็เหมือนคู่บ่าวสาวทั่วไปในยุคหนึ่งที่แต่งงานกัน โดยอาศัยพ่อสื่อแม่ชักและการตกลงกันของผู้ใหญ่ทั้งสองฝ่าย และส่วนใหญ่ก็อยู่ร่วมชีวิตจนตายจากกัน เมื่อแต่งงานแล้ว แม่มาอยู่กับพ่อที่ห้องแถวห้องสุดท้ายของย่าน และลูกทุกคนก็เกิดที่นั่น โดยหม่อมด้าย สมัยนั้นเมืองกาญจน์ยังเป็นชุมชนเล็กๆ ผู้คนส่วนใหญ่ก็มีความเกี่ยวข้องกับญาติกันไม่ข้างใดก็ข้างหนึ่ง

พ่อกลายเป็นคนอายุ 34 ปี และแม่ก็อายุ 26 ปี เมื่อมีลูกสาวคนแรก ลูกห้าคนเกิดติดๆ กัน ในช่วงแปดปีอย่างที่เรียกกันว่าสามปีสองคน คนโตเป็นลูกสาวคนเดียว ที่เหลือเป็นลูกชายทั้งหมด ลูกคนโต (สุภาพ) กับคนรอง (สุชาติ) เกิดห่างกันคนละปี จากนั้นเว้นช่วงไป 3 ปี ก็ให้กำเนิดลูกคนที่สาม (นคร) คนที่สี่ (ประเวศ) และคนสุดท้าย (ประสาน) ซึ่งอายุห่างกันคนละสองปี

พ่อกลายเป็นคนทำอะไรอย่างไม่มีไฟ เพื่อนำไม้ไฟที่ตัดจากป่าเมืองกาญจน์ไปขายให้ชาวประมงทำโป๊ะจับปลา ที่ปากน้ำแม่กลอง จังหวัดสมุทรสงคราม พ่อต้องจากบ้านไปครั้งละนานๆ แม่จึงรับหน้าที่ดูแลลูกๆ เป็นหลัก โดยมีลูกสาวคนโตเป็นกำลังสำคัญ แม่หารายได้เพิ่มโดยทำงานมไทย พวกขนมกล้วย ขนมตาล วางขายหน้าบ้าน และให้ลูกสาวกระเดียดไปเดินขายด้วย

แม่เป็นผู้หญิงเก่ง เข้มแข็ง และขยันอย่างยิ่ง รักและดูแลลูกอย่างดี แต่ก็ดูแลเข้มงวดกวดขันกับลูกๆ มากเพื่อให้ลูกเป็นคนดีและได้ดี อาจารย์ประเวศเขียนเล่าถึงแม่ไว้ว่า

“แม่ได้รับการศึกษาในโรงเรียนเพียง 6 เดือนเท่านั้น พออ่านออกเขียนได้ แต่แม่เป็นคนฉลาด เธอจริง เข้มแข็งและเข้มงวด แม่เป็นคนรังเกียจคนขี้เกียจอย่างรุนแรง สำหรับลูกๆ ทุกคน แม่ไม่ยอมปล่อยให้ ‘นอนเป็นเทวดา’ ไม่ทราบว่าแม่จะคิดว่าเทวดานั้นขี้เกียจหรืออย่างไร เพราะชอบใช้คำว่า ‘ทำตัวเป็นเทวดา’ สำหรับคนขี้เกียจ

สำหรับลูกๆ แล้ว แม่เป็นมนุษย์มหัศจรรย์ที่ทำอะไรๆ เก่งทุกอย่าง ไม่ว่าจะซื้อ ขาย คิดเลข ทำงาน ขึ้นรถลงเรือ พูคาติดต่อหรือตัดสินใจ คราวหนึ่งเรือที่แม่โดยสารมาคว่ำลงที่หน้าเมือง

กาญจนบุรี ตรงที่แควน้อยกับแควใหญ่บรรจบกัน แม่หายไปในคืนฝันเหมือนคนอื่นๆ ลูกคนโตเอาเรือค้นหาตามลำน้ำพลางร้องไห้ไปด้วย เมื่อช่วยกันชะลอเรือที่คว่ำเข้าฝั่ง แม่ออกมาจากเรือพร้อมทั้งอุ้มเด็กอายุ 1 ขวบมาด้วย เอาไปส่งให้พ่อแม่ของเด็กน้อย ซึ่งนั่งร้องไห้อยู่ริมฝั่งเพราะคิดว่าลูกตายแล้ว พวกเราสัมผัสแม่กันว่าตอนนั้นกลัวไหม แม้ว่าไม่กลัว แต่ก็คิดถึงลูกๆ”

(อนุสรณ์งานฌาปนกิจศพ นางกิม ะสี, 2526: ประวัติ)

“ผมเคยถูก (แม่) ตีและร้องไห้ไปหลาย ย่ำหัวเราะหึๆ และว่า ‘ลูกนายยักษ์ตีเรอะ’ แม้ว่าต้องตัดสันดานเด็ก มิฉะนั้นจะเสียคน แม่ยกตัวอย่างเพื่อนบ้านว่าใจดีกับลูกกินไป ลูกเลยเสียคนหมด แต่พวกเรากรีกแม่ทุกคน เมื่อแม่ไปซื้อกับข้าวก็รอแม่กลับจากตลาดว่าจะมีขนมอะไรมากฝากแม่ชอบทำกับข้าวและทำขนมให้ลูกกิน”

(ประเวศ ะสี, 2554ก: 5)

ส่วนพ่อคล้ายมีบุคลิกเป็นคนใจดีและอ่อนคลายมากกว่า พ่อเป็นคนแข็งแรงและมีความสามารถหลายอย่าง เป็นคนล่องแพที่ชำนาญมาก ตัดไม้สร้างบ้านเองได้ ต่อเรือใช้เอง รักษาโรคตามแบบพื้นบ้านได้ ทำขอทำขลุ่ยไว้เล่นเอง ยามว่างพอมักสีซอและเป่าขลุ่ยเล่น แต่แม่ไม่ชอบเสียงดนตรีของพ่อ บอกว่าเป็นเรื่องไร้สาระ แม่ชอบทำงานมากกว่าทำเรื่องบันเทิงใจ สิ่งสำคัญที่พ่อสอนลูกๆ เสมอคือให้พากเพียรศึกษาเล่าเรียน พ่อเองไม่เคยเข้าโรงเรียน แต่ก็อ่านออกเขียนได้ เพราะปู่เป็นคนสอนลูกๆ ตอนกลางคืน และพ่อก็สอนลูกๆ ให้หัดอ่านเขียนตั้งแต่ก่อนเข้าโรงเรียนเช่นกัน

“ลักษณะประจำตัวที่สำคัญอย่างหนึ่งของนายคล้าย นอกจากความสุจริตและความขยัน คือการเห็นคุณค่าของการศึกษา ได้เคยกล่าวเตือนลูกๆ เสมอว่า ‘นักเรียนนั้นจะต้องพยายามศึกษาเล่าเรียนเหมือนกับไฟที่ไหม้จนไม่ คือกุญแจอยู่ตลอดเวลา’ และ ‘สิบปีอยู่กับตะเกียงไม่มีใครเห็น แต่เมื่อสำเร็จแล้วจะปรากฏแก่คนทั่วไป”

(ที่ระลึกในงานฌาปนกิจศพ นายคล้าย ะสี, 2508: ประวัติ)

อาจารย์ประเวศเล่าบ่อยๆ ว่าท่านเป็นเด็กบ้านนอกธรรมดาๆ ที่เกิดในครอบครัวยากจน และแม่กิมก็สร้างวินัยการใช้จ่ายให้ลูกๆ อย่างเคร่งครัด เด็กๆ ไม่ค่อยมีสตางค์ไปซื้อขนมที่อยากกิน แม้จะกินขนมที่พี่สาวเอาไปขาย ก็ต้องขอสตางค์แม่ไปซื้อจากพี่

“พ่อกิ่งทำไอดิมขาย พวกเราเป็นลูกค้ากันทุกคน แต่นานๆ จึงจะได้กินสักทีเพราะไม่ค่อยมีสตางค์ ถ้ามีหนึ่งสตางค์ก็วิ่งตื้อไปซื้อขนมปังแผ่นทาไอดิม ถ้ามีสองสตางค์ก็ไปซื้อสาส์กับไอดิม

ติมรสชาติของขนมปังไอติมกับสาเล่ไอติมยังฝังใจอยู่ถึงตอนนี้ ตอนเด็กๆ มันก็อร่อยากิน โน่นกิน นี้อยู่เรื่อย แต่ไม่ค่อยมีสตางค์จะซื้อกิน

เมื่อคุณพิภพ ชงไชย ที่โรงเรียนหมู่บ้านเด็ก เล่าให้ฟังถึงการต้มข้าวโพดให้เด็กกินว่า เด็กๆ กินจุ กินเป็นปี๊บๆ ผมจึงเข้าใจดี เด็กที่หิวโหยแล้วไม่มีอะไรจะกิน กับเด็กที่กินเต็มกระเพาะคง จะมีความสุขจิตต่างกันมาก”

(ประเวศ วะสี, 2554ก: 7)

พ่อคลายคงเข้าใจเรื่องนี้ดี จึงให้สตางค์เป็นรางวัลเมื่อลูกอ่านเขียนสำเร็จทีละเล็กละ น้อย

“พ่อเริ่มสอนหนังสือให้ผมเมื่ออายุประมาณ 5 ขวบ ใช้กระดานชนวนกับดินสอหิน สมัยนั้นไม่มีกระดาษ สมุด ดินสอ ปากกา ใช้กันมากเหมือนสมัยนี้ จำได้ว่าพอเขียนหรืออ่านอะไร ได้นิดหน่อย ได้รับรางวัลหนึ่งสตางค์ก็จะวิ่งต้อไปซื้อไอติม”

(ประเวศ วะสี, 2554ก: 7)

แม้บุคลิกภาพของพ่อคลายและแม่กิมจะแตกต่างกันมาก แต่จุดร่วมสำคัญของทั้งสอง ท่านคือ ความรักลูก การเป็นคนดีมีศีลธรรม เห็นความสำคัญของการศึกษาเล่าเรียนและการฝึกเด็กๆ ให้ขยัน พากเพียร ประหยัด และมีวินัย ซึ่งเป็นสิ่งสำคัญที่หล่อหลอมให้เด็กๆ ของครอบครัวนี้เติบโต มาในพิมพ์บุคลิกภาพที่ใกล้เคียงกัน คือมีความซื่อสัตย์สุจริต รักการเรียนรู้ และมีวิถีชีวิตประหยัด และเรียบง่าย

นอกจากเรื่องของครอบครัวแล้ว อาจารย์ประเวศเขียนถึงความทรงจำแรกๆ ของชีวิตว่า คือ “ความสนุกลิ้มโลก” ที่เกิดจากการเล่นชุกชุกกับก๊วนเด็กทั้งญาติและเพื่อนบ้านเป็นฝูงใหญ่

“เมื่อตอนเป็นเด็กก่อนถึงวัยไปโรงเรียนนั้น สิ่งสำคัญที่สุดที่จำได้คือการเล่น นอกจาก ที่น่องญาติแล้ว ยังมีเพื่อนบ้าน รวมแล้วเป็นจำนวนมาก เล่นกันเป็นฝูงใหญ่ เล่นแถวหน้าบ้านบ้าง เล่นในตรอกบ้าง ไปเล่นที่ท้องทุ่งหลังบ้านบ้าง หลังบ้านออกไปก่อนจะถึงแม่น้ำขณะนั้นเป็นบริเวณ กว้างไกล มีต้นกล้วยและต้นน้อยหน่า

การเล่นมีหลายอย่าง เช่น เล่นร่อนรูป เล่นยางหนังสติ๊ก เล่นลูกหิน เล่นทอยกระเบื้อง เล่นไล่จับ เล่นซ่อนหา เล่นชิงหลัก เล่นไม้หึ่ง เล่นน้ำ ของเล่นที่ต้องซื้อมาไม่มี คงจะเป็นเพราะ เป็นเด็กจนๆ กันทั้งนั้น แต่ก็ไม่มีปัญหาอะไร กลับดีเสียอีก เพราะทำให้ต้องชวนช่วยตัวเอง เช่น ไปเอากระเบื้องมาต่อและแต่งให้เป็นรูปกลม สมัยนี้พ่อแม่ต้องเสียเงินซื้อของเล่นให้ลูกเป็น จำนวนมาก

การเล่นต่างๆ นี่สนุกมาก สนุกจนลืมทุกสิ่งทุกอย่าง”
(ประเวศ ะสี, 2554ก: 5)

ทุกวันนี้ผู้เขียนยังเห็นความรู้สึกสนุกแบบเด็กๆ ของอาจารย์ประเวศอยู่เสมอ อย่างครวญน้ำท่วมใหญ่เมื่อปี พ.ศ. 2554 พอน้ำขึ้นสูงจนเดินฝ่าน้ำไม่ไหว เราก็เป่าเรือยางลำใหญ่เพื่อใช้พายไปมาระหว่างบ้านสองหลังที่อยู่ในรั้วเดียวกัน หลังจากตรวจสอบความเรียบร้อยของเรือดีแล้ว อาจารย์ประเวศก็รับชวนหลานชายลงเรือยางอย่างร่าเริง ท่านบอกว่าจิตใจที่จะได้พายเรือให้ปราช -- ลูกชายคนเดียวของผู้เขียนนั่ง ปีนันปราชอายุสิบสี่ ตัวสูงเกือบเท่าพ่อแล้ว และท่านยังชวนภรรยา นั่งเรือยางพาเที่ยวรอบบ้านอีกหลายรอบ

อาจารย์ประเวศเริ่มเข้าเรียนชั้นมูลที่โรงเรียนวัดเหนือเมื่ออายุ 6 ขวบ ท่านเล่าว่า วันแรกๆ ที่ไปโรงเรียนไม่อยากจะเรียนเลย และชอบแบกกระดานชนวนทูนหัวเดินร้องไห้จะหนีกลับบ้าน ญาติที่เรียนอยู่ชั้นป. 4 ต้องคอยเฝ้าและดักจับตัวกลับเข้าห้องเรียน

ช่วงนี้เองที่มีการเปลี่ยนแปลงเกิดขึ้นในครอบครัว พ่อกิมกับแม่คลายตัดสินใจยืมเงินญาติไปเปิดร้านขายของชำในกองผสมสัตว์¹ ซึ่งเปิดพื้นที่ให้ประมุขทำร้านค้า กองผสมสัตว์อยู่ห่างจากบ้านในตลาดไปไม่กี่กิโลเมตร จากท่าเรือหน้าเมือง นั่งเรือทวนลำน้ำแควน้อยไปสัก 5-6 กิโลเมตร ผ่านหน้าวัดถ้ำมั่งกรทองอีกหน่อยก็ถึงแล้ว หรือจะข้ามเรือจากท่าหน้าเมืองแล้วเดินไปตามถนนดินที่บางช่วงก็ตัดเข้าไปในป่า เดินเร็วๆ ราวหนึ่งชั่วโมงก็ถึงเหมือนกัน

ช่วงที่พ่อแม่ย้ายไปอยู่ “บ้านป่า” พ่อคลายอายุ 46 ปี แม่กิมอายุ 38 ปี ลูกสาวคนโตอายุ 12 ปี เรียนจบป. 4 ตามการศึกษาภาคบังคับแล้วไม่ได้เรียนต่อ ลูกชายอีกสามคนอายุ 11 ขวบ 8 ขวบ และ 6 ขวบเรียนหนังสืออยู่ ส่วนคนเล็กอายุ 4 ขวบยังไม่ถึงเกณฑ์เข้าโรงเรียน เหตุผลสำคัญของการโยกย้ายน่าจะมาจากความปรารถนาที่อยากมีรายได้เพิ่มขึ้น เพื่อส่งลูกเรียนสูงๆ จะได้ก้าวหน้าต่อไปในชีวิต

พ่อแม่พาลูกคนโตกับคนสุดท้องย้ายไปด้วย และฝากลูกๆ ที่กำลังเรียนหนังสือไว้กับป้าที่บ้านในตลาด หากมองเผินๆ ด้วยสายตาของผู้ใหญ่ การโยกย้ายของพ่อแม่ครั้งนั้นดูไม่น่าจะเป็นเรื่องใหญ่โต แม้ครอบครัวต้องแยกย้าย แต่เด็กๆ ที่ไม่ได้ไปอยู่กับพ่อแม่ก็ยังมีญาติพี่น้องอยู่ใกล้ๆ กัน แต่สำหรับเด็กที่ยังเล็ก การต้องพลัดพรากจากครอบครัวนั้นเป็นเรื่องที่เกินจะเข้าใจด้วยเหตุผล

อาจารย์ประเวศเขียนเล่าไว้ใน *บนเส้นทางชีวิต* ว่า หลังจากพ่อแม่ย้ายไปไม่กี่เดือน ตนก็ล้มป่วยเป็นไข้มาลาเรีย พ่อแม่จึงรับไปรักษาตัวที่กองผสมสัตว์ พอหายแล้วก็อยู่ที่นั่นเลย ไม่ต้องกลับเข้าเมืองอีก ท่านบอกว่า จิตใจเหลือเกินที่ได้อยู่กับพ่อแม่อีกครั้ง

¹ ปัจจุบันคือ กองการสัตว์และเกษตรกรรมที่ ๑ กรมการสัตว์ทหารบก กองทัพบก ตำบลเกาะสำโรง อำเภอเมือง กาญจนบุรี

คำที่ละเอื้อ

อาจารย์ประเวศอยู่ที่บ้านกองผสมสัตว์ในช่วงเรียนชั้นประถม ความทรงจำถึงชีวิตเกือบสี่ปีที่นี่ช่างแจ่มชัด ใน *บนเส้นทางชีวิต* ท่านเล่าถึงชีวิตช่วงนี้ไว้อย่างมีชีวิตชีวาและน่าตื่นตาตื่นใจที่สุด ทั้งเรื่องราวของป่า ภูเขา และแม่น้ำซึ่งเป็นฉากของเรื่องเล่าทั้งหมดแล้ว ยังมีเรื่องราวของกิจกรรมมากมายที่ครอบครัวเล็กๆ ทำด้วยกัน เรื่องของเพื่อนบ้าน ครู สัตว์เลี้ยงของครอบครัว หมู สัตว์ในกองผสมสัตว์ และสัตว์ป่าอย่างงูหรือเสือกที่แวะมาเยือนเป็นครั้งคราวแบบไม่ได้ตั้งใจ

ท่านเล่าถึงชีวิตวัยเด็กที่กองผสมสัตว์ให้หลานชายฟังบ่อยๆ เวลาทานอาหารเย็นด้วยกัน และมักหันมาถามผู้เขียนว่า อ่านนิทานเรื่อง *บ้านเล็กในป่าใหญ่* ให้ปราชัยฟังบ้างหรือยัง ท่านบอกว่าในนิทานเรื่องนี้ก็มีเรื่องสนุกๆ เยอะแยะ บางวันก็มีหมีมาเคาะประตูบ้านด้วย เป็นนิทานที่ท่านอ่านให้ปานและแป้ง พ่อและอาของปราชัยฟังเป็นนิทานก่อนนอนตอนตั้งคู่ยังเด็ก

บ้านเล็กในป่าใหญ่ หรือ *Little House in the Big Woods* เป็นวรรณกรรมเยาวชน แต่งโดยลอรา อิงกัลส์ ไรต์เดอร์ (Laura Ingalls Wilder) นักเขียนอเมริกัน ได้รับเลือกเป็นหนังสือเด็ก 1 ใน 100 เล่มในดวงใจครู ของสมาคมการศึกษาแห่งชาติของสหรัฐอเมริกา และเป็นวรรณกรรมระดับโลกที่ได้รับการแปลมากกว่า 40 ภาษา หนังสือแต่งเป็นเรื่องเล่าผ่านความทรงจำของลอรา ที่เล่าถึงชีวิตวัยเด็กขณะอาศัยอยู่ในป่าสนอันเหน็บหนาว และมีภาคต่อคือ *บ้านเล็กในทุ่งกว้าง* เล่าถึงการอพยพของครอบครัวหนีความยากจนไปตั้งหลักแหล่งใหม่ในทุ่งหญ้าแพรรีในถิ่นของอินเดียนแดง

ผู้เขียนได้ดูภาพยนตร์เรื่อง *Little House on the Prairie* ที่วอลต์ดิสนีย์สร้างจากหนังสือชุด *บ้านเล็ก* (*Little House*) ของลอรา ภาพยนตร์คือเรื่องราวของโลกครอบครัวถึงหนูน้อยลอรา เด็กหญิงเล็กๆ ที่กล้าหาญ รั้ง และสนใจใคร่รู้เรื่องต่างๆ รอบตัว ความงามของธรรมชาติและ การได้เรียนรู้เรื่องราวที่มีชีวิตชีวาภายในบ้านป่า สร้างรอยประทับของความสุขฉายชัดอยู่ในแววตา ชูชชน รอยยิ้มกว้าง และความช่างคิดช่างเจรจา ซึ่งเป็นเอกลักษณ์ที่ชัดเจนของลอรา แม้ครอบครัวของเธอต้องเผชิญอุปสรรคมากมาย แต่ทุกอย่างก็ผ่านพ้นไปได้ด้วยดีเพราะความอดทน เข้มแข็ง และความรักของพ่อและแม่ พ่อของลอราเป็นชายหนุ่มแข็งแรง ชำนาญการใช้ชีวิตแบบชาวบ้านป่าทุกอย่าง และมีพรสวรรค์ทางดนตรี แม่เป็นหญิงสาวสวยที่เก่งงานบ้านเรือน และเข้มงวดกับการเรียนของลูกๆ ลอราที่มีพี่สาวอายุไล่เลี่ยกันเป็นเพื่อน และมีสุนัขที่ซื่อสัตย์ของครอบครัวเป็นสัตว์เลี้ยงที่รัก

ผู้เขียนมองเห็นความเชื่อมโยงระหว่าง “เรื่องสนุกๆ เยอะแยะ” ในหนังสือ *บ้านเล็กในป่าใหญ่* เข้ากับเรื่องสนุกๆ ในประสบการณ์จริงของชีวิตอาจารย์ประเวศได้ชัดเจน และบ่อยครั้งก็เห็นความคล้ายอย่างมากระหว่างแววตาลาด ชูชชน และกล้าหาญของเด็กหญิงลอรา กับแววตา รั้งเหมือนเด็กๆ ของอาจารย์ประเวศที่ผู้เขียนเห็นเสมอเวลาท่านคุยกับภรรยา ลูกๆ และหลานชาย

ใน *บนเส้นทางชีวิต* ท่านเขียนเล่าถึงบ้านที่กองผสมสัตว์ไว้ว่า เป็นบ้านหลังคามุงจาก ชั้นเดียวหลังเล็กๆ ฝาบ้านเป็นไม้ไผ่ พื้นบ้านเป็นไม้มะม่วงป่า พ่อตัดไม้มาปลูกบ้านหลังนี้เองเพื่อเป็นที่อยู่และร้านค้า หน้าบ้านวางไหใส่น้ำไว้ให้คนเดินผ่านไปมาแวะกินได้ บ้านตั้งอยู่ริมน้ำ เยื้องกับทางเข้ากองผสมสัตว์ หน้าบ้านหันหน้าออกถนนหลักสายเดียวของแถบนี้ซึ่งมีรถของกองผสมสัตว์วิ่งอยู่คนเดียว ถนนช่วงนี้ตัดเลียบบระหว่งภูเขาและแม่น้ำ แค่นั่งข้ามถนนเล็กๆ หน้าบ้านไปไม่กี่ก้าวก็ถึงภูเขาแล้ว ส่วนหลังบ้านเป็นที่กว้างไปจรดชายตลิ่ง แล้วยังไม่มีไฟฟ้าและน้ำประปาใช้ น้ำในแม่น้ำใสสะอาดใช้ได้เลย ตอนนั้นเมืองไทยยังไม่มีโทรทัศน์ ชาวบ้านเดินทางไปมาทางเรือหรือไม่ก็เดิน บรรยากาศโดยรอบจึงสงบสงัดและเป็นธรรมชาติอย่างยิ่ง

“ช่วงที่อยู่บ้านที่กองผสมสัตว์นั้นเป็นช่วงที่สนุกและกำลังเรียนรู้ วัยน้ำเป็นก็ในช่วงนั้น โดยผู้ใหญ่โยนลูกมะพร้าวผูกติดกันสองลูกให้หัดเกาะหัดว่ายน้ำจนเป็น และคำพูดคำว่ายกันอยู่ในแม่น้ำแควน้อย บางทีก็เล่นน้ำตลอดวัน จนมีผู้ใหญ่ที่เดินผ่านมาอุทานว่า ‘ไอ้พวกนี้เล่นน้ำกันอย่างแจ่มใส’ หน้าน้ำขึ้นจะสนุกเป็นพิเศษ

สมัยนั้นยังไม่มีเขื่อน หน้าน้ำจะขึ้นสูงมาก เต็มฝั่งลำน้ำแควน้อย และล้นฝั่งเข้าไปท่วมป่าด้วย ที่บ้านอยู่ริมเขาซึ่งสูงจากระดับน้ำในหน้าแล้งมาก แต่น้ำก็ขึ้นมาเกือบถึงบ้านทุกปี และเคยท่วมก็มี ต้นข้าวสิ่งแรกที่จะทำคือวิ่งไปดูระดับน้ำที่ทางเดินลงไปที่ทำน้ำ ซึ่งมีกอไผ่และต้นหว้าใหญ่อยู่ต้นหนึ่ง ถ้าระดับน้ำลดก็จะเสียใจ ถ้ายิ่งสูงก็ยิ่งดีใจ เด็กๆ อื่นก็ดีใจกันทั้งหมดถ้าระดับน้ำสูงขึ้น ส่วนผู้ใหญ่ก็นั่งถนัดน้ำจะท่วมบ้าน

หน้าน้ำเราจะพายเรือเข้าไปเที่ยวป่า ซึ่งสนุกมาก เพราะได้เข้าไปในที่แปลกๆ ได้ดูสัตว์คู่ต้นไม้มือหนึ่งเมื่อเหนื่อยก็จอดเรือพักใต้ต้นไม้มือหนึ่ง เราพายเรือเข้าไปในป่า เห็นลิงฝูงหนึ่งเล่นน้ำกันอยู่ โดยมันโดดลงจากต้นไม้มือหนึ่งแล้วก็ว่ายน้ำขึ้นต้นไม้มือหนึ่งแล้วก็โดดใหม่ ตามประสาเด็ก เราพายเรือไล่ลิงฝูงนั้น มันว่ายน้ำหนีทั้งฝูง มีหัวหน้าฝูงวิ่งท้ายอยู่ แสดงถึงความรับผิดชอบของมัน แต่เมื่อจวนตัวเข้าหัวหน้าฝูงก็รีบว่ายน้ำขึ้นหน้าไปเหมือนกัน เพราะหัดที่มันขึ้นจากน้ำไปได้หมด เพราะถ้าไปทันมันเข้า เด็กสองคนกับลิงหนึ่งฝูงก็คงจะอันตรายน่าดู”

(ประเวศ ภาวสี, 2554ก: 19-21)

นอกจากความสนุกสนานเพลิดเพลินกับโลกธรรมชาติแล้ว ชีวิตบ้านป่ายังสอนเรื่องการหาอยู่หากินและการใช้ชีวิตอย่างเป็นวงจรเชื่อมโยงกับฐานทรัพยากรอันอุดมสมบูรณ์ของธรรมชาติด้วย

“ความสนุกอย่างหนึ่งในวัยเด็กคือการไปป่า ถ้าหาหน่อไม้ก็ไม่จำเป็นต้องไปไกล เพราะต้นไม้มือหนึ่งอยู่เต็มภูเขาหน้าบ้าน และกอไผ่ก็อยู่ไม่ไกลจากบ้าน เดินไปซุกตามก็ได้กินแล้ว ส่วน

อาหารอื่นๆ ก็ต้อง ไปไกลหน่อย เช่น เห็ด เมืองกาญจน์มีชื่อทางเห็ด โคนมาก ในฤดูเห็ดขึ้น ก็จะออกหาเห็ดกัน บางคน โชคดีเจอเห็ดมากมายจนกระบุงตะกร้าที่เอาไปใส่เต็มหมด ห่อผ้าขาวม้าอีกก็ยังมีเต็ม

อาหารอื่นๆ ในป่ายังมีอีกหลายอย่าง อย่างหนึ่งเรียกว่า ผักหวาน ชาวกรุงคงจะ ไม่รู้จักเอามาแกงส้มหรือผัดก็ได้ แต่ชาวบ้านเล่ากันว่า ผักหวานบางชนิดและบางฤดูอาจเป็นพิษถึงตายได้ เราไปเก็บผักหวานบนภูเขา มากินเสียมากทุกปี แต่ไม่เคยโดนชนิดที่เป็นพิษ ดอกโสนตามหนองน้ำ ก็ไปเก็บมาชุบแป้งทอด มีไม้ชนิดหนึ่งซึ่งชาวเมือง ไม่รู้จักแน่ เรียกว่า พังพะพะ พังพะพะมีหัวอยู่ใต้ดิน หน้าฝนจะขึ้นมาเป็นดอก โดยมีก้านเดี่ยวอยู่สูงจากพื้นดินประมาณ 50-100 เซนติเมตร ดอกสีเหลืองสวย นานๆ จะเห็นสักดอกหนึ่งท่ามกลางกอหญ้า พอเห็นเข้าก็ดีใจ พังพะพะนี้เอามาแกงส้มกิน

ในการ ไปป่านี้จะมีมีคนประจำตัวไปคนละเล่ม อาจแบกมีดขอไปด้วย มีดขอมี่ค้ำมยาวสัก 1 เมตร เอาไว้ใช้หูดหญ้า แต่เวลาไปป่าอาจถือไปเป็นอาวุธ อาจถือ “กระสุน” หรือหน้าไม้ไปด้วย

กระสุน ประกอบด้วยคันเหมือนคันธนู แต่ไม่ได้ยิงลูกธนู ใช้ยิงลูกกระสุนแทน ยังได้แรงกว่าหนังสติ๊ก เพราะอาศัยแรงดีดของคันกระสุนทั้งคัน และยัง ได้เร็วกว่าหนังสติ๊ก ส่วนหน้าไม้ นั้นเป็นเครื่องมือยิงลูกธนูที่สามารถยิงได้แม่นยำและแรงกว่าธนู เป็นอาวุธที่น่ากลัวเพราะยิงได้แม่นยำและแรงมาก ทั้งหมดที่เล่ามานี้เอาไว้ซ้อมยิงเล่นกับต้นไม้เท่านั้น ไม่เคยยิงสัตว์เลย เพราะที่บ้านไม่ฆ่าสัตว์”

(ประเวศ วะสี, 2554ก: 23-24)

ที่บ้านกองผสมสัตว์นี้ เป็นเวลาที่เด็กๆ ได้ใกล้ชิดกับพ่อมากขึ้น ได้เรียนรู้ถึงวิถีของความรัก คุณธรรม และการงานที่ประกอบด้วยความเพียร ความสนุกสนาน และความงามตามแบบฉบับของพ่อ มีตัวอย่างถึงเหตุการณ์ต่างๆ ที่ท่านเล่าถึงพ่อไว้ใน บนเส้นทางชีวิต

“ที่บ้านมีเรือพายม้ายู่หนึ่งลำ ค่อนข้างใหญ่ เอาไว้บรรทุกของ ใช้พายก็ได้ แแจก็ได้ พ่อพายเรือและแจเรือเก่ง พวกเราพายเรือและแจเรือ ได้ตั้งแต่เด็กๆ พวกเรามีความรู้สึกว่าพ่อนี้ช่างมีกำลังมากจริงๆ แจเรือวิ่งได้เร็ว และแจได้ครั้งละนานๆ เมื่อผมยังเล็กพ่อบอกความได้รางๆ ว่า ครั้งหนึ่งพ่อเอาผมลงเรือไปด้วย พ่อเล่าว่าแคร์ร้อนจึงเอากระแซงคลุมผมไว้ในเรือ พ่อแจเรือเรื่อยไป เมื่อเปิดกระแซงดูอีกที ปรากฏว่าเด็กกลับไปแล้ว และขนมกับน้ำหนึ่งถ้วยที่วางไว้ในก็หมดไปด้วย

เรือพายมาเป็นเรือบรรทุกของ มีขนาดค่อนข้างใหญ่ วิ่งได้ช้า พ่อจึงจัดการต่อเรือเองขึ้นลำหนึ่ง เป็นเรือบดทำด้วยไม้สะเดาง เราดูพ่อต่อเรือทุกวัน เริ่มตั้งแต่เอาไม้มาเลื่อย ใส่วาง

กระดุกงู เอาไม้กระดานเข้าตอกกับกระดุกงู พวกเราก็ช่วยทำเท่าที่จะช่วยได้ เพราะสนุก และทำให้
 เลื่อยไม้ไสไม้เป็นมาตั้งแต่เด็ก

เมื่อเสร็จเป็นรูปเรือเรียบร้อย ซึ่งพ่อและพวกเราเด็กๆ มีความพึงพอใจในความงามของ
 มันมาก ต่อมาก็ถึงระยะเอาชันยาเรือตามรอยต่อเพื่อไม่ให้น้ำเข้า โดยผสมผงชันกับน้ำมันยาง และใส่
 ปูนแดงให้พอเหมาะ แล้วใช้ชันที่ผสมแล้วนี้ยัดเข้าไปตามร่องรอยต่อของไม้ทุกแห่งและทิ้งไว้ให้
 แห้ง ทุกคนพอใจเรือลำนี้มากเพราะช่วยกันทำมากับมือ เรือก็สวย ไม้สะอาดคงที่งาม และเรือวิ่งเร็ว
 มาก เราเอาไปพายเล่นกันบ่อยๆ”

(ประเวศ วะลี, 2554ก: 19-20)

และที่ท่านเล่าถึงอีกเหตุการณ์หนึ่ง ซึ่งแสดงถึงการกระทำของพ่อที่แสดงถึงการ
 ตัดสินใจด้วยคุณธรรมและสติปัญญาอย่างชัดเจน

“พี่สาวเจียนน้ำมันหมูที่ละลายใหญ่เอาไว้ตัดขายปลีก วันหนึ่งเจียนน้ำมันหมูได้อายุ
 ใหญ่ กำลังร้อนจัด มีหนูกระโดดลงไปตายตัวหนึ่ง ทำให้เกิดความขลุกขลักทางจิตใจ เพราะจะเอา
 ไปขายให้ชาวบ้านเอาไปกินก็ทำไม่ได้ ถึงเขาจะไม่รู้และไม่น่าจะติดเชื่อเพราะน้ำมันกำลังร้อนจัด ก็
 ผิดศีลธรรม ทำไม่ได้ ครั้นจะเททิ้งก็เสียดาย

พ่อบอกกับพี่สาวว่า ‘ข้าจะหาทางไม่ให้ต้องขาดทุน เราเอาไปขายให้เขาทำน้ำมัน
 จุดตะเกียง’ สมัยนั้นชาวบ้านจุดตะเกียงโดยใช้น้ำมันมะพร้าว ก็เป็นอันว่าไม่ได้ทำผิดศีลและไม่
 ขาดทุน”

(ประเวศ วะลี, 2554ก: 48)

นอกจากความสนุกสนานในโลกใบใหม่ เด็กๆ ยังต้องช่วยกันทำงานด้วย แม่ก็เป็นผู้
 ผู้จัดการใหญ่ที่บ้าน พ่อและพี่สาวเป็นผู้ช่วยหลัก ส่วนน้องชายสองคนก็เป็นลูกมือทำงานตามแต่
 ได้รับมอบหมาย เช่น เป็นลูกมือทำกับข้าว กวาดบ้าน ตักน้ำจากแม่น้ำมากินและใช้ และนวดให้พ่อ
 แม่ตอนกลางคืน

“พ่อแม่ทำงานมาทั้งวันมีความเหน็ดเหนื่อยเมื่อยล้า เมื่อกินข้าวเย็นเสร็จอาบน้ำอาบทำ
 แล้วผมก็จะนวดให้ โดยเฉพาะทำการจับเส้นตามแนวกระดูกหน้าแข้งและตรงกล้ามเนื้อน่อง นวด
 ไปก็คุยกันไปเรื่อยๆ จนพ่อแม่หลับเพราะความสบาย ซึ่งทำให้เราพอใจมากที่ได้ทำให้พ่อแม่มี
 ความสุข การที่เด็กๆ ลูกหลานนวดให้พ่อแม่ปู่ย่าตายายคงจะมีได้มีประ โยชน์เฉพาะทางกายเท่านั้น
 แต่คงจะมีประโยชน์ทางใจต่อกันอย่างมาก”

(ประเวศ วะลี, 2554ก: 51)

ทุกวันนี้อาจารย์ประเวศก็ยังคอยบีบนิ้วให้หลานชายเวลาเห็นเขาเหนื่อยหรือไม่สบาย ท่านมักหัวเราะชอบใจและบอกว่าตนเองคงเป็นหมอนวดที่อายุมากที่สุดในโลก ท่านบอกว่า การนวดทำให้คนสบายขึ้นทุกคน และเวลานวด ท่านก็ส่งความรักความเมตตาไปพร้อมกับการนวดด้วย เวลาผู้เขียนถามว่า ท่านอยากให้ผู้เขียนหรือหมอนวดมานวดให้ท่านไหม ท่านยิ้มและปฏิเสธทุกครั้ง บอกว่าเดี๋ยวสบายแล้วจะคิด

เมื่อเด็กผู้ชายสองคน โตขึ้นอีกหน่อย ทั้งคู่ก็ช่วยกันเอาเรือพายม้าลำใหญ่ไปบรรทุกของจากตลาดเมืองกาญจน์มาขายที่ร้านแทนพ่อแม่ รวมทั้งพากันไปทำงานรับจ้างเล็กๆ น้อยๆ เมื่อมีโอกาสเสมอ เช่น พายเรือรับจ้างเวลาน้ำท่วม หรือไปรับจ้างแบกฟืนส่งค่ายทหารใกล้ๆ บ้าน

“เราเอาเรือพายม้าไปบรรทุกของจากเมืองกาญจน์บุรีกันเป็นประจำ แรกๆ ก็มีผู้ใหญ่ไปด้วย แต่ต่อมาก็ไปตามลำพังเด็ก เพราะพ่อแม่ไว้ใจว่าทำได้ แต่ขณะนั้นก็ยังเล็กมาก เพราะผมยังแก้ผ้าอ่อเรือ ไม่ทราบว่าจะทำไมจึงแก้ อาจเป็นเพราะทำให้เย็นและมีแรงมากขึ้นก็ได้ ...

ในการเอาเรือไปบรรทุกของที่เมืองนี้ เราจะออกตอนเช้า ผมพายท้าย น้องพายหัว เป็นการพายตามน้ำในลำน้ำแควน้อย จากกองผสมไปเมือง ผ่านท่าเกวียน เขาคอก วัดถ้ำเขาปูน เขาแหลม ลีนช้าง พายจนข้ามช่องภูมิประเทศและร่องน้ำ จนแทบจะเรียกได้ว่ารู้จักต้นไม้ที่ริมฝั่งหมดทุกต้นเมื่อเร็วๆ นี้ นั่งแพขึ้นไปตามริมน้ำแควน้อย เห็นต้นไม้ใหญ่ต้นหนึ่งที่ริมฝั่งได้เขาปูนลงมาเล็กน้อย มีความรู้สึกเหมือนพบเพื่อนเก่า เพราะต้นไม้ต้นนี้เป็นที่หมายของเราอย่างหนึ่งในการพายเรือขึ้นล่องแม่น้ำแควน้อย

ที่เมืองกาญจน์เราไปซื้อกะปิ น้ำตาล น้ำปลา และสินค้าอื่นๆ และหาบหรือหามไปลงเรือพายของเราซึ่งจอดไว้ที่ท่าหน้าเมือง จากลับเป็นตอนที่หนักแรง เพราะเรือบรรทุกของหนักและเป็นการทวนน้ำ น้องจะเป็นคนนั่งถือท้าย ผมจะถ่ออยู่หัวเรือ เรือหนักและทวนน้ำ จะใช้พายหรือแจวกำลังส่งไม่พอ ต้องใช้ถ่อค้ำแล้วสาวให้เรือวิ่งขึ้นไป เมื่อเหนื่อยล้าจะกระโดดลงไปในน้ำให้ตัวเปียกเสียที ก็จะมีแรงขึ้น กลับมาถ่อต่อไปใหม่...

เนื่องจากพายเรือตามน้ำไม่ค่อยเหนื่อย แต่ขาทวนน้ำเหนื่อยมาก และผู้ใหญ่เล่าว่า ถ้าถึงยุคพระศรีอริยน้ำจะไหลลงทางซีกหนึ่งของแม่น้ำ และไหลขึ้นทางอีกซีกหนึ่ง เราอยากที่จะให้ถึงยุคนั้นเสียจริงๆ จะได้คลายความเหนื่อยยากลงบ้าง อีกอย่างหนึ่งที่ฝันก็คือ อยากได้เครื่องเล็กๆ มาติดท้ายเรือของเรา จะได้ไม่ต้องเหน็ดเหนื่อย”

(ประเวศ ะสี, 2554ก: 43-44)

แรงอ้อที่ค้ำท้องน้ำที่ละอ้อ ทีละอ้อ เพื่อให้เรือบรรทุกของวังทวนสายน้ำเขียว คูเหมือน เป็นภาระที่ใหญ่เกินตัวของเด็กเล็กๆ สองคน อาศัยก็แต่จิตใจที่แข็งแกร่งอดทน ความรู้จักเรารู้จักน้ำ จากการเรียนรู้และประสบการณ์ และความตั้งใจกลับไปให้ถึงบ้านที่พ่อแม่รออยู่ที่พาเด็กๆ และเรือ ลำใหญ่ของครอบครัวกลับบ้านครั้งแล้วครั้งเล่า

อาจารย์ประจำโรงเรียนชั้นป. 1 ที่โรงเรียนใกล้บ้านซึ่งเปิดใหม่ในปีนั้น ชื่อโรงเรียน ประชาบาล ตำบลเกาะสำโรง 4 “กรรมกรนุกูล” ที่เรียนเป็นเรือนเปิดโล่ง ไม่มีฝาผนัง หลังคามุงจาก พื้น เป็นดิน นักเรียนแต่ละชั้นนั่งเรียนแยกกันเป็นกลุ่มๆ ส่วนใหญ่เป็นลูกคนงานกองผสมสัตว์และลูก ชาวบ้านแถวนั้น ครูใหญ่เป็นคนในตัวเมืองกาญจน์ ส่วนครูน้อยเป็นลูกหลานคนในกองผสมสัตว์นั่นเอง

ความสามารถทางการเรียนของอาจารย์ประจำโรงเรียน ได้ชัดเจนตั้งแต่ยังเล็ก เมื่อท่าน เรียนป. 2 ได้ครึ่งปี ครูก็ให้ผ่านชั้นขึ้นป. 3 ได้เลย บุคลิกชุกชอน ช่างซักช่างถาม และชอบเอาชนะ แบบเด็กๆ ปรากฏให้เห็นชัดเจน ท่านจำได้ว่า มีผู้ใหญ่คนหนึ่งพูดกับท่านว่า “เอ็งนะ ช่างซักอย่าง กับตะลาการ” หรือจากเรื่องเล่าสนุกๆ ที่น้องชายคนเล็กซึ่งอายุน้อยกว่าท่านสองปีเขียนเอาไว้

“เรื่องพี่รังแกน้องหรือลงโทษน้องนี่คงเป็นเรื่องที่เป็นธรรมดาของคนเรา เพราะพี่เองก็ ต้องโดนพ่อแม่ดุว่าว่าดี พ่อคนมีน้องก็รีบใช้สิทธินี้ต่อลงมาทันที การเป็นลูกคนเล็กจึงโดน กระแสดังกล่าวเป็นประจำ อย่างเช่น เมื่ออายุ 7-8 ขวบ เรียนอยู่ชั้นประถม พี่ที่แก่กว่าสองขวบเอา เม็ดมะขามเทศไปเล่นอีดักกับเพื่อนผู้หญิง มีผู้ชายกับมือผู้หญิงคงมีความละเอียดอ่อนผัดกันมา ตั้งแต่เกิด แล้วก็แพ้เขาโรคกลับมา อารมณ์เสียที่แพ้ขามา ก็เอามาลงที่ผม คือไล่เตะบั้งคืบให้ผมไปหา เม็ดมะขามเทศ จะเอาไปสู้กับเขาใหม่ เมื่อไม่ได้รับความเป็นธรรม ที่พี่ของน้องก็คือพี่องแม่

‘พี่องแม่’ จึงเป็นวลีติดปากที่น่ากลัวสำหรับพี่ๆ เพราะแม่เป็นศาลสูงสุดของครอบครัว เป็นยิ่งกว่าแม่ทัพ เป็นยิ่งกว่าเจ้าเมือง เป็นศูนย์รวมอำนาจทั้งหมด ถ้าแม่พูดอะไรแล้วลูกทุกคนต้อง ศิริโรราบ ไม่อาจเถียงได้แม่แต่แอะเดียว คำสั่งแม่นั้นเด็ดขาดจริงๆ เพราะสั่งแล้วไม่ทำมักจะ ตามมาด้วยไม่รีรอ”

(ประสาน ภาวสี, 2544: 10-11)

ผู้เขียนอ่านข้อความข้างบนนี้ให้ลูกชายฟัง ภาพปู่ปู่ วิ่งไล่เตะน้องชายทำให้เราสองคน หัวเราะกันไม่หยุด นอกจากเรื่องนี้แล้ว ทั้งปู่ของปราชและปู่สาน น้องชายคนเล็กของปู่ ยังมีเรื่องฮาๆ ของอีกฝ่ายมาเล่าให้ลูกหลานฟังอีกหลายเรื่อง

สนุกที่จะอ่าน

ในช่วงวัยนี้ อาจารย์ประเวศมีประสบการณ์อย่างหนึ่งที่เกิดขึ้นโดยบังเอิญ เป็นประสบการณ์ที่แตกต่างจากพี่น้อง และทำให้เกิดผลต่อเนื่องอื่นๆ อีกยาวนานในชีวิตของท่าน คือ การได้ขลุกอยู่กับการอ่านนวนิยายจีนอย่างหนัก ท่านเล่าถึงที่มาของการเป็นหนอนี่น้อยนักอ่านว่า พอท่านเริ่มอ่านหนังสือออก ย่าซึ่งอายุราว 80 ปี ก็เรียกให้ไปอ่านนวนิยายจีนให้ฟังบ่อยๆ อ่านไปอ่านมากี่สนุกจนไปหาหนังสือมาอ่านเอง ท่านเล่าถึงตัวเองในช่วงนั้นว่า “เป็นเด็กเล็กที่อ่านหนังสือเป็นไฟทีเดียว”

“ในสังคมบ้านนอกในจังหวัดกาญจนบุรีที่ผมเติบโตขึ้น ก็ไม่มีวัฒนธรรมการอ่านแต่อย่างใด หนังสือหนังหาก็ไม่มี ในบ้านไม่มีหนังสือสักเล่ม พวกเราคนจนไม่มีสตางค์แม้แต่จะกินขนม อย่างไรก็ตามแต่ไปซื้อหนังสือเลย ท่ามกลางสภาพเช่นนั้นจึงถือว่าการอ่านของผมเกิดขึ้น โดยบังเอิญ

เมื่อ (ย่า) เห็นผมวิ่งเล่นอยู่แถวนั้น และผมพออ่านหนังสือออกบ้างแล้ว ย่าก็เรียกมาอ่านนวนิยายให้ย่าฟัง ตรงนี้ก็จะเห็นเป็นความประจวบเหมาะของเหตุปัจจัย คือพี่คนโต ซึ่งเป็นผู้ใหญ่ก็ต้องช่วยแม่ทำงาน พี่ชายสองคนเขาก็คงไปได้ไกล น้องผมก็ยังอ่านหนังสือไม่ออก เหลือผมซึ่งอยู่ใกล้ และเริ่มอ่านหนังสือออก ย่าจึงเรียกมาอ่านหนังสือให้ฟัง

นวนิยายเรื่องแรกที่ย่าให้อ่านชื่อ ชีอินกู่ เป็นนวนิยายจีนที่ลงในหนังสือพิมพ์สมัยนั้น ผมยังเด็กและไม่เคยอ่านหนังสือพิมพ์ จึงไม่ทราบว่าเขาลงเรื่องอะไรกันบ้าง แต่เข้าใจว่านวนิยายจีนจะได้รับความนิยม เพราะสิ่งที่อ่านเป็นตอนๆ ในกระดาษที่ตัดมาจากหนังสือพิมพ์ ผมอ่านไปตามตัวหนังสือ ยังเข้าใจความไม่หมด เช่น ตอนหนึ่งย่าหัวเราะคิกๆ และพูดว่า ‘มันแก้เผ็ดกัน’ ผมยังไม่เข้าใจคำว่า ‘แก้เผ็ด’ แปลว่าอะไร

เมื่ออ่านไปๆ ก็สนุก คราวนี้ถึงย่าไม่ใช้ให้อ่านเอง ที่ว่าอ่านเองนี้จะไปเอาหนังสือที่ไหนอ่าน พอดีอีกเหมือนกันที่ลูกของป้าเป็นคนรุ่นสาว และเขาพอมีสตางค์ เขาซื้อนวนิยายต่างๆ มาอ่านเยอะ และกองทิ้งไว้ที่เรือนหลังบ้าน ผมจึงเข้าเสพหนังสือเหล่านั้นอย่างสบาย ที่บนเรือนหลังดังกล่าวมีเปลญวนแขวนอยู่ ผมก็นอนบนเปลญวนอ่านนวนิยายเป็นชั่วโมงๆ หรือตั้งแต่เช้าจรดเย็น เราเด็กๆ นุ่งแต่โสร่ง ไม่ใส่เสื้อ โสร่งไม่มีเข็มขัดก็หลุดง่าย บางทีก็ต้องสะพายแล่ง ผู้ใหญ่ก็จะกระเซ้าว่า ไอ้เด็กคนนี้นุ่งโสร่งนอนอ่านหนังสือบนเปลญวน เผยให้เห็นอวัยวะใหญ่ๆ น้อยๆ”

(ประเวศ วะสี, 2548ค)

แม้ประสบการณ์ชีวิตที่สำคัญชุดนี้จะเริ่มต้นด้วยความบังเอิญ แต่ความสุข (ที่อาจเข้าขั้นลิ้มโลก) ที่เกิดขึ้น ก็ช่วยผลักดันให้การอ่านในวัยเด็กดำเนินต่อไปอย่างเข้มข้นตลอดชีวิตของท่าน

อย่างที่เล่ามาแล้วว่า พ่อของอาจารย์ประเวศเริ่มสอนให้ลูกๆ อ่านหนังสือตั้งแต่ยังไม่เข้าโรงเรียน และคอยให้เงินเล็กๆ น้อยๆ เมื่อลูกอ่านเขียนได้ อาจารย์ประเวศนำสตางค์ที่พ่อให้ไปซื้อไอติมกินเสมอ ความสุขที่ได้กินไอติมแสนอร่อย คงผูกพันอยู่กับความรักของพ่อ และความสามารถของตนเองในการอ่านเขียนด้วยไม่มากนักน้อย

ความรู้สึกดีๆ ที่พ่วงมากับการอ่าน ทั้งจากพ่อและย่า คือสิ่งสำคัญอย่างยิ่งที่สร้างเด็กคนหนึ่งให้กลายเป็นหนอนหนังสือตัวงง ดังที่แมรีแอน วูล์ฟ (Maryanne Wolf) ผู้เชี่ยวชาญด้านประสาทวิทยา ภาษา และพัฒนาการเด็ก ชาวอเมริกัน อธิบายไว้ว่า ที่จริงเด็กเล็กๆ สามารถรู้สึกดีกับการอ่านได้ตั้งแต่ยังไม่ออก เช่น เมื่อผู้ใหญ่พาเด็กนั่งตักและอ่านหนังสือให้ฟัง หนูน้อยก็จะเชื่อมโยงการอ่านเข้ากับความรักที่ได้รับ และกลายเป็นต้นทุนแสนพิเศษสำหรับพัฒนาการด้านการอ่านของเด็กคนนั้นในอนาคต นอกจากนี้ สิ่งสำคัญที่จะเกิดในหัวใจของเด็กๆ คือจินตนาการที่กว้างไกลไปกว่าโลกของความจริงตรงหน้าซึ่งจำกัดอยู่ด้วยประสาทสัมผัสตามปกติ ขณะที่อ่านหนังสือ เด็กๆ จะผละออกจากจิตสำนึกของตนเอง และผ่านเข้าไปในจิตสำนึกของคนอื่นๆ ที่ต่างวัย ต่างวัฒนธรรม และต่างประสบการณ์ ทำให้เป็นอิสระจากข้อจำกัดของความคิด และสามารถเปิดหัวใจรับรู้ถึง “ความเป็นคนอื่น” ซึ่งจะทำให้การตัดสินใจใน “ความเป็นตัวเรา” แบบเดิมเปลี่ยนไป และทำให้เด็กๆ จินตนาการถึงสิ่งที่เขาสามารถจะเป็นได้ในอนาคตอย่างไม่เคยคิดถึงมาก่อน (Wolf, M., 2008: 7-8, 82)

หนังสือที่อาจารย์ประเวศอ่านมากที่สุด หรืออีกนัยหนึ่ง เป็นหนังสือที่มีให้อ่านมากที่สุดในช่วงนั้นคือนวนิยายจินตนิยายประวัติศาสตร์ ซึ่งเต็มไปด้วยเรื่องราวน่าตื่นตื่นของการต่อสู้เพื่อช่วงชิงอำนาจ ตัวละครแต่ละฝ่ายต่างใช้เล่ห์กลและชั้นเชิงไหวพริบทั้งบุนและบู แต่ก็มักลงเอยด้วยชัยชนะของฝ่ายธรรมะ โดยอาศัยทั้งพลังกำลัง คุณธรรม ปัญญา ความเก่งกล้าสามารถ รวมทั้งอิทธิปาฏิหาริย์ที่เป็น โองการจากสวรรค์

“ผมเข้าเสพนวนิยายต่างๆ มี ซิอินก๊วย เจิ้งสองเฮา จอฮุยเหม็ง ห้องสินได้ ชั้นบ้อเหมา เป็นต้น ในหนังสือเรื่องจีนจะมีตัวละครที่เป็น ตงฉินและกังฉินแยกจากกันชัดเจน ในนวนิยายจะสรรเสริญความซื่อสัตย์สุจริต ความกตัญญู ความขยันหมั่นเพียร เช่น ความบากบั่นจนสอบได้เป็นจอหงวน เป็นต้น

เด็กเล็กอยู่ที่เมืองกาญจน์อันมีภูเขาล้อมรอบ และมีการคมนาคมน้อย วิทยุ โทรทัศน์ไม่มี การรับรู้จึงจำกัด แต่การอ่านนวนิยายจินตนิยายไปกว้างไกล เช่น เรื่องเมือง ‘เซียงอาน’ (ซีอาน) เมืองหลวงของราชวงศ์ถัง เรื่องหลี่ซุ่ยบิน (หลี่ซื่อหมิน) หรือพระเจ้าถังไท่จงฮ่องเต้ กษัตริย์องค์ที่สองของราชวงศ์ถัง เมื่อผมไปเมืองจีนครั้งแรก ในการสนทนา ณ โต๊ะอาหาร คนจีนเขาคุยกันว่า ถังไท่จงฮ่องเต้เป็นปฐมกษัตริย์ราชวงศ์ถัง ผมเถียงเขาว่า ไม่ใช่ปฐมกษัตริย์ชื่อพระเจ้าถังเกาจง

ฮ่องเต้ รุ่งขึ้นพบกันอีกเขาบอกว่า เขาไปเซ็คมาแล้ว ผมถูก ถังไท่จงเป็นองค์ที่สอง นี่มาจากความทรงจำตั้งแต่วัยเด็ก”

(ประเวศ วะสี, 2548ค)

เด็กน้อยคนหนึ่งเกิดมาในครอบครัวที่ให้คุณค่ากับความดีงาม การทำงานหนัก และการศึกษาเป็นสำคัญ เมื่อเขากระโดดเข้าไปอยู่ในโลกจินตนาการที่น่าตื่นใจของนวนิยายจีนอิงประวัติศาสตร์ ซึ่งสะท้อนคุณค่าที่ครอบครัวยึดถือ ทั้งความจริงและจินตนาการจึงผสมเชื่อมโยงเป็นหนึ่งเดียว กลายเป็นเนื้อหาสำคัญที่ก่อรูปเป็น โครงสร้างจิตใจของเด็กน้อยคนหนึ่ง ก่อเกิดเป็นอุดมการณ์และความฝันที่ยิ่งใหญ่ถึงการเป็นนักปราชญ์คู่แผ่นดิน ผู้มีทั้งเกียรติยศ ปัญญา และคุณธรรม

“ผมหาน้ำจากแม่น้ำแควน้อยตั้งแต่ตัวยังเล็ก ยังหาบปีบไม่ไหว แต่ใช้ถังสังกะสีซึ่งมีขนาดเล็กกว่าผูกเชือก และใช้ไม้คานหาบ ต่อมาโตขึ้นอีกหน่อยก็ใช้ปีบเลย เพื่อจะได้ลดจำนวนเที่ยว น้ำสองปีบก็หนักเอาการสำหรับเด็ก เมื่อหาบขึ้นตลิ่งมาถึงที่ราบระหว่างทาง ก็จะหยุดพักสักครู่หนึ่งให้ค่อยยังชั่วหายเหนื่อย แล้วจึงจะหาบขึ้นตลิ่งต่อไปอีกชั้นหนึ่ง

ระหว่างที่หยุดพักหาบน้ำที่ริมตลิ่งนี้ ผมจะมองภูเขาที่อยู่ใกล้ๆ มองท้องฟ้า และใฝ่ฝันว่า สักวันหนึ่งเราอาจจะได้ไปเรียนที่กรุงเทพฯ ได้อ่านเรื่องจีน ว่าคนบ้านนอกคอกนาที่อาถ่านต่างพากันเพียรขุมศึกษากัน แล้ววันหนึ่งก็จะเดินทางเข้าเมืองหลวง ไปสอบเป็นจอหงวน เราก็อยู่ในป่าในดง ถ้าพากันเพียรให้ดี วันหนึ่งก็อาจจะไปสอบแข่งขันกับเขาที่เมืองหลวงเหมือนกัน

ระหว่างพักหาบน้ำที่ริมตลิ่งแควน้อย ช่างเป็นเวลาแห่งความใฝ่ฝันเสียจริง”

(ประเวศ วะสี, 2554ก: 22)

ขณะที่จินตนาการสร้างความฝันที่ยิ่งใหญ่ใน โครงสร้างจิตใจ การอ่านและทำความเข้าใจกับภาษาก็ช่วยสร้างโครงสร้างสมองของเด็กๆ ให้แตกกิ่งก้านสาขาอย่างรวดเร็ว วูล์ฟบอกว่าเมื่อเด็กๆ เริ่มอ่านหนังสือ สมองของเขาก็จะเริ่มสร้างวงจรพิเศษเฉพาะขึ้นมา เพื่อที่ทำหน้าที่อันซับซ้อนเกี่ยวกับทักษะทางภาษา โดยเริ่มจากการมองเห็นรูปตัวหนังสือที่ปรากฏบนหน้ากระดาษ จากการเห็นรูปรูปต่อไปเป็นการได้ยินเสียงจากการสะกดคำแต่ละคำ จากนั้นจึงเชื่อมโยงรูปตัวหนังสือและเสียงของคำเข้ากับความหมายของคำคำนั้น เมื่อเด็กๆ เห็นรูปของคำหนึ่งคำ เขาจะเริ่มเข้าใจความหมายหลักของคำนั้น พร้อมกับความหมายรองและคำต่างๆ ที่เกี่ยวข้องกันด้วย สมองของพวกเขาจึงมีคลังของคำและความหมายเก็บเอาไว้มากมาย เด็กที่รักการอ่านจึงเข้าใจสิ่งต่างๆ ได้มากกว่าเด็กที่อ่านหนังสือน้อยกว่าอย่างชัดเจน (Wolf, M., 2008: 9-10)

การอ่านจะมีความหมายกับชีวิตของเด็กๆ มากขึ้น เมื่อเขาสนุกที่จะอ่าน ดังที่กองทุนการรู้หนังสือแห่งชาติ (National Literacy Trust) ของประเทศอังกฤษพบว่า ความสนุกในการอ่านหนังสือส่งผลให้เด็กๆ เรียนหนังสือได้ดีมากกว่าปัจจัยเสริมด้านฐานะทางเศรษฐกิจและสังคมของครอบครัวเสียอีก ทั้งยังพบว่า เด็กๆ ที่ได้อ่านหนังสือที่ชอบ จะมีความรู้รอบตัวเพิ่มขึ้น สามารถเข้าใจวัฒนธรรมอื่นๆ ที่แตกต่างออกไปได้ดี มีทักษะทางสังคมดีขึ้น รวมทั้งเข้าใจธรรมชาติของมนุษย์มากขึ้น และตัดสินใจเรื่องต่างๆ ในชีวิตได้ดีขึ้นด้วย (Clark, C. & Rumbold, K., 2006)

พลังชีวิตที่ได้รับจากครอบครัวและสิ่งแวดล้อมรอบตัว บวกกับพลังความใฝ่ฝันและจินตนาการจากโลกในหนังสือ ก่อตัวเป็นร่างกายและจิตใจในวัยเริ่มต้นชีวิตของเด็กคนหนึ่ง และกลายเป็นแก่นแกนชีวิตที่ลึกที่สุด และเติบโตไปพร้อมกับเด็กคนนั้นจนตลอดชีวิตของเธอ เช่นที่อาจารย์ประเวศอุปมาถึงการก่อตัวของโครงสร้างสมองเด็กในช่วง 6 ปีแรกให้เห็นง่ายๆ ว่า สมองขณะนั้นยังยืดหยุ่นเหมือนพื้นดินอ่อนนุ่ม ประสบการณ์วัยเด็กจะทำให้เกิดร่องรอยในสมองเหมือนการเกิดร่องน้ำบนพื้นดิน เมื่อเกิดร่องน้ำแล้ว ไม่ว่าฝนจะตกลงมาอีกกี่ครั้งหลังจากนั้น น้ำก็จะไหลไปตามร่องน้ำนั้นเสมอ สิ่งที่เกิดขึ้นในวัยเริ่มต้นชีวิตจึงกลายเป็นจรดน้ำสัย พื้นฐานจิตใจ และความรู้สึกนึกคิดติดตัวเขาไปจนโตอย่างยากจะเปลี่ยนแปลง

ไปเชียงใหม่

อาจารย์ประเวศใช้ชีวิตอยู่ในบ้านป่าจนอายุ 10 ขวบ จบชั้นป. 4 แล้วจึงกลับเข้าเมืองมาเรียนต่อชั้น ม. 1 ที่โรงเรียนวิสุทธิรังษี ซึ่งเป็นโรงเรียนชายประจำจังหวัดกาญจนบุรีที่มีชายสองคนเรียนอยู่ก่อนแล้ว วันธรรมดาที่พักอยู่ด้วยกันเฉพาะเด็กๆ ที่บ้านในตลาด และอาศัยกินข้าวบ้านป่าที่เป็นร้านข้าวแกง ถึงวันหยุดก็กลับบ้านที่กองผสมสัตว์

ประสบการณ์และพลังชีวิตที่ติดตัวมากับเด็กชายสิบขวบคนนี้ คือพลังของความรัก ระเบียบวินัย ศีลธรรม และความเพียรจากครอบครัว พลังความสงบสงัดและเคลื่อนไหวของภูเขา ป่า และแม่น้ำจากบ้านป่า ความสนุกเบิกบานในพื้นฐานจิตใจ ความเฉลียวฉลาดในโครงสร้างสมอง และที่สำคัญคือพลังของความฝันและจินตนาการกว้างไกลถึงความเป็นไปได้ในอนาคต

“ (ผม) เข้าเรียนที่เมืองกาญจน์ ไปเรียนมัธยม 1 โรงเรียนประจำจังหวัด ... วันที่ออกมา (จากบ้านป่า) จำได้ อายุ 10 ขวบ พ่อที่จับนั่งซ้อนท้ายจักรยานแล้วก็เดินทางออกจากบ้าน คนเขาก็กระเช้า เพราะเราชอบอ่านเรื่องจีน ชอบเล่าเรื่องคนไปสอบจอหงวนที่เมืองเชียงใหม่ พวกพี่ก็ตะโกนว่า เร็วไว้อี๊ ไอนี้จะไปสอบจอหงวนที่เมืองเชียงใหม่ ”

(เสมสิกขาลัย, ม.ป.ป.: 13)

เข้าเรียนชั้นม. 1 แล้วอาจารย์ประจำเวรก็ยังไม่อ่านนิยายจบอย่างหนัก จนพี่ชายคนโตเป็นห่วงและพยายามห้ามปราม จนกระทั่งเห็นว่าท่านสอบได้ที่ 1 จึงเลิกห้าม

เรื่องเล่าของท่านเองในช่วงชีวิตนักเรียนมัธยม ทำให้เราเห็นบุคลิกภาพเรื่องวินัยในตัวเองอย่างเด่นชัด ทั้งความรับผิดชอบในการเรียน การใช้จ่ายอย่างประหยัด และการพยายามช่วยผ่อนเบาภาระของพ่อแม่ในเรื่องต่างๆ เช่น เรื่องเล่าถึงการอ่านหนังสือเรียน

“ผมอาศัยนอนที่เรือนของลุงเขยหลังตึกแถวของย่า อยู่ด้วยกันลำพังเด็กๆ หลายคน ตอนประมาณตี 4 กมลจะมาตะโกนเรียกผมที่รั้วสังกะสี เพื่อให้ออกไปดูหนังสือด้วยกันที่ข้างถนน ... ไฟที่ชาวเมืองใช้มักจะมีแรงเทียนต่ำ ชาวบ้านมีการประหยัดมาก ไม่ได้เปิดไฟกันสว่างไสวเหมือนเดี๋ยวนี้ พวกเราจึงไปอาศัยดูหนังสือกันตรงเสาไฟฟ้าข้างถนน ซึ่งให้ความสว่าง อ่านหนังสือได้ดี และประหยัดไฟในบ้านด้วย

กมลมาตะโกนเรียกผมตอนเช้ามีอยู่ช่วงระยะเวลาหนึ่ง เห็นท่าจะไม่ค่อยดี เกรงว่าชาวบ้านจะเข้าใจผิด เลยตกลงกันว่า ก่อนนอนผมจะเอาเชือกผูกหัวแม่เท้า แล้วเอาปลายไปหย่อนไว้ที่นอกรั้วสังกะสี ตอนตี 4 กมลก็จะมากระตุกเชือก ผมก็จะออกไปหา โดยปีนรั้วสังกะสี และกมลให้ช็อคอร์บลงไปนอกรั้ว แล้วก็ไปดูหนังสือกันที่เสาไฟฟ้าง่าแล้ว พอสว่างก็ลงไปอาบน้ำที่แม่น้ำ”

(ประเวศ วะสี, 2554ก: 57)

เรื่องเล่าถึงเงินค่าขนม

“ค่าขนมของผมนั้น พ่อแม่ให้บอกเองว่าต้องการวันละเท่าไร และเดือนละเท่าไร ผมตั้งอัตราวันละ 2 สตางค์ (สมัยนั้นก๊วยเตี๋ยวามละ 3 สตางค์ ขนมอย่างข้าวเหนียวถั่วดำถั่วลันเตา 2 สตางค์) แต่ทั้งเดือนคิดเพียง 50 สตางค์ คือลดไป 10 สตางค์ แม้กระนั้นก็ยังใช้ไม่หมด! ผมประหยัดมาก เพราะเห็นพ่อแม่ทำงานเหนื่อยแล้วใช้เงินของพ่อแม่ไม่ลง เพราะจะใช้เงินที่ไรก็นึกถึงความลำบากของพ่อแม่ที่ต้องทำงานหนัก

ผมคิดว่าความรักของพ่อแม่ที่มีต่อลูก และความรักของลูกที่มีต่อพ่อแม่ เป็นสิ่งสูงสุดของมนุษย์ เป็นเครื่องที่ก่อให้เกิดความอบอุ่น ความปลอดภัย เป็นภูมิคุ้มกันของมนุษย์ และเป็นสิ่งที่ก่อให้เกิดพลังสร้างสรรค์อันยิ่งใหญ่”

(ประเวศ วะสี, 2554ก: 69)

และแม้จะอยู่ห่างบ้านมากขึ้น ก็ยังหาโอกาสช่วยงานพ่อแม่มากเท่าที่จะทำได้

“เมื่อเรียนมัธยมที่เมืองกาญจน์ วันหนึ่งเห็นพ่อจะต้องถ่อเรือทวนน้ำขึ้นไปจากเมืองกาญจน์คนเดียว ผมส่งสารพ่อจนทนไม่ไหว เลยลาครูไปช่วยพ่อถ่อเรือ ... และผมก็มีความสุขมากที่ได้ช่วยพ่อถ่อเรือ รุ่งขึ้นผมก็เดินทางจากบ้านในป่ามาคนเดียว เพื่อจะไปโรงเรียนในเมืองกาญจน์”

(ประเวศ ะสี, 2547: 8)

ช่วงชีวิตนักเรียนมัธยมของอาจารย์ประเวศ เป็นเวลาที่ประเทศไทยเข้าร่วมเป็นส่วนหนึ่งของสงครามโลกครั้งที่สองในภาคพื้นเอเชียบูรพา (พ.ศ. 2484-2488) จังหวัดกาญจนบุรีถูกใช้เป็นพื้นที่ก่อสร้างทางรถไฟสายไทย-พม่า ที่เรียกกันว่า “ทางรถไฟสายมรณะ” เพื่อเชื่อมทางรถไฟในคาบสมุทรมลายู ไทย และพม่าเข้าด้วยกัน สำหรับเป็นเส้นทางยุทธศาสตร์ของกองทัพญี่ปุ่นในการบุกอินเดีย กองทัพญี่ปุ่นจ้างกรรมกรชาวจีน มาเลเซีย พม่า และอินเดียราว 180,000 คน และทหารสัมพันธมิตรหลายสงครามที่จับมาจากอินโดนีเซีย มาเลเซีย สิงคโปร์ และพม่า อีกราว 60,000 คน เข้ามาสร้างทางรถไฟเชื่อมไทยกับพม่าในช่วงปี พ.ศ. 2485-2486 ความยากลำบากของภูมิประเทศที่เป็นป่าทึบและลำน้ำเชี่ยว ประกอบกับการเร่งก่อสร้างอย่างหนัก การขาดแคลนอาหาร และโรคอหิวาต์ระบาด โดยเฉพาะในช่วง 6 เดือนสุดท้ายของการก่อสร้าง ทำให้กรรมกรราวครึ่งหนึ่งและทหารหลายเสียชีวิตลงมากกว่าหนึ่งในห้า (“Burma Railway,” 2013; Thailand-Burma Railway Centre, n.d.)

ค่ายบัญชาการของทหารญี่ปุ่นและโรงพยาบาลสำหรับทหารเชลยตั้งอยู่ในตัวเมืองกาญจน์ ส่วนค่ายก่อสร้างทางรถไฟตั้งกระจายเป็นจุดๆ ไปตามไซต์งานที่กำลังก่อสร้าง หลังทางรถไฟสร้างเสร็จและเปิดใช้ไม่นาน เครื่องบินทิ้งระเบิดของสัมพันธมิตรก็บินมาทิ้งระเบิดทางรถไฟ โดยเฉพาะช่วงที่เป็นสะพานข้ามแม่น้ำ และค่ายทหารญี่ปุ่นบอยซ์ขึ้นเรื่อยๆ อาจารย์ประเวศบันทึกถึงเหตุการณ์ช่วงนั้นไว้ว่า

“ในช่วงเรียนม. 1 ถึง ม. 3 ... ญี่ปุ่นเข้ามาอยู่เต็มเมือง ชาวเมืองเล่าลือกันถึงเรื่องทารุณกรรมที่ญี่ปุ่นทำกับเชลยกันมาก เราอยู่ที่โรงเรียน เห็นมีการเอาศพเชลยมาฝังที่วัดได้กันเป็นประจำทุกวัน โดยมีพวกเชลยด้วยกันหามกันมา มีญี่ปุ่นถือปืนคุม มีความรู้สึกที่เชลยตายราวใบไม้ร่วง เมืองกาญจน์ที่เคยสงบจึงเต็มไปด้วยผู้คนและสับสนวุ่นวาย และต้องขาดหลุมหลบภัย เพราะเครื่องบินของฝ่ายสัมพันธมิตรอาจมาทิ้งลูกระเบิดได้ โรงงานกระดาษจะเปิดหูดให้ประชาชนลงหลุมหลบภัย เมื่อมีเครื่องบินมา ย่ำซึ่งมีอายุมากแล้วก็ต้องลงหลุมหลบภัยกับเขาด้วย พวกลูกๆ ต้องอพยพเข้าไปอยู่กองผสมสัตว์ เพราะคิดว่าปลอดภัยกว่าอยู่ที่เมืองกาญจน์”

(ประเวศ ะสี, 2554ก: 60-61)

เมื่อเครื่องบินทิ้งระเบิดหนักเข้า โรงเรียนในตัวเมืองกาญจน์ต้องปิดหมด ครูจึงอพยพนักเรียนไปเรียนที่โรงเรียนประจำจังหวัดราชบุรี แต่แล้วระเบิดก็ลงที่ราชบุรีอีก จนครูต้องพานักเรียนกลับเมืองกาญจน์ และหยุดเรียน

“เรียน (ที่ราชบุรี) ไปได้เกือบสองสัปดาห์ มีข้าหลวงราชบุรีที่เพิ่งย้ายมาใหม่มาเยี่ยมโรงเรียน พวกเราตั้งแถวรับ คุณเหมือนคืนวันนั้นเองหรืออีกหนึ่งคืนถัดมาพวกเรตื้นซื้นด้วยความตกใจ เพราะมีหิวอดสัญญาณหลบภัยทางอากาศ ทุกคนวิ่งลงจากอาคารเรียนหมด ลงไปอยู่ในคูน้ำข้างโรงเรียน ผมก็ลงไปอยู่ในคูหนึ่ง มีหลายคนในคูนั้น

เครื่องบินปล่อยพลุในอากาศจนสว่างไสวไปหมด พวกเราใจไม่ดี ไม่รู้ว่าระเบิดจะลงเมื่อไร แต่ตลอดคืนไม่มีเสียงระเบิด ต่อรุ่งเช้าจึงมีระเบิดเป็นระยะๆ ตลอดทั้งวัน เพราะระเบิดที่เอามาที่นั่นเป็นระเบิดเวลา ทำให้ต้องใช้ระเบิดเวลาแทนที่จะเป็นระเบิดธรรมดาที่ไม่ทราบ เพราะเจตจำนงที่ทิ้งระเบิดนั้นต้องการทำลายสะพานรถไฟข้ามแม่น้ำแม่กลองที่จังหวัดราชบุรี ที่ชื่อว่า สะพานจุฬาลงกรณ์ แต่ระเบิดเวลานั้นรู้สึกจะกระจัดกระจายไปทั่วเมืองราชบุรี ท่านข้าหลวงราชบุรีที่เล่าว่าเพิ่งย้ายมาใหม่ก็ถูกระเบิดเวลาเสียชีวิตในคราวนั้นด้วย สะพานจุฬาลงกรณ์เสียหายใช้การไม่ได้

พวกเราที่อยู่กันที่โรงเรียนประจำจังหวัดทั้งวัน ในวันนั้นใจคอไม่ดี เพราะไม่รู้ว่าแถวโรงเรียนมีระเบิดเวลามาตกด้วยหรือเปล่า จะระเบิดขึ้นเมื่อใด เกราะหัดที่ไม่มี”

(ประเวศ วะสี, 2554ก: 72-73)

โชคดีที่ความทรงจำของอาจารย์ประเวศเกี่ยวกับความน่าหวาดกลัวของสงครามสิ้นสุดลงตรงนั้น เช่นเดียวกับความ โชคดีของคนไทยส่วนใหญ่ ที่บ้านเมืองเราอบซ้จากสงครามโลกครั้งที่สองน้อยกว่าประเทศอื่นๆ มากนัก ทำให้หัวใจของเราไม่ถูกกักขังไว้ในความทรงจำโหดร้ายทารุณแบบที่แทบไม่เหลือความเป็นมนุษย์ที่เกิดในหลายพื้นที่ ณ ช่วงเวลานั้น

อาจารย์ประเวศบันทึกถึงความทรงจำอื่นๆ ในช่วงสงครามผ่านสายตาของเด็กที่สนใจใคร่รู้เรื่องราวรอบตัว อย่างเรื่องทหารญี่ปุ่นรักษาความสะอาดและมีระเบียบวินัยอย่างยิ่งแม้แต่ตอนร่วมประเวณี เรื่องทหารสัมพันธมิตรมีเพศสัมพันธ์กับหญิงไทยในเขตองค์พระปฐมเจดีย์หลังจากได้รับอิสรภาพ คนไทยขโมยของทหารญี่ปุ่นอย่างหนัก การเกิดโจรผู้ร้ายชุกชุมเพราะมีอาวุธสงครามหลุดออกมาจำนวนมาก เป็นต้น

ในช่วงสงครามมีเหตุการณ์สำคัญของครอบครัวเกิดขึ้นด้วย คือย่าของอาจารย์ประเวศเสียชีวิตลงตอนที่ท่านเรียนอยู่ชั้น ม. 3 ก่อนเสียชีวิตยังมีอาการท้องเดิน แต่ไม่หนักมาก หมอที่มาดูย่าบอกว่า “ปล่อยให้ท่านไปตามสบายเถอะ” อาจารย์ประเวศบันทึกไว้ว่า ถ้าหมอให้น้ำเกลือ ย่าก็คง

ไม่ตาย แต่หมออาจให้น้ำเกลือไม่เป็น อย่างไรก็ตาม การจากไปของย่าทำให้อาจารย์ประเวศได้เห็น การตายที่ดูอย่างใกล้ชิด ลูกหลานจัดให้ย่านนอนอย่างสบายในช่วงชีวิตสุดท้าย นิมนต์พระมาสวด โพนฆังค์ให้ฟัง และอยู่ดูแลจนย่าสิ้นลมอย่างสงบในบ้านของย่าเอง (ประเวศ ะสี, 2554ก: 66)

ช่วงโรงเรียนปดิวาอาจารย์ประเวศกลับไปอยู่บ้านกองผสมสัตว์ ไม่รู้ข่าวคราวของโลกภายนอก จนกระทั่งมีเพื่อนมาตามที่บ้าน บอกว่าเพื่อนๆ ไปเรียนรวมกันที่โรงเรียนประจำ จังหวัดนครปฐมกันแล้ว แม่จึงพาไปอาศัยอยู่บ้านน้ำพองศรี ซึ่งเป็นน้องสาวที่รักกันกับแม่มาก แม้ อาจารย์ประเวศจะไม่ได้เรียนม. 4 เทอมแรกอย่างคนอื่นเขา แต่ก็ปรากฏว่าสอบได้ที่ 1 เช่นเคย

เรื่องเล่าของอาจารย์ประเวศช่วงนี้แสดงให้เห็นบุคลิกภาพอ่อนน้อม กตัญญูรู้คุณ และการอยู่ร่วมกับผู้อื่น ได้อย่างดี

“บ้านน้ำพองศรีเดิมเป็นร้านขายปิ่น แต่ตอนผมไปอยู่นั้น ไม่ได้ขายแล้ว แต่เป็นร้านทำ ผสมสตรี น้ำพองศรีเป็นคนใจกว้างและเป็นนักเลง ชอบเลี้ยงคนและเลี้ยงบริษัทบริวาร ชอบใครก็เอามาเลี้ยงและอุปถัมภ์ จึงมีลูกน้องมากมาย

ระหว่างที่อยู่ที่นั่น ผมช่วยล้างชุดตัดผมผู้หญิงเป็นประจำ และช่วยหุงข้าวเวลาแม่ครัว ไม่อยู่ สมัยนั้น โดยทั่วไปใช้หอยอะลูมิเนียมหุงข้าวกัน แต่ที่บ้านน้ำพองศรีใช้หม้อดินหุงข้าว เพราะ น้ำบอกว่ามันหอมดี ซึ่งก็ดูจะเป็นความจริง ถ้ามีข้าวเย็นเหลือมาจากวันก่อน ผมก็จะเอามาใส่หม้อหุง ข้าวเมื่อจวนสุกแล้ว ทำให้ข้าวเย็นเปลี่ยนสภาพเป็นข้าวหุงใหม่ เรื่องนี้ น้ำพองศรีชมผมว่า ‘แม่แก สอนไว้ดี’

เท่าที่เล่ามา ชีวิตผมตั้งแต่เล็กต้องไปอาศัยคนอื่นอยู่หลายคน และที่จะเล่าต่อไปก็ยังมีที่ ไปอาศัยอยู่กับคนอื่นๆ อีก การไปอาศัยคนอื่นอยู่นั้นจะทำอะไรก็ต้องเกรงใจเขาไปหมดว่าเขาจะ พอใจหรือไม่พอใจ และต้องพยายามช่วยเขาทำงานต่างๆ การช่วยเขาทำงานเป็นเรื่องสำคัญ เพราะทำให้คนพอใจรักใคร่

วันหนึ่งผมไปเล่นเตะฟุตบอลที่ช่องว่างระหว่างตึก แต่เป็นทางที่คนเดินไปตลาดกัน ผมเตะฟุตบอลไปโดนกระຈาดกับข้าวของผู้หญิงคนหนึ่งซึ่งกำลังเดินผ่านมา ทำให้ไข่ในกระຈาด แตกไปหลายใบ ผมตกใจมาก ถ้าไปทำของใครเสียหายผมจะตกใจมาก เพราะ ไม่มีเงินใช้เขา น้ำพองศรีเข้ามารับใช้ค่าไข่ด้วยความเต็มใจ ทำให้ผมระลึกถึงบุญคุณของน้ำพองศรีไม่รู้ลืม”

(ประเวศ ะสี, 2554ก: 79, 82)

อาจารย์ประเวศวิเคราะห์ตัวเองไว้ว่า บุคลิกภาพด้านบวกที่เกิดขึ้นนี้ ส่วนหนึ่งเป็น เพราะท่านโตมาในครอบครัวที่มีเด็กหลายคน และการอยู่ด้วยกันกับเด็กเป็นฝูงมาตั้งแต่เล็กๆ เพราะ เด็กยอมไม่เอาใจเด็กด้วยกัน แถมยังต้องแข่งกันทำความดีให้ผู้ใหญ่รัก

ยังมีเรื่องเล่าอีกหนึ่งเรื่องหนึ่ง ที่แสดงให้เห็นคุณภาพภายในของความรู้สึกสำนึกบุญคุณที่เกิดขึ้นแล้วในช่วงเวลานั้น

“ครูผลบอกว่า หนังสือสำคัญ (ใบรับรองการเรียนจบ ม. 4 เทอม 2) นี้เราต้องไปเอาที่ศึกษาธิการจังหวัด ซึ่งอยู่ที่สนามจันทร์ การที่จะต้องเดินจากโรงเรียนพระปฐมวิทยาลัย ซึ่งอยู่ที่ห้วยจรเข้ ผ่านพระปฐมเจดีย์ไปยังพระราชวังสนามจันทร์ ในสมัยนั้นมีความรู้สึกว่ามันช่างไกลแสนไกล เมื่อคั้นคั้น ไปถึงพระราชวังสนามจันทร์ ไปติดต่อที่สำนักงานศึกษาธิการจังหวัด เขาบอกว่าใบสำคัญนี้ต้องไปเอาที่โรงเรียนพระปฐมวิทยาลัย!

ตายละซี จะต้องเดินจากพระราชวังสนามจันทร์ไปห้วยจรเข้อีกแล้ว เมื่อไปถึงทางโน้น ก็ไม่รู้ว่าเขาจะบอกให้กลับมาเอาที่สนามจันทร์อีกหรือเปล่า

ผมลงจากตึกสำนักงานศึกษาธิการจังหวัด มายืนชมขึ้นอยู่ใต้ต้นไม้ข้างๆ ตึก คุณเหมือนจะเป็นต้นจามจุรี มีผู้หญิงคนหนึ่งจากสำนักงานศึกษาธิการจังหวัด ชื่อคุณศรีรัตน์ ตามมาปอบ โยนผมที่ใต้ต้นไม้

เป็นครั้งแรกที่ผมเจอคุณศรีรัตน์ในวันนั้น แล้วก็ไม่เคยพบอีกเลย แต่ผมก็จำชื่อเธอได้ และไม่เคยลืมความเมตตาที่ได้รับในวันนั้น

การมีเมตตาต่อกัน ไม่ว่าจะเป็นเรื่องเล็กน้อยเพียงใด ช่วยให้โลกน่าอยู่ขึ้น”

(ประเวศ วะสี, 2554ก: 83-84)

บันทึกความทรงจำถึงผู้คนที่ท่านพบเจอและมีความสัมพันธ์อันกัลยาณมิตรในสถานการณ์ต่างๆ ดังที่ยกมาข้างต้น เป็นตัวอย่างของเรื่องเล่าที่มีชีวิตชีวาจำนวนนับไม่ถ้วนที่อาจารย์ประเวศเขียนไว้หรือเล่าให้เราลูกหลานฟัง ผู้เขียนรู้สึกได้ถึงลิ้นชักความทรงจำอันเบิกบานและกระจำจชัดมากมายที่ท่านมีเกี่ยวกับผู้คน ครอบครัว ครู และเพื่อนมิตร ซึ่งหลายคนกลายเป็นมิตรอันยั่งยืนทั้งในงานและชีวิต ความทรงจำอันเบิกบานเหล่านั้นอยู่คู่กับความรู้สึกสำนึกบุญคุณ ดังที่ท่านสอนลูกหลานเสมอว่า “การรู้สำนึกบุญคุณเป็นสิ่งที่ดีที่สุด เพราะเราจะอยู่ไม่ได้เลยถ้าไม่มีคนอื่น”

หลังสงครามยุติ อาจารย์ประเวศกลับมาเรียนเทอม 3 ที่โรงเรียนวิสุทธิรังษี (สมัยนั้นปีการศึกษาหนึ่งมี 3 เทอม) ท่านตัดสินใจสอบวัดระดับกลับเข้าเรียนชั้นม. 5 เพราะนี่ถึงคำพูดของครูที่นครปฐม ซึ่งชวนให้เรียนต่อที่นั่นว่า จะให้ผ่านชั้นชั้นม. 5 ได้เลย และปีถัดมาก็เรียนจบชั้นม. 6 ซึ่งเป็นระดับสูงสุดของโรงเรียนด้วยคะแนนสูงสุดของห้อง

ด้วยความที่เป็นเด็กเรียนเก่ง ใครๆ ก็เชียร์ให้อาจารย์ประเวศเป็นหมอ เพราะเป็นอาชีพที่มีเกียรติและมีฐานะสูงสุดของสังคม เดิมที่ท่านตั้งใจสอบเข้าเป็นนักเรียนแพทย์ทหารที่โรงเรียนแพทย์เสนารักษ์ จังหวัดลพบุรี เพราะใช้เวลาเรียนเพียง 4 ปี พ่อแม่จะได้ไม่ต้องเสียเงินมาก เนื่องจาก

หลักสูตรนี้เป็นหลักสูตรเร่งรัดสำหรับฝึกแพทย์ในภาวะขาดแคลน แต่โรงเรียนแพทย์เสนาณรงค์ปิดตัวลงเสียก่อนในปีนั้นเอง เพราะขาดแคลนอาจารย์และอุปกรณ์การเรียนการสอน (สันดร ทองเพียง, ม.ป.ป.) ทางที่จะก้าวไปจึงเหลือเพียงโรงเรียนแพทย์แห่งเดียวของเมืองไทยในขณะนั้น คือ มหาวิทยาลัยแพทยศาสตร์ (ปัจจุบันคือคณะแพทยศาสตร์ศิริราชพยาบาล มหาวิทยาลัยมหิดล) ซึ่งต้องเรียนอีก 8 ปีกว่าจะจบเป็นแพทย์ปริญญา

พี่ชายคนโตของท่านเข้ามาเรียนในกรุงเทพฯ ก่อนแล้วที่โรงเรียนเตรียมธรรมศาสตร์ และกำลังจะเรียนต่อที่มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ ภาระของพ่อแม่ที่ต้องส่งลูกชาย 4 คนเรียนหนังสือพร้อมกันจึงหนักหนาไม่ใช่น้อย โดยเฉพาะเมื่อมีคนหนึ่งเรียนอยู่กรุงเทพฯ ก่อนแล้ว อยากรู้ก็ตามหนุ่มน้อยอายุ 16 ปีจากบ้านป่าก็เก็บข้าวของเตรียมตัวเข้ากรุงเทพฯ แม้จะรู้ดีว่าเวลา 8 ปีนั้น “ช่างยาวไกลเสียเหลือเกิน” (ประเวศ ะสี, 2554ก: 89) แต่นั่นก็เป็นก้าวสำคัญของการขยับเข้าใกล้ชีวิตอุดมคติแบบที่เขาฝันถึงอีกก้าวหนึ่งแล้ว

บทที่ 5

ชีวิตนักศึกษา พบครูของชีวิต เข้มทิศอุดมคติตั้งตรง

อดทน

แม่พาอาจารย์ประจำเขตเข้ากรุงเทพฯ ครั้งแรกเมื่อปี พ.ศ. 2490 เพื่อสอบเข้าโรงเรียนเตรียมอุดมศึกษา ซึ่งเป็นโรงเรียนในฝันของเด็กทั้งประเทศที่ตั้งใจจะเรียนต่อมหาวิทยาลัย ซึ่งขณะนั้นยังมีเฉพาะในกรุงเทพฯ

ในสายตาของเด็กบ้านนอกคนหนึ่งที่ได้เดินทางไปมาตั้งแต่เล็กจนเรียนจบม. 6 อาจารย์ประจำเขตรู้สึกตื่นกับกรุงเทพฯ ไม่น้อย ดังที่ท่านบันทึกไว้ว่า “ผมมีความประทับใจแม่่มาก ว่าทำไมช่างรู้จักการขึ้นรถรางและรถเมล์ในกรุงเทพฯ ได้ ซึ่งในตอนนั้นผมรู้สึกว่าถนนหนทางมันช่างสลับซับซ้อนมากสำหรับเด็กที่มาจากภูเขา” (ประเวศ วะสี, 2554ก: 89)

ที่จริงยายของท่านไม่เห็นด้วยที่แม่ส่งลูกมาเรียนไกลตัว และถึงกับเคยจ้างหลานบางคนไม่ให้เข้ามาเรียนต่อ แม่แม่จะขี้ดใจยาย แต่ก็เลือก “บ้าน” และ “ผู้ปกครอง” คนใหม่ให้ลูกๆ อย่างประณีต ตอนที่ลูกชายคนโตเข้ากรุงเทพฯ ใหม่ แม่พาไปฝากให้อยู่กับพระมหาเจริญ (ต่อมาคือสมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก) ที่วัดบวรนิเวศวิหาร เพราะเป็นคนบ้านเดียวกันที่ถนนปากแพรกในตลาดเมืองกาญจน์ (ที่ระลึกในงานฌาปนกิจศพ นายสุชาติ วะสี, 2542: [5]) พอคราวนี้ แม่ก็พาลูกชายอีกคนมาฝากไว้กับลูกสาวของพี่สาวแม่ ซึ่งมีศักดิ์เป็นลูกพี่ของอาจารย์ประจำเขต พี่สาวคนนี้ได้แต่งงานกับชายหนุ่มอดีตนักเรียนญี่ปุ่น ซึ่งพบกันขณะที่ฝ่ายชายไปทำงานเป็นล่ามภาษาญี่ปุ่นประจำวนผู้ว่าราชการจังหวัดกาญจนบุรีในช่วงสงคราม ขณะนั้นทั้งคู่เข้าบ้านไม้ชั้นเดียวอยู่ในบริเวณบ้านหลังใหญ่ของคุณพระท่านหนึ่งแถวสี่แยกราชเทวี

แม่อาจารย์ประจำเขตจะเป็นที่ 1 มาจากโรงเรียนประจำจังหวัด แต่สนามสอบอันใหญ่โตในเมืองหลวงก็ทำให้ท่านตื่นกลัว

“เมื่อถึงวันไปสอบ เห็นนักเรียนที่มาสอบเต็มไปหมดเป็นพันๆ คน ผมมาจากบ้านนอกไม่รู้จักใครเลย ได้ยินนักเรียนที่มาสอบเขาคุยกันว่า ใคร ไปติวที่ไหนมากที่สุดบ้าง และครูที่ติวรับรองว่าสอบเข้าได้หมด ทำให้ผมกลัวมาก เพราะไม่รู้จักคำว่า ‘ติว’ และไม่เคยไปติวที่ไหน จากบ้านนอกก็มาสอบเข้าโรงเรียนเตรียมฯ เลย แล้วมันจะสอบเข้าได้หรือ

“เมื่อวันมาดูละประกาศผลสอบ ก็ใจคอไม่ดีว่าจะมีชื่อติดหรือเปล่า เมื่อพบว่ามิก็รู้สึกดีใจยิ่งนัก”

(ประเวศ ะสี, 2554ก: 89)

อาจารย์ประเวศสอบติดเป็นนักเรียนเตรียมอุดมศึกษารุ่น 10 ห้องคิง สายวิทยาศาสตร์ สมัยนั้นต้องเรียนเตรียมอุดมสองปีก่อนสอบเข้ามหาวิทยาลัย การอยู่ในบรรยากาศการเรียนที่เพื่อนๆ เป็นคนเก่งจากโรงเรียนต่างๆ มีครูที่เรียบร้อย เอาการเอางาน และคอยเชียร์ให้เด็กแข่งกันเรียน และที่สำคัญคือ มีเป้าหมายของการสอบเข้าเรียนแพทย์ในอีกสองปีข้างหน้า ทำให้ท่านมุ่งมั่นในการเรียนอย่างต่อเนื่อง และเรียนได้ดีไม่แพ้เด็กเก่งๆ ในกรุงเทพฯ เมื่อเรียนจบเทอมแรก อาจารย์ประเวศทำคะแนนรวมเป็นที่ห้าของโรงเรียน และเมื่อจบปีแรก ก็ได้คะแนนเฉลี่ยทั้งปีสูงสุดเป็นอันดับสอง

ปิดเทอมใหญ่ปีแรกอาจารย์ประเวศรีบกลับบ้านกองผสมสัตว์ทันทีด้วยความคิดถึงครอบครัว ท่านซื้อหนังสือภาษาอังกฤษกลับไปด้วยเพื่อปรับปรุงวิชาภาษาอังกฤษให้ดีขึ้น เนื่องจากพื้นฐานภาษาอังกฤษของเด็กต่างจังหวัดทั่วไปจะอ่อนกว่าเด็กกรุงเทพฯ มาก พอเทอมแรกของปีสองก็ปรากฏว่าท่านสอบภาษาอังกฤษได้คะแนนสูงสุดของห้องคิง

“ผมนำหนังสือรวบรวม essays ของโรงเรียนสวนกุหลาบ (กลับบ้าน) ไปด้วยเล่มหนึ่ง จะได้อ่านจากไหนจำไม่ได้แน่ ดูเหมือนจะซื้อมาจากเว็บบอร์ด เป็นหนังสือเก่า แต่รวบรวมความเรียงภาษาอังกฤษที่ดีๆ ของโรงเรียนสวนกุหลาบเอาไว้ ผมอ่านตะลุยทุกวัน เปิดดิกชันนารีศัพท์ทุกตัวที่ไม่รู้ การตะลุยเรียนด้วยตนเองอยู่ที่บ้านริมเขาเช่นนั้นทำให้เกิดความเปลี่ยนแปลงเป็นอันมาก เพราะเมื่อเรียนเตรียมอุดมศึกษาปี 2 นั้น ผมกลายเป็นได้คะแนนภาษาอังกฤษสูงสุดในห้องซึ่งเป็นห้องคิงไปได้”

(ประเวศ ะสี, 2554ก: 96)

“ภาษาอังกฤษมันก็ยากหมดสำหรับทุกคน มันไม่มีวิธีไหนนอกจากมู จริงจ้ง สักพักมันก็จะเก่งขึ้น แต่มันต้องอาศัยการมูของคน ต้องเอาจริง ไอ้ตรงนี้เราฝึกมาก่อนจากการขุดดิน จากการถ่อเรือ นึกภาพดู เด็กอายุไม่ถึงสิบขวบถ่อเรือทวนน้ำ มันเหนื่อยนะ ต้องอาศัยความอดทน ถ่อไปที่ละถ่อๆ กว่ามันจะเขยื้อนขึ้นทวนน้ำไปนิดหนึ่ง แล้วระยะทางตั้งหลายกิโล มันฝึกความอดทน เราขุดดิน ถั่วขุดที่สองที ถั่วเหนื่อยแล้วเราหยุด มันก็ไม่ได้....

ไอ้ความจนนี่ที่จริงมันดี มันมีคุณค่าของมัน ถ้าเราต้องทำงานหนัก เราก็จะไม่กลัวงานหนัก”

(เสมสิกขาลัย, ม.ป.ป.: 13)

ประสบการณ์จากครอบครัวและชีวิตวัยเยาว์ของอาจารย์ประเวศกลายเป็นฐานอันหนักแน่นมั่นคงที่เอื้อให้ความสามารถในการเรียนรู้ด้วยตนเองของท่านงอกงามขึ้นอย่างชัดเจน ยามที่ต้องอยู่ในสนามแข่งขันทางการศึกษาโดยลำพัง ฝ่าใจที่เบิกบาน อุดม และพากเพียรอย่างไม่ลดละ รวมกับความเฉลียวฉลาด สนใจใคร่รู้ และสามารถเป็นอยู่อย่างๆ กับผู้คน ทำให้ช่วงเวลาของการปรับตัวจากป่าสู่เมืองของเด็กวัยรุ่นคนหนึ่งเป็นไปได้อย่างรวดเร็ว

โจทย์ยากที่สุดในช่วงเวลาเปลี่ยนผ่านสำคัญนี้คือความรู้สึกว่าเหวที่สุดที่ต้องไกลบ้าน ไกลครอบครัว ภูเขา แม่น้ำ และทุกสิ่งที่คุณเคย ไม่มีเด็กเป็นฝูงให้สนุกเฮฮาด้วยกัน เป็นความรู้สึกของการจำใจต้องจากความสุขที่สุดในวัยเยาว์เพื่อเผชิญชีวิตใหม่บนเส้นทางของตนเอง

“สิ่งที่เป็ความทุกข์อย่างหนักก็คือความคิดถึงบ้าน คิดถึงพ่อแม่ คนที่ไม่เคยจากพ่อแม่ไปอยู่กับคนอื่น ที่อื่น คงจะไม่รู้อารมณ์ว่ามันทรมาณเพียงใด ขณะที่อยู่กรุงเทพฯ ก็คอยว่าเมื่อไรโรงเรียนจะเปิดเทอม จะได้กลับไปหาพ่อแม่ที่บ้านนอก และเมื่อโรงเรียนจะเปิด จะต้องเดินทางกลับมากรุงเทพฯ ก็ไม่อยากจะมา ความรู้สึกเช่นนี้รุนแรงมากจนฝังรอยไว้ในสมอง แม้หลายสิบปีล่วงไปแล้ว ก็ยังฝันถึงความทุกข์ของการที่โรงเรียนจะเปิด และจะต้องเดินทางจากบ้านมากรุงเทพฯ อยู่เป็นครั้งคราว ...

เมื่อผมเห็นคนที่เขาต้องพลัดพรากจากบ้านมาอยู่กับคนอื่น ผมจะรู้สึกสงสารอย่างจับใจ เพราะนึกถึงความทุกข์ที่เคยเกิดขึ้นกับตัวเอง ลองดูคนที่มาทำงานเป็นคนรับใช้ตามบ้านต่างๆ ถ้าเขามีทางเลือก เขาคงไม่มาทำงานอย่างนี้หรอก เพราะธรรมชาติมนุษย์ย่อมอยากอยู่กันเป็นครอบครัวพ่อแม่ลูก การมีชีวิตอยู่กับคนอื่นตลอด 24 ชั่วโมงไม่ใช่ของสนุกอะไร เพราะขาดเสรีภาพ เสรีภาพเป็นของจำเป็นสำหรับมนุษย์”

(ประเวศ วะสี, 2554ก: 92-93)

ความทุกข์ทรมาณที่เกิดขึ้นในช่วงเวลานั้นเหมือนแสงเทาที่มึนที่ฉายออกมาจากก้อนความทุกข์เดิมจากการพลัดพรากครั้งแรกในวัยเยาว์ ตอนที่พ่อแม่ย้ายไปอยู่กองผสมสัตว์ เมื่อความทรงจำถึงการพลัดพรากนำความทุกข์มาให้ โมงยามที่อยู่พร้อมหน้าใกล้ชิดจึงมีค่าเหลือเกิน นี่อาจเป็นเหตุผลให้อาจารย์ประเวศรักและผูกพันกับครอบครัวมาตั้งแต่วัยเด็ก และกระทั่งเมื่อท่านแต่งงาน มีครอบครัวของตนเอง ท่านก็ยังแสดงออกถึงความรัก ความผูกพัน และความอ่อนโยนอย่างยิ่งกับภรรยาและลูกหลานสม่ำเสมอ

ความรักและความผูกพันต่อครอบครัวทำให้อาจารย์ประเวศใช้ชีวิตนักเรียนไกลบ้านอย่างประหยัดและอดทน เพื่อรบกวนพ่อแม่ให้น้อยที่สุด

“ระหว่างที่เรียน โรงเรียนเตรียมอุดมศึกษานั้นผมใช้เงินวันละ 1 บาท คือ ซื้อข้าวแกงกิน 1 งาน และกินน้ำประปาที่ก๊อก เดินไปกลับระหว่างถนนเพชรบุรีกับโรงเรียนเตรียมอุดมศึกษา ผมตัดผมกับช่างตัดผมที่ได้ค้น ไม้ข้างถนนหน้าโรงงานยนต์ฤดูหอมอชิตแบบต้องถือกระจกส่องเอง เสียครั้งละ 50 สตางค์ เป็นชีวิตที่ประหยัดมาก ประหยัดจนพ่อแม่ต้องเตือนให้ใช้สตางค์เสียบ้าง เคยจะไม่มีกำลังเรียนหนังสือ”

(ประเวศ ะตี, 2554ก: 96)

อาจารย์ประเวศพูดกับเราลูกหลานเสมอว่า “ความอดทนเป็นสิ่งที่ดีที่สุด” และมักเอ่ยประโยคสำคัญของอาจารย์เสมอเสมอ ฟังฟังแล้ว ให้พวกเราฟังบ่อยๆ ว่า “ชีวิตที่ลำบากคือชีวิตที่เจริญ” ผู้เขียนถามท่านว่า ทำไมบางคนอดทนกับเรื่องหนึ่งได้มาก แต่บางคนอดทนกับเรื่องเดียวกันได้น้อยกว่า ท่านนิ่งคิดแล้วตอบว่า “ถ้าเป็นคนจนก็ต้องอดทน เพราะไม่มีทางเลือก” และเสริมว่า “แล้วต้องมีมันทะด้วย ถ้าเรารักและพอใจในสิ่งที่ทำ เราก็จะอดทนได้”

ผู้เขียนสัมผัสได้ว่า คำตอบทั้งสองประการของอาจารย์ประเวศเป็นแก่นแกนภายในที่ชี้้นำการตัดสินใจและการกระทำต่างๆ ในชีวิตของท่าน จากการได้เห็นการใช้ชีวิตของท่านมานาน อาจารย์ประเวศไม่ใช่คนที่มีปฏิกริยากับทุกอย่างที่ผ่านเข้ามา ท่านจะเลือกทำอะไรบางอย่างที่สำคัญและจำเป็น โดยความจำเป็นที่เรียกร้องการกระทำนั้นอาจทำให้ท่านรู้สึกที่ต้องทำโดยไม่ได้เป็นผู้เลือก และเมื่อลงมือทำ ท่านก็ทำอย่างอดทน โดยมีความรักทั้งต่อผู้คนที่นึกถึงและความรักในสิ่งที่ทำนั้นเป็นพลังและความสุขที่หล่อเลี้ยงความเบิกบานของชีวิต

เมื่อเรียนจบจาก โรงเรียนเตรียมอุดมศึกษา อาจารย์ประเวศสอบเข้าเรียนต่อเตรียมแพทยศาสตร์คณะเดียวโดยไม่เลือกคณะอื่นสำรองไว้เลย การสอบเข้าเรียนต่อครั้งนี้ไม่หลงเหลือความตื่นกลัวสนามสอบดังที่เคยเป็นตอนเข้ากรุงเทพฯ ครั้งแรกอีกแล้ว

ขณะนั้นมีโรงเรียนแพทย์ระดับปริญญาสองแห่ง คือคณะแพทยศาสตร์ศิริราชพยาบาล กับคณะแพทยศาสตร์ โรงพยาบาลจุฬาลงกรณ์ ที่เพิ่งเปิดใหม่ ทั้งสองแห่งสังกัดมหาวิทยาลัยแพทยศาสตร์ กระทรวงสาธารณสุข ผู้ที่จะเข้าเรียนต้องสอบเข้าเตรียมแพทยศาสตร์ และเรียนที่คณะวิทยาศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัยสองปี แล้วจึงจับฉลากเข้าโรงเรียนแพทย์สองแห่งที่มี และเรียนต่ออีกสี่ปีจึงจะจบการศึกษา

อาจารย์ประเวศตัดกางเกงขายาวครั้งแรกในชีวิตเมื่อเป็นนิสิตจุฬา และได้ขี่จักรยานแรกๆ ของชีวิตเช่นกันเป็นของขวัญจากพี่สาวคนโต บ้านที่ถึงชีวิตสองปีในจุฬาฯ ที่ท่านเขียนไว้ใน *บนเส้นทางชีวิต* ไม่มีอะไรหวือหวา ท่านจับกลุ่มอยู่กับเพื่อนผู้ชาย 7-8 คน ส่วนหนึ่งมาจากเตรียมอุดมด้วยกัน ใช้ชีวิตง่ายๆ แบบลูกชาวบ้าน กินข้าวแกงข้างถนน และมีเรื่องเล่าขำๆ ทะลึ่งตึงตังถึง

เพื่อนๆ สอดแทรกอยู่เป็นระยะ เรื่องอึดอัดกับข้อใจที่มีอยู่บ้างในช่วงนี้คือการถูกบังคับให้ซื้อเสื้อเชียร์และหมวกเชียร์ราคาแพง เพราะขัดกับนิสัยประหยัดอย่างยิ่งของท่าน

ห้องเรียนที่จุฬาฯ เรียนรวมกันเป็นชั้นใหญ่หลายร้อยคน อาจารย์ส่วนใหญ่จบจากต่างประเทศ แต่ก็สอนบ้างไม่สอนบ้าง เพราะเน้นให้นักเรียนด้วยตัวเองแบบฝรั่ง ไม่จ้ำจี้จ้ำไชควบคุมดูแลใกล้ชิดเหมือนสมัยเป็นนักเรียน นิสิตจำนวนมากเห็นกิจกรรมเชียร์กีฬาสำคัญกว่าการเรียน ทำให้มีคนสอบตกและถูกรีไทร์ไม่น้อย บรรยากาศการเรียนรู้นี้ผลักดันให้อาจารย์ประจำภาคต้องขวนขวายเพื่อให้ได้ความรู้ โดยอ่านตำราเรียนที่แต่งโดยปรมาจารย์ของสาขาวิชาต่างๆ ด้วยตนเอง

“หลวงศรีสมรรถวิชชาภิจสอนวิชาพฤกษศาสตร์ แต่เป็นวิชาที่เราเรียนไม่ค่อยรู้เรื่องมากที่สุด ผมต้องไปเอาตำราพฤกษศาสตร์ที่แต่งโดย Holman มาค่อยๆ แปล ซึ่งดูเหมือนจะเป็นการอ่านตำราภาษาต่างประเทศเป็นครั้งแรก เพราะก่อนหน้านั้นก็เรียนตามที่ครูบอกเป็นส่วนใหญ่ ดูตำราภาษาไทยบ้าง ซึ่งครั้งนั้นมีไม่มากนัก การที่ฟังอาจารย์หลวงศรีฯ ไม่รู้เรื่องก็ทำให้ผมได้ประโยชน์ คือหัดอ่านตำราต่างประเทศได้”

อะไรที่คิดว่าเป็นความไม่ดี ดูให้ดีๆ จะมีด้านที่มีประโยชน์อยู่ด้วยเสมอ เมื่อจะมองอะไรหัดให้เห็นทั้งสองด้าน (จะได้ประโยชน์) อย่าเห็นเพียงด้านเดียว และเข้าไปสู่ความดีใจและเสียใจจนหมดใจ”

(ประเวศ วะสี, 2554ก: 103-104)

บันทึกถึงชีวิตช่วงนั้นของอาจารย์ประเวศแสดงให้เห็นว่า วิธีการเรียนและบรรยากาศโดยรวมของจุฬาฯ นั้น “เบา” เกินไป เมื่อเทียบกับความ “แรง” ของพลังความมุ่งมั่นและอุดมคติชีวิตที่ท่านจินตนาการถึง

เมื่อเข้าวัยใกล้เกษียณ ท่านมองย้อนกลับไปในชีวิตการศึกษาของตน และสรุปว่าการศึกษาดังแต่เด็กเรื่อยมากระทั่งจบเตรียมแพทย์ที่จุฬาฯ นั้น นอกจากไม่ได้ช่วยสร้างอุดมคติถึงชีวิตที่ดั่งามให้ผู้เรียนแล้ว การศึกษาของไทยในภาพรวมยังเป็นส่วนหนึ่งของขบวนการทุบทำลายจิตใจของผู้เรียนให้ผิดเพี้ยนไปจากความเป็นปกติของชีวิต

“ในการเรียนในระบบโรงเรียน ตั้งแต่โรงเรียนประถม โรงเรียนมัธยม โรงเรียนเตรียมอุดมศึกษา ตลอดจนเข้าเรียนในจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ถึงแม้จะได้พบ ‘ครูดีๆ’ เรื่อยมาทุกแห่ง แต่อาจพูดได้ว่า เกือบไม่มีส่วนสร้างอุดมคติเหมือนการอ่านนวนิยายจีนเมื่อเด็กๆ เลย อาจเป็นเพราะโตเกินที่อุดมคติจะเข้า หรือเป็นเพราะการเรียนในระบบโรงเรียนทั้งหมดเป็นการเรียนที่เอา ‘วิชา’ เป็น

ตัวตั้ง ไม่ได้เอา ‘ชีวิต’ เป็นตัวตั้ง เพราะในชีวิตย่อมต้องมีอุดมคติ แต่วิชาอย่างที่เรียนกันที่เน้นการท่องตามครู และการตอบข้อสอบให้ได้ตามที่ครูจะให้คะแนน ไม่อาจสร้างอุดมคติได้”

(ประเวศ ะสี, 2543ก: 6)

“การศึกษาเป็นเป้าหมายของมนุษย์ ที่จะให้ออกมามีจิตลักษณะเป็นอย่างไร ประเทศไทยเราเข้าใจและสนใจเรื่องการศึกษาอย่างลึกซึ้งยิ่งนัก จนมาถึงบัดนี้ ผมได้เห็นอย่างชัดเจนว่า การศึกษาของไทยได้สร้างมนุษย์ที่มีจิตลักษณะบิดเบี้ยวอย่างร้ายแรงและน่าสงสาร อันนำไปสู่ความขัดแย้งและความทุกข์นานาประการ”

(ประเวศ ะสี: 2554ก, 88)

ครูผู้กระตุ้นอุดมคติ

จินตนาการที่ติดตัวอาจารย์ประเวศมาตั้งแต่วัยเด็ก หยั่งรากอยู่ในแก่นอุดมคติชีวิตตามแบบฉบับของนวนิยายจีนอิงประวัติศาสตร์ คือคุณธรรมและความดีงามของชีวิตทั้งส่วนตัวและสังคม ซึ่งมีที่มาจากปรัชญาของขงจื้อและเต๋ออันเป็นรากฐานความคิดและวัฒนธรรมของจีนตั้งแต่บรรพกาล สิ่งที่นักปรัชญาจีนหลายยุคสมัยให้ความสำคัญร่วมกันคือ “ความเป็นปราชญ์ภายในและกษัตริย์ภายนอก” ซึ่งหมายถึง “บุคคลที่สามารถพัฒนาตนเองให้มีคุณธรรมและบำเพ็ญประโยชน์มหาศาลแก่ชาวโลก” เรื่องทั้งหมดที่ปรัชญาจีนสนใจคือ มนุษย์จะฝึกอบรมตนให้เป็นคนดีได้อย่างไร และจะทำอย่างไรเพื่อช่วยสังคมให้สงบสุข (พิน ดอกบัว, 2555: 9)

อุดมคติชีวิตแบบที่อาจารย์ประเวศใฝ่ฝันถึงในชีวิตการศึกษา ปรากฏให้เห็นผ่านชีวิตครูแพทย์สองท่านที่อาจารย์ประเวศมีโอกาสได้สมัครตนเป็นศิษย์ใกล้ชิด

พ.ศ. 2494 ในปีที่ยี่สิบของชีวิต อาจารย์ประเวศจับฉลากได้เรียนที่คณะแพทยศาสตร์ศิริราชพยาบาล ซึ่งเป็นโรงเรียนแพทย์เก่าแก่ที่สุดและมีการเรียนการสอนเข้มข้นที่สุดในยุคนั้น และเป็นปีที่ท่านได้พบศาสตราจารย์นายแพทย์สุด แสงวิเชียร และศาสตราจารย์นายแพทย์อวย เกตุสิงห์ ครูแพทย์ศิริราชซึ่งเป็นแรงบันดาลใจอันยิ่งใหญ่ที่ “ทำให้เข็มทิศชีวิตตั้งตรงไปในทางที่จะไม่เหวี่ยงกลับไปทางอื่น” (ประเวศ ะสี, 2554ก: 116)

“แม้ครูบาอาจารย์ทั้งหลายเป็นคนดีโดยทั่วๆ ไป... แต่ก็ไม่มีพลังในการกระตุ้นอุดมคติ จนกระทั่งมาพบอาจารย์สองท่านที่ศิริราชคือ อาจารย์นายแพทย์สุด แสงวิเชียร หัวหน้าแผนกกายวิภาคศาสตร์ และอาจารย์นายแพทย์อวย เกตุสิงห์ หัวหน้าแผนกสรีรวิทยา จริยวัตรของอาจารย์ทั้งสองกระตุ้นอุดมคติ และมีอิทธิพลต่อความรู้สึกลึกซึ้งและทิศทางชีวิตของผมอย่างแรง

อาจารย์ทั้งสองไม่ทำร้านอาหารได้ส่วนตัว สนใจงานวิชาการ ศึกษาค้นคว้าตลอดเวลา สนใจลูกศิษย์และกิจการของส่วนรวม มีความซื่อสัตย์สุจริต จึงเป็นปูชนียบุคคลของลูกศิษย์ลูกหา เป็นเสาหลักของศิริราช เป็นพลังทางจริยธรรม

เมื่อพบอาจารย์ทั้งสอง ความรู้สึกนึกคิดและจิตใจก็เปลี่ยนไป เกิดอุมมคติที่จะเอาอย่าง ท่าน อาจจะเป็นเพราะมีเครื่องรับที่ก่อตัวอยู่แล้วในวัยเด็ก... การพบอาจารย์หอมสุด อาจารย์หอมอวย ทำให้ไม่คิดเป็นแพทย์แล้วจะไปหาความร่ำรวย”

(ประเวศ วะสี, 2543: 11)

ช่วงนั้นอาจารย์หอมสุดและอาจารย์หอมอวยอยู่ในวัยต้นสี่สิบ ทั้งคู่เป็นเพื่อนรักกัน และเป็นเสาหลักที่แข็งแกร่งทางวิชาการ จริยธรรม และความเป็นครูแพทย์ทั้งของศิริราชและวงการแพทย์ในเมืองไทยโดยรวม ทั้งในช่วงเวลานั้นและต่อมาอีกยาวนานจนตลอดชีวิตของท่าน ท่านทั้งสองเป็นแรงบันดาลใจให้นักเรียนแพทย์จำนวนมากอยากทำความดีตามอย่างท่าน

นิสิตแพทย์จำนวนมากจำได้ดีถึงชีวิตที่น่ายกย่องของอาจารย์หอมสุด แม้ท่านจะมาจากครอบครัวที่มีฐานะ แต่ก็ใช้ชีวิตอย่างสมถะ ใส่เสื้อเชิ้ตสีขาวสะอาด ชี้อกรยานมาทำงาน และห่อข้าวมารับประทานด้วย วันธรรมดาอาจารย์จะมาทำงานตั้งแต่ก่อนเจ็ดโมงเช้า กลับบ้านหนึ่งทุ่ม และทำงานวันเสาร์อีกครั้งวัน ท่านทุ่มเทสอนนักเรียนด้วยเมตตาเหมือนพ่อสอนลูก สอนให้ขยันหมั่นเพียร เสียสละ อดทน และอุทิศตนเพื่อส่วนรวม

โดยปกติอาจารย์หอมสุดเป็นคนสุภาพ สุขุม และอ่อนน้อมถ่อมตน แต่ในยามที่ต้องต่อสู้เพื่อผลประโยชน์ส่วนรวม อาจารย์จะแสดงออกอย่างกล้าหาญ เข้มแข็ง และเด็ดเดี่ยว โดยไม่หวาดกลัวอิทธิพลใดๆ อาจารย์เป็นนักอ่านตัวยง เป็นปราชญ์ที่มีความรู้แตกฉานหลายวิชา มีความเข้มแข็งทางวิชาการและงานวิจัยอย่างยิ่ง เป็นผู้วางรากฐานและจัดระบบการเรียนการสอนกายวิภาคศาสตร์ที่ศิริราชจนสมบูรณ์ทั้งทางวิชาการและอุปกรณ์การสอน เป็นผู้บุกเบิกศาสตร์สาขามานุษยวิทยากายภาพในการสำรวจ โบราณคดีก่อนประวัติศาสตร์ของไทย เป็นนักถ่ายภาพทางการแพทย์คนแรกของไทย และเป็นบิดาแห่งศาสตร์เวชนิทัศน์ (ที่ระลึกเนื่องในงานพระราชทานเพลิงศพ ศาสตราจารย์นายแพทย์สุด แสงวิเชียร, 2538)

อาจารย์หอมอวยก็เป็นที่รักและเคารพของลูกศิษย์ลูกหาอย่างยิ่งเช่นกัน ท่านเอาใจใส่นักศึกษาทั้งในและนอกห้องเรียน ทั้งในการเรียนวิชาการและวิชาชีวิต ท่านเป็นผู้ริเริ่มการจัดงานเลี้ยงปีใหม่แบบประหยัดให้นิสิตแพทย์ โดยให้ช่วยกันออกเงินคนละ 1 บาท ทำอาหารง่ายๆ กินกันในกระทงใบตองแห้งใบเล็กๆ เสร็จงานแล้วก็ช่วยกันเก็บกวาดทำความสะอาด อาจารย์ให้ความสำคัญกับความสามัคคีของหมู่คณะเป็นอย่างยิ่ง ท่านส่งเสริมกิจกรรมที่ฝึกให้นักศึกษาทำงาน

บุคลิกลักษณะของอาจารย์ประเวศที่เห็นเด่นชัดในช่วงเป็นนักเรียนแพทย์คือความสามารถปลุกเร้าตนเองให้มีสมาธิจดจ่อกับการเรียนอย่างหนักและต่อเนื่องยาวนานจนประสบความสำเร็จ ความสามารถแสวงหาความรู้ด้วยตนเองอย่างแตกฉาน และการมีความสุขจากความรู้ที่เกิดขึ้นในตัวเอง

อาจารย์ประเวศจำคำที่พ่อสอนลูกๆ ไว้ตั้งแต่ยังเล็กได้ดี พ่อบอกว่า “นักเรียนนั้นจะต้องพยายามศึกษาเล่าเรียนเหมือนกับไฟที่ไหม้ขอนไม้ คือคุกรุ่นอยู่ตลอดเวลา” และ “สิบปีอยู่กับตะเกียงไม่มีใครเห็น แต่เมื่อสำเร็จแล้วจะปรากฏแก่คนทั่วไป” ท่านใช้วิธีของพ่อเรียนหนังสือมาตลอด บวกกับการชอบค้นคว้าอ่านตำราภาษาอังกฤษเพิ่มเติมด้วยตนเอง และทำโน้ตย่อไว้อ่านทบทวน ทำให้เข้าใจเรื่องที่เรียนอย่างแตกฉานและมีความสุข ไม่รู้สึกกดดันและถูกบีบคั้นจากการต้องท่องจำในสิ่งที่ไม่เข้าใจเหมือนที่นักเรียนแพทย์ส่วนใหญ่เป็นกัน

“ความเป็นคนจนและคนบ้านนอก เกิดมุนานะ (ไม่ทราบว่ามีกิเลสหรือฉันทะ!) ว่าจะต้องสอบให้ได้เหรียญทองและไปศึกษาต่อที่อเมริกา ก็จัดการเขียนด้วย

หรรท อมรก

คิดไว้ที่ข้างฝาให้เห็นทุกวันๆ หรรท = เหรียญทอง อมรก = อเมริกา (ไปเรียนต่อที่อเมริกา)

เพื่อนๆ ที่อยู่ด้วยกันก็ไม่ได้สังเกต หรือไม่ทราบว่ามีหมายถึงอะไร”

(ประเวศ ะสี, 2552ง: 81)

ท่านบันทึกไว้ว่า การเรียนช่วงนี้เป็นการเรียนที่หนักที่สุดในชีวิต

“เรียนหนักที่สุดในชีวิต หนักเหมือนมันจะละลายตัวเราลงไป เพราะมีรายละเอียดที่ต้องท่องจำมากมาย และการเรียนก็ก้าวหน้าไปเร็ว มีการสอบเก็บคะแนนอยู่บ่อยๆ ตลอดปี จะปล่อยปละละเลยแล้วไปเก็งข้อสอบเอาปลายปีไม่ได้ ต้องทำงานหนักตลอดปี”

(ประเวศ ะสี, 2554ก: 112)

อาจารย์ประเวศใช้ชีวิตอย่างประหยัดที่สุดเช่นเดิม ในช่วงเป็นนักเรียนแพทย์ปี 1-3 ท่านพักที่โรงเรียนพระนครพนมวิทยาคาร แขวงวัดมรรณพาราม ซึ่งมีนักศึกษาจากศิริราชและธรรมศาสตร์พักกันอยู่หลายคน เจ้าของโรงเรียนไม่คิดค่าที่พัก คิดแต่ค่าอาหารเช้าและเย็นเดือนละ 100 บาทเท่านั้น นักศึกษาที่นั่นอยู่กันอย่างอัดคัด ไม่มีห้องส่วนตัว ช่วงกลางวันฝากของไว้ที่ห้องเจ้าของโรงเรียน กลางคืนก็เลือกนอนตามห้องเรียนตามใจชอบ โดยเอาโต๊ะนักเรียนมาเรียงต่อกันเป็นเตียงนอน เวลาน้ำไม่ไหลก็ชวนกันไปอาบน้ำในแม่น้ำเจ้าพระยาตรงท่าช้าง ต้องใช้เตาถ่าน ริดผ้า

เพราะเจ้าของโรงเรียนไม่ให้ใช้เตารีดไฟฟ้า จึงใส่กางเกงทั้งอาทิตย์แล้วค่อยซัก กว่าหอพักนักศึกษาศิริราชจะว่างให้ย้ายเข้าไปอยู่ได้ก็ตอนอาจารย์ประเวศเป็นนักเรียนแพทย์ปี 4 แล้ว

แต่ไม่ว่าความเป็นอยู่จะทุกทฤ์เลแค่ไหน กองไฟของความเพียรก็ไม่เคยร้างขอนระหว่างเป็นนักเรียนแพทย์ อาจารย์ประเวศได้รับรางวัลอุเทนเทพ โกสินทร์ สำหรับผู้ที่ได้คะแนนเป็นที่ 1 ของแต่ละระดับสองครั้ง ขณะเรียนอยู่ชั้นปีที่ 1 และปีที่ 4 และเมื่อเรียนจบเป็นแพทย์ศิริราชรุ่น 60 เมื่อปี พ.ศ. 2498 ท่านได้ปริญญาเกียรตินิยมและรางวัลเหรียญทองในฐานะได้คะแนนเป็นที่ 1 ตลอดหลักสูตร

ต้องเสน่ห์โลหิตวิทยา

เมื่อเรียนจบแล้ว อาจารย์ประเวศสมัครเป็นแพทย์ประจำบ้าน⁴ของแผนกอายุรศาสตร์ศิริราช เพื่อฝึกฝนความชำนาญเฉพาะทางและรอบรรจุเป็นอาจารย์แพทย์ ขณะนั้นมีธรรมเนียมปฏิบัติกันว่า คนเก่งๆ มักเลือกมาอยู่แผนกอายุรศาสตร์ แต่อาจารย์ประเวศบันทึกไว้ว่า ท่านตัดสินใจเพราะครู เนื่องจากขณะนั้นท่านเป็นลูกศิษย์ใกล้ชิดกับศาสตราจารย์นายแพทย์ประเสริฐ กังสดาลย์ หัวหน้าแผนกอายุรศาสตร์ ซึ่งเป็นเสาหลักของศิริราชอีกท่านหนึ่งเช่นเดียวกับอาจารย์หมอสุดและอาจารย์หมออวย

“ตอนนั้นตั้งใจว่าจะจบแพทย์แล้วจะไปเป็นอาจารย์ทางสรีรวิทยาเพราะเห็นว่าเป็นวิชาที่สนุก แต่ความตั้งใจตรงนี้เปลี่ยนไปเมื่อขึ้นเรียนทางคลินิก แล้วไปพบท่านอาจารย์นายแพทย์ประเสริฐ กังสดาลย์ หัวหน้าแผนกอายุรศาสตร์ ทิศทางชีวิตของนักเรียนขึ้นกับว่าพบครูอย่างไรด้วยเป็นอย่างมาก

อาจารย์นายแพทย์ประเสริฐ กังสดาล เป็นผู้มีศิลปะสูง วาตะคม และมีมนุษยสัมพันธ์ ท่านไม่ได้มีจุดแข็งทางจริยธรรมสูงเท่าอาจารย์หมอสุดและอาจารย์หมออวย แต่มีความอบอุ่น มีการส่งเสริมศักยภาพของคน ซึ่งก็เป็นคุณสมบัติอีกประการหนึ่งที่ดึงดูดลูกศิษย์ได้ เพราะความสนิทสนมกับอาจารย์ประเสริฐ ผมจึงเปลี่ยนความตั้งใจไปเป็นอาจารย์อายุรศาสตร์ ก็เป็นจุดเปลี่ยนในชีวิตอย่างหนึ่ง ซึ่งจะมีอิทธิพลต่อเรื่องอื่นๆ ที่จะเกิดตามมา”

(ประเวศ ภาวสี, 2547: 11-12)

⁴ แพทย์จบใหม่ที่กักนอนประจำในโรงพยาบาล คอยดูแลผู้ป่วยอย่างใกล้ชิด โดยอยู่ในความดูแลควบคุมของอาจารย์แพทย์แผนกนั้นๆ

⁵ สาขาหนึ่งของแพทยศาสตร์ เกี่ยวกับโรคทั่วไปในผู้ใหญ่ที่เข้ารักษา แผนกอายุรศาสตร์แบ่งเป็นสาขาย่อยหลายสาขา เช่น หทัยวิทยา โลหิตวิทยา ประสาทวิทยา โรคทางเดินอาหาร โรคผิวหนัง โรคปอด โรคลไต โรคเมืองร้อน ฯลฯ

ขณะเป็นแพทย์ประจำบ้าน ศาสตราจารย์แพทย์หญิงคุณหญิงสุภา ฌ นคร หัวหน้าสาขาวิชาโลหิตวิทยา ซึ่งเป็นสาขาหนึ่งของอายุรศาสตร์ ได้ชวนท่านให้ช่วยทำงานวิจัยเกี่ยวกับโรคธาลัสซีเมีย⁶ ขณะนั้นความรู้เรื่องธาลัสซีเมียในระดับโลกยังมีไม่มากนัก เพราะเป็นโรคที่เพิ่งถูกค้นพบในช่วงก่อนสงครามโลกครั้งที่สองว่าเป็นมากในคนอิตาลีและกรีซ และในช่วงสงครามโลกครั้งที่สองก็พบกลไกการถ่ายทอดโรคว่าเป็นโรคทางพันธุกรรม ส่วนในประเทศไทยงานวิจัยเรื่องนี้ถือเป็นเรื่องใหม่มาก

ขณะนั้นในเมืองไทยมีการพบผู้ป่วยที่มีอาการเหมือนผู้ป่วยธาลัสซีเมียจำนวนมาก แต่ยังไม่รู้ว่ามันเป็นโรคอะไร เนื่องจากมีหน่วยงานที่ศึกษาเรื่องธาลัสซีเมียอยู่ไม่กี่แห่งในโลก จนกระทั่งมีโครงการแลกเปลี่ยนบุคลากรทางการแพทย์ระหว่างไทยและสหรัฐอเมริกา ทีมวิจัยของศิริราชซึ่งนำโดยอาจารย์หมอสุภา และมิสเวอร์จิเนีย มินนิค (Virginia Minnich) นักวิจัยจากโรงเรียนแพทย์ แห่งมหาวิทยาลัยวอชิงตัน เมืองเซนต์หลุยส์ ก็สามารถรายงานถึงผู้ป่วยธาลัสซีเมีย 32 รายในประเทศไทยอย่างละเอียด⁷ ลงในวารสาร *Blood* ของสมาคมโลหิตวิทยาแห่งอเมริกา เมื่อปี พ.ศ. 2497 ซึ่งเป็นการรายงานจากประเทศนอกภาคพื้นยุโรปและสหรัฐอเมริกาเป็นครั้งแรกในโลก ทำให้วงวิชาการนานาชาติตื่นตัวมากกว่ามีการระบาดของโรคนี้นอกประเทศแถบเมดิเตอร์เรเนียนด้วยการค้นพบครั้งนั้นกลายเป็นจุดเริ่มต้นของงานวิจัยเรื่องนี้ของประเทศไทยและพื้นที่อื่นๆ ในโลกในเวลาต่อมา (ประเวศ วะสี, 2554ก: 154-155, ม.ป.ป.; สุภา ฌ นคร, 2533: 202, 204)

อาจารย์ประเวศตอบตกลงเป็นลูกมืออาจารย์หมอสุภาทำงานวิจัย แม้ก่อนหน้านั้นเคยตั้งใจไว้ว่าจะเป็นแพทย์โรคทางเดินอาหารตามอย่างอาจารย์หมอวิจิตร วิจารณ์วัตต์ ซึ่งเป็นอาจารย์หนุ่มที่เพิ่งกลับจากต่างประเทศ และเป็นอาจารย์ที่ทิ้งหล่อ ก๊อ เก้ง และเล็กเซอร์คล่องแคล่ว รวมทั้งเคยคิดว่างานของโลหิตแพทย์ที่ต้องง่วนอยู่กับการส่องกล้องจุลทรรศน์ดูเม็ดเลือดในแล็บนั้นไม่น่าสนุกเลย แต่ในที่สุดท่านก็ต้องเสน่ห์โลหิตวิทยา และตัดสินใจเลือกไปเรียนต่อทางโลหิตวิทยาเพื่อกลับมาเป็นโลหิตแพทย์ (ประเวศ วะสี, 2554ก: 159)

ท่านบันทึกถึงช่วงชีวิตของการเป็นแพทย์ประจำบ้านไว้ว่า

⁶ เป็นโรคทางพันธุกรรม เกิดจากความผิดปกติของยีนในเม็ดเลือดแดง ทำให้โลหิตจางกว่าคนปกติ ส่งผลให้เลือดจับออกซิเจนจากปอดเพื่อส่งไปให้เนื้อเยื่อทั่วร่างกายได้น้อย โรคนี้เป็นแล้วรักษาไม่หาย และทำให้เกิดความผิดปกติกับอวัยวะต่างๆ ได้ทั่วร่างกาย รายที่อาการรุนแรงตัวจะเล็กกว่าปกติ ซีดเหลือง หน้าตาแปลกกว่าคนทั่วไป คือ หน้าผากใหญ่ โหนกแก้มสูง จมูกบาน คัดเชื่อง่าย ไม่สบายบ่อยๆ และอายุสั้น เป็นความทุกข์สาหัสทั้งของเด็กๆ ที่เป็นโรคนี้อันตรายและครอบครัว

⁷ Minnich, V., Na-Nakorn, S., Chongchareonsuk, S., & Kochaseni, S. E. (1954). Mediterranean Anemia A Study of Thirty-two Cases in Thailand. *Blood*, 9(1), 1-23.

“ผู้ป่วย 36 คนต่อแพทย์ประจำบ้าน (แพทย์เวร) 1 คนนั้นนับว่ามาก และเป็นงานที่หนักมาก มีบ่อยครั้งที่รับผู้ป่วยหนักพร้อมกันหลายๆ คน ผมจำได้ว่า วันหนึ่งผู้ป่วยกำลังจะตายพร้อมกันทีเดียว 4 คน คนหนึ่งเลือดออกจากกระเพาะอาหาร อีกคนหนึ่งหัวใจวาย !

ตอนดึกๆ จะ โคนปลุกไปดูผู้ป่วยหนักทุกคืน บางคืนหลายครั้ง

พวกเราขึ้นทำงานกันแต่เช้า 07.00 น. หรือก่อน กลางคืนก็อยู่บนหอผู้ป่วย ต้องเขียนรายงานและสรุปรายงานผู้ป่วย ทำอย่างนั้นทุกวันรวมทั้งเสาร์อาทิตย์ หลายคนไม่เคยข้ามไปทำพระจันทร์เป็นเวลาหลายเดือน จนมีเพื่อนมาหลอกว่า เดียวนี้มีรถรางสองชั้นแล้ว จะเห็นได้ว่างานของแพทย์สมัยนั้นหนักมาก แต่ก็ไม่มีใครบ่น เพราะใครๆ ก็ทำอย่างนั้นเป็นธรรมดาในยุคสมัยเช่นนั้น

ผมนอนอยู่ที่หอพักแพทย์ในโรงพยาบาล จึงมีเวลาทำงาน (วิจัย) ในตอนกลางคืน ตอนกลางวันถ้ามีเวลาว่างก็ทำด้วย ขณะนั้นที่ห้องเลือดมีคนทำงานอยู่ 3 คน คืออาจารย์สุภาและเทคนิคเขียน 2 คน คือพยาบาลที่ฝึกขึ้นเป็นผู้ช่วยในการตรวจเลือด ผู้หญิงทั้ง 3 คนรู้สึกจะมีความพอใจที่มีหมอบอกใหม่มาให้ใช้งานจุกจิกต่างๆ ในห้องแล็บ

ผมเคยพาเนจรไปอาศัยเขาอยู่มาก อยู่ที่ไหนก็เอาใจเจ้าของบ้าน โดยอาสาเขาทำงานจนเคย เมื่อมาอยู่ห้องแล็บทางโลหิตวิทยา ก็อาสาเขาทำงานทุกชนิดเท่าที่จะทำได้ จนเขาเรียกว่าเป็น ‘ขุนอาสา’ พอดีกับที่แล็บนั้นมี ‘แม่ช่างใช้’ คือใช้ทุกชนิดเหมือนกัน

(ผม) เป็นลูกมือทำงานในฐานะคนจบใหม่ที่มีพื้นฐานความรู้น้อย อาศัยแรงเข้าแลกเสียมากกว่า มีการทดลองศึกษาชิ้นหนึ่ง ผมเอากล่องจุลทรรศน์ไปไว้ที่ห้องพัก และตื่นขึ้นมาตรวจเม็ดเลือดทุกชั่วโมง เพื่อสังเกตการเปลี่ยนแปลงเป็นลำดับ เรื่องนี้ใช้เวลาไปมาก และยังสรุปผิดอีก”

(ประเวศ ภา วะสี, 2554ก.: 144, 153-154, 157)

เวลากว่าหกปีในรั้วศิริราช ตั้งแต่อาจารย์ประเวศเริ่มเข้ามาเป็นนักเรียนแพทย์ จนกระทั่งเป็นแพทย์ประจำบ้านของแผนกอายุรศาสตร์ พลังชีวิตและความใฝ่ฝันอันแรงกล้าของเด็กหนุ่มคนหนึ่งได้รับการหล่อหลอมด้วยจิตวิญญาณของสถาบันอันทรงเกียรติที่สุดแห่งหนึ่งของประเทศ การทุ่มเททำงานของครูบาอาจารย์ที่เป็นเสาหลักของศิริราช โดยให้ความสำคัญกับความรู้ ความสามารถ ความดี และความรักในสถาบัน ลูกศิษย์ และเพื่อนมนุษย์ สะท้อนถึงคุณค่าที่ปรากฏในพระราชดำรัสของ “พระราชบิดา” สมเด็จพระมหิตลาธิเบศร อดุลยเดชวิกรม พระบรมราชชนก ผู้ใส่พระทัยอย่างยิ่งในการพัฒนาการศึกษาด้านการแพทย์ของประเทศไทย ซึ่งเป็นพระราชดำรัสที่ชาวศิริราชจำได้ว่า “ฉันไม่ต้องการให้เธอเป็นเพียงหมอ แต่ฉันต้องการให้เธอเป็นคนด้วย” และ “ความสำเร็จที่แท้จริง อยู่ที่การนำความรู้ นั้น ไปประยุกต์ใช้เพื่อประโยชน์สุขแก่มวลมนุษยชาติ”

(จารุภา วะสี (บก.), 2553: 99) ท่ามกลางบรรยากาศศกัณฐ์เช่นนี้ เด็กหนุ่มคนหนึ่งเกี่ยวข้องกับตนเองอย่างหนัก และเติบโตขึ้นเป็นนายแพทย์ที่รับพลังชีวิตของครูบาอาจารย์เข้ามาเป็นส่วนหนึ่งของชีวิตและจิตวิญญาณตนเอง

หลังจากอาจารย์ประเวศเป็นแพทย์ประจำบ้านสองปี ในปี พ.ศ. 2500 ท่านได้เดินทางไปเรียนต่อระดับปริญญาเอก ที่คณะแพทยศาสตร์ มหาวิทยาลัยโคโลราโด เมืองเดนเวอร์ รัฐโคโลราโด สหรัฐอเมริกา ในฐานะนักเรียนทุนอานันท์มหิดล ซึ่งเป็นทุนส่วนพระองค์ของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเริ่มพระราชทานทุนอานันท์มหิดล เมื่อปี พ.ศ. 2498 และต่อมาโปรดเกล้าฯ ให้โอนนักเรียนทุนส่วนพระองค์เข้าเป็นนักเรียนทุนของมูลนิธิอานันท์มหิดล ซึ่งเริ่มดำเนินการตั้งตั้งแต่ปี พ.ศ. 2502 จนถึงปัจจุบัน โดยอาจารย์ประเวศเป็นนักเรียนไทยคนที่สองที่ได้รับทุนนี้ แต่เป็นคนแรกที่เดินทางไปเรียนต่อต่างประเทศและสำเร็จกลับมา (มูลนิธิอานันท์มหิดล, ม.ป.ป.ก)

ทุนอานันท์มหิดลและทุนมูลนิธิอานันท์มหิดล ไม่ได้เปิดรับสมัครและสอบชิงทุน การให้ทุนทำโดยการเสนอชื่อเพื่อให้คณะกรรมการบริหารทุนพิจารณา โดยกำหนดคุณสมบัติส่วนหนึ่งว่า ต้องเรียนจบปริญญาบัณฑิตศึกษาด้านนิเทศศาสตร์ในประเทศไทย มีความสามารถเป็นเยี่ยมด้านวิชาการ มีคุณธรรมสูง มีความประพฤติและมนุษยสัมพันธ์ดี มีความคิดกว้างขวาง สามารถเปิดรับวิทยาการและเทคโนโลยีใหม่ๆ เข้ามาประยุกต์ใช้ในเมืองไทย และสามารถนำวิชาการที่ได้รับจากต่างประเทศมาถ่ายทอดสั่งสอนและเชื่อมโยงกับวงวิชาการในภาพรวมได้ กรอบการให้ทุนไม่ได้กำหนดข้อผูกมัดเรื่องเวลาเรียนหรือการกลับมารับราชการอย่างเข้มงวด แต่เน้นให้ผู้รับทุนเรียนจนถึงขั้นสูงสุดเท่าที่จะเป็นไปได้ในศาสตร์นั้นๆ (มูลนิธิอานันท์มหิดล, ม.ป.ป.ข)

ในกรณีของอาจารย์ประเวศ อาจารย์หมอประเสริฐ หัวหน้าแผนกอายุรศาสตร์ เป็นผู้ทำจดหมายเสนอชื่อท่านไปถึงศาสตราจารย์นายแพทย์หม่อมหลวงเกษร สนิทวงศ์ อาจารย์แพทย์ของคณะแพทยศาสตร์ โรงพยาบาลจุฬาลงกรณ์ ซึ่งเป็นกรรมการและเลขานุการทุนอานันท์มหิดล โดยให้ท่านถือจดหมายไปยื่นให้อาจารย์หม่อมหลวงเกษรด้วยตนเอง อาจารย์หมอประเสริฐเล่าให้ท่านฟังภายหลังว่า อาจารย์หมอประเสริฐและอาจารย์หม่อมหลวงเกษรเป็นนักเรียนเก่าอังกฤษเหมือนกัน มีความรักใคร่และนับถือในความดีของกันและกันอยู่ จดหมายเสนอชื่อบัณฑิตนั้นจึงมีน้ำหนักมาก (ประเวศ วะสี, 2554ก: 158, 785)

ก่อนเดินทางไปเรียนต่อ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้อาจารย์ประเวศเข้าเฝ้าเพื่อถวายบังคมลา ท่านบันทึกไว้ว่า

“พระเจ้าอยู่หัวทรงแนะนำสั่งสอนผมด้วยพระองค์เองเป็นเวลานานกว่า 2 ชั่วโมง ทรงสอนอย่างละเอียดลออ ว่าควรเรียนอย่างไร ประพฤติปฏิบัติอย่างไร ชีวิตในเมืองฝรั่งเป็นอย่างไร ทั้งๆ ที่ตอนนั้นพระชนมายุยังไม่ถึง 30 พรรษา แต่ช่างทรงสอนได้ละเอียดจริงๆ

ชีวิตของเด็กบ้านนอกคนหนึ่ง ซึ่งวางพาน้ำริมฝั่งแม่น้ำแควน้อย แล้วมองภูเขาและเมฆ ฝืนฝนวันแล้ววันเล่าว่าวันหนึ่งจะไปเรียนหนังสือที่กรุงเทพฯ และไปเรียนต่อต่างประเทศ คุณเหลือเชื่อว่าคุณฝืนนั้นจะเป็นจริงได้

แต่เส้นทางชีวิตยังอยู่อีกยาวไกล ยังบอกไม่ได้ว่าพบอะไรอีกบ้าง และผิดถูกประการใด”

(ประเวศ วะลี, 2554ก: 159)

ก่อนเดินทาง อาจารย์ประเวศกลับไปลาพ่อแม่ที่บ้านกองผสมสัตว์ และกราบลาหลวงพ่อจ้อย เจ้าอาวาสวัดถ้ำมึงกรทอง โดยไม่สังหรณ์ใจเลยว่า นั่นคือการพบหน้าพ่อครั้งสุดท้าย

บรรยากาศวิชาการที่เข้มข้น มีอิสรภาพ

อาจารย์ประเวศไปเรียนต่อต่างประเทศเป็นเวลาสามปีครึ่ง แบ่งเป็นช่วงเรียนปริญญาเอกทางโลหิตวิทยา ที่โรงเรียนแพทย์ของมหาวิทยาลัยโคโลราโด สหรัฐอเมริกา สามปี ซึ่งอาจารย์หมอประเสริฐ กังสดาลย์ ผากให้เข้าเรียน และเรียนต่อระดับหลังปริญญาเอกทางมนุษยพันธุศาสตร์ ที่ห้องปฏิบัติการกอลตัน (Galton Laboratory) ยูนิเวอร์ซิตีคอลเลจ กรุงลอนดอน ประเทศอังกฤษ อีกครึ่งปี

การเดินทางจากบ้านไปอีกซีกโลกหนึ่งในช่วงห้าสิบปีก่อนซึ่งยังไม่มีอินเทอร์เน็ตหรือแม้แต่โทรศัพท์ทางไกลให้ใช้ได้สะดวกเหมือนทุกวันนี้ ทำให้เหมือนต้องตัดขาดจากกัน จะติดต่อกันได้ก็เพียงทางจดหมายเท่านั้น อาจารย์ประเวศบันทึกถึงก้าวแรกທີ່ไปถึงเดนเวอร์ไว้ว่า “รู้สึกวังเวงพอใช้ ไม่รู้เหตุการณ์ข้างหน้าจะเป็นอย่างไรบ้าง ภาษาอังกฤษก็ยังฟังไม่ค่อยออก แท้ก็ออกจากสนามบินเดนเวอร์ถามว่าจะให้ไปส่งที่ไหน บอกว่าไปส่งที่โรงแรมที่ไหนก็ได้สักแห่ง” (ประเวศ วะลี, 2554ก: 160) แต่ความสวยงามของเมืองเดนเวอร์ที่อยู่ในโอบล้อมของเทือกเขาร็อกกี และการได้พบเพื่อนหมอกคนไทยหลายคนและได้อยู่ร่วมกันในปีแรก ก่อนที่คนอื่นๆ จะทยอยกลับเมืองไทย จนหมดในปีถัดมา คือสิ่งที่ช่วยชูชูจิตใจและทำให้ชีวิตในต่างแดนไม่ไร้หัวเหว่เกินไปนัก

การเรียนปริญญาเอกทำให้ต้องเรียนเนื้อหาวิทยาศาสตร์ เช่น ชีวเคมี สถิติ ไบโอฟิสิกส์ และชีวสถิติขั้นสูง ซึ่งช่วยหล่อหลอมความรู้และความคิดทางวิทยาศาสตร์ให้เข้มข้น อาจารย์

ประเวศทำงานวิจัย รักษาคนไข้ และช่วยสอนไปด้วยระหว่างเรียน โดยทำงานวิจัยปริญญาเอกกับ นายแพทย์แมทธิว บล็อก (Matthew H. Block) หัวหน้าภาคโลหิตวิทยา เรื่องการเกิดลิวคีเมียหรือ มะเร็งเม็ดเลือดขาวในหนู เพราะอาจารย์หมอบล็อกสนใจเรื่องนี้ ท่านบอกว่า ถ้าอาจารย์ประเวศ อยากทำวิจัยศาสตร์ชีวะเม็ยก็ทำได้ แต่ท่านไม่มีความรู้เรื่องศาสตร์ชีวะเม็ย จะแนะนำอะไรไม่ได้

อาจารย์ประเวศเล่าถึงอาจารย์หมอบล็อกว่า ท่านเป็นคนขยันมาก ซื่อสัตย์ ตั้งใจดูแล ผู้ป่วยอย่างยิ่ง แต่ก็ขี้เหนียวจัด พุดจาขวานผ่าซาก และมักตำหนิคนอื่นแรงๆ อยู่เสมอ เมื่อได้เจอลูกศิษย์ที่ขยันสุดๆ จากเมืองไทย อาจารย์หมอบล็อกจึงถูกใจและทำงานเข้ากันอย่างดี

เมื่ออาจารย์ประเวศได้รับรางวัลแมกไซไซในอีกกว่ายี่สิบปีต่อมา มูลนิธิรางวัลแมกไซไซเขียนจดหมายไปถามอาจารย์หมอบล็อกเกี่ยวกับลูกศิษย์คนนี้ในช่วงที่เรียนอยู่โคโลราโด และนำมาเขียนไว้ในชีวประวัติของอาจารย์ประเวศว่า

“หมอบล็อก เอช. บล็อก ครูของเขาบอกว่า ‘เขาทำวิจัยหลายเรื่อง ช่วยทั้งเรื่องเมตาบอลิซึมของธาตุเหล็ก มะเร็งเม็ดเลือดขาวลิวคีเมีย และการทดลองการเกิดมะเร็งเม็ดเลือดขาวและมะเร็งต่อมน้ำเหลืองในหนู แสดงถึงความสามารถรอบตัวจริงๆ’ และหมอบล็อกยังประทับใจทักษะการเป็นแพทย์ฝึกหัดของศิษย์คนนี้ด้วย ‘ช่วงที่เขามาถึงเคนเนอวอร์ ผมกำลังขาดแคลนผู้ช่วยอย่างหนัก ถ้าวันไหนผมต้องเดินทางไปนอกเมืองไม่ว่าจะธุระอะไรก็ตาม เขาจะขึ้นมารับตำแหน่งหัวหน้าแผนกบริการโลหิตวิทยาแทนผมทันที’ ”

(Ramon Magsaysay Award Foundation, 1981)

ความเก่งและความขยันของหมอบล็อกจากเมืองไทยคงเลื่องลือในที่ทำงาน ดังปรากฏในหนังสือ ประวัติศาสตร์ของภาควิชาอายุรศาสตร์ คณะแพทยศาสตร์ มหาวิทยาลัยโคโลราโด ค.ศ. 1933-1985 หน้า 105 ว่า

“หลักสูตรการฝึกอบรมนี้มีชีวิตชีวาขึ้นมาในช่วงเวลา 3 ปี ที่หมอบล็อก วะลี นักเรียนทุนคนแรกของประเทศไทย มารับการฝึกพิเศษทางโลหิตวิทยาที่ มหาวิทยาลัยโคโลราโด เขาเป็นคนคล่องแคล่วและฉลาดมาก ทำงานอาทิตย์ละเจ็ดวันเจ็ดคืน และตีพิมพ์ผลงานวิชาการ 6 เรื่อง”

(ประเวศ วะลี, 2554ก: 175)

เมืองเคนเนอวอร์ ที่ตั้งมหาวิทยาลัยโคโลราโด เป็นเมืองสวยงามที่อยู่ในโอบล้อมของภูเขา ตัวเมืองตั้งอยู่สูงเหนือระดับน้ำทะเล 1 ไมล์พอดี จึงมีชื่อเล่นว่า The Mile High City อาจารย์ประเวศ

เล่าถึงความสวยงามของเคนเนดี้ให้หลานชายฟังบ่อยๆ และบอกว่าปรายหน้าจะได้ไปที่นั่นสักครั้งในชีวิต

อาจารย์ประเวศใช้ชีวิตอย่างประหยัดเช่นเคย ท่านเก็บเงินหนึ่งในสามของค่าใช้จ่ายจากทุนพระราชทานรวบรวมไว้และส่งกลับมาให้แม่ และเก็บเงินอีกส่วนหนึ่งไว้เรียนต่อที่อังกฤษ

ปีที่สามของชีวิตที่เคนเนดี้ เป็นช่วงที่ท่านต้องเผชิญความทุกข์ที่สุดในชีวิต เพราะการจากไปอย่างไม่มีวันกลับของพ่อในวัย 67 ปี

“วันหนึ่งในเดือนกันยายน พ.ศ. 2501 ได้รับจดหมายจากเมืองไทยว่าพ่อป่วยเป็นมะเร็งตับ ผมถึงกับช็อกเพราะความเสียใจที่สุดในชีวิต รู้สึกเหมือนแผ่นดินพลิกกลับหน้า หมคาลัยตายอยาก เพราะผมรักพ่อกับแม่มาก

ตั้งแต่เล็กๆ ก็เห็นพ่อกับแม่เหน็ดเหนื่อยในการทำงานหนักต่างๆ ทั้งหาบของ ถ่อเรือเดินทางไกลในป่า มีความรู้สึกอยู่เสมอว่า เราจะต้องตอบแทนให้พ่อกับแม่ชื่นใจด้วยการตั้งใจเล่าเรียน ทำความดี และเลี้ยงดูท่าน

นั่นนับเป็นความใฝ่ฝันอย่างสูง แล้วทันทีที่ทันใดนั้นความฝันนั้นก็พังทลาย โดยพ่อป่วยเป็นมะเร็งตับและจะต้องตายในมิช้าโดยมิได้เห็นหน้ากัน จึงเกิดเป็นความผิดหวังอย่างรุนแรง เกิดความเสียใจโหยให้คร่ำครวญอย่างที่เราเรียกว่าทุกข์โทมนัสอุปายาส”

(ประเวศ ภาวสี, 2552ง: 97-98)

“ผมเคยดูแลผู้ป่วยมะเร็งตับมาเยอะ และทราบดีว่ามันร้ายแรงอย่างไร ผมรู้สึกช็อกและมีความโทมนัสอุปายาสมาก และไม่มีทางที่สิ่งศักดิ์สิทธิ์ใดๆ จะช่วยได้เลย นอกจากจะต้องเอาชนะความทุกข์ด้วยตนเอง ด้วยกาลเวลา”

(ประเวศ ภาวสี, 2554ก: 166)

อาจารย์ประเวศไม่ได้กลับเมืองไทยตลอดสามปีครึ่ง ท่านอดทนอย่างถึงที่สุดเพื่อเอาชนะความทุกข์ด้วยตนเองยามต้องอยู่ห่างไกลจากกรรกรากของชีวิตเพียงลำพัง

หลายปีก่อน ผู้เขียนประสบการณ์ความทุกข์ที่สุดในชีวิต รู้สึกว่ากำลังถูกดูดลงไปนหุบเหวลึก และลึกลงไปเรื่อยๆ ทุกวัน จนตัดสินใจไปขอคำปรึกษาจากอาจารย์ประเวศ ท่านไม่ได้บอกตรงๆ ว่าควรทำอย่างไร แต่เล่าเรื่องเรื่องหนึ่งให้ฟัง

“มีหมอคนหนึ่ง ขับรถไปประสบอุบัติเหตุพร้อมกับครอบครัว ภรรยาและลูกตายหมด ตัวเขานอนเจ็บอยู่โรงพยาบาล ลุง (คำแทนตนเองกับผู้เขียน) ไปเยี่ยมเขา เขานอนร้องไห้ จับมือลุง

และถามว่า ผมจะอย่างไรดี ผมจะอยู่ต่อไปได้ไหม ลุงบอกเขาว่า อยู่ได้แน่ๆ ไม่มีใครตายเพราะความทุกข์หรอก” ผู้เขียนนั่งฟัง รู้สึกได้ถึงถึงความทุกข์ที่ท่วมทับใจหมอกคนนั้น

“ลุงพูดอย่างนั้นได้เพราะรู้ความจริงที่สำคัญข้อหนึ่ง คือเรื่องอนิจจัง ทุกอย่างเปลี่ยนแปลงอยู่ตลอดเวลา ความทุกข์เองก็เปลี่ยน ไม่อยู่กับเราไปตลอดหรอก”

พ่อ แม่ และพี่สาวของอาจารย์ประจำเขตทำงานส่งเสียลูกและน้องเรียนอย่างเหน็ดเหนื่อยมานาน ใกล้ถึงเวลาที่ทุกคนจะลงหลักปักฐานได้ครบ พ่อก็ด่วนจากไปเสียก่อน

ผู้เขียนนึกถึงบันทึกที่อาจารย์ประจำเขตเขียนถึงพ่อ เล่าเรื่องสมัยที่ท่านเป็นนักเรียนมัธยมอยู่ที่เมืองกาญจน์

“บ่ายวันหนึ่ง (ผม) อาศัยเรือบรรทุกหูกผ้า (ของทหาร) จากเมืองมาของผสม มีเพื่อนคนหนึ่งชื่ออุดมมาด้วย บ้านอุดมอยู่เกาะสำโรงเหนือขึ้นไป อุดมให้ผมช่วยพายเรือไปส่งเขาที่เกาะสำโรงด้วย ผมก็ตกลงเอาเรือมาพายไป เมื่อถึงเกาะสำโรงก็เย็น และเมื่อบ่ายหัวเรือกลับ พระอาทิตย์ก็ตกหลังภูเขาไปแล้ว ความมืดเข้าครอบงำ และมีตสนิทจนมองไม่เห็นอะไรเลย

ผมก็หยุดพาย เพราะมองไม่เห็นทิศทาง ไม่เห็นฝั่ง ไม่เห็นโค้งน้ำ ปล่อยให้เรือลอยไปเฉยๆ และไม่รู้จะกลับเข้าบ้านที่กองผสมได้อย่างไร เพราะในความมืดสนิทไม่มีที่หมาย อยู่ในสภาพที่มีคอบอดช่วยตัวเองไม่ได้ อย่างนั้นอยู่นานพอสมควร

พลัน ได้ยินเสียงตะ โคนเรียกชื่อผมติดๆ กันดังก้องในค้ำน้ำ และเห็นแสงสว่างเล็กๆ ปรากฏขึ้น เป็นที่หมายที่ทำให้ผมพายเรือเข้าไปหาพ่อผม ซึ่งคงจะเดาถูกว่าเกิดอะไรขึ้น ได้ใช้เรือบังคับไม่สะเดาแดงออกพายเรือตามหา โดยมีตะเกียงร้ววางไว้ที่หัวเรือ

การขาดปัญญาก็เหมือนตกอยู่ในที่มืด ทำอะไรไม่ถูก ครั้นมีแสงสว่างปรากฏขึ้น ทำให้เกิดความรู้ว่าอะไรเป็นอะไร จึงแก้ปัญหาได้ ผู้นำแสงสว่างมาให้จึงมีความสำคัญมาก”

(ประเวศ วะสี, 2554: 45-46)

แม้ไฟชีวิตดวงหนึ่งจะดับลา แต่ความทรงจำอันสว่างไสวถึงพ่อยังคงอยู่ และคอยเป็นพลังสำคัญที่เกื้อกูลให้ชีวิตของลูกๆ เดินไปข้างหน้า

อาจารย์ประจำเขตชุกอยู่กับงานและงานตลอดสามปีที่เคนเวอร์ กระทั่งคืนสุดท้ายก่อนออกจากที่นั่นเพื่อเดินทางไปเรียนต่อที่อังกฤษ ท่านก็ยังนั่งเขียนบทความวิชาการกับอาจารย์หมอบล็อกจนดึก ดูเหมือนว่าการเขียนไม่ใช่เรื่องยากสำหรับท่าน ท่านบอกว่าคงเพราะอ่านงานดีๆ มาก พอลงมือเขียนก็เขียนได้เลย งานวิชาการชิ้นแรกที่มีชื่อท่านเป็นชื่อต้นได้รับการตีพิมพ์ในวารสารวิชาการระดับนานาชาติเมื่อปี พ.ศ. 2503 ขณะเรียนที่อเมริกา และหลังจากนั้นก็มผลงานวิชาการและงานเขียนอื่นๆ ตีพิมพ์สม่ำเสมอจนถึงปัจจุบัน

อาจารย์ประเวศบันทึกไว้ว่า สิ่งที่ดีที่สุดที่สัมผัสได้ระหว่างที่อยู่อเมริกาคือ ความขยันทำงานและความประหยัดของคนอเมริกัน ท่านเล่าถึงบรรยากาศการทำงานวิชาการที่เข้มข้นและมีอิสรภาพ โดยมีระบบสนับสนุนที่ช่วยให้ครูแพทย์ทำงานได้เต็มประสิทธิภาพ มีระบบการสรรหาบุคลากรที่โปร่งใส และระบบอาจารย์ประจำเต็มเวลาที่จ่ายค่าตอบแทนเต็มเม็ดเต็มหน่วย ทำให้ครูแพทย์ทุ่มเททำงานในมหาวิทยาลัยโดยไม่ต้องกังวลเรื่องทำคลินิกหารายได้

“โรงเรียนแพทย์ของมหาวิทยาลัยโคโลราโด ถึงจะตั้งมาตั้งแต่ปี พ.ศ. 2426 ... ก็เป็นสถาบันที่เพิ่งจะก่อสร้างสร้างตัวทางวิชาการไม่นานนัก ที่กล่าวคังนั้นก็เพราะ โรงเรียนแพทย์แต่เดิมนั้น อาศัยแพทย์ที่ตั้งร้านทำเวชปฏิบัติส่วนตัวมาช่วยกันสอน เพิ่งมีระบบอาจารย์ประจำเต็มเวลาก่อนผมไปไม่กี่ปี เขาพยายามหาคนที่มีความรู้จากที่อื่นมาเป็นหัวหน้าภาควิชาและหัวหน้าสาขาวิชา เพื่อเป็นผู้นำให้มีความเจริญทางวิชาการ ... นักวิชาการชั้นนำทำให้คณะแพทย์ที่เมืองเดนเวอร์มีชื่อเสียงในทางวิชาการด้านต่างๆ ในขณะนั้น ...

ในอเมริกาและในยุโรป เขาถือเป็นธรรมเนียมว่า ตำแหน่งคณบดี หัวหน้าภาควิชา หัวหน้าสาขาวิชา จะต้องไปสรรหากันที่ดีที่สุดมารับตำแหน่ง จะมาจากที่ไหนก็ได้ และเป็นธรรมเนียมหรือวัฒนธรรมที่เขายอมรับกันว่า เพื่อประโยชน์ส่วนร่วมต้องทำอย่างนั้น ...

สิ่งที่ผมประทับใจมากที่สุดในเมืองฝรั่ง ก็คือความขยันขันแข็ง การฝึกฝนหาความรู้ของผู้คน และสิ่งเอื้ออำนวยต่อการศึกษของเขา”

(ประเวศ ะสี, 2554ก: 170-171, 183)

หลังจบปริญญาเอก ท่านข้ามทวีปไปลอนดอนเพื่อเรียนมนุษยพันธุศาสตร์ตามความตั้งใจเดิมก่อนเดินทางไปต่างประเทศ เพราะเป็นความรู้ที่จำเป็นอย่างยิ่งสำหรับการทำวิจัยาลัสซีเมียซึ่งเป็นโรคทางพันธุกรรม ทั้งยังได้รับคำแนะนำจากศาสตราจารย์นายแพทย์คาร์ล มัวร์ (Carl Vernon Moore) นักโลหิตวิทยาที่มีชื่อเสียงระดับโลก จากโรงเรียนแพทย์แห่งมหาวิทยาลัยวอชิงตัน ซึ่งเป็นเจ้านายของมิสมินนิกที่มาร่วมงานร่วมกับอาจารย์หมอสุภาที่ศิริราช หมอมัวร์พูดกับท่านว่า “ถ้าผมยังหนุ่ม ผมจะไปทางสายพันธุศาสตร์ เพราะเป็นสาขาที่มีอนาคตมาก” (Ramon Magsaysay Award Foundation, 1981)

ระหว่างอยู่ที่เดนเวอร์ อาจารย์ประเวศพยายามหาข้อมูลเกี่ยวกับที่เรียนมนุษยพันธุศาสตร์ และพบว่าควรไปเรียนที่ห้องปฏิบัติการกอลตัน ยูนิเวอร์ซิตีคอลลิจ ท่านจึงเขียนจดหมายสมัครเรียนไปถึงศาสตราจารย์นายแพทย์ลีโอนัล เพน โรส (Lionel Sharples Penrose) หัวหน้ากอลตันแลบ และได้รับการตอบรับให้เข้าร่วมทีมวิจัย

หมอเพนโรสและคณะเป็นนักพันธุศาสตร์กลุ่มแรกๆ ของโลกที่เชื่อมโยงความรู้ทางพันธุศาสตร์เข้ากับการแพทย์เพื่อรักษาโรคมะเร็งไข้เจ็บของมนุษย์ ขณะที่ก่อนหน้านั้นการศึกษาพันธุศาสตร์ส่วนใหญ่อยู่ในอาณาจักรพืชและสัตว์ และหากศึกษาในมนุษย์ก็เน้นเพื่อการคัดเลือกและปรับปรุงสายพันธุ์มนุษย์ดี เช่นตามแนวความคิดของฮิตเลอร์ในช่วงก่อนและระหว่างสงครามโลกครั้งที่สอง

หมอเพนโรสเป็นหัวหน้ากอลตันแลบตั้งแต่หลังสงครามโลกครั้งที่สอง และอยู่ในตำแหน่งต่อเนื่องถึงยี่สิบปี ท่านสนใจทำงานกับผู้ป่วยที่มีความบกพร่องทางสติปัญญาโดยเน้นการเก็บข้อมูลของผู้ป่วยจำนวนมากในระยะยาว และข้อมูลครอบครัว รวมทั้งภาวะแวดล้อมขณะที่ผู้ป่วยอยู่ในครรภ์ แล้วนำมาวิเคราะห์ด้วยคณิตศาสตร์และสถิติขั้นสูง เพื่อหาปัจจัยที่ทำให้เกิดภาวะความบกพร่องทางสติปัญญา มีผู้บันทึกบรรยากาศของห้องปฏิบัติการกอลตันขณะนั้นไว้ว่า คนที่อยู่รอบๆ ตัวหมอเพนโรสคือกลุ่มนักวิจัยหลังปริญญาเอกรุ่นหนุ่มสาว ที่ฉลาด กระตือรือร้น และมุ่งมั่น และนักวิจัยเหล่านี้ได้กลายเป็นผู้ก่อตั้งศาสตร์สาขาเวชพันธุศาสตร์ของอังกฤษ ยุโรป และบางสำนักของอเมริกาในเวลาต่อมา (Laxova, R., 1998)

การศึกษาวิจัยที่กอลตันแลบ ทำให้อาจารย์ประเวศเข้าใจความสำคัญอย่างยิ่งของพันธุกรรมและสิ่งแวดล้อมในฐานะเป็นปัจจัยกำหนดความเป็นไปของสิ่งมีชีวิต และการได้อยู่ร่วมในชุมชนวิชาการชั้นนำของโลกในช่วงนั้นก็พื้นฐานสำคัญที่เกื้อกูลการทำงานวิจัยในเมืองไทยอย่างมาก ดังที่ท่านบันทึกไว้ว่า

“ระหว่างที่เรียนพันธุศาสตร์ที่ลอนดอนนั้น มีคนอเมริกันมาเรียนอย่างเดียวกันหลายคน ก็คบค้าสนิทสนมกัน คนหนึ่งชื่อบ็อบ โคลเลอร์⁸ มาจากโรงเรียนแพทย์ที่รัฐโอเรกอน เป็นโลหิตแพทย์เหมือนกัน และสนใจเรื่องธาลัสซีเมียเช่นเดียวกัน โดยเฉพาะเกี่ยวกับพันธุศาสตร์ของฮีโมโกลบินเอช (Hemoglobin H)⁹ โรคฮีโมโกลบินเอชนี้พบชุกชุมมากในประเทศไทย ในขณะนั้นยังไม่เข้าใจกลไกการถ่ายทอดทางพันธุกรรมของโรคนี้ เพราะมีความพิศดารกว่าฮีโมโกลบินตัวอื่นๆ บ็อบ โคลเลอร์ ได้วิจารณ์ความเป็นไปได้ถึงสมมติฐานเกี่ยวกับกลไกของการถ่ายทอดทางกรรมพันธุ์ของโรคนี้อย่างละเอียด

เมื่อผมกลับมาประเทศไทย และได้รวบรวมข้อมูลจากครอบครัวผู้ป่วยด้วยโรคนี้ซึ่งมีอยู่จำนวนมาก จึงไม่เป็นการยากอะไรที่ผมจะสรุปว่า กลไกทางกรรมพันธุ์ของโรคนี้เป็นอย่างไร กาลเวลาต่อมาได้พิสูจน์ว่าคำอธิบายของเราเป็นความจริง งานของประเทศไทยมีชื่อเสียงไปมาก

⁸ ต่อมาก็คือศาสตราจารย์เกียรติคุณของสาขาเวชพันธุศาสตร์ พันธุศาสตร์ระดับโมเลกุล และอายุรศาสตร์ ของโรงเรียนแพทย์แห่งมหาวิทยาลัยสุภาพและวิทยาศาสตร์โอเรกอน

⁹ โรงเรียนแพทย์ที่รัฐโอเรกอนเป็นผู้รายงานเกี่ยวกับโรคฮีโมโกลบินเอชเป็นครั้งแรกของโลก (ประเวศ วะสี, 2554ก: 326)

การไปเรียนวิชาพันธุศาสตร์ที่ลอนดอนช่วยสนับสนุนงานค้นคว้าวิจัยทางชาติพันธุ์วิทยาในประเทศไทยอย่างมาก และที่สำคัญ การเรียนวิชาพันธุศาสตร์ช่วยให้มองเห็น โลกและชีวิตต่างไปจากเดิม เห็นปัจจัยการของวัตถุ ดีเอ็นเอ กับสิ่งแวดล้อม อันกำหนดธรรมชาติของชีวิตต่างๆ ได้ชัดเจน”

(ประเวศ ภาวสี, 2554ก: 181-182)

อาจารย์ประเวศเตรียมเดินทางกลับบ้านหลังจบจากการเรียนพันธุศาสตร์ที่กอลด์คันทันแลบ การงาน ครอบครัวเล็กๆ และเวลาที่จะได้ลงมือทำตามความใฝ่ฝันรออยู่ที่นั่น

หลังพ่อตาย แม่และพี่สาวของท่านเลิกทำร้านค้าที่กองผสมสัตว์และกลับมาอยู่ที่บ้านในตลาดเมืองกาญจน์ ก่อนอาจารย์ประเวศกลับเมืองไทยไม่นาน แม่และพี่สาวมาเช่าบ้านอยู่ไม่ไกลจากโรงพยาบาลศิริราช เพื่อรอลูกชายกลับมาอยู่ด้วยกัน ตอนนั้นแม่อายุ 62 ปี ไม่มีห่วงอะไรแล้ว เพราะส่งลูกชายทุกคนสำเร็จดังตั้งใจ ลูกชายคนโตเรียนจบมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ไปก่อนหน้านั้น คนที่สองหยุดเรียนไปพักหนึ่งหลังจบมัธยมปลาย แล้วจึงเรียนต่อโรงเรียนนายสิบทหารบก และโรงเรียนนายร้อยสำรองทหารบก แล้วจบออกมารับราชการทหาร คนสุดท้ายก็เพิ่งจบจากคณะเภสัชศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ส่วนพี่สาวคนโตนั้นไม่ยอมออกเรือน อยู่ช่วยพ่อแม่ทำงานส่งน้องเรียนมาตลอด ปีนั้นพี่สาวอายุ 36 ปีแล้ว พี่ได้หยุดพักจากงานพร้อมกับแม่ และอยู่เป็นเพื่อนแม่ต่อมาอีกตลอดชีวิตของท่าน

ส่วนชายหนุ่มคนหนึ่งที่เคยโตมาจากเด็กบ้านนอกธรรมดาๆ และเดินตามความใฝ่ฝันเข้าสู่เส้นทางของการศึกษา กระทั่งพบครูของชีวิตที่ให้อุดมคติปักหลักมั่นคง ก็เติบโตเป็นอาจารย์แพทย์หนุ่มที่พร้อมเดินทางต่อไปบนเส้นทางชีวิต โดยมี โดยมีหัวใจตนเองนำทาง

บทที่ 6

ครูแพทย์คนใหม่

เมื่อเส้นทางชีวิตภายในและภายนอกมาพบกัน

ไม่หาความร่ำรวย

ชีวิตการทำงานในฐานะครูแพทย์คนใหม่ของอาจารย์ประเวศเริ่มขึ้นเมื่อปี พ.ศ. 2504 ขณะอายุ 30 ปี ในจังหวะชีวิตที่คล้ายคลึงกับครูแพทย์ในดวงใจของท่าน

อาจารย์ประเวศเริ่มงานที่ภาคโลหิตวิทยาตั้งแต่เช้าวันรุ่งขึ้นหลังจากกลับถึงเมืองไทย ท่านซื้อเสื้อสีขาวราคาถูกที่สุดแบบเสื่อนักเรียนจากบางลำภูสองตัวไว้ใส่ไปทำงาน ตอนที่ท่านไปรายงานตัวเพื่อบรรจุเข้ารับราชการ เจ้าหน้าที่สารบรรณทักว่า นี่กว่าเป็นนักเรียน ไม่เห็นเดินเบ่งเข้ามาเหมือนนักเรียนนอกบางคน (ประเวศ ะสี, 2554ก: 187)

ชีวิตครอบครัวเป็นอยู่อย่างง่ายๆ แม่ ลูกสาว และลูกชายเช่าบ้านอยู่ด้วยกันไม่ไกลจากโรงพยาบาล คนงานที่โรงพยาบาลจับลูกหมาข้างถนนมาให้เลี้ยงตัวหนึ่ง เป็นหมาต่าง ครอบครัวตั้งชื่อมันว่าเจ้าดึก ตามชื่อหมาแสนรู้ที่เคยเลี้ยงสมัยอยู่กองผสมสัตว์ ปรากฏว่าเจ้าดึกตัวใหม่นี้ก็เป็นหมาแสนรู้เช่นเคย

แม่และพี่สาวช่วยกันดูแลบ้าน ทำอาหาร ชวนกันไปปฏิบัติธรรมที่วัดมหาธาตุ และบางครั้งก็ไปเที่ยวต่างจังหวัดกับญาติๆ อาจารย์ประเวศดูแลการเงินของครอบครัวด้วยเงินเดือนข้าราชการ ไม่ทำคลินิกเหมือนหมอคนอื่นๆ ตัวท่านเองประหยัดจนเคย ไม่มีปัญหากับการกินน้อยใช้น้อย แต่สำหรับแม่ อาจต้องใช้เวลาบ้างเพื่อทำความเข้าใจสถานการณ์ที่เกิดขึ้น

“แม่หุงหาอาหารให้กิน แต่รู้สึกว่ามีแม่เปลี่ยนไป เมื่อเด็กๆ อยู่ที่บ้านกองผสมสัตว์ แม่ทำกับข้าวทำขนมให้กินอย่างอุดมสมบูรณ์ อาจเป็นเพราะแม่มีรายได้เอง ที่บ้านซอยวัดคีตวงศ์ รู้สึกว่าแม่กระเบียดกระเสียด จนวันหนึ่งผมบ่นออกมาว่า กับข้าวไม่ค่อยจะมีโปรตีนเลย

ผมกลับมารับราชการ ได้เงินเดือนเดือนละ 2,200 บาท ถูกหักสะสมไว้เดือนละร้อยกว่าบาท เสียค่าเช่าเดือนละ 500 บาท ให้แม่ไว้สำหรับจ่ายค่าอาหารเดือนละ 1,000 บาท คงจะไม่ค่อยพอ แม่คงจะผิดหวังที่ผมกลับจากต่างประเทศแล้วไม่ตั้งร้านทำคลินิกส่วนตัวให้ฐานะของเราดีขึ้นบ้าง แต่ก็ไม่ได้ว่าอะไร”

(ประเวศ ะสี, 2554ก: 185)

อาจารย์ประเวศตั้งใจแน่วแน่ว่าจะไม่แสวงหาความร่ำรวยจากอาชีพแพทย์ตามอย่างอาจารย์หมอสุดและอาจารย์หมอวย แม้ว่าครอบครัวของท่านยังยากจน ต่างจากอาจารย์ทั้งสองท่านที่มาจากครอบครัวที่มีฐานะมั่นคง อย่างไรก็ตาม ถึงที่สุดแล้วแม้อวยพรกับหนทางที่ลูกเลือก

อาจารย์ประเวศทำงานหนักเหมือนตอนอยู่เมืองนอก คือ “ทำงานก่อนเจ็ดโมงเช้า เลิกหลังหกโมงเย็น อาจกลับมาทำเล็บบตอนกลางคืนอีก วันเสาร์ทั้งวัน วันอาทิตย์ครึ่งวัน ต้องตรวจเยี่ยมผู้ป่วยทุกวัน วันเสาร์ดูแลผู้ป่วยและสะสางงานที่ค้างค้าง วันอาทิตย์เยี่ยมเฉพาะผู้ป่วยหนัก” (ประเวศ ภาวสี, 2554ก: 188) ขณะที่เวลาราชการปกติคือแปดโมงครึ่งถึงบ่ายสี่โมงครึ่งวันจันทร์ถึงศุกร์ และวันเสาร์ครึ่งวันเช้า

ครูแพทย์ส่วนใหญ่มาทำงานตามวัน-เวลาราชการ และใช้เวลานอกราชการทำคลินิก อาจารย์ประเวศรู้สึกอึดอัดขัดใจกับระบบการทำงานเฉพาะเวลาราชการของครูแพทย์ เพราะรู้สึกว่าการเจ็บความตายของคนไข้ไม่ได้เกิดหรือหายตามเวลาราชการไปด้วย นอกจากนี้ครูแพทย์บางคนก็ไม่ค่อยใส่ใจนักศึกษาและคนไข้ที่โรงพยาบาลเท่าที่ควร ยิ่งเมื่ออาจารย์หมอประเสริฐ กังสดาลย์ หัวหน้าแผนกอายุรศาสตร์ ครูที่ท่านสนิทสนมด้วยเสียชีวิตอย่างกะทันหันในปีถัดมา และหัวหน้าแผนกคนใหม่ก็บริหารด้วยกฎระเบียบตายตัวแบบราชการ ต่างจากอาจารย์หมอประเสริฐที่ดูแลลูกน้องด้วยความเอาใจใส่ อ่อนนุช และให้เสรีภาพในการแสดงออกอย่างเต็มที่ ทำให้อาจารย์ประเวศยิ่งหงุดหงิดใจกับบรรยากาศการทำงาน

อาจารย์ประเวศทบทวนถึงสถานการณ์ขณะนั้นและบันทึกไว้ว่า ส่วนหนึ่งอาจเป็นเพราะทันทีที่กลับจากต่างประเทศก็ได้ยินเพื่อนอาจารย์คนหนึ่งเล่าให้ฟังว่า อาจารย์แต่ละคนในแผนกเป็นอย่างไร ใครขยัน ใครขี้เกียจอย่างไร รวมทั้งอาจารย์หมอประเสริฐก็เคยเล่าเรื่องการเมืองในแผนกให้ฟัง ซึ่งอาจทำให้ท่านเกิดอคติฝังใจต่อบางเรื่อง และค่อยๆ สะสมความไม่พอใจเข้าไว้เรื่อยๆ ทีละน้อย

ในที่ประชุมแผนกอายุรศาสตร์ครั้งหนึ่ง อาจารย์ประเวศเสนอว่า น่าจะมีการจัดเวรอาจารย์มาดูแลผู้ป่วยวันหยุด และน่าจะให้นักเรียนแพทย์ไปเรียนที่คลินิกส่วนตัวของอาจารย์ เพราะอาจารย์เอาใจใส่ดูแลและให้ความสำคัญกับความรู้สึกของคนไข้มากกว่าที่โรงพยาบาล แต่อาจารย์คนอื่นๆ ล้วนหัวเราะเป็นเรื่องตลก และบอกว่า “วันธรรมดาก็ขอให้ทำกันให้ดีก่อนเถอะ นี่จะมาเสนอให้ท่านนอกเวลาราชการ” “หมอประเวศไม่เคยทำร้าน ไม่รู้ว่าสภาพในคลินิกเป็นอย่างไรบ้าง” (ประเวศ ภาวสี, 2554ก: 190-191)

อาจารย์ประเวศเก็บความขุ่นมัวเอาไว้ภายใน และมุ่งมั่นทำหน้าที่ของตนต่อไปอย่างแข็งขัน ท่านบอกว่าการเป็นครูแพทย์ต้องทำงานสามส่วนไปพร้อมกัน คือ การสอน รักษาผู้ป่วย และทำงานวิจัย

ปีแรกที่ท่านกลับมาที่นี่ สาขาโลหิตวิทยามีอาจารย์เพียงสองคน คืออาจารย์หมอสุภา และอาจารย์ประเวศ และมีแพทย์ประจำบ้านหนึ่งคนมาช่วยทำงานในแล็บเลือด อาจารย์ทั้งสองท่านต้องรักษาคนไข้ สอนนักศึกษาปี 2 ถึงปี 4 และทำวิจัยควบคู่ไปด้วย งานทางโลหิตวิทยาต้องใช้เวลา และขั้นตอนการทำงานในแล็บมาก จึงเป็นช่วงที่ทำงานกันหนักมาก

อาจารย์ประเวศต้องรักษาผู้ป่วยลิวคีเมียหรือมะเร็งเม็ดเลือดขาวจำนวนมาก เพราะคนลือกัน ไปว่าท่านเป็นผู้เชี่ยวชาญโรคนี้นี้ ท่านบอกว่า คงเป็นเพราะงานวิจัยปริญญาเอกที่ท่านทำเรื่องลิวคีเมียในหนู

“การรักษาโรคลิวคีเมียเป็นเรื่องที่เหนื่อยยากมาก เพราะในครั้งนั้นยังรักษาไม่หาย ผู้ป่วยทุกข์ทรมาน ให้ฐานะแพทย์ผู้รักษา ผมต้องเผชิญกับความตายของคนไข้ และความทุกข์โศกของพ่อแม่ญาติพี่น้องจำนวนมากหลาย ผู้ป่วยที่เป็นโรคนี้นักทุกข์ทรมานมาก ... สิ่งที่เกิดขึ้นเป็นประจำในการดูแลคนไข้ที่เจ็บป่วยเรื้อรัง คือความใกล้ชิดสนิทสนมระหว่างแพทย์ผู้รักษากับคนไข้และญาติคนไข้ ... ภารกิจของแพทย์ที่ทำเป็นประจำคือ ดูแลรักษาผู้ป่วย เป็นเพื่อนยามตาย (ส่งวิญญาณ) ปลอดภัยที่มีความเศร้าโศกเสียใจ ไปงานศพ และถ้าสนิทสนมกันก็ติดต่อกันต่อมามากบ้าง น้อยบ้างตามโอกาส”

(ประเวศ วะสี, 2554ก: 817-820)

แพทย์คือผู้ที่ต้องสัมผัสกับความทุกข์ยากที่สุดของชีวิตมนุษย์อยู่ทุกเมื่อเชื่อวัน ยิ่งเป็นแพทย์ในโรงพยาบาลรัฐ ความทุกข์ที่สุดของคนยากจนที่สุดจะปรากฏให้เห็นตรงหน้าตลอดเวลา หัวใจที่รู้จักและได้รับความรักมาอย่างเพียงพอในวัยเด็ก และการคุ้นเคยกับความทุกข์ยากลำบากของชีวิตเป็นอย่างดี กลายเป็นต้นทุนสำคัญที่ทำให้อาจารย์ประเวศสามารถเปิดหัวใจตนเองในการเป็นผู้เยียวยาที่ร่วมทุกข์ร่วมสุขกับคนไข้ ธรรมเนียมปฏิบัติอย่างหนึ่งที่ทำต่อเนื่องกันมาในหน่วยโลหิตวิทยาช่วงหนึ่งคือ แพทย์ทุกคนสามารถให้เงินช่วยเหลือคนไข้ได้ตามที่เห็นสมควร โดยอาจารย์ประเวศรับอาสาหาเงินจำนวนนั้นมาคืนให้ และงานเขียนของท่านหลายชิ้น เช่น *บันทึกเวชกรรมไทย* (ประเวศ วะสี, 2524) สะท้อนความทุกข์ของคนไข้ยากจนได้อย่างลึกซึ้ง

ในส่วนการสอนนักศึกษา อาจารย์ประเวศเล่าว่า ท่านชอบสอนมาก โดยเฉพาะวิชามนุษยพันธุศาสตร์ เพราะอยากให้นักศึกษาเข้าใจเรื่องธรรมชาติที่กำหนดชีวิต ท่านเคยดัดนักศึกษา มาสอนตั้งแต่ก่อนเจ็ดโมงเช้า แต่คุณานักศึกษาจะไม่สนุกด้วยเพราะเรียนวิชาอื่นหนักอยู่แล้ว ความขยันสอนของอาจารย์ประเวศปรากฏให้เห็นในคำสัมภาษณ์นักศึกษาคนหนึ่ง คือหมอวิชัย โชควิวัฒน์ (จบการศึกษาปี พ.ศ. 2512-2513) ซึ่งต่อมากลายเป็นพี่ใหญ่แห่งวงการแพทย์ชนบท ที่เล่าถึงครูของตนว่า

“ขณะที่อาจารย์ท่านอื่นๆ ให้ความสำคัญกับการทำคลินิกส่วนตัวมากกว่านักศึกษา แต่อาจารย์ประเวศอุทิศตนให้การสอน ไม่ทำคลินิกหารายได้พิเศษ ให้ความสำคัญกับนักศึกษาเป็นรายบุคคล และทำงานร่วมกับอาจารย์ท่านอื่นในการพัฒนาหลักสูตรและวิธีการสอน ช่วยกันเขียนตำราและคู่มือให้นักศึกษาใช้ และพยายามหาตัวอย่างคนไข้ที่ใกล้เคียงกับเคสในตำรามาส่งในชั้นเรียน เพื่อให้ให้นักเรียนอ่านตำรามากขึ้น”

(Ramon Magsaysay Award Foundation, 1981)

ในส่วนของการทำงานวิจัย ความมุ่งมั่นและความรู้ความสามารถของทีมวิจัยโลหิตวิทยา ทำให้งานวิจัยด้านนี้ของศิริราชรอดหน้าและมีชื่อเสียงในระดับนานาชาติรวดเร็วกว่าสาขาวิชาอื่นๆ ของศิริราชในเวลานั้น

ในฐานะเป็นนักเรียนทุนมูลนิธิอานันทมหิดล เมื่ออาจารย์ประเวศเรียนจบกลับมาใหม่ๆ อาจารย์หม่อมหลวงเกษร สนิทวงศ์ ผู้ดูแลทุนอานันทมหิดล และมีศักดิ์เป็นลุงของพระราชินี ได้จัดหาเครื่องมือวิจัยให้ท่านทำงาน และต่อมาได้กราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ขอพระราชทานตั้งให้เป็นสถานที่ทำงานวิจัยให้อาจารย์ประเวศ ตามเจตนารมณ์ของมูลนิธิอานันทมหิดล ในการพระราชทานทุนช่วยเหลือนักเรียนทุนที่มีความสามารถดีเยี่ยม มีคุณธรรม และประพฤติดี ในการประกอบอาชีพหรือค้นคว้าวิจัยหลังเรียนจบกลับมา (มูลนิธิอานันทมหิดล, ม.ป.ป.จ)

อาจารย์ประเวศขอพระราชทานตั้งที่มีพื้นที่กว้างขวางเพียงพอสำหรับการวิจัย การสอน และการบริการคนไข้ จึงได้มาเป็นตึกสามชั้น พระราชทานนามว่า “อานันทราช” อาจารย์ประเวศขอให้สร้างตึกตรงที่ว่างหน้าตึกกายวิภาคศาสตร์ เพื่อจะได้ทำงานอยู่ใกล้ๆ กับอาจารย์หมอสุด ครูที่ท่านรัก อาจารย์หม่อสุภาและอาจารย์ประเวศช่วยกันออกแบบการใช้ห้องต่างๆ ในตึกอย่างละเอียด สมเด็จพระศรีนครินทราบรมราชชนนี ประธานกรรมการบริหารมูลนิธิอานันทมหิดล เสด็จฯ มาทรงวางศิลาฤกษ์ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว และสมเด็จพระนางเจ้าฯ พระบรมราชินีนาถ เสด็จฯ มาทรงประกอบพิธีเปิดตึกเมื่อวันที่ 21 ธันวาคม พ.ศ. 2508 (ประเวศ ภาวสี, 2554ก: 204)

การทำงานวิจัยชาติสซีเมียช่วงแรกนั้น เน้นการออกไปเก็บตัวอย่างเลือดจากประชากรทุกภาครวมทั้งจากชาวเขาเผ่าต่างๆ เพื่อหารูปแบบการกระจายตัวของยีนชาติสซีเมียและความผิดปกติของโมเลกุลฮีโมโกลบินในเซลล์เม็ดเลือดแดงซึ่งเป็นสาเหตุของโรค รวมทั้งศึกษาข้อมูลครอบครัวผู้ป่วยเพื่อหากลไกทางพันธุศาสตร์ของยีนชาติสซีเมีย ทีมวิจัยประกอบด้วยทีมโลหิต

วิทยาของศิริราช นักพันธุศาสตร์จากมหาวิทยาลัยมิชิแกน แอนอาร์เบอร์ สหรัฐอเมริกา และทีมมานุษยวิทยาภาพของอาจารย์หมอสุด แสงวิเชียร

สิ่งที่ได้กลับมาไม่ใช่แค่ตัวอย่างเลือด แต่คือประสบการณ์การทำงานวิจัยภาคสนามที่เข้มข้นทั้งในมิติของผู้เชี่ยวชาญและครูที่รัก ความรู้ในการจัดการงานวิจัยที่ต้องเกี่ยวข้องกับการเดินทางและผู้คนจำนวนมาก และที่สำคัญที่สุดคือ การเปิดการรับรู้เข้าสู่โลกของผู้คนชนบทในพื้นที่ห่างไกลหมอบ โรงพยาบาล และเต็มไปด้วยความยากจน เจ็บไข้

“ชาวบ้านมีปัญหาเรื่องเจ็บไข้ได้ป่วยมาก แต่ละแห่งที่เราไปตั้งตรวจ มีชาวบ้านมาขอตรวจรักษาเป็นร้อยๆ คน บางคนก็เป็นโรคเรื้อรัง เช่น เบาหวาน ความดันเลือดสูง สิ่งที่ทำให้เราคิดมากคือว่า เรามาตรวจเพียงครั้งเดียวแล้วก็จากไป แล้วปัญหาต่างๆ ที่ยังอยู่กับเขา เขาจะอย่างไรต่อไป

การไปสำรวจธาลัสซีเมียในหมู่บ้านในภาคต่างๆ ทั่วประเทศ น่าจะเป็นเหตุปัจจัยที่ขยายความสนใจของผมจากบริการการแพทย์ในโรงพยาบาลใหญ่ ออกไปสู่การแพทย์ของชุมชนในวงกว้างหรือการสาธารณสุข

ภาพของคนเจ็บในหมู่บ้าน ความยากจน ความลำบากนานาชนิด ติดอยู่กับใจผมตลอดมาไม่เคยลืม”

(ประเวศ วะสี, 2554ก: 214)

ปี พ.ศ. 2507 ทีมโลหิตวิทยาของศิริราชสร้างชื่อเสียงระดับโลก เมื่อตีพิมพ์บทความแสดงสมมติฐานเรื่องพันธุศาสตร์ของฮีโมโกลบินเอช (H) เป็นครั้งแรกของโลก¹⁰ ใน *Nature* ซึ่งเป็นวารสารวิทยาศาสตร์ชั้นนำของอังกฤษ ฮีโมโกลบินเอชเป็นฮีโมโกลบินผิดปกติที่พบมากในประเทศไทย มีการถ่ายทอดทางพันธุกรรมที่แปลกกว่าฮีโมโกลบินชนิดอื่น และยังไม่เคยมีใครอธิบายได้มาก่อน นอกจากการพยากรณ์กลไกทางพันธุกรรมของฮีโมโกลบินเอชแล้ว บทความนี้ยังกล่าวด้วยว่า คนในกรุงเทพฯ ต้องมียีนแอลฟาธาลัสซีเมีย ซึ่งเป็นยีนผิดปกติชนิดหนึ่ง รวมกันประมาณร้อยละ 20 แม้สมมติฐานเชิงปริมาณนี้จะดูสูงอย่างเหลือเชื่อ แต่ผลการวิจัยต่อมาก็พิสูจน์ให้เห็นว่าสมมติฐานนี้เป็นจริง และยีนสองชนิด คือ ะสีแอลฟาธาลัสซีเมีย 1 (Wasi's alpha thalassemia-1) และ ะสีแอลฟาธาลัสซีเมีย 2 (Wasi's alpha thalassemia-2) ก็เป็นที่รู้จักไปทั่วโลก (Ramon Magsaysay Award Foundation, 1981)

¹⁰ Wasi, P., Na-Nakorn, S. and Suingdumrong, A. (1964). Hemoglobin H Disease in Thailand: A Genetical Study. *Nature (Lond.)*, 204, 907-908.

สามปีแรกของชีวิตครูแพทย์คนใหม่ พิสูจน์ให้เห็นความสามารถของหมอมุ่มคนหนึ่งที่จะเดินต่อไปบนเส้นทางของการเป็นผู้เชี่ยวชาญได้อย่างเต็มภาคภูมิ อาจารย์ประจำเวชภัณฑ์ก็ไว้ว่า แม้ขณะนั้นเครื่องมือจะล้าสมัยและขาดแคลนผู้ช่วยวิจัย แต่สามารถสร้างผลงานออกมาได้ดีเยี่ยม “เพราะตัวความคิด (concept) ชัด และสามารถวิเคราะห์ข้อมูลด้วยหลักการทางพันธุศาสตร์ได้ ความคิดและวิธีการวิเคราะห์ที่สำคัญมากในการสร้างความรู้ใหม่หรือการวิจัย” (ประเวศ ะสี, 2554ก: 198)

สมมติฐานที่แม่นยำเกี่ยวกับอีโม โกลบินเอชและแอลฟาธาลัสซีเมียเป็นประสบการณ์ก้าวแรกของอาจารย์ประจำเวชภัณฑ์ในการเข้าสู่ชุมชนวิจัยโลกด้วยเกียรติและศักดิ์ศรีของคนไทย ชีวิตการทำงานของท่านหลังจากนั้น ท่านสื่อสาร รับ และสร้างความรู้ให้ชุมชนวิชาการทั้งของไทยและของโลกตลอดมา จนท่านพูดอย่างมั่นใจว่า คนไทยเก่งไม่แพ้ชาติใดในโลก และประเทศไทยสามารถเป็นตัวอย่างที่ดีหลายอย่างให้โลกของเราได้

จากชื่อเสียงที่มี ทำให้สาขาโลหิตวิทยาได้รับทุนวิจัยจากสถาบันสุขภาพแห่งชาติของสหรัฐอเมริกา ซึ่งมีมาตรฐานการพิจารณาทุนสูงมาก และได้รับทุนวิจัยต่อเนื่องอีกกว่ายี่สิบปี ทีมโลหิตวิทยาขับขายหาแพทย์จบใหม่มาเป็นทีมงานเพิ่มเติม อาจารย์ประจำเวชภัณฑ์พยายามหาช่องทางและแหล่งทุนเพื่อส่งแพทย์เหล่านี้ไปเรียนต่อต่างประเทศ โดยเฉพาะในหลักสูตรปริญญาเอกสาขาต่างๆ ที่เกี่ยวข้องกับการวิจัยธาลัสซีเมีย (ประเวศ ะสี, 2554ก: 330; สุภา ฦ นคร, 2533: 202; อนงค์ เพียรกิจกรรม, 2535: 48)

เส้นความสำเร็จของงานทุกด้านพุ่งสูงลิ่วภายในสามปีแรกของชีวิตครูแพทย์คนใหม่ เช่นเดียวกับชีวิตอีกมิติหนึ่งในฐานะนักเรียนทุนมูลนิธิอานันทมหิดลที่รุ่งโรจน์ไม่แพ้กัน

อาจารย์ประจำเวชภัณฑ์ได้เป็นหนึ่งในคณะแพทย์กลุ่มเล็กๆ ที่ถวายการรักษาพระเจ้าอยู่หัวและพระราชินี พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวพระราชทานเงินซื้อรถยนต์ให้ด้วย เพราะรู้ว่าท่านไม่มีเงินซื้อเองแน่ๆ (สุลักษณ์ ศิวรักษ์, 2519) และท่านยังได้รับความเมตตาอย่างสูงจากอาจารย์หม่อมหลวงเกษตร ซึ่งรักอาจารย์ประจำเวชภัณฑ์และอาจารย์จรัส สุวรรณเวลา เหมือนลูกท่านทั้งสองคน

“งานในวังเป็นอีกมิติหนึ่งของชีวิตสมัยนั้น หมอจรัส สุวรรณเวลา ซึ่งเป็นนักเรียนทุนมูลนิธิอานันทมหิดล หมายเลข 1 กลับมาจากต่างประเทศในปี พ.ศ. 2504 เช่นเดียวกัน โดยที่เป็นนักเรียนของพระเจ้าอยู่หัว พวกเราเข้าไปงานในวังบ่อย เช่น งานปีใหม่ งานเฉลิมพระชนมพรรษา งานวันอภิเษกสมรส (28 เมษายน) และงานที่ทรงมีแขกเมือง โดยที่สมัยนั้นมูลนิธิอานันทมหิดลยังเป็นของใหม่ที่พระเจ้าอยู่หัวทรงตั้งขึ้น พวกนักเรียนมูลนิธิอานันทมหิดลจึงได้รับความสนใจจากเจ้านายและคนในวังมาก ที่โปรดเกล้าฯ ให้ร่วมโต๊ะเสวยก็หลายครั้ง สมเด็จฯ รับสั่งบ่อยๆ ว่า ทรงถือว่านักเรียนทุนมูลนิธิอานันทมหิดลเป็นลูกของท่าน”

(ประเวศ ะสี, 2554ก: 196)

แรงเสียดทาน

แม้ชีวิตภายนอกทุกด้านกำลังเจริญก้าวหน้าอย่างต่อเนื่อง แต่อาจารย์ประเวศรู้ดีว่า มีความไม่ปกติบางอย่างดำรงอยู่ในจิตใจของท่าน และคอยจู่จู่ให้ต้องหมกมุ่นและเสียเวลาโดยไม่เกิดประโยชน์ใดๆ นั่นคือความโกรธและความเกลียดที่ผาดลนจิตใจ อันเกิดจากความขัดใจที่โลกไม่เป็นไปตามที่ตนเองต้องการ จนความโกรธที่อัดอั้นอยู่ภายในแปรสภาพเป็นความก้าวร้าวและการต่อสู้กับความไม่ชอบธรรมแบบหัวชนฝา ร่วมกับอาจารย์บางท่านที่คิดคล้ายกัน

ท่านวิเคราะห์ตัวเองถึงสาเหตุของความทุกข์ที่เกิดขึ้นในช่วงนั้นว่า เป็นเพราะการยึดมั่นถือมั่นในความดีและยึดมั่นในวิถีคิดตามหลักเหตุผลแบบวิทยาศาสตร์ ซึ่งใช้ไม่ได้กับธรรมเนียมปฏิบัติในวงราชการไทยที่เน้นอำนาจรวมศูนย์ การใช้เส้นสาย และการกระทำที่ถือประโยชน์ส่วนตัวมากกว่าส่วนรวม

“ผมตระหนักถึงความไม่เป็นธรรมและความไม่ถูกต้องที่ดำรงอยู่ ทำให้ไม่พอใจและมีโทสะ เพราะผม ‘ยึดมั่นในความดี’ มาตั้งแต่เด็กๆ ... ตอนนี่แหละ ‘การยึดมั่น’ ในความดีมันจะมากัดผมให้เกิดความทุกข์

ผมเกลียดคน 2 ประเภท คือ คนขี้เกียจ และคนขี้โกง ผมคิดสุดโต่งมาตั้งแต่เด็กๆ โดยไม่รู้ตัว ในโลกทัศน์ของผม มีแต่ความดีเท่านั้นที่เป็นของจริง นอกนั้นเป็นของปลอม เงินทองแก้วแหวนเป็นของปลอม ไม่เข้าใจว่าผู้คนไปนิยมมันได้อย่างไร

ในเมื่อโลกของความเป็นจริงของผม กับโลกของความเป็นจริงที่มันดำรงอยู่จริงๆ มันต่างกัน มันก็ต้องขัดแย้งกัน ความขัดแย้งคือทุกข์ตา ก็ต้องเป็นความทุกข์ ซึ่งก่อให้เกิดความรำคาญ หงุดหงิด ผิดหวัง และก็ออกไปเป็น โทสจริตและความก้าวร้าวต่อผู้อื่น มีครูบาอาจารย์บางท่านเป็นต้น

วันหนึ่ง แม่ซึ่งคงจะสังเกตว่าผมมีความทุกข์ ได้พูดกับผมว่า

‘เอ็งจะให้คนทั้งโลกเขาเหมือนเอ็งได้ยังไง’

เป็นคำเตือนที่มีธรรมะ ธรรมะก็คือธรรมชาติหรือธรรมดา แต่ก็ยังกินเวลากว่าผมจะปรับตัวได้”

(ประเวศ วะสี, 2547ค: 16)

อาจารย์ประเวศให้เครดิตความก้าวร้าวของตนเองในช่วงนั้น ที่ทำให้นิสัยเปลี่ยนไปชั่วคราว จาก “คนสุภาพเรียบร้อย เกรงใจผู้อื่น ชอบช่วยคนอื่นทำงานตามแบบฉบับไทยที่ถือว่าเป็นคนดี โดยไม่ตั้งคำถามวิพากษ์วิจารณ์ใคร” ซึ่งเป็นบุคลิกหนึ่งที่เด่นชัดมาตั้งแต่เด็ก กลายเป็นคน

“ชอบวิพากษ์แบบที่เรียกกันว่า ‘ปากเสีย’ ” ว่าเป็นผลมาจากการอ่านวารสาร *สังคมศาสตร์ปริทัศน์* (ประเวศ ะสี, 2547ค: 15-16)

*สังคมศาสตร์ปริทัศน์*¹¹ ซึ่งมีสุลักษณ์ ศิวรักษ์ นักวิพากษ์ฝีปากกล้าเป็นบรรณาธิการ เริ่มตีพิมพ์เมื่อปี พ.ศ. 2506 และกลายเป็นหนังสือที่ทรงอิทธิพลอย่างรวดเร็วและกว้างขวางต่อนักเรียน นักศึกษา และปัญญาชนในยุคนั้น ซึ่งเป็นยุคที่รัฐบาลเผด็จการเบ็ดเสร็จของจอมพลสฤษดิ์ ณะระรัชต์ และต่อมาจอมพลถนอม กิตติขจร ควบคุมการแสดงความคิดเห็นที่แตกต่างทางการเมืองอย่างรุนแรง จนกลายเป็นยุคมืดทางปัญญาของสังคมไทย

การที่ *สังคมศาสตร์ปริทัศน์* ดำรงตนอยู่ได้อย่างอิสระในร่มของเจ้านายชั้นสูงที่ใกล้ชิดกับรัฐบาล จึงทำให้ *สังคมศาสตร์ปริทัศน์* กลายเป็นวารสารเพียงฉบับเดียวที่มีพลังของการวิพากษ์วิจารณ์ที่เฉียบคมและร้อนแรง โดยจะเลือกวิพากษ์เฉพาะประเด็นสำคัญของชาติบ้านเมือง มีการเปิดเผยข้อมูลลึกๆ ที่สื่ออื่นไม่กล้าตีพิมพ์ เสนอความคิดใหม่ๆ ที่จิตใจท้าทายความไม่ถูกต้องและอำนาจครอบงำของรัฐและชนบเดิมของสังคม โดยมีกองทัพนักเขียนคุณภาพตั้งแต่ปราชญ์รุ่นใหญ่ในเมืองไทย อาจารย์จบนอกที่เพิ่งทยอยกลับมาจากต่างประเทศในช่วงนั้น และนักเรียนนักศึกษาทั้งในและต่างประเทศ นักเขียนจากวงการแพทย์ก็เช่น อาจารย์หมอสุด แสงวิเชียร และนักศึกษาแพทย์วิชัย โชควิวัฒน์ ที่เข้าร่วมวงกับ *สังคมศาสตร์ปริทัศน์* ฉบับนิสิตนักศึกษา

หน้ากระดาษของ *สังคมศาสตร์ปริทัศน์* จึงกลายเป็นพื้นที่แลกเปลี่ยนความรู้ ความคิดเห็นใหม่ๆ ทางสังคมและการเมือง จนเกิดเป็นเครือข่ายนักศึกษาและปัญญาชนที่ต้องการเสรีภาพและความถูกต้อง ซึ่งเป็นกำลังหลักส่วนหนึ่งของการเคลื่อนไหวเปลี่ยนแปลงทางการเมืองในเหตุการณ์ 14 ตุลาคม 2516 และกลายเป็นแกนความคิดสำคัญของเครือข่ายปัญญาชนที่ต้องการเสรีภาพและความถูกต้อง จนนักวิชาการบางคนถึงกับกล่าวว่า ถ้าไม่มี *สังคมศาสตร์ปริทัศน์* ก็จะไม่เกิดเหตุการณ์ 14 ตุลา (ประจักษ์ ก้องกีรติ, 2556, 15 มิถุนายน)

อาจารย์ประเวศชื่นชม *สังคมศาสตร์ปริทัศน์* มาก เพราะเป็นการเปิดโลกทางความคิดใหม่ๆ ทั้งทางสังคม การเมือง การศึกษา ศาสนา ประวัติศาสตร์ และศิลปวัฒนธรรมให้ท่านอย่างไม่เคยประสบมาก่อน การรับรู้และความคิดทางสังคมทำให้ท่านกลายเป็น “หมอแปลกๆ” ในบริบทที่ค่อนข้างอนุรักษ์นิยมของศิริราช เวลาท่านชื่นชมใคร ท่านก็มักทำตามอย่างเขา และช่วงนั้นท่านก็รับเอาลีลาวิพากษ์วิจารณ์รุนแรงแบบ *สังคมศาสตร์ปริทัศน์* มาปฏิบัติด้วย

¹¹ วารสารรายสามเดือน จัดพิมพ์โดยสมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย มีอาจารย์สุลักษณ์ ศิวรักษ์ เป็นบรรณาธิการในช่วงหกปีแรก และสุชาติ สวัสดิ์ศรี เป็นบรรณาธิการต่อจากนั้น หลังปีพ.ศ. 2515 ปรับเป็นวารสารรายเดือน และถูกรัฐบาลเผด็จการสั่งปิดหลังเหตุการณ์ 6 ตุลาคม 2519

อย่างไรก็ตาม แรงเสียดทานอย่างรุนแรงที่เกิดขึ้นระหว่างโลกภายนอกและโลกภายใน ก็ทำให้ท่านตระหนักว่า ความรู้ ความสามารถ และคุณสมบัติต่างๆ ที่มีอยู่ในตัวนั้น ไม่เพียงพอเสียแล้วที่จะรับมือสถานการณ์ตรงหน้า

“ผมอยากจะดึงภาพของผมนั้น ซึ่งไม่เหมือนกับคนที่ท่านรู้จักในระยะต่อมาหรือในปัจจุบัน คือความยึดมั่นในความดีและในหลักการคิดด้วยเหตุผลทางวิทยาศาสตร์ ทำให้ผมเข้าไปสู่ความขัดแย้งอย่างแรง ทำให้ผมมีความโกรธและความเกลียด ซึ่งเป็นอกุศลจิต ความโกรธและความเกลียดทำร้ายตัวเอง ทำให้รำคาญ หงุดหงิด ไม่มีความสุข ความรำคาญหงุดหงิดเป็นความโกรธอ่อนๆ ถ้าใครมีความรำคาญหงุดหงิดเป็นเจ้าเรือนก็จะปราศจากความสุข หรือที่โกรธรุนแรงหรือโกรธนานๆ ก็จะทำให้เสียอารมณ์และเสียเวลาเป็นอย่างยิ่ง”

(ประเวศ วะสี, 2547ค: 17)

ไม่เห็นแก่ตัว

อาจารย์ประเวศแบกความทุกข์ไปปรึกษาอาจารย์หม่อวย เกตุสิงห์ ครูที่ท่านรัก ปกติอาจารย์หม่อวยชอบออกกำลังกายเป็นชีวิตจิตใจ อาจารย์ประเวศก็ออกกำลังกายเป็นประจำทุกวัน เหมือนครู และขณะนั้นอาจารย์หม่อวยกำลังสนใจพระพุทธศาสนาและการฝึกกรรมฐานอย่างยิ่ง คณะของท่านเป็นคนกรุงเทพฯ กลุ่มแรกที่น่าแนวทางปฏิบัติธรรมแบบพระป่าสายพระอาจารย์มั่น มาเผยแพร่ให้เป็นที่รู้จักกันกว้างขวางมากขึ้นในช่วงเวลานั้น และท่านเป็นผู้ริเริ่มให้มีการบรรยายธรรมในศิริราชด้วย อาจารย์หม่อวยจ่ายยาคลายทุกข์เป็นหนังสือธรรมะเล่มหนึ่ง และชวนไปฝึกกรรมฐานที่วัดป่าบ้านตาด จังหวัดอุดรธานี กับพระอาจารย์มหาบัว ญาณสัมปันโน อาจารย์ประเวศเริ่มปฏิบัติธรรมในช่วงปี พ.ศ. 2507-2508 ท่านบันทึกไว้ว่า การรู้จักพระพุทธศาสนาที่แท้ในช่วงชีวิตนี้ กลายเป็นจุดเริ่มต้นของการเดินทางบน “เส้นทางชีวิตภายใน” ที่ทำให้ “ได้คิดและสู่เส้นทางของการเปลี่ยนแปลง” (ประเวศ วะสี, 2547ค: 18)

หนังสือธรรมะที่ได้รับมาคือหนังสือ *ทางร่มเย็น* ของพระอาจารย์มหาบัว เนื้อหาสอนเรื่องศีล สมาธิ ปัญญา ซึ่งเป็นวิธีการศึกษาและปฏิบัติธรรมตามแนวทางพระป่า พระอาจารย์มหาบัวสอนว่า ศีลคือเครื่องกำจัดกิเลสอย่างหยาบ สมาธิคือเครื่องกำจัดกิเลสอย่างกลาง และปัญญาคือเครื่องกำจัดกิเลสอย่างละเอียด ทั้งสามสิ่งเกื้อกูลส่งเสริมกันและกัน การมีศีลทำให้จิตใจสงบ เกิดสมาธิง่าย เมื่อจิตสงบก็เกิดปัญญา รู้เท่าทันความจริง คือ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา เมื่อรู้เท่าทัน กิเลสและความเห็นแก่ตัวก็ค่อยๆ ลดลง และย้อนกลับมาส่งเสริมทั้งศีลและสมาธิให้มั่นคงยิ่งขึ้น

อาจารย์ประเวศพยายามทำความเข้าใจคำสอนเรื่องศีล สมาธิ ปัญญาอย่างจริงจัง และร่วมขบวนอาจารย์หมออวยไปปฏิบัติธรรมกับพระอาจารย์มหาบัว รวมทั้งแวะเยี่ยมศิษย์พระอาจารย์มั่นรูปอื่นที่อยู่ใกล้วัดป่าบ้านตาด คือพระอาจารย์ขาว อนาลโย ที่วัดถ้ำก่องเพชร อุดรธานี และพระอาจารย์ฝั้น อาจาโร ที่วัดถ้ำขาม สกลนคร โดยปกติอาจารย์หมออวยจะขับรถไมโครบัสพาครอบครัวและคนใกล้ชิดไปปฏิบัติธรรมที่วัดป่าบ้านตาดครั้งละเจ็ดวันเป็นประจำในช่วงปิดภาคเรียนฤดูร้อน อาจารย์ประเวศร่วมไปกับคณะอาจารย์หมออวยสองครั้ง ห่างกันครั้งละ 3-4 ปี

วัดป่าบ้านตาดตั้งอยู่ห่างจากหมู่บ้านพอกควร บรรรยากาศในวัดจึงสงบสงัด รมรื่นด้วยสภาพป่า พระอาจารย์มหาบัวพยายามให้พระ เณร และผู้ปฏิบัติธรรมเป็นอยู่แบบขากลำบากและเรียบง่ายที่สุดตามวิถีพระธุดงค์ ไม่ใช่ไฟฟ้า น้ำประปา ที่พักเป็นกุฏิแบบกระท่อมชั่วคราวหลังเล็กๆ แยกกันอยู่ในแมกไม้ เน้นการถือศีลบริสุทธิ ถือนิยंत्रเคร่งครัดในการไม่ทำความเดือดร้อนให้หมู่คณะ และพูดคุยกันเท่าที่จำเป็น กิจสำคัญที่สุดของผู้ปฏิบัติคือเร่งความเพียรปฏิบัติภาวนาเพื่อความหลุดพ้น ซึ่งเป็นเป้าหมายหลักของชีวิตพระป่า

คณะผู้ปฏิบัติธรรมได้ฝึกใช้ชีวิตแบบพระป่า ถือศีลแปด เดินตามพระไปบิณฑบาตตอนเช้าตรู่ ใช้เวลาส่วนใหญ่ทั้งกลางวันและกลางคืนฝึกปฏิบัติภาวนา โดยนั่งสมาธิและเดินจงกรมสลับกัน การนั่งสมาธิเป็นการฝึกสมาธิ ตามปกติการฝึกสมาธิสายพระอาจารย์มั่นใช้คำบริกรรม “พุท โธ” แต่ที่วัดป่าบ้านตาดให้ผู้ฝึกเลือกวิธีตามจริตของตน อาจารย์ประเวศทดลองแล้วพบว่า ตนเหมาะกับการตามลมหายใจ จึงฝึกแบบอานาปานสติ ส่วนการเดินจงกรมเป็นการฝึกสติ ทำโดยการเดินธรรมดาๆ เหมือนเดินเล่น แต่ให้กำหนดรู้ทุกอริยาบถของการเดิน นอกจากนี้คณะยังได้ฟังธรรมจากพระอาจารย์มหาบัวราวครึ่งชั่วโมงทุกคืนด้วย

อาจารย์ประเวศเริ่มเรียนวิชาใหม่ที่สอนเกี่ยวกับเรื่องราวภายในจิตใจแบบที่ไม่เคยเรียนจากที่ไหนมาก่อน ความเข้าใจถึงความสำคัญของสมองต่อจิตใจจากวิชาประสาททฤษฎีวิทยาศาสตร์สมัยเป็นนักเรียนแพทย์ปี 2 ได้รับการต่อเชื่อมโยงอย่างลึกซึ้งด้วยศาสตร์ของพระพุทธศาสนาที่ทำให้ความสำคัญแก่จิตใจอย่างถึงที่สุด ก่อนหน้านี้ท่านรู้จักศาสนาพุทธแค่ท่องจำไว้กันฝรั่งถามตอนไปเมืองนอกว่า พระพุทธศาสนาคือคำสอนของพระพุทธเจ้าที่ว่าด้วยการทำความดี ไม่ทำความชั่ว และทำจิตใจให้ผ่องใส (ประเวศ ภาวสี, 2554ก: 214) ความสงบและผ่อนคลายของสิ่งแวดล้อมแบบวัดป่าช่วยให้กายและใจสงบได้เร็ว การกลับมาพิจารณาความจริงของโลกและชีวิตที่แสดงให้เห็นอยู่ตลอดเวลาในกายและจิตตนเอง ทำให้ท่านเกิดปีติสุขอย่างยิ่งในความรู้ใหม่ที่เข้าใจอย่างแจ่มกระจ่างจนเกิดความพอใจและความเพียรในการฝึกปฏิบัติธรรมอย่างต่อเนื่องหลังจากนั้น

ท่านบันทึกถึงประสบการณ์ของการเริ่มต้นปฏิบัติธรรมไว้ว่า

“เมื่อหัดทำ (อานาปานสติ) ใหม่ๆ แผล็บเดียวจิตก็ไม่รู้อยู่กับลมหายใจแล้ว หลุดไปคิด นั่นคิดนี้ บางทีรู้ลมหายใจเพียงครั้งเดียวสองครั้งก็ลืมแล้ว คือไม่รู้ลมหายใจแล้ว หลุดไปคิด โดยไม่รู้ตัว เมื่อมันหลุดไปอย่างนี้ก็อย่าไปโกรธหรือหงุดหงิด ต้องเข้าใจว่าเป็นธรรมดาที่จิตมันหลุกหลิก ไม่อยู่นิ่ง

เมื่อมันลืมไป คือตามรู้ลมหายใจไม่สำเร็จ เมื่อรู้ตัว ก็พยายามเอาจิตมาจ่ออยู่ที่ลมหายใจใหม่ ลืมอีกก็พยายามอีกๆ อย่างนี้เรื่อยไป ต้องสนุกกับมัน รู้ว่ามันลืมเหลวเป็นธรรมดา มีความขำกับมันขณะที่ตามรู้มัน เหมือนเราดูลูกลิงที่ซุกซน

การพยายามอีกๆ นี้คือวิริยะหรือความเพียร การที่จะปฏิบัติได้สำเร็จต้องการความเพียรเป็นอย่างมาก ต้องพยายามทำความเพียรให้เป็นนันทะและความสนุก ไม่ใช่ความเจ็บปวด”

(ประเวศ วะสี, 2547ค: 52-53)

“ตอนหัด (เดินจงกรม) ใหม่ๆ จิตมันคอยแว็บไปสู่ความคิด คิดโน้นคิดนี้ปรุงแต่งไปได้นานๆ ไม่กำหนดรู้อยู่กับอริยาบถของการเดิน เมื่อระลึกได้ก็เอาจิตมากำหนดรู้อยู่กับการยก ย่างเหยียบ พยายามทำความรู้ให้ติดต่อกันไปตลอดเวลา เมื่อเพียรเดินจงกรมกำหนดสติทำต่อเนื่องไปสักพัก จิตจะสงบ คือสงบจากการคิด โน้นคิดนี้ เปลี่ยนจากการคิดมาเป็นรู้อยู่กับปัจจุบัน เมื่อรู้อยู่กับปัจจุบันก็ไม่คิด เมื่อไม่คิดจิตก็สงบ เมื่อสงบก็เกิดความสุข ดังที่ท่านบอกว่า ‘ความสุขยิ่งกว่าความสงบไม่มี’

การสนใจศึกษาธรรมะเหมือนก้าวเข้าไปสู่โลกอีก โลกหนึ่ง ทำให้รู้จักบุคคลและเรื่องราวอีกมากมาย เป็นวิชาอีกวิชาหนึ่งซึ่งแตกต่างจากวิชาอื่นๆ ที่เคยเรียนมาแล้ว วิชาอื่นๆ นั้นว่าด้วยเรื่องนอกตัว ส่วนธรรมะนั้นว่าด้วยธรรมชาติของจิตใจในตัว และมีวิธีฝึกจิต การฝึกจิตทำให้มีความสุข คนเราถึงจะมีวัตถุการงานเพียบพร้อมอย่างไร บ่อยๆ ครั้งหรือเกือบทั้งหมดหาความสุขไม่ได้ และจะไม่มีทางออกใดเลยนอกจากการศึกษาธรรมะ”

(ประเวศ วะสี, 2554ก: 244 และ 254)

ความเพียร ความสนุก และความรักในการเรียนรู้ ทำให้อาจารย์ประเวศพาตนเองเข้าสู่วิถีปฏิบัติแบบพุทธได้รวดเร็วเช่นเดียวกับการเรียนวิชาทางโลกอื่นๆ ในช่วงที่ผ่านมา ต่างกันที่วิชาทางโลกเรียนเรื่องนอกตัว ส่วนวิชาทางธรรมเน้นเรียนเพื่อให้รู้ตัวเอง

ปฐมบทของการฝึกปฏิบัติธรรมช่วยเยียวยาจิตที่ถูกโทสะแผลเผา และทำให้อาจารย์ประเวศเห็นทางรอดจากกับดักของความ โกรธและเกลียดชัง แรงบันดาลใจและความศรัทธาที่เกิดขึ้นทั้งจากการอ่านหนังสือเกี่ยวกับปฏิบัติทางของพระป่าสายพระอาจารย์มั่น การได้สัมผัสใกล้ชิด

กับครูบาอาจารย์ทางสายนี้ และผลดีจากการปฏิบัติที่ประจักษ์ใจตน เป็นแรงเกื้อกูลให้ท่านเพียรปฏิบัติต่อเนื่องในชีวิตประจำวัน และพบการเปลี่ยนแปลงในตนเองทีละเล็กทีละน้อย “สำหรับผม การเปลี่ยนแปลงไม่ได้เกิดขึ้นทันทีทันใด แต่เป็นการค่อยเป็นค่อยไปเกือบไม่รู้ตัว แต่เมื่อมีนิสัยหรือฉันทะแล้ว ก็พอใจที่จะศึกษาหาความรู้ทางด้านนี้เรื่อยๆ ไป” (ประเวศ ะสี, 2547ค: 21)

อาจารย์ประเวศสนใจศึกษาพระพุทธศาสนามากขึ้น จนได้พบคำสอนของท่านอาจารย์พุทธทาส ซึ่งกลุ่มปัญญาชนหัวก้าวหน้าพากันกล่าวขวัญถึงในช่วงนั้น

“ต่อมาผมได้ศึกษาคำสอนของท่านพุทธทาส เข้าใจว่าเริ่มต้นด้วยหนังสือ ตัวกู-ของกู แล้วต่อมาก็เล่มอื่นๆ เช่น แก่นพุทธศาสตร์ คู่มือมนุษย์ ตามรอยพระอรหันต์ บูมทรัพย์จากพระโอบุส บรมธรรม อิทปิัจจตา ฯลฯ อาจจะเรียกว่าเข้าใจทะลุปรุโปร่งว่าท่านสอนอะไร ท่านอาจารย์พุทธทาสสอนในเรื่องที่เป็นปัญญาล้วนๆ แบบวิทยาศาสตร์ ไม่มีส่วนที่เป็นพิธีกรรม นิยายปรัมปรา ทำให้เข้าใจพุทธศาสนาดีขึ้น นี่ก็คงขึ้นกับพื้นฐานส่วนตัว”

(ประเวศ ะสี, 2554ก: 251)

แก่นคำสอนของท่านอาจารย์พุทธทาสอยู่ที่ “ความไม่เห็นแก่ตัว” หรือการคลายจากความยึดมั่นในตัวตน ซึ่งเป็นคำสอนที่ “มีเสน่ห์อย่างยิ่ง มีความงาม มีสร้อย ทำให้จิตสัมผัสอยู่กับธรรม ก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงในความรู้สึกนึกคิด” (ประเวศ ะสี, 2547ค: 23) สำหรับอาจารย์ประเวศ

“คำสอนของท่านพุทธทาสพุ่งตรงและแรงสู่นิพพาน ไม่ว่าจะพูดเรื่องอะไรๆ ก็พูดเพื่อไปสู่นิพพาน เสมือนถนนทุกสายมุ่งสู่นิพพาน

ท่านว่า นิพพาน แปลว่า เย็นหรือดับ ถ่านที่มันร้อนๆ มันดับและเย็นลง เขาก็ว่ามันนิพพาน ท่านแต่งเรื่อง คู่มือมนุษย์ เพื่อให้มนุษย์ใช้เป็นคู่มือไปสู่นิพพาน ท่านแต่งเรื่อง ตามรอยพระอรหันต์ พระอรหันต์เป็นผู้ดับเย็นหรือนิพพาน ท่านแต่งเรื่อง ตัวกู-ของกู ก็เพื่อให้มนุษย์คลายจากความยึดมั่นในตัวตนของกู ท่านพูดเรื่อง “ความว่าง” หมายถึงว่างจากกิเลส เมื่อว่างจากกิเลสก็นิพพาน ท่านพูดเรื่อง “สุญญตา” ก็คือความว่างเปล่าจากการมีตัวตน เมื่อไม่มีตัวตนก็นิพพาน ท่านพูดถึง “สิ่งทั้งหลายทั้งปวงไม่ควรยึดมั่นถือมั่น” (สัพเพ ชัมมา อภินิเวสายะ) เมื่อไม่ยึดมั่นก็หลุด หลุดก็คือนิพพาน

เห็นไหมครับว่า ถนนทางธรรมทุกสายมุ่งสู่นิพพานหรือการหลุดพ้นจากการยึดมั่นในตัวตน เมื่อหลุดก็เป็นอิสระ อิสระภาพในทางพระพุทธศาสนา หมายถึงสภาวะอิสระจากการยึดติดในตัวตน ซึ่งก็คือนิพพาน”

(ประเวศ ะสี, 2547ค: 24-25)

การเข้าถึงพระพุทธศาสนาที่แท้ทำให้อาจารย์ประเวศเริ่มจินตนาการถึงความรู้สึกของอิสรภาพที่เกิดจากการไปพ้นความยึดมั่นในตัวตน ชรามะและการไคร้ครวญในธรรมก่อตัวเป็นอุดมการณ์ใหม่ และเข้าไปทำงานร่วมกับอุดมการณ์เดิมซึ่งให้คุณค่ากับความสำเร็จ สติปัญญา คุณธรรม และการทำงานเพื่อบ้านเมือง การงานที่รออยู่ข้างหน้าจะเป็น โอกาสให้ท่านฝึกฝนการใช้ชีวิตที่เส้นทางภายในและภายนอกผสมกันเป็นหนึ่งเดียว

ผลโดยตรงของการปฏิบัติภาวนาที่ถูกทางช่วยให้อารมณ์ลบในใจของอาจารย์ประเวศลดน้อยถอยลง เพิ่มพูนความรู้สึกด้านบวกกับการงานและชีวิต เกิดเป็น “พลังทางจิตวิญญาณ” ที่มาสมทบกับพลังชีวิตด้านอื่นๆ และทำให้ชีวิตพุ่งไปข้างหน้าอย่างแข็งแกร่งมั่นคง

ปี พ.ศ. 2509 องค์การอนามัยโลกสนใจเชื่อมงานวิจัยชาติลัสซีเมียกับประเทศไทย รวมทั้งขยายงานเรื่องนี้ไปยังประเทศอื่นๆ ในเอเชีย (Weatherall, D., 2010) หมอเดวิด เวเธอร์อล (David Weatherall)¹² ตัวแทนองค์การอนามัยโลกครั้งนั้น เขียนถึงอาจารย์ประเวศในวัย 35 ปีไว้ว่า

“ผมพบประเวศ วะสี ครั้งแรกเมื่อปี 2509 เขาเป็นหนึ่งในกลุ่มนักวิทยาศาสตร์คลินิกรุ่นใหม่ที่มีชีวิตชีวาที่สุดในสาขาโลหิตวิทยา โรงพยาบาลศิริราช การพบกันครั้งนั้นเป็นจุดเริ่มต้นของมิตรภาพและความร่วมมือทางวิทยาศาสตร์อันยาวนานของเรา

หลังจากนั้นผมมากรุงเทพฯ อีกหลายครั้ง ประเวศจะจัดวงเสวนาโต๊ะกลมเสมอ เพื่อคุยถึงงานวิจัยของเรา และปัญหาที่เขาพบในการรักษาคนไข้ชาลัสซีเมีย ผมรู้ชัดตั้งแต่ตอนนั้นแล้วว่า เขาทุ่มเทให้ผู้ป่วยชาลัสซีเมียอย่างจริงจัง เหมือนกับที่เขาขยายความสนใจจากการแพทย์ไปสู่การสาธารณสุขอย่างจริงจังเช่นกัน”

(Weatherall, D., 2004)

ในปีพ.ศ. 2511 อาจารย์ประเวศก็เขียนตำรา *โลหิตวิทยา* หนา 900 หน้า ร่วมกับอาจารย์ หมอสุภา เพื่อเป็นตำราเรียนของนักศึกษาแพทย์ ท่านเล่าว่าเป็นการมูทำงานทั้งวันทั้งคืนทุกวันตลอดหนึ่งปีเต็ม หลังจากนั้นท่านเดินทางไปอเมริกาเป็นครั้งแรกหลังจากจบมา เพื่อนำเสนอผลงานวิชาการในการประชุมสองเวทีที่นิวยอร์ก คือ New York Academy of Sciences ซึ่งเป็นเวทีประชุมสุดยอดทางวิชาการชาลัสซีเมีย จัดทุก 5 ปีที่นิวยอร์ก และการประชุมสภาโลหิตวิทยานานาชาติ ซึ่งเวียนจัดในประเทศต่างๆ ทุก 4 ปี

หลังเสร็จการประชุมที่นิวยอร์ก อาจารย์หมอบล๊อค ครูของท่านที่มหาวิทยาลัยโคโลราโด ก็จัดโปรแกรมให้ท่านเดินทางบรรยายเรื่องชาลัสซีเมียในมหาวิทยาลัยและโรงพยาบาล

¹² ศาสตราจารย์เซอร์เดวิด เวเธอร์อล ปรมาจารย์ทางอายุรศาสตร์ มหาวิทยาลัยออกซฟอร์ด ประเทศอังกฤษ เป็นผู้แต่งหนังสือวิชาการทางการแพทย์ที่ทรงอิทธิพลที่สุดของอังกฤษคนหนึ่งในปัจจุบัน

ต่างๆ ในสหรัฐอเมริกา 13 แห่ง และแคนาดา 1 แห่ง รวมทั้งแวะเยียมนักโลหิตวิทยาที่มีชื่อเสียงของสหรัฐอเมริกาหลายคน และถือโอกาสตระเวนเยี่ยมนักเรียนทุนจากสาขาโลหิตวิทยาและนักเรียนทุนมูลนิธิอานันทมหิดลที่กำลังเรียนอยู่ที่นั่นด้วย (ประเวศ วัชรี, 2554ก: 315-327)

เจ็ดปีแรกของชีวิตครูแพทย์คนใหม่ เส้นความสำเร็จของงานทุกด้านพุ่งสูงลิ่ว พอขึ้นปีที่แปดของชีวิตการทำงานในปี พ.ศ. 2512 การเปลี่ยนแปลงหลายอย่างเกิดขึ้นในชีวิตอาจารย์ประเวศ เหมือนเป็นการเริ่มบทตอนใหม่ของชีวิตการทำงานเพื่อสังคมวงกว้าง

ปีนี้เป็นปีที่แม่เสียชีวิตด้วยโรคมะเร็งในวัยเจ็ดสิบปี แม่ตายที่บ้าน บนเตียงของแม่ อาจารย์ประเวศอยู่ข้างๆ และจับมือแม่ไว้จนสิ้นลม

ก่อนแม่เสียชีวิตไม่นาน ท่านไปขอลูกสะก๊ิดให้ลูกชายและอยู่ทันเห็นลูกชายมีครอบครัว ปีนี้เป็นปีที่อาจารย์ประเวศแต่งงานกับแพทย์หญิงจันทพงษ์ ประกอบผล แพทย์ประจำบ้านภาควิชากุมารเวชศาสตร์ คณะแพทยศาสตร์ศิริราชพยาบาล ทั้งคู่รู้จักกันครั้งแรกก่อนหน้านั้นเจ็ดปี ขณะที่หม่อจันทพงษ์เป็นนักเรียนแพทย์ปี 1 ของศิริราช เนื่องจากน้องชายของหม่อจันทพงษ์เป็นคนไข้ลึกลับเมียของอาจารย์ประเวศ

คู่สมรสเข้ารับพระราชทานน้ำสังข์จากในหลวงและพระราชินีที่วังไกลกังวล และสมเด็จพระศรีนครินทราบรมราชชนนี องค์ประธานมูลนิธิอานันทมหิดล ทรงเป็นเจ้าภาพจัดงานเลี้ยงฉลองที่โรงแรมเพชรเสถียร อาจารย์ประเวศชอบเล่าเรื่องที่อยู่ในหลวงทรงขอคู่ตัวหม่อจันทพงษ์ก่อนแต่งงานให้หลานชายฟัง และเคยกระซิบกับหลานชายในวันแต่งงานของเจ้าชายวิลเลียมและแคท มิดเดิลตัน แห่งราชวงศ์อังกฤษ ขณะที่คนไทยพากันชื่นชมกับคู่บ่าวสาวอยู่น้ำจอทีวีว่า “เจ้าสาวของปู่สวยกว่าเคทอีกนะ”

ปฏิรูประบบอาจารย์ในโรงเรียนแพทย์

ปีนี้เป็นที่ท่านได้รับรางวัล “ครูแพทย์ดีเด่น” จากทุนเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีเป็นคนแรก โดยนักศึกษาพากันโหวตเลือกท่าน จิตวิญญาณของรางวัลนี้อยู่ที่ “การอุทิศตนเพื่อความรับผิดชอบต่อ” ตามแบบอย่างเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี (หม่อมราชวงศ์เปีย มาลากุล) ครูที่สอนวิชาจรรยาแพทย์คนแรกของไทย การประกาศรางวัลยกย่อง “ความมุ่งมั่นอันแรงกล้าและทุ่มเทต่อความรับผิดชอบต่อในสาขาแพทยศาสตร์ศึกษา” ของอาจารย์ประเวศ (Ramon Magsaysay Award Foundation, 1981)

ที่สำคัญ ปีนี้เป็นปีแรกที่ท่านขยับจากการทำงานในฐานะครูแพทย์สู่การทำงานสาธารณสุขในฐานะกรรมการแพทยสมาคม อาจารย์ประเวศบันทึกถึงการเปลี่ยนแปลงนี้ว่า เกิดจาก

ความบังเอิญที่ท่านเข้าไปเกี่ยวข้องกับอยู่ในเหตุการณ์การใช้อำนาจอย่างไม่เป็นธรรมของกรรมการชุดเดิม จึงเกิดการรวมกลุ่มลงสมัครเป็นกรรมการแพทยสมาคม นำทีมผู้สมัครโดยอาจารย์หมอสุด และได้รับการเลือกตั้งยกทีม ต่อมาทีมนี้ก็พากันไปลงสมัครเป็นกรรมการแพทยสภา และได้รับเลือกตั้งอีก ทำให้อาจารย์ประเวศได้เป็นกรรมการแพทยสภาที่อายุน้อยที่สุดในยุคนั้น¹³

ปีนี้เช่นกันที่อาจารย์ประเวศเขียนบทความ “ปัญหาของศิริราช” ต่อเนื่องหลายตอนลง *สารศิริราช* ซึ่งเป็นวารสารวิชาการของคณะแพทยศาสตร์ศิริราชพยาบาล กล่าวถึงปัญหาของศิริราชโดยตรงไปตรงมาจนเป็นที่ฮือฮากันในชุมชนแพทย์ เพราะไม่เคยมีใครกล้าเขียนวิพากษ์วิจารณ์แบบเปิดเผยเช่นนี้ บทความนี้ช่วยเปิดตัวเพื่อนร่วมอุดมการณ์ซึ่งเป็นครูแพทย์ที่ต้องการปรับปรุงระบบราชการภายในโรงเรียนแพทย์ให้ดีขึ้นเช่นเดียวกัน คือหมออรรถสิทธิ์ เวชชาชีวะ จากคณะแพทยศาสตร์ โรงพยาบาลรามาธิบดี และหมอเพรา นิวัตวงศ์ จากคณะแพทยศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ทั้งคู่เติบโตมาในครอบครัวที่คุ้นเคยกับอำนาจทางการเมืองและการทหาร (ประเวศ วรรณี, 2554ก: 232-235)

ช่วงรอยต่อปี พ.ศ. 2514-2515 หมออรรถสิทธิ์ หมอเพรา และหมอประเวศ ชวนกันคิดหาทางออกของปัญหาหมักหมมในโรงเรียนแพทย์ อาจารย์ประเวศเป็นผู้ร่าง “ข้อเสนอการปฏิรูประบบอาจารย์ในโรงเรียนแพทย์ทุกมหาวิทยาลัย” ทั้งสามร่วมกันลงชื่อ และยื่นข้อเสนอการปฏิรูปผ่านรัฐมนตรีประจำสำนักนายกรัฐมนตรีเพื่อส่งต่อไปยังคณะรัฐมนตรี ระหว่างนั้นหมออรรถสิทธิ์ และหมอเพราทำการล็อบบี้ทหารและนักการเมืองเต็มกำลังผ่านทั้งความสัมพันธ์ส่วนตัวและความสัมพันธ์แบบหมอ-คนไข้

เนื้อหาหลักในข้อเสนอประกอบด้วยการวิพากษ์ระบบบริหารราชการที่ด้อยประสิทธิภาพของโรงเรียนแพทย์ ทำให้อาจารย์กลุ่มที่ทำงานบกพร่องสามารถอยู่ในระบบได้อย่างมั่นคง และได้เงินเดือนเพิ่มขึ้นเรื่อยๆ ตามขั้น ส่วนอาจารย์ที่ตั้งใจดีและต้องการทุ่มเทเวลาทั้งหมดให้กับงานหลวงก็ทำไม่ได้ เพราะรายได้ไม่เพียงพอ กลุ่มปฏิรูปเสนอทางออกให้รัฐบาลสร้างระบบเพื่อแยกบุคลากรเป็นกลุ่มเต็มเวลา-ไม่เต็มเวลาเหมือนที่ใช้ในอังกฤษและอเมริกา ผู้ที่เลือกทำงานเต็มเวลาจะได้รับเงินเดือนสูงขึ้น แต่ต้องอุทิศเวลาทำงานราชการทั้งหมด ห้ามเปิดคลินิก และต้องได้รับการประเมินผลงานทุก 3 ปีก่อนต่อสัญญา ส่วนผู้ที่เลือกทำงานแบบไม่เต็มเวลา จะได้รับเงินเดือนน้อยกว่าหรืออาจไม่ได้เลย เพราะมีรายได้มากอยู่แล้ว และได้ประโยชน์จากการมีตำแหน่งอาจารย์ในโรงเรียนแพทย์ ซึ่งเป็นที่น่าเชื่อถือของคนไข้ที่คลินิก รวมทั้งห้ามรับตำแหน่งบริหารทุกระดับในโรงเรียนแพทย์ด้วย (ประเวศ วรรณี, 2514)

¹³ อาจารย์ประเวศได้รับเลือกตั้งเป็นกรรมการแพทยสภา 2 สมัย ในช่วงปี พ.ศ. 2512-2520 หลังจากนั้นท่านไม่ได้ลงสมัครรับเลือกตั้งอีก

เจตนารมณ์ของข้อเสนอการปฏิรูปฉบับนี้อยู่ที่การปลดปล่อยคนดีมีฝีมือออกจากความบีบคั้นของระบบราชการ ป้อนกันไม่ให้คนจี้เกียจ-จี้โงงมาเป็นผู้บริหาร สร้างระบบค่าตอบแทนที่สัมพันธ์กับการทำงานจริง และสร้างกลไกการตรวจสอบประสิทธิภาพการทำงานที่โปร่งใส ซึ่งถือเป็นข้อเสนอที่ก้าวหน้ามากในยุครัฐบาลเผด็จการทหาร

เรื่องเหลือเชื่อที่เกิดขึ้นคือ คณะรัฐมนตรีของจอมพลถนอม กิตติขจร เห็นชอบข้อเสนอการปฏิรูประบบอาจารย์ในโรงเรียนแพทย์ และออกเป็นมติกรม. อย่างง่ายดาย โดยอนุญาตให้โรงเรียนแพทย์แต่ละแห่งสามารถปฏิรูปตนเองโดยแยกตัวจากระบบราชการใหญ่ที่ครอบงำได้ตามความสมัครใจ

แต่สิ่งที่เหลือเชื่อกว่านั้นอีกคือ เมื่อคณะรัฐมนตรีส่งข้อเสนอเพื่อการปฏิรูปไปยังสภาการศึกษาแห่งชาติซึ่งเป็นต้นสังกัดของมหาวิทยาลัยต่างๆ โดยไม่ได้สั่งการใดๆ สภาการศึกษาก็ส่งเรื่องต่อไปยังมหาวิทยาลัยต่างๆ ที่มีคณะแพทยศาสตร์ และมหาวิทยาลัยเหล่านั้นก็ส่งเรื่องให้คณะแพทย์ของตน โดยแทบไม่มีใครทำอะไรกับข้อเสนอนี้เลย ยกเว้น อาจารย์หม่ออริ วัลยะเสวี คณบดีผู้ก่อตั้งคณะแพทยศาสตร์โรงพยาบาลรามาธิบดี ท่านสนใจข้อเสนอนี้มาก และเริ่มชักชวนอาจารย์ของรามาธิบดีให้ช่วยกันคิดรายละเอียดเพื่อปฏิบัติตามข้อเสนอ

แม้รามาธิบดีจะเป็นโรงเรียนแพทย์หัวก้าวหน้าที่รวมอาจารย์แพทย์ที่สนใจงานเพื่อสังคมไว้มากที่สุดในยุคนั้น แต่ปรากฏว่าอาจารย์ส่วนใหญ่ต่อต้านการปฏิรูปจนกลายเป็นเรื่องราวใหญ่โตในคณะ ใครๆ ก็จับกลุ่มคุยเรื่องการปฏิรูป และพากันรวมกลุ่มทำจดหมายถึงจอมพลถนอม กิตติขจร ใ้หยุดเรื่องนี้ แต่รัฐบาลจอมพลถนอมยืนยันสนับสนุนการปฏิรูป สุดท้ายเหนือฟ้ายังมีฟ้า อาจารย์แกนนำกลุ่มคัดค้านที่เป็นเจ้านายชั้นสูงนำเรื่องไปหารือกับในวัง เรื่องจึงจบลงตรงที่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรับสั่งให้ชาวมหาวิทยาลัยรามาธิบดีเข้าเฝ้า และตรัสต่อกลุ่มที่ต้องการปฏิรูปว่า “การที่จะเปลี่ยนแปลงอะไรต้องให้คนส่วนใหญ่เห็นด้วย” (ประเวศ ภาวสี, 2554ก: 281-283)

ความพยายามในการปฏิรูปครั้งแรกจบลงตรงนั้น แต่เจตนารมณ์ของการปฏิรูป – Reform – การเปลี่ยนรูปใหม่ ที่เกิดขึ้นแล้วในใจของอาจารย์ประเวศยังคงอยู่ต่อมาอีกนานจนถึงวันนี้ สำหรับผู้เขียน อุดมการณ์ดังกล่าวไม่ใช่เพียงการปฏิรูป หากคือการปฏิวัติ – Revolution – การวิวัฒนาการใหม่ทั้งรูปและนาม ดังที่อาจารย์ประเวศเคยให้ความหมายของการปฏิวัติเอาไว้

“ปรากฏการณ์ตามธรรมชาติของสังคมอย่างหนึ่ง เรียกว่า ‘สัณห์พตปรามาส’ กล่าวคือ เมื่อสังคมดำเนินไปๆ จะสะสมความเชื่อและการปฏิบัติผิดๆ จนตึงเครียด และวิกฤติเข้าเรื่อยจนไปไม่ไหว แล้วก็จะเกิดการปฏิวัติเพื่อล้มล้างความเชื่อและการปฏิบัติผิดๆ ไปเสียทีหนึ่ง แต่เมื่อดำเนินไปๆ ก็จะสะสม ‘สัณห์พตปรามาส’ ขึ้นมาใหม่ ต้องมีการปฏิวัติอีก เช่นนี้เรื่อยไป การปฏิวัติที่กล่าวนี้ ภาษาสมัยใหม่เรียกว่า ‘เปลี่ยนกระบวนทัศน์’”

ความรุนแรงอาจไม่ใช่การปฏิวัติ
 การปฏิวัติหมายถึงการเปลี่ยนวิธีคิดและคุณค่า
 การปฏิวัติอาจเป็นเรื่องเงียบๆ โดยสังคมไม่รู้เนื้อรู้ตัวก็ได้ เรียกว่าปฏิวัติเงียบ (Quiet Revolution)”
 (ประเวศ วะสี, 2547ก: คำนำผู้เขียน)

กัลยาณมิตร

ในการทำงานแพทยสภา อาจารย์ประเวศได้รับแต่งตั้งเป็นประธานคณะกรรมการจัดทำข้อเสนอแนะและการวางแผนสาธารณสุขแห่งชาติของแพทยสภา งานสาธารณสุขนั้นมีขอบข่ายกว้างขวางกว่างานของแพทย์ในโรงพยาบาล เพราะเกี่ยวข้องทั้งการตรวจรักษา ป้องกัน และส่งเสริมสุขภาพสำหรับประชาชนทั่วประเทศ อาจารย์ประเวศบันทึกไว้ว่า ช่วงนั้นท่านยังไม่ค่อยมีความรู้ด้านสาธารณสุข จึงพยายามแสวงหากคนดีมีฝีมือจากทั้งภาคราชการวงสาธารณสุขและมหาวิทยาลัยมาร่วมกันทำงานนี้ ทำให้ท่านได้รู้จักกัลยาณมิตรของชีวิตเพิ่มขึ้นอีกหลายคน และได้ทำงานร่วมกันต่อมาอีกยาวนาน¹⁴ ที่สำคัญเช่น อาจารย์หมอเสม พริ้งพวงแก้ว ซึ่งเป็นอดีตแพทย์ประจำจังหวัดคนเดียวของเชียงรายอยู่นาน และต่อมาเป็นข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ที่ใกล้ชิดกับจอมพลป. พิบูลสงคราม และนายแพทย์ไพโรจน์ ینگสานนท์ ซึ่งขณะนั้นเป็นผู้อำนวยการกองฝึกอบรมกระทรวงสาธารณสุข

อาจารย์ประเวศบันทึกถึงบรรยากาศการทำงานในกลุ่มกัลยาณมิตรครั้งนั้นไว้ว่า

“กัลยาณมิตรในทางพระพุทธศาสนาเป็นคำสูง หมายถึงพระศาสดา พ่อแม่ ครูอาจารย์ที่ชักนำไปสู่ปัญญา กัลยาณมิตรเป็นมงคลในชีวิต ผมชอบแสวงหากคนเก่ง คนดี ไม่ว่าจะมาเป็นใครก็ตาม เพราะผมเองไม่ใช่คนฉลาด เมื่อรู้ว่าไม่ฉลาดก็ต้องเรียนรู้จากผู้อื่น ที่จริง ‘บนเส้นทางชีวิต’ นี้เต็มไปด้วยการเรียนรู้จากผู้อื่น

เราได้ใช้การประชุมของคณะกรรมการคณะนี้เป็นเวทีในการพัฒนาความคิดทางสาธารณสุขเป็นอันมาก โดยเฉพาะจากนายแพทย์ไพโรจน์ ینگสานนท์ และนายแพทย์ดำรง บุญยืน ส่วนหมอสันต์ หัตถิรัตน์ แห่งคณะแพทยศาสตร์โรงพยาบาลรามาธิบดี เป็นผู้ที่คอยดึงความคิดไปสู่ประโยชน์ประชาชนเต็มแบบที่เรียกว่า เอาประโยชน์ประชาชนเป็นตัวตั้ง เราใช้ห้องประชุมของ

¹⁴ คณะกรรมการ 9 คนในอนุกรรมการชุดนี้ได้แก่ นายแพทย์ยุทธนา สุขสมิตติ นายแพทย์รังสรรค์ มหาสันทนะ นายแพทย์ไพโรจน์ ینگสานนท์ นายแพทย์เปรม บูรี นายแพทย์อารี วัลยะเสวี นายแพทย์ประสาน ต่างใจ นายแพทย์จรัส สุวรรณเวลา นายแพทย์เทพพนม เมืองแมน และนายแพทย์ประเวศ วะสี (ประเวศ วะสี, 2554ก: 260)

คณะแพทยศาสตร์โรงพยาบาลรามาธิบดีเป็นที่ประชุม เพราะในช่วงนั้นศาสตราจารย์นายแพทย์อารี วัลยะเสวี อนุกรรมการคนหนึ่งเป็นคณบดีที่นั่น บางครั้งเราก็เชิญบางท่านมาให้ความเห็น ในแง่ต่างๆ ซึ่งมีประโยชน์หลายอย่าง

ในการนี้เราได้พบกัลยาณมิตรที่ยิ่งใหญ่ผู้หนึ่ง กล่าวคือมีผู้เสนอว่า น่าจะเชิญนายแพทย์เสม พริ้งพวงแก้ว มาให้ข้อคิดเห็นแก่คณะอนุกรรมการ นายแพทย์เสมเป็นอดีตผู้อำนวยการก่อตั้งโรงพยาบาลหญิง (ราชวิถี) ขณะนั้นได้ลาออกจากราชการไปแล้ว

ท่านอาจารย์เสมดังที่เราเรียกท่านในเวลาต่อมา ได้เตรียมเรื่องมาเสนออย่างประณีตและดียิ่ง ตลอดจนทำให้เรารู้สึกว่าท่านผู้นี้เป็นผู้ที่รักชาติบ้านเมืองเป็นอย่างยิ่ง ยิ่งรู้จักมากขึ้น ยิ่งเห็นคุณงามความดีของท่านมากขึ้น....

เรื่องความสามารถและสติปัญญาของท่านนั้นเห็นได้ชัดเจนอยู่แล้ว แต่ความใกล้ชิดทำให้เห็นคุณธรรมอันละเอียดอ่อนและลึกซึ้ง ยากที่จะหาผู้ใดเสมอเหมือน นับเป็นปฐนียบุคคลโดยแท้”

(ประเวศ วะสี, 2554ก: 239 และ 260-261)

แม้อาจารย์หมอเสมและอาจารย์ประเวศจะต่างวัยกันถึงยี่สิบปี แต่ทั้งสองได้กลายเป็นกัลยาณมิตรที่รักใคร่และสนิทสนมกันอย่างรวดเร็ว อย่างที่พิภพ ธงไชย นักพัฒนาเอกชนรุ่นใหญ่ เคยตั้งข้อสังเกตไว้ในอีกหลายสิบปีถัดมาว่า “ผมรู้จักอาจารย์เสม เพราะอาจารย์ประเวศแนะนำให้รู้จัก อาจารย์ประเวศนับถือผู้ใหญ่คนเดียวคืออาจารย์เสม อาจารย์ประเวศเป็นคนไปเชิญอาจารย์เสมมาเป็นประธานมูลนิธิเด็ก ส่วนอาจารย์เสมก็เชื่อถืออาจารย์ประเวศ อาจารย์ประเวศว่าอย่างไรก็เอาตามนั้น” (สันติสุข โสภณศิริ (เรียบเรียงและบ.ก.), 2549: 229)

อย่างไรก็ตาม อาจารย์ประเวศบันทึกไว้ด้วยว่า ความยึดมั่นถือมั่นบางอย่างของตนเองก็ทำให้เกือบพลาดโอกาสสำคัญในการรู้จักกับกัลยาณมิตรผู้ยิ่งใหญ่ท่านนี้

“ผมต้องขอสารภาพบางอย่างหนึ่ง คือก่อนหน้าที่คณะอนุกรรมการจัดทำข้อเสนอแนะการวางแผนการแพทย์และสาธารณสุขของแพทยสภาจะเชิญอาจารย์เสมมาเสนอข้อคิดเห็นดังกล่าวข้างต้น ผมไม่เคยสนใจที่จะทำความรู้จักท่านเลย

ที่เป็นอย่างนั้นเพราะผมมีโปรแกรมหรือกรอบความคิดอย่างหนึ่งอยู่ในสมอง ซึ่งไม่ทราบว่าจะเกิดขึ้นได้อย่างไร คือรังเกียจเรื่องอำนาจ ผู้มีอำนาจ และการไปเกี่ยวข้องกับผู้มีอำนาจ

จอมพล ป. พิบูลสงคราม เป็นผู้นำทางทหาร มีอำนาจมาก มีคนชอบก็มาก นายแพทย์เสม พริ้งพวงแก้ว ได้ชื่อว่าเป็นคนโปรดและใกล้ชิดของจอมพล ป. พิบูลสงคราม

เพราะฉะนั้นก็น่ากลัวว่าจะเป็นคนไม่ดี !

นี่เป็นการสรุปอย่างง่าย ซึ่งปรากฏว่าผิด ทำให้พลาดโอกาสที่จะพบกัลยาณมิตรผู้ยิ่งใหญ่เสียแต่เนิ่นๆ แต่ก็ยังดีที่ได้มารู้จักท่านในภายหลัง และได้ทำงานร่วมกันมา ดังที่ท่านมักพูดกับใครๆ ว่า ท่านกับผมเป็นคู่กรรมกันมาตั้งแต่ชาติปางก่อน !

เมื่ออายุมากขึ้น บทเรียนต่างๆ ได้สอนผมว่า กรอบความคิดหลายอย่างที่เรามีอยู่มันไม่จริงเสมอไป ถ้ายึดแน่นก็กลายเป็นความยึดมั่นถือมั่น ไม่เกิดปัญญาให้เห็นตามเป็นจริง สิ่งต่างๆ มีหลายแง่หลายมุมและมีความเป็นอนิจจัง คือเคลื่อนไหวเปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็วตามกาลเวลา สถานที่ และปัจจัยต่างๆ ทั้งภายในและภายนอก ต้องมีจิตใจเป็นกลางจึงจะเห็นปรากฏการณ์ต่างๆ ได้ตามที่เป็นจริง ถ้ามืดครึ้มก็จะไม่เห็นความจริง และต้องมีเมตตาจึงจะมีใจเป็นกลาง ถ้าขาดเมตตา ก็จะเข้าไปสู่ความโกรธ ความเกลียด ซึ่งเป็นอคติ และอคติก็จะบดบังไม่ให้เห็นความจริง”

(ประเวศ วะสี, 2554ก: 262)

คณะกรรมการจัดทำข้อเสนอแนะและการวางแผนสาธารณสุขแห่งชาติทำงานอย่างเข้มข้น โดยตั้งวงคุยกันทุกวันเสาร์เพื่อทบทวนสถานการณ์สาธารณสุขในประเทศไทยและบทเรียนจากประเทศต่างๆ และพบปัญหาที่ต้องแก้ไขเร่งด่วนคือการขาดแคลนบริการสาธารณสุข โดยเฉพาะสำหรับคนยากจนทั้งชนบทและในเมือง ซึ่งเกิดจากสาเหตุหลักสองประการ คือ หนึ่ง มีคนป่วยมากเกินไป ทั้งๆ ที่ความเจ็บป่วยร้อยละ 80-90 นั้นป้องกันได้หากประชาชนมีความรู้ และมีการส่งเสริมงานด้านป้องกันรักษา และสอง บริการทางการแพทย์ไม่พอทั้งปริมาณและคุณภาพ แพทย์ส่วนใหญ่กระจุกตัวอยู่ในกรุงเทพฯ ส่วนในท้องถิ่นก็มีโรงพยาบาลระดับอำเภออยู่บ้าง ทำให้โรงพยาบาลจังหวัดต้องรับผู้ป่วยจนล้น แย่กันทุกฝ่ายทั้งหมอ พยาบาล และคนไข้ จนมีคนเปรียบโรงพยาบาลว่ามีสภาพเหมือนโรงฆ่าสัตว์

อาจารย์ประเวศตั้งสมมติฐานว่า โรงพยาบาลอำเภอน่าจะเป็นกลไกสำคัญในการแก้ปัญหานี้ ท่านจึงส่งแบบสำรวจไปยังโรงพยาบาลอำเภอที่มีคุณภาพดีราว 20 แห่ง เพื่อดูว่าโรงพยาบาลเหล่านั้นสามารถดูแลผู้ป่วยด้วยตัวเองได้เท่าใด และต้องส่งต่อไปยังโรงพยาบาลจังหวัดเท่าใด ปรากฏว่าโรงพยาบาลอำเภอสามารถดูแลผู้ป่วยได้ถึงร้อยละ 99 ที่เดียว จึงเกิดเป็นข้อเสนอสำคัญคือ ควรใช้โรงพยาบาลอำเภอเป็นจุดยุทธศาสตร์สำคัญของโครงสร้างบริการสาธารณสุข¹⁵

ข้อเสนอสำคัญอื่นๆ ของคณะกรรมการชุดนี้คือ ควรมีหลักสูตรแพทย์แนวใหม่ที่เน้นผลิตแพทย์เวชปฏิบัติทั่วไปเพื่อออกไปทำงานในชนบท โดยเฉพาะในโรงพยาบาลอำเภอที่จะเกิดขึ้นใหม่ ซึ่งต่างจากหลักสูตรกระแสหลักที่เน้นการสร้างแพทย์ผู้เชี่ยวชาญ ในการคิดหลักสูตร

¹⁵ ขณะนั้นมีโรงพยาบาลจังหวัดครบทุกจังหวัดแล้ว โดยอาจารย์หมอเสมมีส่วนสำคัญในการผลักดันนโยบายการสร้างโรงพยาบาลให้ครบทุกจังหวัดในช่วงปี พ.ศ. 2495-2500 สมัยรัฐบาลจอมพลป. พิบูลสงคราม

นั้น มีการเชิญผู้เชี่ยวชาญทางสังคมและการศึกษามาให้คำปรึกษา เช่น พระพรหมคุณาภรณ์ (ประยูร ธมฺมปญฺโญ) ดร. โกวิท วรพิพัฒน์ และอาจารย์สุลักษณ์ ศิวรักษ์ นอกจากนี้คณะอนุกรรมการยังเสนอให้ขยายบทบาทการรักษาให้กับบุคลากรอื่นที่ไม่ใช่แพทย์ และขยายบทบาทของประชาชนในการดูแลรักษาตนเองด้วย (ประเวศ ะสี, 2554ก: 268-273)

แม้จะมีเรื่องใหม่ๆ เกี่ยวกับการทำงานเชิงสังคมเข้ามาในชีวิตช่วงนี้มากขึ้น แต่งานในรั้วมหาวิทยาลัยของอาจารย์ประเวศก็ยังก้าวหน้าอย่างสม่ำเสมอ ท่านทำวิจัยเรื่องธาลัสซีเมียและตีพิมพ์ผลงานวิชาการในวารสารระดับนานาชาติอย่างต่อเนื่อง และเมื่อแพทย์รุ่นใหม่ของสาขาโลหิตวิทยาทยอยเรียนจบจากต่างประเทศตั้งแต่วางปี พ.ศ. 2515 เป็นต้นมา หน่วยโลหิตวิทยาของศิริราชก็มีบุคลากรที่เชี่ยวชาญหลากหลายสาขาจนเป็นกลุ่มวิชาการที่เข้มแข็ง และสร้างความก้าวหน้าทางการวิจัยเป็นที่ยอมรับในระดับสากลเรื่อยมา (ประเวศ ะสี, 2535ง: 34-35)

ปี พ.ศ. 2516 อาจารย์ประเวศได้รับเชิญให้เป็นสมาชิกกลุ่มผู้เชี่ยวชาญด้านฮีโมโกลบินผิดปกติและธาลัสซีเมีย ในคณะกรรมการระหว่างประเทศด้านการกำหนดมาตรฐานเครื่องมือวินิจฉัยโรคขององค์การอนามัยโลก ทำให้องค์การอนามัยโลกเลือกสาขาโลหิตวิทยาของศิริราชเป็นศูนย์ฝึกแพทย์และนักวิทยาศาสตร์จากทั่วโลกในเวลาต่อมา (Ramon Magsaysay Award Foundation, 1981) ในปีเดียวกัน ท่านได้รับเลือกเป็นเลขานุการคนแรกของกองทุนศิริราช-ไชน่าเมดิคัลบอร์ดที่เพิ่งตั้งใหม่ในปีนั้น (ประเวศ ะสี: 2554ก, 758)

ผู้เขียนขอตัดภาพชีวิตอาจารย์ประเวศในช่วงเป็นครูแพทย์คนใหม่ลงก่อนถึงเหตุการณ์เดือนตุลาคม 2516 เนื่องจากบรรยากาศของสังคมหลังจากนั้นเกิดความตื่นตัวในการทำงานเพื่อชนบทและคนยากจนมากขึ้นอย่างไม่เคยเป็นมาก่อน โดยเฉพาะในกลุ่มปัญญาชน อาจารย์ประเวศบอกว่า ความมุ่งมั่นเปลี่ยนแปลงสังคมของนักศึกษาในช่วงนั้นเป็นแรงบันดาลใจให้ท่านอย่างมาก และสถานการณ์ของชีวิตและการทำงานหลังจากนั้นก็เอื้อให้ท่านเดินหน้าทำงานตามอุดมการณ์เพื่อสังคมได้กว้างขวางมากขึ้นอย่างชัดเจน

ชีวิต 12 ปีของการเป็นครูแพทย์คนใหม่ถือเป็นช่วงเวลาของการเรียนรู้และเปลี่ยนผ่านที่สำคัญ ความพยายามเดินทางบนเส้นทางชีวิตภายนอกให้ดี นำพาให้ท่านต้องหันกลับมาดูแลเส้นทางชีวิตภายในให้ดีไปพร้อมกัน และความสามารถในการรักษาสมดุลชีวิตทั้งภายนอกและภายในเช่นนี้ ได้กลายเป็นต้นทุนสำคัญที่สุดประการหนึ่งของการงาน “ปฏิวัติ” ที่ดำเนินต่อเนื่องไปอีกยาวนานชั่วชีวิตของท่าน

บทที่ 7

เดินทางไกล

ไปกับความเปลี่ยนแปลงของยุคสมัย

ฝันให้ใหญ่ และไปให้ถึง

เมื่อเกิดเหตุการณ์ 14 ตุลาคม 2516 ศาสตราจารย์นายแพทย์อุดม โปษะภฤชณะ คณบดีคณะแพทยศาสตร์ศิริราชพยาบาล ได้รับแต่งตั้งเป็นรัฐมนตรีว่าการกระทรวงสาธารณสุขใน “รัฐบาลพระราชทาน” (16 ตุลาคม 2516 – 21 กุมภาพันธ์ 2518) ที่มีองคมนตรี ศาสตราจารย์สัญญา ธรรมศักดิ์ เป็นนายกรัฐมนตรี อาจารย์สัญญาเป็นผู้สนใจศึกษาและปฏิบัติธรรมอย่างเคร่งครัด ท่านเคยเป็นนายกพุทธสมาคม และขณะนั้นเป็นอธิการบดีมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ ส่วนคณะรัฐมนตรีประกอบด้วยบุคคลที่มีภาพลักษณ์ดี มีความสามารถ ซื่อสัตย์สุจริต และเป็นที่เคารพนับถือของคนทั่วไป อาจารย์หม่ออุดมสนใจการทำงานเพื่อชนบทมาก และได้รับการยกย่องว่าเป็นผู้นำขบวนการเคลื่อนไหวของแพทย์ชนบท ท่านเลือกอาจารย์หม่อเสมอเพื่อนของท่านมาเป็นรัฐมนตรีช่วยว่าการ

คริมทิมจากคณะอนุกรรมการจัดทำข้อเสนอแนะและการวางแผนสาธารณสุขแห่งชาติของแพทยสภา ย้ายวงมาประชุมกันต่อที่กระทรวงสาธารณสุขทุกเช้าตรู่วันพุธ ในฐานะที่ปรึกษาแบบไม่เป็นทางการของรัฐมนตรีช่วยว่าการ ซึ่งรับหน้าที่ประธานกรรมการเขียนแผนพัฒนาการสาธารณสุขแห่งชาติ¹⁶ ฉบับที่ 4 (พ.ศ. 2520-2524) ด้วย แผนฉบับนี้เน้นการมีส่วนร่วมของประชาชน ทำให้ได้รับการยอมรับอย่างสูงว่า เป็นแผนที่ก้าวหน้าและสอดคล้องกับสถานการณ์สาธารณสุขที่เป็นจริงของประเทศ เน้นกระจายอำนาจและทรัพยากรสู่ท้องถิ่น และเปิดโอกาสให้ภาคประชาชนมีส่วนร่วมในการพัฒนาการสาธารณสุขแห่งชาติมากที่สุดเท่าที่เคยเป็นมา นอกจากนี้ยังปรากฏสิ่งสำคัญคือ จิตวิญญาณที่เน้นการมีส่วนร่วมของภาคประชาชนของแผนพัฒนาการสาธารณสุขแห่งชาติฉบับที่ 4 ได้ถ่ายทอดสู่การเขียนแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมฉบับที่ 4 และแผนฉบับต่างๆ ที่ตามมาหลังจากนั้นด้วย (สันติสุข โสภณศิริ (เรียบเรียงและบ.ก.), 2549: 149-154, 185-187; ชัยณรงค์ สังข์จ่าง, 2545)

ช่วงปีใหม่ พ.ศ. 2517 อาจารย์ประเวศเขียนบทความ “สร้างสรรค์สังคมไทยขึ้นใหม่” ลง *สังคมศาสตร์ปริทัศน์* ซึ่งเป็นบทความทางการเมืองชิ้นแรกที่ท่านใช้ชื่อจริงเขียน ขณะที่ก่อนหน้า

¹⁶ ใช้คู่กับแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติแต่ละฉบับ

นี้ต้องใช้นามปากกา เพราะรัฐบาลควบคุมการแสดงความคิดเห็นทางการเมืองอย่างเข้มงวด เนื้อหาในบทความชักชวนทุกฝ่ายให้ใช้โอกาสที่สังคมกำลังตื่นตัวเรื่องประชาธิปไตย มาร่วมมือกันทำให้ประเทศไทยเป็นดินแดนแห่งความสุข โดยเสนอแนวทางที่ครอบคลุมวิถีปฏิบัติตั้งแต่ระดับบุคคล จนถึงนโยบายและการสร้างระบบสังคมเพื่อการพัฒนาอย่างยั่งยืน คือ

ด้านค่านิยมสังคม เสนอให้ผู้คนเป็นอยู่อย่างประหยัด และให้คุณค่ากับชีวิตที่สงบ สันโดษ

การดูแลประชาชน เสนอให้ปฏิรูปที่ดินเพื่อกระจายทรัพยากรอย่างเป็นธรรม จัดการสาธารณูปโภคสำหรับคนยากจนซึ่งเป็นคนส่วนใหญ่ของประเทศอย่างทั่วถึง และสร้างระบบเพื่อสนับสนุนให้ชุมชนสามารถดูแลและพัฒนาตนเองได้

ระบบราชการ เสนอให้ปรับปรุงระบบราชการโดยให้ความสำคัญกับผลงานมากกว่า เรื่องอำนาจและเส้นสาย ขอให้ทหาร ตำรวจ และประชาชนอยู่ร่วมกันด้วยความรักและเมตตา โดยฝึกให้ประชาชนทุกคนมีหน้าที่ช่วยกันป้องกันประเทศด้วย

นโยบายต่างประเทศ เสนอให้เป็นมิตรกับประเทศเพื่อนบ้าน ไม่ส่งทหาร ไปรบนอกประเทศ และหยุดให้ต่างประเทศเข้ามาแทรกแซงกิจการภายในบ้านเมือง

การศึกษา เสนอให้ตั้งจุดมุ่งหมายของการศึกษาให้ชัดเจนว่า เป็นการศึกษาเพื่อให้ผู้เรียนรู้คุณค่าความเป็นมนุษย์ เข้าใจสังคมของตนเอง เข้าใจสังคมนานาชาติ และมีอุดมการณ์เพื่อช่วยเหลือเกื้อกูลเพื่อนมนุษย์ โดยใช้ศีล สมาธิ ปัญญา เป็นหัวใจของการศึกษา

ด้านศาสนา เสนอให้พระสงฆ์และฆราวาสช่วยกันฟื้นฟูบทบาทอันเป็นสาระที่แท้จริง ของสถาบันสงฆ์ในการแก้ปัญหาสังคม

สถาบันพระมหากษัตริย์ เสนอให้แปลงความรักยิ่งใหญ่ที่พระเจ้าอยู่หัวมีต่อประชาชน และประชาชนมีต่อพระเจ้าอยู่หัว ซึ่งหาไม่ได้ในประเทศอื่น เป็นแรงผลักดันที่จะพาสังคมไทยไปสู่สังคมอุดมการณ์ เป็นสังคมที่มีศีลสัตย์ ผู้คนเมตตาต่อกัน และสร้างระบบที่ช่วยให้คนยากจนมีชีวิตอยู่อย่างมีศักดิ์ศรี

เรื่องคอมมิวนิสต์ เสนอให้หาทางยุติการสู้รบระหว่างคนไทยด้วยกันเองอย่างสันติวิธี เปิดการเจรจากันอย่างจริงจัง และสนับสนุนชุมชนชนบทให้เลี้ยงและปกครองตนเองได้ (ประเวศ ภาวสี, 2531: 41-63)

บทความนี้ทำให้เราเห็นพิมพ์เขียวทางความคิด ที่อาจเรียกได้ว่าเป็น “จินตนาการทางสังคม” ของอาจารย์ประเวศในวัย 43 ปี ท่านฝันถึงสังคมที่ให้ความสำคัญกับศีลธรรมพื้นฐานในการอยู่ร่วมกันอย่างสันติ สังคมที่มีความรัก ความเมตตา การไม่เบียดเบียน และมีระบบที่ทำให้คน

ทั้งหมดสามารถอยู่อย่างมีความสุขร่วมกัน โดยเฉพาะสำหรับคนเล็กคนน้อยและคนยากจนซึ่งเป็นประชากรส่วนใหญ่ของประเทศ

อาจารย์ประเวศบอกเสมอว่า เราต้องฝันให้ใหญ่ และรู้วิธีการเพื่อให้ความฝันนั้นเป็นจริง จนถึงวันนี้เป็นเวลาสี่สิบปีผ่านไป จินตนาการทางสังคมบางเรื่องของท่านกลายเป็นความฝันร่วมกันของคนจำนวนหนึ่ง และสร้างแรงผลักดันเป็นพลังชีวิตให้จินตนาการหลายอย่างกลายเป็นความจริงขึ้นมา แม้จะยังไม่สมบูรณ์ แต่ผู้คนจำนวนมากก็ออกเดินทางไปตามเส้นทางนั้นแล้ว

หลังเหตุการณ์เดือนตุลาคม 2516 คณะอนุกรรมการจัดทำข้อเสนอแนะและการวางแผนสาธารณสุขแห่งชาติของแพทยสภา พยายามขับเคลื่อนหลักสูตรแพทย์เพื่อชนบทเข้าสู่ประชาคมโรงเรียนแพทย์ เรื่องนี้เป็นกรณีโด่งดังในยุคนั้น¹⁷ เพราะถูกรุมคัดค้านอย่างรุนแรงทั้งจากโรงเรียนแพทย์และแพทยสภาเอง โดยเฉพาะจากกลุ่มแพทย์ที่มีสถานะทางเศรษฐกิจและสังคมสูง เพราะเป็นช่วงเวลาที่ยังคงหวาดระแวงเรื่องคอมมิวนิสต์มาก อาจารย์แพทย์คนหนึ่งจึงใจตัดคำว่า community ในชื่อหลักสูตรออกเป็น commune และเขียนลงหนังสือพิมพ์ว่าหลักสูตรนี้จะทำ “คอมมูน” ครั้งหนึ่งคณะแพทยศาสตร์ของศิริราชได้เชิญตัวแทนหลักสูตรไปเล่ารายละเอียดของหลักสูตรให้ฟังเพื่อจะคัดค้าน (ประเวศ วะสี, 2554ก: 273) อาจารย์หม่ออูมมเล่าถึงสถานการณ์ตอนนั้นไว้ว่า

“หัวเรือใหญ่ที่ร่างหลักสูตรใหม่ในมหาวิทยาลัยไทยคือคุณหม่อประเวศเอง ซึ่งท่านไม่ได้บอกไว้เพราะท่านไม่อยากจะพูด ในการชี้แจงหลักสูตรใหม่ต่อที่ประชุมคณาจารย์ที่ศิริราชนั้น ผมส่งสารมิตรของผม ท่านอาจารย์เสม พริ้งพวงแก้ว ที่ท่านเหมือนถูกกระแทบด้วยคำเยาะเย้ยถากถาง แต่ตามคำเล่าของท่าน ผมคิดว่าท่านชนะ ชนะเพราะจิตอยู่ในอุเบกขาตลอดเวลา ไม่ยินดียินร้ายเลย คนที่มีจิตอุเบกขาได้ในมรสุมของน้ำลายคือคนชนิดไหน รู้แต่คนจำพวกเดียวที่อยู่เหนือโลก

เวลานี้เป็นอย่างไร โลกกำลังค้นคว้าหาหลักสูตรแพทยศาสตร์ศึกษา ก็เพิ่ญมากล้องจองกับหลักสูตรของ ‘โป๊ยเขียน’ เวลานี้ล่วงมาแล้ว 8 ปี ถ้าอาจารย์เหล่านั้นมีปัญญาคิดเท่าแสงของหิ่งห้อย ป่านนี้หลักสูตรของ ‘โป๊ยเขียน’ คงดำเนินไปแล้ว มีผู้จบการศึกษาแล้ว คุณหม่อประเวศอาจจะได้รับรางวัลโนเบลแทนรางวัลแมกไซไซก็ได้ ใครจะไปรู้ เห็นจะต้องให้มะริกันนำเสียก่อนแล้วไทยจะต้องตามกัน ตามกันจนท้ายมะกันเกลี้ยงเกลามากเหมือนถูกใครเลีย”

(อูมม โป๊ยชะกฤษณะ, 2537: คำนิยาม)

ข้อเสนอของคณะอนุกรรมการจัดทำข้อเสนอแนะและการวางแผนสาธารณสุขแห่งชาติที่มีการนำไปปฏิบัติเป็นรูปธรรมที่สุด (โดยกลุ่มผู้เสนอเอง) คือข้อเสนอให้ขยายบทบาท

¹⁷ หลักสูตรนี้ได้รับการเรียกขานในยุคนั้นว่า “หลักสูตรโป๊ยเขียน” ตามชื่อที่อาจารย์แพทย์ของศิริราชท่านหนึ่ง คือศาสตราจารย์ นายแพทย์ภูเก็ต วาจานนท์ ตั้งให้ เนื่องจากมีผู้ร่วมคิดหลักสูตร 8 คน

การรักษาจากแพทย์ไปสู่บุคลากรสาธารณสุขอื่นๆ และประชาชน โดยในปี พ.ศ. 2518 อาจารย์แพทย์จากหลายมหาวิทยาลัย และแพทย์จากกองฝึกอบรม กรมอนามัย รวมทั้งอาจารย์ทางเภสัชศาสตร์ และเภสัชกรประสาน ะสี น้องชายของอาจารย์ประเวศ เข้าร่วมวงกับกลุ่มครีมีทิมเพื่อเขียนหนังสือ *คู่มือการดูแลสุขภาพสำหรับประชาชน* ซึ่งถือเป็นครั้งแรกในบรรณพิภพไทยที่มีการจัดทำคู่มือเพื่อให้ชาวบ้านช่วยตัวเองและช่วยเหลือกันเองในการดูแลและรักษาร่างกายและจิตใจของคนทุกช่วงวัย

อาจารย์สุลักษณ์ ศิวรักษ์ ผู้จัดการมูลนิธิโกมลคีมทอง รับหนังสือไปพิมพ์จำหน่ายเพื่อกระจายหนังสือในวงกว้าง เนื้อหาในหนังสือกล่าวถึงความรู้พื้นฐานที่จำเป็นสำหรับการดูแลสุขภาพอย่างครบถ้วน การรักษาโรคที่พบบ่อย วิธีคุมกำเนิด สรรพคุณและวิธีการใช้สมุนไพรแก้โรคต่างๆ รวมทั้งบอกชื่อยาแผนปัจจุบันที่ใช้รักษาโรคต่างๆ เพื่อให้ผู้อ่านชื่อยากินเองได้ อาจารย์ประเวศซึ่งร่วมเขียนและเป็นบรรณาธิการหนังสือเล่มนี้เล่าว่า *คู่มือการดูแลสุขภาพสำหรับประชาชน* ถือเป็น “หน่วยกล้าตาย” ที่บุกออกไปส่งเสริมให้ชาวบ้านรักษาตนเอง ซึ่งขัดกับค่านิยมกระแสหลักช่วงนั้นที่ห้ามไม่ให้ชาวบ้านรักษาตัวเอง เป็นอะไรต้องไปหาหมอเท่านั้น (ประเวศ ะสี และคณะ, 2543ก: คำนำ)

ปีถัดมา มูลนิธิโกมลคีมทองทำโครงการถวายความรู้เรื่องสาธารณสุขแด่พระสงฆ์จากทั่วประเทศหลายรุ่นที่วัดทองนพคุณ กรุงเทพฯ อาจารย์ประเวศเป็นผู้ออกแบบและอำนวยการ “หลักสูตรหมอพระ” นี้ หลักสูตรยาว 3 สัปดาห์ ให้ความรู้สำคัญ 8 เรื่อง คือ อาหารและโภชนาการ น้ำสะอาดและการกำจัดสิ่งปฏิกูล การสร้างภูมิคุ้มกันโรค สุขภาพแม่และเด็ก การควบคุมโรคเฉพะถิ่น การรักษาโรคและอาการบาดเจ็บที่พบบ่อย การจัดเตรียมยาสำคัญไว้ในวัด และสุขศึกษา

หัวใจของหลักสูตรหมอพระอยู่ที่การสนับสนุนให้ชุมชนพึ่งตนเองได้มากขึ้น โดยอาศัยพระและวัดช่วยดูแลสุขภาพให้ชาวบ้านเพิ่มเติมจากกลไกอื่นๆ ที่ยังขาดแคลน ทั้งกลไกรัฐคือแพทย์ พยาบาล ผดุงครรภ์ และเจ้าหน้าที่อนามัย หรือกลไกชาวบ้าน อย่างหมอแผนโบราณ หมอผี หมอตำแย รวมทั้งหมอเถื่อนที่ลอบกลวงชาวบ้าน นับเป็นความพยายามเชื่อมโยงภูมิปัญญาพื้นบ้านเข้ากับความรู้ทางการแพทย์สมัยใหม่ และที่สำคัญคือ เพื่อฟื้นความเชื่อมโยงระหว่างบ้านและวัด หรือโลกและธรรมเข้าหากันอีกครั้งในรูปแบบที่แตกต่างไปจากเดิม

อาจารย์ประเวศเล่าถึงหลักสูตรนี้ว่า เป็นการเรียนรู้ร่วมกันที่มีชีวิตชีวา มาก และ “เป็นการศึกษาที่แท้จริง” เพราะพระมีคำถามมากมายจากปัญหาจริงๆ ที่เจอในหมู่บ้าน และแต่ละรูปก็ได้มาเรียนรู้จากประสบการณ์ของกันและกันเป็นอย่างมาก ต่อมาเมื่อเกิดมูลนิธิหมอชาวบ้านขึ้นใน

ปี พ.ศ. 2524 หมอชาวบ้านที่รับงานอบรมพระสงฆ์ไปทำต่อร่วมกับวัดสามพระยา¹⁸ โดยฝึกอบรมพระจากต่างจังหวัดเดือนละ 50 รูป ใช้เวลา 1 สัปดาห์ และขยายงานสู่การอบรมผู้นำชาวบ้านและตำรวจตระเวนชายแดนด้วย นักวิจัยจากมหาวิทยาลัยเคมบริดจ์ที่เข้ามาเก็บข้อมูลเพื่อประเมินผลหลักสูตร เรียกหลักสูตรนี้ว่า เป็นการสร้าง “หมอหัวโล้น” (bare-headed doctors) ล้อกับคำว่า “หมอตีนเปล่า” (barefoot doctors) หรืออาสาสมัครสาธารณสุขของพรรคคอมมิวนิสต์จีน ซึ่งเป็นกำลังสำคัญในการช่วยเหลือชาวบ้านตามหมู่บ้านทุรกันดารในยุคนั้น (Ramon Magsaysay Award Foundation, 1981 และ Gosling, D, 1987)

ความพยายามขยายงานการแพทย์และสาธารณสุขสู่ไปชุมชนชนบทที่ถูกต่อต้านอย่างหนักในช่วงแรก ได้รับการยอมรับมากขึ้นหลังปี พ.ศ. 2521 ซึ่งเป็นปีที่องค์การอนามัยโลกประกาศนโยบาย “Health for All by the Year 2000” หรือสุขภาพดีถ้วนหน้าภายในปี พ.ศ. 2543 โดยเน้นความสำคัญของการสาธารณสุขมูลฐาน และการให้ประชาชนมีความรู้เพื่อป้องกันและรักษาตนเอง หลังจากนั้นอีกหลายปีก็เกิดหลักสูตรแพทยศาสตร์ชุมชนขึ้นหลายสิบแห่งทั่วโลกด้วยการสนับสนุนขององค์การอนามัยโลก (ประเวศ วะสี, 2554ก: 273, 290)

อาจารย์ประเวศทำงานสาธารณสุขเพื่อชนบทเพิ่มขึ้นมากนับจากพ.ศ. 2516 เป็นต้นมา และเป็นอาจารย์ที่นักศึกษาในฟากหัวก้าวหน้าเวเวียนมาพูดคุยปรึกษาหารือเป็นประจำ หลายคนเพิ่งเล็งว่านักศึกษาเหล่านั้นฝึกไฟลัทธิคอมมิวนิสต์ อาจารย์ประเวศเองก็ถูกสงสัยด้วย จนปลายปี พ.ศ. 2518 พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงออกปากถามอาจารย์หม่อมหลวงเกษตร สนิทวงศ์ว่า อาจารย์ประเวศเป็นคอมมิวนิสต์หรือเปล่า ท่านบันทึกเหตุการณ์ช่วงนั้นไว้ว่า

“อาจารย์ ม.ล. เกษตร เป็นคนเกลียดคอมมิวนิสต์มาก และมีนิสัยค่อนข้างจะดี ๆ อยู่สักหน่อย อาจารย์ ม.ล. เกษตร กราบบังคมทูลพระเจ้าอยู่หัวว่า ‘ถ้าหมอประเวศเป็นคอมมิวนิสต์ ข้าพระพุทธเจ้าก็เป็นด้วยพระพุทธเจ้าข้า’ เป็นวาทะอมตะสำหรับผม

หลังจากนั้นอาจารย์ ม.ล. เกษตร ได้เข้าไปพบพลเอกสหายหยุด เกิดผล ที่สวนรื่นฯ เพื่อให้ตรวจเช็คประวัติผม พลเอกสหายหยุดให้ลูกน้องเช็คประวัติผม และออกไปรับรองว่าผมไม่ได้เป็นคอมมิวนิสต์ แต่เป็นนักปฏิรูปพื้นฐานของมนุษยธรรม ก็ดูน่าเข้าใจในยุคสมัยเช่นนั้นต้องมีการออกไปรับรองเช่นนี้”

(ประเวศ วะสี, 2554ก: 304)

¹⁸ เจ้าอาวาสยุคนั้นคือสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ฟื้น ชุตินฺธโร) พระเถระชั้นผู้ใหญ่ของมหาเถรสมาคม ซึ่งเป็นแกนหลักรูปสำคัญในกลุ่มพระสงฆ์หัวก้าวหน้าของยุคนั้น ท่านให้ความสำคัญอย่างยิ่งกับการศึกษาและการร่วมพัฒนาชนบทของพระสงฆ์

อาจารย์ประเวศนำต้นฉบับเอกสารรับรองของกองอำนวยการรักษาความมั่นคงภายใน มาลงไว้ใน *บนเส้นทางชีวิตด้วย* เอกสารฉบับนั้นระบุว่า อาจารย์ประเวศชอบทำงานเป็นหมู่คณะมา ตั้งแต่เป็นนักเรียนแพทย์จนกระทั่งเป็นอาจารย์แพทย์ เน้นการทำงานร่วมกันแบบรับฟังและถ้อยคิด ของเสียงข้างมากเป็นหลัก ทำให้เข้ากับนักศึกษารุ่นใหม่ได้ดี และอาจเป็นเหตุให้ท่านถูกเพ่งเล็งจาก แพทย์รุ่นเก่าและกลุ่มจารีตนิยม ในส่วนแนวคิดการทำงานทางสังคม ท่านมีแนวคิดที่ สิ่งทั้งหลาย ย่อมเปลี่ยนแปลง และใช้ลักษณะการทำงานแบบประสานประโยชน์ โดยไม่เน้นเรื่องการ เปลี่ยนแปลงชนชั้น ซึ่งเป็นแนวทางหลักของคอมมิวนิสต์

เอกสารระบุว่า อาจารย์ประเวศมีความขัดแย้งทางความคิดต่อระบบบริหารภายใน วงการแพทย์ เพราะเห็นว่ามีการเล่นพรรคเล่นพวก และแพทย์ส่วนใหญ่มุ่งประโยชน์ส่วนตน มากกว่าส่วนรวม จึงมีการคัดค้านในลักษณะที่ขัดผลประโยชน์ของแพทย์ส่วนใหญ่ อย่างไรก็ตาม การคัดค้านดังกล่าวแสดงถึงความขัดแย้งทางความคิดระหว่างแพทย์ที่มีความคิดก้าวหน้า (อาจารย์ ประเวศ) กับแพทย์ที่ไม่ยอมรับการเปลี่ยนแปลงตามสภาพสังคม และพบว่าอาจารย์ประเวศสามารถ ตอบโต้ต่อข้อกล่าวหาแบบเป็นฝ่ายกระทำมากกว่าถูกกระทำ และมีทางออกในทางประสาน ประโยชน์ได้อยู่ เอกสารเสนอด้วยว่า ควรสนับสนุนแนวความคิดในกาสร้างบุคลากรสาธารณสุขใน ชนบทเพื่อชนบทของอาจารย์ประเวศต่อไป เพราะขณะนั้นคอมมิวนิสต์ก็ทำงานมวลชนผ่านการ ให้บริการทางการแพทย์ในพื้นที่ทุรกันดารเป็นหลักเช่นกัน (ประเวศ ภาวสี, 2554ก: 304-306)

สุทธิ ปัญญา เมตตา ชั้นดี

ในช่วงเวลานั้น อาจารย์ประเวศได้ศึกษาและปฏิบัติธรรมต่อเนื่องมาราวสิบปีแล้ว พลัง ความเข้าใจธรรมส่งผลให้ท่านมุ่งมั่นทำงานได้อย่างต่อเนื่องและมั่นคง ท่านได้หลักปฏิบัติที่สำคัญสี่ ข้อจากท่านอาจารย์พุทธทาสในช่วงนี้ด้วย คือ สุทธิ ปัญญา เมตตา ชั้นดี ทั้งสี่ข้อเป็นหลักใจที่ท่าน ยึดถือมาตลอดหลังจากนั้น และคอยเอ่ยเตือนลูกหลานเสมอในยามที่เราารู้สึกหวั่นไหวเมื่อเผชิญ สถานการณ์ยากลำบาก ท่านบันทึกถึงเหตุการณ์นั้นแบบแฝงอารมณ์ขันเช่นเคย

“ระหว่างที่อาจารย์สัญญาเป็นนายกรัฐมนตรีนั้น ได้มีการรับท่านอาจารย์พุทธทาสมา ตรวจรักษาที่โรงพยาบาลศิริราช เท่าที่ผมจำได้ ท่านอาจารย์พุทธทาสไม่ได้อยากมา แต่เข้าใจว่า นายกรัฐมนตรีจะให้เฮลิคอปเตอร์ไปรับ นายกรัฐมนตรีได้มาเยี่ยมอาการท่านอาจารย์พุทธทาส ผมก็ อยู่ด้วย

‘ท่านอาจารย์ออร์บ’ อาจารย์สัญญากล่าว ‘ก่อนกระผมเป็นนายกรัฐมนตรี อะไรเป็น ความดีกระผมก็พยายามกระทำอยู่’

‘แต่ตอนผมเป็นนายกรัฐมนตรีนี่ เขาว่าผมไม่มีความดีอะไรสักอย่างเดียว’
 ‘รวมทั้งว่าผมเป็นมะเขือเผาด้วย!’ ... นี่ผมว่าเอาเอง เพราะตอนนั้นหนังสือพิมพ์ชอบลง
 เรื่องมะเขือเผาบ้าง เล่านั้งเคียว ... บ้าง
 ท่านอาจารย์พุทธทาสให้ธรรมะนายกรัฐมนตรีมา 4 ข้อ คือ
สุทธิ ปัญญา เมตตา ขันติ
 ท่านอาจารย์พุทธทาสท่านพูดซ้ำๆ หัวเราะหึๆ เบาๆ สุทธิ ปัญญา เมตตา ขันติๆๆ
 กล่าวคือ
 สุทธิ ทำอะไรต้องมีความบริสุทธิ์หรือความถูกต้อง
 ปัญญา ต้องใช้ปัญญา
 เมตตา บางทีสุทธิก็ใช้แล้ว ปัญญาที่ใช้แล้ว ก็ยังไม่พอ ต้องใช้เมตตาด้วย
 ขันติ บางทีใช้ทั้ง 3 ข้อข้างต้นแล้วก็ยังแก้ปัญหาก็ไม่ได้อีก ต้องใช้ความหนักแน่นอดทน
 ด้วย
 จะเห็นว่าธรรมะนี้เป็นชุด ต้องใช้ให้ครบ ไม่ใช่ใช้เดี่ยวๆ ข้อใดข้อเดียว ยิ่งพิจารณาไป
 ยิ่งเห็นว่าธรรมะทั้ง 4 ข้อนี้จำเป็นมากสำหรับการทำงานต่างๆ
 (ประเวศ วะสี, 2554ก: 302-303)

ท่านอาจารย์พุทธทาสได้รับการเคารพนับถืออย่างกว้างขวางในกลุ่มปัญญาชนเดือน
 ตุลาคมที่เป็นชาวพุทธหัวก้าวหน้า คำสอนของท่านและพระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต) ที่ว่า ปัจเจก
 บุคคลมีอิสรภาพเต็มที่ในการพัฒนาชีวิตที่เป็นอยู่ในปัจจุบัน และหน้าที่สำคัญประการหนึ่งของชาว
 พุทธคือการช่วยกันสร้างสังคมที่เป็นธรรมและเท่าเทียมมากขึ้น ได้รับการชูขึ้นเพื่อท่านกระแส
 อุดมการณ์พระพุทธศาสนาของฝ่ายอนุรักษนิยมที่เน้นความเชื่อเรื่องบุญบารมีที่สะสมมาข้ามภพชาติ
 อาจารย์สุลักษณ์ ศิวรักษ์ซึ่งเป็นลูกศิษย์คนสำคัญของอาจารย์พุทธทาส ท่านมีหลักเข้มแข็งเรื่องชีวิตที่
 เรียบง่ายและการสร้างสังคมที่เป็นธรรมตามวิถีพุทธ และพยายามชี้นำสังคมให้ต่อต้านอิทธิพล
 ตะวันตกโดยเฉพาะสหรัฐอเมริกา ที่เน้นแสวงหาความมั่งคั่งทางวัตถุไม่สิ้นสุด และเป็นสาเหตุของ
 การบ่อนทำลายรากฐานวัฒนธรรมไทย (ผาสุก พงษ์ไพจิตร และคริส เบเคอร์, 2546: 467, 472)

ปรากฏการณ์ทุนนิยมที่เริ่มรุนแรงขึ้นในสังคมไทยยุคเดือนตุลา เป็นไปตามเจตนาของ
 สหรัฐอเมริกาซึ่งเป็นผู้นำโลกด้านทุนนิยม หลังสงครามโลกครั้งที่ 2 เป็นต้นมา สหรัฐอเมริกา
 ประกาศนโยบายต่างประเทศในการช่วยเหลือเพื่อพัฒนาประเทศต่างๆ เพื่อ “สร้างตลาดสินค้าของ
 สหรัฐอเมริกา ด้วยการลดความยากจนในประเทศกำลังพัฒนา” และ “กำจัดภัยคุกคามของแนวคิด

คอมมิวนิสต์ โดยช่วยให้ประเทศต่างๆ เจริญขึ้นตามแนวทางทุนนิยม” (U.S. Agency for International Development, 2013)

อาจารย์ประเวศเป็นลูกศิษย์สำคัญของท่านพุทธทาส และชอบอ่านผลงานของพระพรหมคุณาภรณ์ ท่านผสมผสานวิถีแห่งปัญญาแบบอาจารย์พุทธทาส เข้ากับวิถีปฏิบัติแบบพระป่าที่ได้ฝึกมาจากพระอาจารย์มหาบัว รวมทั้งฝึกฝนและหาความรู้เพิ่มเติมอย่างต่อเนื่องด้วยตนเอง ท่านพูดเสมอว่า การศึกษาพระพุทธศาสนานั้นต้องทำให้ครบทั้ง 3 ส่วนคือ ปรียัติ (ทฤษฎี) ปฏิบัติ (การลงมือทำ) และปฏิเวธ (การได้รับผลดีจากการกระทำ)

ปี พ.ศ. 2519 อาจารย์ประเวศในวัย 45 ปี ได้รับตำแหน่งศาสตราจารย์ของภาควิชาอายุรศาสตร์ คณะแพทยศาสตร์และศิริราชพยาบาล มหาวิทยาลัยมหิดล และเป็นปีที่ท่านเริ่มเข้าสู่เส้นทางของงานสาธารณสุขอย่างจริงจัง โดยลดการทำงานวิจัยในห้องทดลองลงเรื่อยๆ เป็นลำดับทำนองเดียวกับชื่อบทความ “From Looking at Cells to Looking at System” (Weatherall, D., 2004) ที่ศาสตราจารย์เดวิด เวเธอรอล เขียนถึงท่าน ต้นทุนการเดินทางของชีวิตนับจากนี้ไม่ได้เกิดจากศรัทธาทางการศึกษาเพียงเท่านั้น แต่ได้จากการเรียนรู้และลองผิดลองถูกในการทำงานแบบกัดไม่ปล่อย และประสบการณ์ความล้มเหลวที่ผ่านมา เช่น ความพยายามปฏิรูปโรงเรียนแพทย์และสร้างหลักสูตรแพทยศาสตร์ชุมชน ก็ช่วยให้ท่านเข้าใจเรื่องสำคัญมากหลายเรื่อง

ความเข้าใจหนึ่งคือ แม้สิ่งที่เราตั้งใจทำจะเป็นเรื่องดีและถูกต้องอย่างชัดเจน แต่คนส่วนใหญ่อาจไม่เอาด้วยเพราะยังยึดติดกับความคุ้นชินเดิม ต้องอาศัยการเปลี่ยนแปลงเชิงวัฒนธรรม ซึ่งเป็นเรื่องใหญ่และใช้เวลามาก ดังนั้นงานที่ทำไม่สำเร็จตอนนี้ ก็ไม่ได้แปลว่าล้มเหลว เพราะความคิดเรื่องนั้นจะยังคงอยู่ในสังคม และอาจก่อตัวเป็นกระแสเกิดขึ้นมาเองอีกครั้ง โดยธรรมชาติในภายหลัง จากประสบการณ์ของท่าน การจะทำเรื่องใหม่ๆ ให้สำเร็จต้องใช้เวลาราวสิบปี

ความเข้าใจหนึ่งคือ การสาธารณสุขนั้นเป็นเรื่องการเมืองด้วย เพราะการเมืองหมายถึงกิจการที่เกี่ยวกับความเป็นอยู่ของส่วนรวมและการบริหารชุมชนหรือประเทศ ดังนั้นประชาชนและชุมชนจึงควรสนใจการเมืองและมีส่วนร่วมในการแก้ไขปัญหาต่างๆ ของบ้านเมือง

ความเข้าใจหนึ่งคือ วัฒนธรรมไทยส่วนใหญ่นั้นเน้นความสัมพันธ์กันด้วยอำนาจและบารมี ขณะที่การจะทำอะไรให้สำเร็จและถูกต้องนั้นต้องอาศัยความรู้ที่เป็นจริง ดังนั้นสิ่งสำคัญที่จะมาคานอำนาจและบารมีเพื่อปรับทิศทางของสังคมไปสู่ความสำเร็จและความถูกต้อง คือการกระจายอำนาจ ความเสมอภาค และการใช้กลไกการทำงานหลายส่วนประกอบกัน ทั้งการเมือง ราชการ เอกชนหรือมูลนิธิ และประชาชน

และความเข้าใจอีกประการหนึ่งที่สำคัญที่สุดคือ การมีกลุ่มกัลยาณมิตรร่วมอุดมการณ์ ที่มีเวลาร่วมกันคิดร่วมกันทำอย่างสม่ำเสมอ ดังที่ท่านบอกผู้เขียนบ่อยๆ ว่า “ให้ทำงานกับกลุ่มเพื่อน ที่ชอบพอกันสักห้าคน แล้วจะมีความสุขมาก ทำอะไรก็สำเร็จง่าย”

อาจารย์ประเวศใช้ความเข้าใจที่สำคัญเหล่านี้สำหรับการทำงาน “ปฏิบัติ” ในช่วงต่อไป และเป็นความเข้าใจที่อยู่กับไปท่านยาวนานชั่วชีวิต และกลุ่มกัลยาณมิตรร่วมอุดมการณ์ของท่าน ในช่วงนี้ ก็ได้กลายเป็นคลื่นลูกสำคัญของวงการแพทย์และสาธารณสุขนับจากยุคหลัง 14 ตุลาคม 2516 เป็นต้นมา (สงวน นิตยารัมภ์พงศ์ (บ.ก.), 2546: 105)

หลังเหตุการณ์เดือนตุลา 2519 รัฐบาลทหารกลับมามีอำนาจอีกครั้ง และมีนโยบายปราบปรามฝ่ายซ้ายอย่างรุนแรง นักศึกษาและนักเคลื่อนไหวเพื่อสังคมจำนวนหนึ่งหลบหนีเข้าป่า ยุคมีดทางปัญญาและการทำงานพัฒนาสังคมหวนกลับมาอีกครั้ง *สังคมศาสตร์ปริทัศน์* ถูกปิด สำนักพิมพ์ที่พิมพ์หนังสือของปัญญาชนหัวก้าวหน้าถูกค้นและยึดหนังสือไปจำนวนมาก รวมทั้ง *รักเมืองไทย เล่ม 1 ภาคการสาธารณสุขเพื่อมวลชน* (ประเวศ วะสี, 2519ข) ที่ตีพิมพ์กับโครงการตำรา สังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์ สถาบันสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย

รักเมืองไทย เล่ม 1 ภาคการสาธารณสุขเพื่อมวลชน เป็นการประมวลความรู้ที่ได้จากการจัดทำข้อเสนอแนะและการวางแผนสาธารณสุขแห่งชาติของแพทยสภาเป็นหลัก เนื้อหาในหนังสือแสดงถึงปัญหาและความไม่ยุติธรรมของระบบสาธารณสุขไทย สาเหตุ รวมทั้งข้อเสนอแนะในการปฏิรูปลังคมแบบรอบด้าน ทั้งการเมืองการปกครอง เศรษฐกิจ การศึกษา การสาธารณสุข การต่างประเทศ และระบบป้องกันประเทศ โดยมีเป้าหมายเพื่อลดอำนาจครอบงำแบบรวมศูนย์จากส่วนกลาง กระจายอำนาจสู่ชนบท ปลุกให้ประชาชนสนใจการเมืองและร่วมแก้ไขปัญหาของตนเอง และเน้นให้สังคมไทยพึ่งพาตัวเองได้ ซึ่งเป็นการแก้ไขปัญหาเชิงระบบอย่างเป็นองค์รวม และกว้างขวางกว่าการแก้ไขเฉพาะปัญหาสาธารณสุข

แม้รัฐบาลจะปราบปรามผู้เห็นต่างอย่างหนักหน่วง แต่กลุ่มหัวก้าวหน้าที่สนับสนุนประชาธิปไตยก็พยายามหาช่องทางทำงานอย่างต่อเนื่อง อาจารย์ประเวศเริ่มแสดงความคิดเห็นต่อสาธารณะถึงคุณค่าของพุทธธรรมต่อการพัฒนาสังคมในปีเดียวกันนั้น หนังสือ *พระสงฆ์และพุทธศาสนิกชนจะกู้ชาติได้อย่างไร* (ประเวศ วะสี, 2519ก) และ *สาธารณสุขกับพุทธธรรม* (ประเวศ วะสี, 2519ค) กล่าวถึงศรัทธาหนักแน่นในปัญญาตรัสรู้ของพระพุทธเจ้า และเจตจำนงที่เด่นชัดของพระพุทธศาสนาในการพัฒนาทั้งคนและสังคมไปพร้อมกัน

“สิ่งมหัศจรรย์ที่สุดที่ปรากฏขึ้นบนพื้นพิภพหรือในจักรวาล คือการตรัสรู้ของพระพุทธเจ้า เพราะการที่มนุษย์จะค้นพบวิทยาศาสตร์หรือเทคโนโลยีอะไรก็แล้วแต่ เป็นเรื่องที่จะเกิดขึ้นตามลำดับโดยธรรมชาติ ไม่อศจรรย์อะไร แต่การที่มนุษย์คนหนึ่ง ซึ่งเกิดมาก็เป็นทาสของ

กิเลสโดยธรรมชาติ สามารถที่จะพัฒนาตนเองจนหลุดพ้นจากอำนาจของกิเลสโดยสิ้นเชิง มีเสรีที่จะประกอบกุศลกรรมต่างๆ อย่างเต็มที่ ต้องนับเป็นปรากฏการณ์ที่มหัศจรรย์ที่สุด

ในพุทธธรรม จะเห็นความละเอียดลุ่มลึก ทั้งในส่วนที่เป็นความเข้าใจในตัวสภาวะของธรรมชาติ และในส่วนที่เป็นมรรควิธีปฏิบัติต่อธรรมชาติ และเห็นเจตจำนงอย่างเด่นชัดที่จะพัฒนามนุษย์ไปสู่คุณธรรมที่สูงขึ้น”

(ประเวศ ภาวดี, 2519ก: 13)

“พุทธธรรมเป็นหลักธรรมที่ว่าด้วยสภาวะของธรรมชาติ และมรรควิธีในการปฏิบัติตนในการเข้าเกี่ยวข้องกับธรรมชาติ เพื่อให้กายใจและสิ่งแวดล้อมมีความสัมพันธ์สอดคล้องกันอย่างพอดี เพื่อลดปัญหาในชีวิตและสังคม

พุทธศาสนามุ่งที่การจัดทุกข์ของสาธารณะ ฉะนั้นพุทธธรรมจึงเป็นการสาธารณสุขยิ่งกว่าการสาธารณสุขที่หมายเฉพาะการแพทย์และอนามัย”

(ประเวศ ภาวดี, 2519ค: 103)

อาจารย์ประเวศตั้งคำถามสำคัญว่า ขณะที่เมืองไทยเป็นเมืองพุทธ และพุทธธรรมเป็นสิ่งวิเศษ แต่ทำไมสังคมไทยกลับแย่งลงทุกที ทั้งสภาพความเจ็บป่วย ยาจน อาชญากรรม เพศพาณิชย์ ปัญหาสิ่งแวดล้อม คอร์รัปชัน และความโกรธแค้นชิงชังระหว่างกันของผู้คน ซึ่งเป็นอาการแสดงออกถึง “ความไม่เป็นธรรม” อย่างยิ่งของสังคม ท่านเน้นว่า พระพุทธศาสนาเกิดขึ้นมาเพื่อแก้ปัญหาชีวิตของสังคม และเน้นความสำคัญของโลกทัศน์แบบพุทธ คือการมองสิ่งต่างๆ ให้ลึกลงไปกว่าปรากฏการณ์พื้นผิว จนมองเห็น “อิทัปปัจจยตา” หรือเหตุปัจจัยที่สืบเนื่องต่อกันมาเป็นสาย จนทำให้เกิดสิ่งหนึ่งๆ ขึ้น เมื่อเห็นต้นเหตุชัด ก็จะเห็นทางแก้ปัญหาทะลุปรุโปร่งขึ้น

การมองสิ่งต่างๆ จนเห็นถึงความเป็นอิทัปปัจจยตาของสิ่งนั้น จำเป็นต้องอาศัยการเจริญสติมากทีเดียว อาจารย์ประเวศให้ความสำคัญกับการฝึกเจริญสติในชีวิตประจำวันมาก ท่านเองฝึกปฏิบัติ “อินทริยสังวร” เป็นปกติอยู่เสมอ คือการสำรวมอินทริย์ทั้ง 6 คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ไม่ให้สอดส่ายเที่ยวหาหรือยินดียินร้ายกับสิ่งภายนอกที่เข้ามากระทบอินทริย์ทั้ง 6 คือ รูป เสียง กลิ่น รส สิ่งสัมผัสกาย และสิ่งที่สัมผัสใจ บวกกับการเจริญสติตามแนวทางสติปัฏฐาน 4 คือตามรู้ร่างกาย (กาย) ความรู้สึก (เวทนา) ความคิด (จิต) และลักษณะธรรมชาติต่างๆ ที่ปรากฏขึ้น (ธรรม) ตามโอกาสและกิจกรรมต่างๆ ที่ทำตลอดวัน ทั้งระหว่างการทำงาน ออกกำลังกาย พักผ่อน หรือช่วงที่ตั้งใจสวดมนต์และทำสมาธิโดยตรงขณะนั่งรถหรือก่อนนอน

ท่านเคยบอกว่า การใช้ชีวิตก็คือการภาวนา เรื่องนี้ในครอบครัวเรารู้กันดี บางครั้งหลานชายก็แหวงปู่โดยพูดคำว่า “อินทรียสังวร” ขึ้นมาก็เป็นอันเข้าใจกัน นอกจากนี้ท่านยังใช้วิธีคิดแบบอิตัลปิยจยตาเป็นนิจ คือเมื่อรับรู้อะไร แทนที่จะติดอยู่ในอารมณ์ไม่ว่าบวกหรือลบ ก็พยายามมองให้เห็นสาเหตุที่เชื่อมโยงกันมาเป็นสายจนทำให้เกิดปรากฏการณ์นั้น ท่านเรียกตัวเองจำๆ ว่าเป็น “หมอเซอร์ลือกโฮล์ม” แต่ลูกสาวชอบแหวงพ่อว่าเป็น “หมอปาปาร์ตซี่” มากกว่า

การวิเคราะห์ปัญหาสังคมตามหลักอิตัลปิยจยตา ทำให้อาจารย์ประเวศเห็นต้นเหตุของปัญหาทั้งจากเหตุภายใน คือการที่มนุษย์ยึดมั่นในความสุขของตนเอง และเหตุภายนอก คือสภาพสังคมที่ทำให้คุณค่ากับการแสวงหาความสุขทางวัตถุอย่างรุนแรงทุกทิศทาง จนกลายเป็น โครงสร้างวัฒนธรรมที่กักขังผู้คนเอาไว้จนคืบไม่หลุด ทางแก้จึงต้องทำทั้งสองทางควบคู่กัน คือพัฒนาคุณภาพภายในบุคคลด้วยการเรียนรู้ และแก้ปัญหาเชิงวัฒนธรรม ระบบ และโครงสร้างของสังคม ซึ่งเป็นอุดมการณ์ที่แตกต่างจากเป้าหมายส่วนใหญ่ของชาวพุทธเถรวาท ที่ต้องการแสวงหาความสงบเพื่อบรรลุธรรมแบบปัจเจก

ในหนังสือทั้งสองเล่มดังกล่าว ท่านเสนอให้แก้ไขปัญหาสังคมโดยแก้ความยากจน ซึ่งเป็นต้นเหตุของปัญหาอื่นๆ อีกมาก ทั้งความเจ็บป่วย ยาเสพติด อาชญากรรม ฯลฯ และเสนอให้ออกกฎหมายเพื่อควบคุมการขายตัวของวัตถุนิยมอย่างเกินขอบเขต ขอให้คนไทยและประเทศไทยหันกลับมาขึ้นอยู่กับรากฐานของตนเองอย่างมีศักดิ์ศรี รวมทั้งขอให้พระสงฆ์และพุทธศาสนิกชนเข้าร่วมเป็นส่วนหนึ่งในการเปลี่ยนแปลง โครงสร้างสังคมสู่ทิศทางที่เป็นธรรม

“ถ้ายังมีคนจำนวนมากเท่าใดเกิดปัญหาที่ถูกต้อง การเปลี่ยนแปลง โครงสร้างของสังคมยิ่งทำได้ง่ายขึ้น ฉะนั้นเป็นหน้าที่ของพระสงฆ์และพุทธศาสนิกชน ที่นอกจะสั่งสอนธรรมะสำหรับปัจเจกบุคคลแล้ว จะต้องเสนอทิศทางของสังคมที่จะต้องเปลี่ยนทางจากเส้นมรรคาของกามสุขัลลิกานุ โยคอันพาไปลงเหว มาเป็นทิศทางของชาวพุทธที่แท้ด้วย เพื่อผ่อนคลายความรุนแรงของสังคม

ขณะนี้เราถูกรอรับด้วยความคิดของฝรั่งอยู่ จนกระทั่งเราสูญเสียปัญญาที่จะแก้ปัญหาของเราเอง ในการกู้ชาติของเรา เราจะต้องสลัดความครอบงำด้วยความคิดของฝรั่งออกไป เราจะต้องเลิกคิดอย่างฝรั่ง เลิกพัฒนาประเทศอย่างฝรั่ง แล้วมาใช้สติปัญญาของเราเองอย่างไทยๆ พิจารณาปัญหาของเราตามพื้นฐานของเราเอง ศึกษาทบทวนพุทธธรรมให้เข้าใจลึกซึ้ง และทำการแก้ปัญหาของเราเอง โดยไม่ต้องหวั่นเกรงว่า บ้านเมืองของเราจะไม่ ‘เจริญ’ เช่นบ้านเมืองของฝรั่ง

ท่านพุทธทาสภิกขุได้สอนบ่อยๆ ว่า ‘จงมาถอยหลังเข้าคลองกันเถิด’ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวพระราชทานพระบรมราโชวาทเมื่อวันที่ 5 ธันวาคม 2517 ว่า ‘ใครจะว่าเราเชยก็ช่างเขา

ขอให้เราอยู่พอกินทั่วกันเป็นใช้ได้' การ 'ถอยหลังเข้าคลอง' ก็ดี 'เขย' ก็ดี หมายถึงการยับยั้งการพัฒนาทางวัตถุ

ถ้ารักษา ศาสนา พระมหากษัตริย์จริง ก็ต้องนำคำสอนของพระเช่นนี้ และพระบรมราโชวาทมาประยุกต์ให้ใช้ได้จริงๆ ให้เกิดประโยชน์แก่ชาติ มิใช่ปล่อยให้เป็นแต่คำพูดลอยๆ โดยไม่มีการปฏิบัติเช่นปัจจุบัน

ถ้าเรามีโครงสร้างทางสังคมในแนวทางของพุทธธรรมที่จำกัดความสุขลึกลึก โยคและพาณิชย์กรรมลง ก็มีทางที่ประชาชนจำนวนมากของประเทศจะบรรลุธรรมกันขนานใหญ่ อย่างน้อยก็ถึงขั้น โสคาปัตติผล อันได้แก่การละความไม่ดี 3 อย่าง ได้คือ

1. ละ สักกายทิฏฐิ ได้ คือละความยึดมั่นในตัวเอง-ของกู มุ่งทำประโยชน์แก่ส่วนรวมสุดจิตสุดใจ

2. ละ วิภิจฉา ได้ คือปราศจากความสงสัยลังเลใจอีกต่อไป มุ่งตรงเข้าสู่อุดมการณ์ที่จะประกอบกุศลกรรม เพื่อประโยชน์ของส่วนรวมถ่ายเดียว

3. ละ สิลัพพตปรามาส ได้ คือละการปฏิบัติที่ยึดถือด้วยความมกมายต่างๆ เช่น ไสยศาสตร์ มีความคิดอ่านและการปฏิบัติตามเหตุผล (วิทยาศาสตร์) เพราะมองเห็นอิทัปปัจจยตาของสรรพสิ่งทั้งหลาย

ในสังคมที่เลอะเทอะอย่างปัจจุบัน คนที่บรรลุธรรมะได้มีจำนวนน้อยเหลือเกิน อาจเรียกว่าเป็น ปัจเจกวิมุติ แต่ถ้าสังคมที่มีวินัยบังคับใช้จำกัดการเสพสุขทางวัตถุและการแก่งแย่งชิงดีกันทางวัตถุ คนที่บรรลุธรรมะมักจะมีได้จำนวนมากเต็มประเทศ ซึ่งอาจเรียกว่าเป็น มหาชนวิมุติ"

(ประเวศ ภา วะสี, 2519ก: 73-75)

อาจารย์ประเวศใช้หลักอริยสัจสี่วิเคราะห์สังคม โดยเริ่มจากการฉายภาพปรากฏการณ์ความ "ทุกข์" ของสังคมปัจจุบันให้เห็นประจักษ์ และมองลึกลงไปเพื่อสืบค้นถึง "สมุทัย" หรือสาเหตุที่แท้จริงของความทุกข์นั้น แล้วจึงเสนอ "นิโรธ" คืออุดมการณ์ใหม่และทิศทางใหม่ของสังคม เพื่อเปลี่ยนความทุกข์เป็นความสุข และสุดท้าย ท่านกล่าวถึง "มรรค" หรือวิถีปฏิบัติที่เป็นไปได้เพื่อการเปลี่ยนแปลงสังคม

อาจารย์ประเวศประกาศระบอบทัศนคติใหม่ต่อสังคมท่ามกลางความแตกแยกรุนแรงระหว่างอุดมการณ์คอมมิวนิสต์กับอนุรักษนิยม ท่านมองเลยปรากฏการณ์ความขัดแย้งของสังคมและนำต้นทุนความศรัทธาอย่างแข็งแกร่งที่คนไทยมีต่อสถาบันหลักๆ คือ ชาติ ศาสนา พระมหากษัตริย์ มาให้ความหมายและหน้าที่ใหม่ โดยเสนอว่า แทนที่สถาบันเหล่านั้นจะกดทับผู้คนไว้ในโครงสร้างสังคมที่ไม่เป็นธรรม สถาบันต้องมีหน้าที่เกื้อกูลให้ผู้คนและสังคมเป็นอิสระภาพจาก

ความบีบคั้นทุกทาง ขณะที่คนในสังคมก็ควรใช้ความรักคนที่มีต่อสถาบัน เป็นพลังพัฒนาตนเอง และสังคมไปสู่ความเจริญร่วมกัน

ข้อเสนอเพื่อการปฏิบัติเบื้องต้นตามแนวทางพุทธธรรมเพื่อสังคมของอาจารย์ประเวศ คือการแก้ไขปัญหาความยากจน ซึ่งเป็นข้อเสนอเดียวกันกับการพัฒนาแบบทุนนิยม แต่แรงจูงใจของทั้งสองแนวทางต่างกันอย่างสิ้นเชิง ขณะที่ธรรมนิยมมองความมีอยู่มีกินเป็นฐานของการพัฒนาบุคคลให้บรรลุอิสรภาพ สามารถเข้าใจความจริง ปลดอวางการยึดติดตัวตน และอยู่ร่วมกันอย่างร่มเย็นเป็นสุขในสังคม แต่ทุนนิยมให้ความสำคัญต่อการอยู่มีกินเพื่อนำไปสู่การอยู่ดีกินดีมากขึ้นเรื่อยๆ และสร้างกำไรสูงสุดจากความต้องการที่เกิดขึ้น และการซื้อขายแลกเปลี่ยนสินค้าอย่างเสรี

อาจารย์ประเวศเริ่มเขียนคอลัมน์ประจำลงนิตยสารในช่วงนี้ด้วย เช่น “หมอประจำบ้าน” ในนิตยสารรายสัปดาห์ *ประกาย* ตามคำชวนของอาจารย์กรุณา กุศลาศัย เป็นคอลัมน์ให้ความรู้เรื่องการป้องกันและดูแลรักษาโรคที่เกิดบ่อย ท่านใช้ลีลาการเขียนง่ายๆ อ่านสนุก และมีแฟนประจำเขียนจดหมายมาถามเกี่ยวกับโรคต่างๆ อย่างคับคั่ง เมื่อนำต้นฉบับมารวมเล่มครั้งแรกในปี พ.ศ. 2521 ก็กลายเป็นหนังสือขายดีที่ต้องพิมพ์ซ้ำต่อเนื่องทุกปีอีกราวสิบปีหลังจากนั้น ท่านบันทึกความตั้งใจในการรวมเล่มครั้งแรกว่า “ขอน้อมอุทิศแด่ แม่ทุกคนบนผืนแผ่นดินไทยที่ขวนขวายรักษาลูก ญาติที่พยายามรักษาญาติ เพื่อนที่พยายามรักษาเพื่อน นักบวชที่สงเคราะห์ประชาชน และมวลมนุษย์ที่ขวนขวายรักษาตัวเอง” (ประเวศ วะสี, 2530: คำอุทิศ)

ในคอลัมน์ “บันทึกเวชกรรมไทย” ของนิตยสาร *ใกล้หมอ* (เขียนช่วงปี พ.ศ. 2520-2522) ท่านถ่ายทอดความซับซ้อนของระบบการแพทย์และสาธารณสุข ซึ่งเกี่ยวข้องกับมิติต่างๆ ทั้งกาย ใจ สังคม สิ่งแวดล้อม ศาสนา วัฒนธรรม การเมือง และการบริหารประเทศ ออกมาเป็นเรื่องง่ายๆ อ่านเพลิน โดยเล่าถึงประสบการณ์การตรวจคนไข้ของตนเอง และความรู้จากครูบาอาจารย์หลายท่านในวงการแพทย์ ดังความตั้งใจที่บันทึกไว้ว่า “พยายามอย่างสุดฝีมือที่จะสื่อเรื่องที่ยากและสลับซับซ้อนให้เป็นเรื่องที้อ่านได้ไม่เบื่อ และสร้างความเข้าใจเกี่ยวกับการแพทย์และสาธารณสุข” (ประเวศ วะสี, 2537: คำนำ) ต่อมากอลัมน์นี้ได้รับการรวมเล่มตีพิมพ์ซ้ำหลายครั้ง และได้รับเลือกเป็นหนังสืออ่านนอกเวลาของนักศึกษาแพทย์ด้วย

การทำงานด้านสังคมขององค์กรพัฒนาเอกชนในประเทศที่ซบเซาฉับพลันหลังเหตุการณ์เดือนตุลาคม 2519 ค่อยๆ ฟื้นตัวอย่างช้าๆ ก่อนจะระเบิดพลังการทำงานไปทั่วประเทศ ในช่วงต่อมา ส่วนสำคัญเป็นเพราะสภาพการเมืองทั้งในและต่างประเทศ หลังจากสหรัฐอเมริกาและจีนซึ่งเป็นมหาอำนาจสองขั้วในสงครามเย็นเริ่มประนีประนอมกันในช่วงต้นทศวรรษ 2520 รัฐบาลไทยได้ใช้โอกาสดังกล่าวเจรจาให้รัฐบาลจีนยุติการสนับสนุนพรรคคอมมิวนิสต์แห่งประเทศไทย ขณะเดียวกัน นโยบาย 66/2523 ของรัฐบาลพลเอกเปรม ติณสูลานนท์ เมื่อปี พ.ศ. 2523 ที่นิร

โทษกรรมแก่แนวร่วมพรรคคอมมิวนิสต์ที่เข้ามอตัว ก็ทำให้บรรยากาศของสังคมโดยรวมผ่อนคลายมากขึ้น ประกอบกับช่วงหลังสงครามเย็น มหาอำนาจทั้งสองค่ายต่างเร่งช่วยเหลือประเทศยากจนที่สนับสนุนตนเพื่อช่วงชิงพันธมิตร เงินทุนจากประเทศร่ำรวยในค่ายเสรีนิยมจึงไหลเข้ามาสนับสนุนงานพัฒนาในประเทศไทยจำนวนมาก (ผาสุก พงษ์ไพจิตร และคริส เบเกอร์, 2546: 393; สังคม คุณคณากรสกุล. (ม.ป.ป.); “Third World,” 2013)

ทำงานเพื่อเพื่อนมนุษย์

นับจากพ.ศ. 2520 เหมือนเป็นช่วงชีวิตบทใหม่ที่ศาสตราจารย์นายแพทย์ประเวศ วัชรีวัย 46 ปี ซึ่งถึงพร้อมทั้งวัยวุฒิ คุณวุฒิ กัลยาณมิตร และคุณสมบัติของจิตใจ ก้าวเข้าสู่แวดวงการทำงานสาธารณสุขระดับนานาชาติอย่างอาจหาญ ร่วมกับองค์กรอนามัยโลกและมูลนิธิร็อกกี้เฟลเลอร์ของสหรัฐอเมริกา ในฐานะตัวแทนจากประเทศไทยซึ่งเป็นหนึ่งในประเทศกำลังพัฒนา รวมทั้งเริ่มมีบทบาทในการเป็นผู้ร่วมสร้างอนาคตของทิศทางสาธารณสุขไทย

ปี พ.ศ. 2520 มูลนิธิโจเซอห์ เมซี (Josiah Macy Jr. Foundation) ของสหรัฐอเมริกา จัดประชุมเรื่องแพทยศาสตร์ศึกษากับการบริการสาธารณสุข ที่ปารีส ประเทศฝรั่งเศส โดยเชิญตัวแทนจาก 16 ประเทศมาร่วมงาน อาจารย์ประเวศได้รับเชิญให้เสนอบทความวิชาการด้วย¹⁹ ผลงานของท่านได้รับคำชมว่าทำการวิเคราะห์สถานการณ์สาธารณสุขของไทยได้ละเอียดและครอบคลุม เทียบได้กับผลงานของนักวิชาการจากประเทศพัฒนาแล้วอย่างแคนาดา สหรัฐอเมริกา อังกฤษ เยอรมนี และออสเตรเลีย ที่ประชุมประทับใจกับการเสนอปัญหาที่เกิดจากระบบอำนาจรวมศูนย์ของไทยอย่างตรงไปตรงมา ซึ่งเป็นเหตุให้เกิดความสับสนเปลืองมโหฬาร และทำให้คนในระบบเฉื่อยชาและขาดความริเริ่มสร้างสรรค์ ขณะที่หลักสูตรแพทยศาสตร์ในประเทศไทยก็ยังไม่สามารถผลิตแพทย์ให้เป็นผู้รู้รอบและเข้าใจการดูแลสุขภาพแบบองค์รวมได้ (Roemer, M. I., 1981)

ระหว่างนั้น นายแพทย์สุรเกียรติ์ อาชานุกาพ²⁰ อาจารย์หนุ่มจากคณะแพทยศาสตร์รามธิบดีมาชวนอาจารย์ประเวศออกนิตยสารด้วยกัน ซึ่งตรงกับความคิดของกลุ่มหมอกที่ช่วยกันเขียน *คู่มือการดูแลสุขภาพสำหรับประชาชน* อยู่แล้ว เพราะเป็นการทำสื่อที่คุ้มค่าที่สุด ประหยัด และอยู่ได้ยาวนาน นิตยสาร *หมอชาวบ้าน* เล่มแรกจึงเกิดขึ้นเมื่อเดือนพฤษภาคม พ.ศ. 2522

¹⁹ Wasi, P. (1978). Health Services and Medical Education in Thailand. *The impact of health services on medical education: a global view*. New York, Josiah Macy Jr. Foundation, 279-303.

²⁰ อดีตนายกลาสนาโมสรณ์ศึกษาแพทย์รามฯ คนแรก เป็นผู้ริเริ่มการทำงานสาธารณสุขเพื่อชนบทและรักงานเขียนอย่างยิ่ง (สงวน นิตยารัมภ์พงศ์ [บ.ก.], 2546: 153-159)

ด้วยเจตนารมณ์เพื่อ “ให้ชาวบ้านเป็นหมอ และหมอบำบัดเป็นชาวบ้าน” โดยอาจารย์ประเวศรับเป็น
เจ้าของและบรรณาธิการผู้พิมพ์ผู้โฆษณา และหมอสุรเกียรติเป็นกำลังหลักในการดำเนินงาน

เมื่อวันงานครบรอบ 30 ปี นิตยสาร *หมอชาวบ้าน* อาจารย์ประเวศเล่าถึงการเดินทางของ
นิตยสารเล่มนี้ว่า

“ตอนตั้ง ‘หมอชาวบ้าน’ ใหม่ ๆ คนยังเชื่อเรื่องว่าไม่ควรรักษาตัวเอง
เวลาเราทำ ‘หมอชาวบ้าน’ ขึ้นมา ปณิธานของเราสั้น ๆ ว่า ‘เราอยากเห็นคนไม่เจ็บป่วย
มากที่สุด อยู่ในสุขภาพดี แล้วถ้าเจ็บป่วยแล้ว ทำอย่างไรจะสามารถรักษาได้โดยไม่ต้องเสียเงินหรือ
เสียเงินน้อยที่สุด’

ตอนนั้นปณิธานซึ่งตรงข้ามกับระบบทุนนิยม แต่เติบโตขึ้นมากในช่วง 30 ปี
ซึ่งเราเห็นกันขณะนี้ เพราะฉะนั้น ‘หมอชาวบ้าน’ ทวนกระแส

จะสังเกตได้ว่า คนเขียนเขียนฟรีหมดทุกอย่าง ผมเองก็เขียนฟรีมา 30 ปี แต่หมอ
ชาวบ้านยังขาดทุน ลองนึกภาพดู

แต่อย่างนี้ครับ ... เรามีกำไรมหาศาล

ผมคิดว่า ‘หมอชาวบ้าน’ กำไรเป็นเงินไม่มี กำไรเป็นความสุขของคนอื่นผมว่าเยอะ
มาก เราก็ถืออันนี้มา คล้ายๆ เป็นเกราะทางจิตวิญญาณ เป็น *spiritual medicine*

‘หมอชาวบ้าน’ อยู่ในกระแสนี้มา 30 ปี ถึงแม้กระแสทุนนิยมสูง เราก็อยู่มาได้ พวกเรา
สามารถอยู่ได้ ก็แปลว่ามีคนไทยจำนวนหนึ่งถือเรื่องจิตใจเป็นเรื่องสำคัญ และช่วยกันทำเพื่อเพื่อน
มนุษย์

ผมคิดว่ากระแสนี้จะเป็นกระแสใหญ่ในอนาคต และช่วยให้โลกดีขึ้น ผมเองมีความ
เชื่อว่า มนุษย์มีปัญญาที่จะเรียนรู้ และโลกทั้งโลกจะเปลี่ยนไปสู่ความจริง ความดี ความงาม

(ประเวศ วะสี, 2552: 11, 23-24)

นิตยสาร *หมอชาวบ้าน* และสำนักพิมพ์ *หมอชาวบ้าน* กลายเป็นเวทีสำคัญในการสื่อสาร
ความคิดของอาจารย์ประเวศสู่สาธารณะอย่างต่อเนื่อง ท่านเขียนบทนำและคอลัมน์ประจำใน *หมอ
ชาวบ้าน* ตั้งแต่ฉบับแรกจนถึงปัจจุบัน ต้นฉบับส่วนใหญ่ได้รับการรวมเล่มตีพิมพ์ซ้ำ และนำรายได้
สมทบทุนมูลนิธิ *หมอชาวบ้าน* สำหรับดำเนินงานสาธารณประโยชน์ด้านสุขภาพ

ปลายปี พ.ศ. 2522 อาจารย์ประเวศรับตำแหน่งรองอธิการบดีฝ่ายพัฒนาและวางแผน
มหาวิทยาลัยมหิดล ในทีมอธิการบดีของศาสตราจารย์นายแพทย์ณัฐ ภูมิประวัติ อาจารย์ประเวศอยู่
ในตำแหน่งสมัยเดียวที่ลาออกเมื่อครบวาระตอนปลายปี พ.ศ. 2526 ขณะที่อาจารย์ณัฐดำรงตำแหน่ง
อธิการบดีต่อเนื่องถึง 3 สมัย ท่านบันทึกถึงความรู้สึกช่วงนั้นไว้ว่า “ผมอยู่กับท่าน (อาจารย์ณัฐ) 4 ปี

ก็อ้อลา เพราะไม่ได้ตั้งใจจะทำงานตำแหน่งบริหารใดๆ เท่าที่ผมทำงานก็คงไม่ค่อยเป็นประโยชน์กับอาจารย์ณัฐและกับมหาวิทยาลัยเท่าใด แต่ผมได้เรียนรู้ว่าคนเก่งๆ เขาทำงานอย่างไร” (ประเวศ ะสี, 2554ก: 753)

จุดแข็งของความสามารถในการเรียนรู้จากการทำงานและความสัมพันธ์กับผู้อื่นที่ทำงานร่วมกัน ทำให้อาจารย์ประเวศมีแหล่งเรียนรู้เพื่อพัฒนาศักยภาพของตนเองและงานได้อย่างกว้างขวางไม่สิ้นสุด ตัวอย่างเช่นการประชุมที่ปารีสเมื่อปี พ.ศ. 2520 ก็ทำให้ท่านรู้จักกับศาสตราจารย์เคอร์ ไวต์ (Kerr Lachlan White) ผู้มีชื่อเสียงเรื่องระบบสาธารณสุขของสหรัฐอเมริกา ปีถัดมาหมอไวต์เข้าทำงานกับมูลนิธิร็อกกี้เฟลเลอร์ และเริ่มก่อตั้งเครือข่ายระบาดวิทยาคลินิกนานาชาติ (INCLEN) และในปี พ.ศ. 2522 หมอไวต์ชวนอาจารย์ประเวศไปร่วมประชุมที่อิตาลีเพื่อก่อตั้งวิชาการแขนงนี้ในประเทศต่างๆ

เครือข่ายของ INCLEN เกิดขึ้นและขยายตัวอย่างรวดเร็วในหลายประเทศทั่วโลกในเวลาไม่นาน รวมทั้งในโรงเรียนแพทย์ทุกแห่งของไทย²¹ การทำงานกับ INCLEN ทำให้ท่านได้เรียนรู้วิธีการทำงานเชิงยุทธศาสตร์และนโยบาย เพราะงานวิจัยของ INCLEN มุ่งหาปัจจัยสำคัญที่สุดซึ่งส่งผลต่อการกำหนดยุทธศาสตร์ป้องกันและรักษาโรคในประเทศกำลังพัฒนาแต่ละประเทศ โดยเน้นการฝึกอบรมให้เครื่องมือและความรู้ด้านระบาดวิทยาแก่ทีมวิจัยสหวิทยาการ ทั้งแพทย์ นักเศรษฐศาสตร์ นักชีวสถิติ และนักสังคมศาสตร์ มีการจัดเวทีพูดคุยแลกเปลี่ยนประเด็นสุขภาพกันอย่างเข้มข้นหลายระดับ ทั้งระดับโครงการในแต่ละประเทศ การสร้างเครือข่ายสื่อสารระดับนานาชาติ และเวทีประชุมระดับโลก (ประเวศ ะสี, 2554ก: 336; Claude Moore Health Sciences Library. [n.d.]; INCLEN Trust. [n.d.])

ช่วงปีพ.ศ. 2523-2526 อาจารย์หมอเสมกลับเข้ากระทรวงสาธารณสุขอีกครั้งด้วยตำแหน่งรัฐมนตรีว่าการในรัฐบาลพลเอกเปรม ติณสูลานนท์ (พ.ศ. 2523-2531) ภาพลักษณ์ของ

²¹ เมื่อปี พ.ศ. 2548 ศาสตราจารย์เกียรติคุณเจอฟริย์ เคลเดอร์แมน (Geoffrey Kellerman) จากโรงเรียนวิทยาศาสตร์ชีวการแพทย์และเภสัชศาสตร์ มหาวิทยาลัยนิวคาสเซิล ออสเตรเลีย ซึ่งเคยเป็นผู้ดูแลหลักของการฝึกอบรมระบาดวิทยาคลินิกในประเทศไทยและทั่วโลก ได้เดินทางมาเยี่ยมหน่วยระบาดวิทยาคลินิก คณะแพทยศาสตร์ศิริราชพยาบาล และกล่าวไว้ตอนหนึ่งว่า

“เรื่องที่ชัดเจนมากตั้งแต่ปี พ.ศ. 2529 เป็นต้นมา คือการที่เฟลโลว์ของไทยกระตือรือร้นมากในการสร้าง โปรแกรมฝึกอบรมของตนเอง และหลังจากนั้นกลุ่มอื่นๆ ก็ทำแบบเดียวกันบ้าง การจัดเวิร์กชอปครั้งหนึ่งที่จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย โดยมีศาสตราจารย์จรัส สุวรรณเวลา เป็นผู้ดูแลทิศทาง เป็นประสบการณ์สำคัญมากอย่างหนึ่งของผม เพราะเป็นการเชื่อมโยงความคิดริเริ่มใหม่ๆ ทางการศึกษาและการวิจัยที่อย่างน้อยที่สุดก็ก้าวหน้าเหมือนในบ้านเรา ผมได้อ่านวิทยานิพนธ์ปริญญาโทของ INCLEN ประเทศไทยหลายเล่มในช่วงปี พ.ศ. 2532-2535 และพบว่ามันเป็นวิทยานิพนธ์ที่ดีเหมือนของเรา

“เมื่อมองย้อนไปในประสบการณ์ INCLEN ของผม ผมพบว่าผู้ดูแลเรื่องนี้สองท่านที่น่าจดจำอย่างยิ่ง คือศาสตราจารย์ประเวศ ะสี และศาสตราจารย์จรัส สุวรรณเวลา ผมรู้สึกเป็นเกียรติและมีความสุขที่ได้ทำงานกับท่าน และเห็นว่าสิ่งที่ท่านทำส่งผลสะท้อนไปกว้างขวางเพียงใด”

ความเป็นนายกคนดี มีเมตตาและบารมีของพลเอกเปรม ช่วยผ่อนเบาความตึงเครียดทางการเมืองของสังคมไปได้มาก ขณะที่การลุกขึ้นสู้ครั้งใหญ่ของประชาชนในเหตุการณ์เดือนตุลาก็ส่งผลสะท้อนสำคัญ ที่ทำให้อำนาจของประชาชนคนเล็กคนน้อยปรากฏตัวขึ้นครั้งแรกในฐานะตัวแปรทางการเมือง และทำให้การปกครองแบบเผด็จการทหารจำต้องผ่อนคลายลงจนเข้าสู่ยุคที่เรียกว่าประชาธิปไตยครึ่งใบ อาจารย์ประเวศเข้ากระทรวงมาช่วยงานอาจารย์หมอเสมด้วย ยุคนั้นมีข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ในกระทรวงที่มุ่งมั่นทำงานสาธารณสุขเพื่อมวลชนหลายท่าน ที่สำคัญเช่น นายแพทย์อมร นนทสูต ซึ่งต่อมาได้รับการยกย่องให้เป็นบิดาแห่งการสาธารณสุขมูลฐานของไทย และนายแพทย์ไพโรจน์ ینگสานนท์ ซึ่งได้รับการเรียกขานว่าเป็นข้าวรวงใหญ่แห่งกระทรวงสาธารณสุข

ปลายปี พ.ศ. 2523 อาจารย์ประเวศได้รับเชิญจากองค์การอนามัยโลกให้เข้าร่วมประชุมปฏิบัติการเรื่องการวางแผนกำลังคนด้านสาธารณสุขที่ศรีลังกา การใคร่ครวญเรื่องการวางแผนกำลังคนทำให้ท่านเชื่อมโยงความคิดเชิงโครงสร้างเข้ากับยุทธศาสตร์การบริหารจัดการทรัพยากรในระบบทั้งเรื่องคน เงิน และเวลา อย่างเป็นรูปธรรมมากขึ้น ท่านเล่าว่า การประชุมคราวนั้นเป็นครั้งแรกที่พาภรรยาไปต่างประเทศด้วย เพราะเป็นประเทศใกล้ๆ ค่าเครื่องบินไม่แพง ทำให้มีโอกาสท่องเที่ยวระหว่างไปทำงาน เพราะก่อนหน้านั้นท่านสนใจแต่งงาน จนภรรยาแซวว่า ชีวิตการเดินทางของท่านมีแต่ห้องประชุมกับสนามบิน

ขณะนั้นหมอจันทพงษ์ภรรยาของท่านอายุ 38 ปี เป็นอาจารย์แพทย์ของภาควิชาจุลชีววิทยา ที่ศิริราช หมอจันทพงษ์เป็นคนสวย มีชีวิตชีวา ทันสมัยมาก และทำงานเก่ง ท่านชอบคุยเสียงดังและหาอะไรทำสนุกๆ อยู่ไม่ขาด ตอนนั้นทั้งคู่มีลูกสองคนแล้ว ลูกชายคนโตอายุ 10 ขวบ ลูกสาวคนเล็ก 3 ขวบ หลังจากแต่งงานและแยกเรือนออกไปพักใหญ่ หมอจันทพงษ์ก็พาครอบครัวกลับมาอยู่ดูแลพ่อแม่ที่บ้านสวนแถวบางยี่ขัน ซึ่งเป็นบ้านที่ท่านอยู่มาตั้งแต่เด็ก แม่ครูแพทย์ทั้งสองจะทำงานหนัก แต่ก็ดูแลลูกใกล้ชิดๆ เด็กๆ จึงเติบโตอย่างอบอุ่น ใกล้ตายาย ดั้นไม้ สัตว์เลี้ยง และครอบครัวคนงานในบ้าน

ในแวดวงสาธารณสุข การได้ทำงานกับองค์การอนามัยโลก ซึ่งเป็นองค์การชำนาญพิเศษขององค์การสหประชาชาติ มีหน้าที่หลักคือการสนับสนุนทางวิชาการแก่ประเทศสมาชิกในการพัฒนาสุขภาพนั้น ถือเป็นเกียรติสูงสุด และทำให้มีโอกาสใช้ประโยชน์จากความรู้มหาศาลที่องค์กรมีอยู่ รวมทั้งสามารถเข้าถึงผู้เชี่ยวชาญระดับสุดยอดทางวิชาการทุกแขนงทั่วโลกในเครือข่ายกว้างขวางขององค์กร ได้อย่างไรข้อจำกัด อาจารย์ประเวศให้เครดิตองค์การอนามัยโลกมากที่สร้างแรงบันดาลใจให้ท่านและคนไทยอีกหลายคนในการทำกิจกรรมการวิจัยและพัฒนาสุขภาพที่หลากหลาย เช่น การรณรงค์เพื่อการไม่สูบบุหรี่ การเสริมศักยภาพด้านเศรษฐศาสตร์สาธารณสุขให้

ชุมชนวิจัย การเกิดแนวคิดเรื่องระบบสุขภาพ การวิจัยระบบสุขภาพ และการปฏิรูประบบสุขภาพ ท่านกล่าวด้วยว่า การที่ชุมชนวิจัยไทยได้ทำงานระยะยาวร่วมกับองค์กรอนามัยโลกและมูลนิธิร็อกกี้เฟลเลอร์นั้นเป็นการเสริมศักยภาพการทำงานวิจัยที่สำคัญอย่างยิ่ง และช่วยให้การสร้างระบบปฏิรูปสุขภาพของเมืองไทยเกิดขึ้นได้จริง (ประเวศ วะสี, 2547ก: 151; Prawase wasi, 2000)

ท่านบันทึกถึงความปรารถนาที่เกิดขึ้นในช่วงนั้นไว้ว่า

“เมื่อไปประชุมวิชาการกับนักวิชาการระดับโลก จะทำให้เห็นชัดว่า บ้านเราต้องการพัฒนาวิชาการอีกมาก วิชาการเหล่านี้ไม่ใช่เรื่องเลื่อนลอย หากเราไม่มีและไม่ใช้วิชาการที่ควรใช้ ก็ไม่สามารถควบคุมโรคภัยไข้เจ็บที่ก่อให้เกิดความสูญเสียทางสุขภาพ ชีวิต สังคม เศรษฐกิจจำนวนมากได้ เฉพาะเรื่องการใช้เทคโนโลยีทางการแพทย์โดยไม่สมควร ก็น่าจะมีมูลค่าหลายหมื่นล้านบาทต่อปีแล้ว แต่เราขาดทั้งองค์กรและความสามารถที่จะประเมินเทคโนโลยี

กระทรวง ทบวง กรม รวมทั้งมหาวิทยาลัย ยังทำงานตามรูปแบบที่เน้น ‘การบริหารระเบียบราชการ’ แต่ขาดสาระทางวิชาการ จึงเป็นความสูญเสียอย่างใหญ่หลวง มีความจำเป็นที่จะต้องปฏิรูปโครงสร้าง และการบริหารจัดการ รวมทั้งวิธีการทางงบประมาณเสียใหม่ เพื่อสร้างความมีสาระทางวิชาการขึ้นมาให้ได้ในบ้านเมืองของเรา”

(ประเวศ วะสี, 2554ก: 346)

ปีพ.ศ. 2524 อาจารย์ประเวศได้รับรางวัลแมกไซไซ²² สาขาบริการรัฐกิจ ในเป็นปีที่ 50 ของชีวิต รางวัลแมกไซไซเป็นรางวัลทรงเกียรติเทียบได้กับรางวัลโนเบลสาขาสันติภาพของเอเชีย คำประกาศรางวัลยกย่อง “ผลงานวิจัยทางแพทยศาสตร์ และการใช้ความสามารถทางวิชาชีพช่วยให้คนยากจนเข้าถึงบริการสาธารณสุขสมัยใหม่” ของท่าน ส่วนในชีวิตประวัติที่มูลนิธิรางวัลแมกไซไซเรียบเรียงขึ้นในโอกาสเดียวกัน สรุปให้เห็นความคิดของท่าน ณ ขณะนั้นว่า มีจุดมุ่งเน้นหลัก 2 ประการคือ “หนึ่ง การพึ่งตนเองได้ทั้งระดับบุคคล ประเทศ และโลก และสอง การนิยามความหมายของสุขภาพที่มากกว่ายาและหมอ แต่หมายถึงคุณภาพชีวิต” และได้เอ่ยถึงคำบอกเล่าของเพื่อนร่วมงานใกล้ชิดซึ่งกล่าวถึงท่านว่า

“สิ่งที่อยู่เบื้องหลังท่าทางสุขภาพเรียบร้อย อ่อนน้อมถ่อมตน และนิสัยใจคอที่เป็นคนมีอารมณ์ขันอันอบอุ่นของหมอประเวศนั้น คือความมุ่งมั่นอันแรงกล้าของท่าน เพื่อนร่วมงานคน

²² กองทุนร็อกกี้เฟลเลอร์บราเธอร์ส ที่นิวยอร์ก ก่อตั้งรางวัลแมกไซไซขึ้นในประเทศฟิลิปปินส์ เมื่อปี พ.ศ. 2500 เพื่อรำลึกถึงนายรามอน แมกไซไซ ประธานาธิบดีฟิลิปปินส์ที่เสียชีวิตจากเหตุเครื่องบินตก อุศมการณ์ของรางวัลคือการเชิดชูเกียรติบุคคลหรือองค์กร ซึ่งเป็นตัวอย่างของผู้นำที่ไม่เห็นแก่ตัว ซื่อสัตย์ เคารพศักดิ์ศรีความเป็นมนุษย์ ยึดมั่นประชาธิปไตย และอุทิศตนเพื่อให้อเอเชียดีขึ้นอย่างแท้จริงตามแบบอย่างประธานาธิบดีแมกไซไซ (Ramon Magsaysay Award Foundation. [n.d.])

หนึ่งกล่าวว่า ‘ถ้าหมอประเวศไม่ใช่ครูแพทย์ที่ขยันทำงานที่สุด ก็เป็นหนึ่งในกลุ่มที่ขยันที่สุดในโรงเรียนแพทย์ของศิริราช และอาจจะเป็นที่สุดของโรงเรียนแพทย์ทุกแห่งในเมืองไทยด้วย’

และ “เขาเป็นชาวพุทธที่แท้จริง เขาใช้ชีวิตเรียบง่ายและเป็นธรรมชาติที่สุดเท่าที่จะทำได้ เขารู้และเข้าใจศาสนาพุทธด้วยการปฏิบัติ ไม่ใช่ท่องจำแล้วเอามาพรีาสอนเหมือนที่คนส่วนใหญ่ทำกัน”

(Ramon Magsaysay Award Foundation, 1981)

ช่วงชีวิตการทำงานเกือบยี่สิบปีของครูแพทย์ผู้ปฏิบัติธรรม เส้นทางงานพาอาจารย์ประเวศดำดิ่งลงในงานวิจัยศาสตร์ชีวะเมียนจนเป็นที่ยอมรับระดับโลกอย่างยาวนาน ขณะเดียวกันก็พาท่านเดินทางออกนอกรั้วโรงเรียนแพทย์ ห้องตรวจผู้ป่วย และแล็บตรวจเลือด ศูนย์ทำงานสาธารณสุขที่เชื่อมโยงกว้างขวางกับเรื่องการศึกษา สิ่งแวดล้อม สังคม และการเมือง การเรียนรู้ใหม่ในฐานะของศาสนธรรมช่วยปลูกศักยภาพทางจิตวิญญาณให้ตื้นขึ้น ข้อจำกัดต่างๆ ค่อยๆ สลายไป เกิดเป็นกายใจแบบใหม่ของนักเดินทางที่เอื้อประโยชน์ต่อโลก ด้วยความเข้าใจที่แท้จริงในคุณค่าและความหมายของความสุขและความดีงามเพื่อผู้อื่น เป็นเส้นทางชีวิตที่ผ่านช่วงของการขึ้นรูป (Form) ปรับเปลี่ยน (Reform) และแปลงใหม่เพื่อไปพ้นข้อจำกัดของชีวิต (Transform) ทำให้เรียนรู้และเชื่อมโยงกับสิ่งต่างๆ มากขึ้นทั้งด้านกว้างและลึก

ในปีนี้เอง ท่านประกาศชัดถึงอุดมคติชีวิตที่มุ่งหมายแสวงหาความสว่างไสวทางจิตวิญญาณด้วยหนทางของพระโพธิสัตว์ “คำสอนของพระพุทธเจ้ากล่าวว่า เราแต่ละคนมีเป้าหมายชัดเจนเพื่อช่วยเหลือเพื่อนมนุษย์ทั้งทางร่างกายและจิตวิญญาณ และเราจะหวังถึงการยกระดับจิตวิญญาณของตัวเองได้ด้วยวิธีนี้เท่านั้น” (Ramon Magsaysay Award Foundation, 1981)

หลังได้รับรางวัลแมกไซไซ อาจารย์ประเวศยุติการทำงานวิจัยแบบผู้เชี่ยวชาญเฉพาะทางตามเส้นทางชีวิตปกติของอาจารย์โรงเรียนแพทย์ และเดินทางมาทำงานเพื่อ “คุณภาพชีวิตของคนทั้งหมด” หรือ Health for All ตามอุดมการณ์ขององค์การอนามัยโลก อย่างไรก็ตาม ท่านยังคงเป็นที่ปรึกษาและสนับสนุนงานทางโลหิตวิทยาของนักวิชาการรุ่นหลังอย่างต่อเนื่อง ดังที่ศาสตราจารย์ นายแพทย์วิจารณ์ พานิช ลูกศิษย์คนหนึ่งของท่านบันทึกไว้

“ขอยกตัวอย่างบุคคลที่เป็นยอดนักเอื้ออำนาจ คือ ศ.นพ. ประเวศ ะสี ท่านเล่าว่า ท่านไม่ต้องการเป็น ‘ผู้เชี่ยวชาญด้านโรคเลือด’ ตามที่คนเขายกย่อง จึงหาทางเอื้อโอกาสและโฆษณาให้คนที่มาหาได้ทราบว่า ศ.พญ. อนงค์ เพียรกิจกรรม เป็นผู้เชี่ยวชาญด้านนี้ในโอกาสต่างๆ ในที่สุด ศ.พญ.อนงค์ก็เป็นที่ยอมรับจริงๆ ในด้านโรคเลือดจางธาลัสซีเมียก็ยกย่อง นพ. สง่า ภูตระกูล แต่ นพ. สง่าเสียชีวิตไปก่อน ก็หันมาสร้าง ศ.นพ. สุทัศน์ ฟูเจริญ หาวิธีให้ศ.นพ. สุทัศน์ได้มีโอกาส

แสดงความสามารถ จนเวลานี้เป็นที่รู้จักไปทั่วโลก ผมจึงได้ข้อสรุปว่า รูปแบบหนึ่งของการเอื้ออำนาจคือ การให้โอกาสแสดงความสามารถ และคอยช่วย ‘ดันหลัง’ นิดหน่อยตอนกระดุกยังอ่อนอยู่ ผมก็เป็นคนหนึ่งที่เคยโตมาภายใต้การเอื้ออำนาจของอ. หมอประเวศ ลำพังความสามารถส่วนตัวล้วนๆ ผมเดินได้ไม่ไกลขนาดนี้หรอกครับ”

(วิจารณ์ พานิช, 2549, 1 มิถุนายน)

ลูกศิษย์ใกล้ชิดต่างคุ้นเคยดีกับสไตล์การทำงานเช่นนี้ของอาจารย์ประเวศ ท่านพยายามส่งเสริมและสนับสนุนให้คนทำงานได้เรียนรู้และเติบโตเต็มศักยภาพ ท่านบอกผู้เขียนเสมอว่า ยิ่งทำงานไป ยิ่งต้องมีเพื่อนมาช่วยกันทำงานมากขึ้น โดยอธิบายเรื่องนี้จากมุมมองของคนที่สร้างตัวขึ้นมาจากการพากเพียรปฏิบัติว่า

“ถ้าเราไปแสดงเองเสียหมด เราจะไม่ได้สร้างคนใหม่ๆ ขึ้น การสร้างคนใหม่ๆ ที่มีความสามารถและก่อดคิดเรื่องอะไรสักเรื่องเป็นสิ่งที่มีคุณค่ามากเหลือเกิน เราผลักดันเขาไปทำอะไร เหมือนกับผลักเขาดกน้ำ เพื่อให้เขาว่ายน้ำเป็น แล้วเขาก็ว่ายน้ำเก่ง ยิ่งเก่งกว่าเรายังดี เขาจะ ได้ช่วยคนได้มากๆ”

(ประเวศ ะสี, 2554ก: 461)

อาจารย์ประเวศวางมือจากงานบางส่วนใน โรงเรียนแพทย์ เช่นเดียวกับที่ค่อยๆ ถอยห่างจากงานในวังเพื่อทุ่มเทเวลาให้งานนโยบายสาธารณสุข ขณะที่อาจารย์หมอเสมอเริ่มเข้าวังเพื่อถวายเป็นพระราชกุศล และเป็นประธานคณะแพทย์หลวงต่อมาอีกยาวนาน กระทรวงสาธารณสุขยุคอาจารย์หมอเสมอเป็นเจ้ากระทรวงนั้นทำงานสอดคล้องกับแนวคิด “Health for All” หรือ “สุขภาพดีถ้วนหน้า” ขององค์การอนามัยโลกอย่างชัดเจน จนทำให้นายแพทย์มาร์ทเลอร์ ฮาล์ฟเดน (Dr. Mahler T. Halfden) ผู้อำนวยการใหญ่องค์การอนามัยโลก ซึ่งเคยทำงานเป็นแพทย์ในประเทศยากจน และเป็นผู้ประกาศนโยบายนี้ไว้วางใจให้ไทยเป็นประเทศเดียวในโลกที่มีสิทธิบริหารงบประมาณจากองค์การอนามัยโลกด้วยตนเอง โดยไม่ต้องขออนุมัติจากสำนักงานภูมิภาคที่อินเดีย อาจารย์ประเวศเล่าถึงเหตุการณ์ประวัติศาสตร์ที่ท่านเป็นประจักษ์พยานในครั้งนั้นไว้ว่า

“ดร. มาร์ทเลอร์มาคุยกับอาจารย์เสมอ พูดเก่งทั้งคู่ รู้สึกจะถูกอกถูกใจกัน ระบบของ WHO เป็นระบบ Bureaucracy เหมือนระบบราชการ ใหญ่โตมาก แล้วรวมศูนย์อำนาจ ประเทศต่างๆ จะไม่ค่อยมีสิทธิจะใช้งบประมาณเองหรอก ต้องไปขออนุมัติที่สำนักงานภูมิภาค ดร.มาร์ทเลอร์เป็นคนใจกล้า และแถมเห็นคนไทยเป็นคนมีหัวใจเรื่องการสาธารณสุขมูลฐาน น่าจะทดลองปล่อยให้คิดเป็นอิสระ พวก WHO เรียกประกาศครั้งนั้นว่า Bangkok Declaration ผู้ช่วยแถมละทิ้งไปหมด

ไม่ได้เตรียมมาก่อน คนอื่นเขาไม่พอใจกันนะ เขากลัวว่าเราจะทำล้มเหลว แต่ก็ล้มเหลว คนอื่นในทีมไม่เห็นด้วย มีแต่ดร. มาห์เลอร์”

(สันติสุข โสภณศิริ [เรียบเรียงและบ.ก.], 2549: 205)

“คำประกาศกรุงเทพฯ” ของหมอม่าห์เลอร์ ถือเป็นประสบการณ์สำคัญของการทำงานแบบกระจายอำนาจที่อาจารย์ประเวศได้เรียนรู้จากชีวิตการทำงานช่วงนี้ ขณะเดียวกัน การทำงานที่ข้องเกี่ยวกับอำนาจและผลประโยชน์มหาศาลในกระทรวง ก็เปิดโอกาสให้ท่านรู้จักกับสนามอำนาจอันร้อนแรงของการเมืองและผลประโยชน์ และเรียนรู้วิถีเดินทางฝ่าฟันขวากหนามโดยไม่ติดกับดักหรือหลุมพรางระหว่างทาง ท่านบันทึกถึงเรื่องนี้ไว้ว่า

“ใน ส่วนกลางของสนามอำนาจมีความเครียดสูง เปรียบเสมือนการเข้าใกล้ดวงอาทิตย์มากขึ้นเท่าไร ความร้อนก็จะยิ่งมากขึ้น และอาจถูกเผาไหม้ให้เป็นจุ่มไปได้ การเข้าไปในสนามอำนาจ ต้องมีธรรมะสูงจึงจะเอาตัวรอดไปได้”

(ประเวศ วะสี, 2543ข: 9)

คนที่ม่ประสบการณ์ผ่านร้อนหนาวในสนามอำนาจและผลประโยชน์ย่อมรู้ดีถึงความช่วยวนอันหอมหวานของสองสิ่งนี้ ผู้คร่ำหวอดในการทำงานประชาสังคมท่านหนึ่งเคยประเมินจากประสบการณ์ว่า มีคนทำงานเพื่อสังคมเพียงร้อยละ 10 เท่านั้นที่สามารถระงับตัวเองไม่ให้เสียสมดุลขณะที่เติบโตไปในสายงานจนอำนาจและผลประโยชน์มาเคาะประตูบ้านถึง

อาจารย์ประเวศอาศัยธรรมะหลายประการเป็นที่พึ่งเพื่อความอยู่รอดปลอดภัย ทั้งการปฏิบัติศีล สมาธิ ปัญญา การฝึกอินทริยสังวรและสติปัญญา 4 ในชีวิตประจำวัน การยึดหลักสุทธิปัญญา เมตตา ขันติในการทำงานและอยู่ร่วมกับผู้อื่น การมีกัลยาณมิตรร่วมหนทาง และการมีเป้าหมายชีวิตที่มุ่งสู่อิสรภาพจากความยึดมั่นในตัวตน เพื่อเดินทางบนเส้นทางนิพพานร่วมกันกับคนทั้งสังคม

การกลับสู่กระทรวงสาธารณสุขทำให้อาจารย์หมอม่าห์เลอร์ได้เป็นผู้นำในการเขียนแผนพัฒนาการสาธารณสุขแห่งชาติฉบับที่ 5 (พ.ศ. 2525-2529) และร่วมกับทีมงานใกล้ชิดติดต่อกับกลุ่มผลประโยชน์เพื่อดึงงบประมาณมาใช้สร้างโรงพยาบาลอำเภอตามที่เขียนไว้ในแผนฯ 4 จนกระทั่งประเทศไทยมีโรงพยาบาลอำเภอเกือบครบทุกอำเภอในช่วงแผนฯ 6 นับเป็นเวลา 10 ปีหลังจากการเขียนแผนฯ ครั้งแรก

ตัวอย่างร้อนๆ อีกเรื่องหนึ่งของการทำงานช่วงนั้นคือการต่อสู้กับกลุ่มผลประโยชน์ เพื่อจัดทำบัญชียาหลักแห่งชาติ²³ ตามนโยบายของเลขาธิการคณะกรรมการอาหารและยา คือ นายแพทย์สันต์ สิงห์ศักดิ์ หนึ่งในกลุ่มปิ๊ยะเซียน หมอสันต์เชิญอาจารย์หมออวย เกตุสิงห์ ซึ่งเป็นผู้ใหญ่ที่คนในวงการเคารพนับถือมาเป็นประธานคณะทำงาน และสามารถจัดทำบัญชียาหลักฉบับแรกของประเทศสำเร็จเมื่อปี พ.ศ. 2524 ท่ามกลางอุปสรรคมากมายจากนักการเมืองและผู้เสียผลประโยชน์ อย่างไรก็ตาม ความเข้มแข็งเด็ดเดี่ยว ซื่อตรง และความสามารถของอาจารย์หมอเสม ในฐานะรัฐมนตรีว่าการ ก็เป็นแรงสนับสนุนสำคัญที่ทำให้ข้าราชการประจำที่ซื่อสัตย์มีกำลังใจทำงานจนสำเร็จ (สันติสุข โสภณศิริ [เรียบเรียงและบ.ก.], 2549: 206-210)

แม้บัญชียาหลักจะคลอดออกมาแล้ว แต่ก็บังคับใช้ได้เฉพาะในโรงพยาบาลของกระทรวงสาธารณสุข และยังพบความพยายามหลบเลี่ยงไม่ใช้ยาตามบัญชี คณะทำงานจึงรุกคืบเสนอให้มีการบังคับใช้บัญชียาหลักในมหาวิทยาลัย ซึ่งเป็นแหล่งผลิตบุคลากรสาธารณสุขที่สำคัญที่สุด อาจารย์ประเวศซึ่งเป็นหนึ่งในคณะทำงานเล่าถึงเหตุการณ์ช่วงนั้นว่า

“ในที่สุดก็มีการเสนอว่า เรื่องนี้น่าจะเสนอรัฐบาลให้ออกคำสั่งนำบัญชียาหลักไปใช้ในมหาวิทยาลัยด้วย แต่พอเสนอออกมาจริงๆ มันเพี้ยนกลายรูปไป เพราะว่าในรัฐบาลมันมีเรื่องผลประโยชน์เรื่องยาอยู่เยอะ พอไปเข้ากรม. มันเลยเพี้ยน กลายเป็นให้โรงพยาบาลของกระทรวงสาธารณสุขสามารถซื้อยาข้างนอกได้มากขึ้น เสนออย่าง ออกมาอีกอย่าง มีการประชุมคณะกรรมการด้านยา มีคนหนึ่งชื่ออาจารย์ประดิษฐ์ หุตางกูร เป็นคนบดเคี้ยว แก่นิ่งติดกับผม แก่ก็รู้สึกโกรธว่าบัญชียาหลักไม่เห็นไปถึงไหน กลายรูปอะไรไป แก่ก็ฟุบ เจียว หัวใจแกหยุด ที่ประชุมแตกฮือ ผมก็โดดบ๊มเท่าไรๆ ก็ไม่ขึ้น แก่ตายในที่ประชุม มันมีพวกไปวิ่งพรรคการเมือง มีผลประโยชน์มาก

แต่ก่อนนี้ที่ซิติมีหมออยู่ 3-4 คน ไปช่วยยันเด ประธานาธิบดีซิติลิดีคิดเรื่องนโยบายยาพอยันเดตาย พวกหมอกันฆ่าตายหมด แล้วเมืองไทยผลประโยชน์สอดแทรกมหาศาล บริษัทยามันใช้เทคนิคร้อยแปดเพื่อสร้างอิทธิพล บางทีก็จ้างอาจารย์ไปเป็นที่ปรึกษาบริษัท อย่างนี้อันตราย”

(สันติสุข โสภณศิริ [เรียบเรียงและบ.ก.], 2549: 209)

²³ เป็นนโยบายขององค์การอนามัยโลก เพื่อรวบรวมรายการยาพื้นฐานที่จำเป็นสำหรับสุขภาพของประชาชนและการแก้ไขปัญหาสาธารณสุขของแต่ละประเทศ โดยระบุเป็นชื่อสามัญทางยา ไม่ใช่ชื่อการค้า เพื่อให้หน่วยงานทางการแพทย์และสาธารณสุขสามารถเลือกใช้ยาคุณภาพดี ราคาถูก ป้องกันการตกเป็นเหยื่อของบริษัทยาและกลุ่มผลประโยชน์ เป็นการประหยัดงบประมาณค่ายาแต่ละปี จำนวนมหาศาล และมีงบประมาณเพิ่มในการกระจายยาได้ทั่วถึงทั่วประเทศ

ความร้อนแรงของอำนาจและผลประโยชน์ของคนเพียงหยิบมือแผดเผาแผ่นดินให้ลุกเป็นไฟ ความตายของขุนพลในสนามรบควรค่าแก่การน้อมการวะ ความตายของผู้คนมากมายเหลือคณาท่ามกลางไฟสงครามช่างน่าโศกสลด แต่สำหรับความทุกข์ยากสาหัสเหมือนตายทั้งเป็นของคนเล็กคนน้อยที่เผชิญความไม่เป็นธรรมอยู่ทุกเมื่อเชื่อวัน จะมีสักกี่คนที่มองเห็นว่านี่ไม่ใช่ภาวะปกติของการอยู่ร่วมกันฉันเพื่อนมนุษย์ และไม่ใช่ว่าเรื่องส่วนตัวหรือกรรมที่เจ้าตัวต้องทนแบกรับเอาเอง หากเป็นความป่วยไข้ร้ายแรงของสังคมที่ทุกคนต้องช่วยกันแก้ไขเยียวยา

ความฉ้อฉลในแวดวงราชการณสุขเป็นเพียงจุดปะทุหนึ่งของปรากฏการณ์ความไม่เป็นธรรมที่กำลังชอนไชบ่อนเซาะสังคมทั้งระบบ ไม่ว่าผู้มีอำนาจทางการเมืองจะเปลี่ยนหน้าตาไปที่บุคคลี่สมัย แต่รากเหง้าของความเอาเปรียบ คดโกง และแสวงหาประโยชน์ส่วนตัวที่ฝังอยู่กับอำนาจเชิงโครงสร้างในระบบต่างๆ ยังคงลุกกลามกัดกินความอยู่ดีมีสุขของผู้คนจำนวนมาก และกระทำอย่างรุนแรงขึ้นเรื่อยๆ ในหนังสือ *พุทธธรรมกับสังคม* ที่อาจารย์ประเวศเขียนขึ้นในช่วงปี พ.ศ. 2523-2526 ท่านชี้ชัดว่า สังคมไทยจำเป็นต้องเปลี่ยนทางเดินเพื่อออกจากเส้นทางไปสู่นรก

“เปรียบเสมือนสังคมมีเครื่องสูบลมใหญ่ ที่สูบลมพยากรณ์ต่างๆ จนเหือดแห้งทั่วประเทศ เอาไปกินใช้กันในหมู่คนรวย และเอาไปทำประโยชน์ให้ต่างชาติ คนจนทั่วไปเป็นผู้แบกรับภาระ คนกลางรวยทั้งขึ้นทั้งล่อง ช่องว่างระหว่างคนรวยคนจนถ่างกว้างออกไปอย่างไม่เคยมีมาก่อนในประวัติศาสตร์ไทย

ที่แล้วมา ระบบการเมือง เศรษฐกิจ ราชการ การศึกษา สถาบันทางพระศาสนา และกลไกอื่นๆ ในสังคมเป็นส่วนใหญ่ ยังยึดมั่นถือมั่นที่จะทำให้สมุทัยแห่งทุกข์ดำรงอยู่เรื่อยไป ประเทศไทยจึงลำบาก

ประเทศของเราเกิดความเสื่อมโทรมเป็นลำดับ และตรงดิ่งไปในทิศทางนรก ไม่ใช่ทิศทางของศีล สมาธิ ปัญญา อันเป็นแนวทางของพุทธธรรม

มีผู้หวังดีต่อชาติเป็นอันมากพยายามแก้ไขด้วยประการต่างๆ แต่ตกในลักษณะอุตุๆ ปะๆ ตะโกนบอกคำขวัญ และเปลี่ยนกัปตัน ซึ่งหาแก้ไขให้นาวาไทยไม่วิ่งไปตามเส้นทางนรกไม่ได้ เพราะไม่ได้มีการเปลี่ยนทิศทางของเรือ

เมื่อปัญหามันหมักหมมมาก จะแก้ด้วยการอุตุๆ ปะๆ คงจะไม่สำเร็จ แต่จะต้องเปลี่ยนทิศทางของสังคม

จะต้องให้คนบนเรือเอาผ้าดำปิดตาออกเสีย จะได้เห็นว่ามีเรือกำลังจะพาเขาไปลงนรก จะได้เห็นว่ามีเรือยัดหางเสือเรือไว้ ไม่ให้เรือหันไปสู่ทิศทางของศีล สมาธิ ปัญญาได้

ในเวลาที่ผ่านมา

แม้เรามีการอบรมสั่งสอนทางศาสนา

แม้เรามีระบบการศึกษาของชาติ
 แม้เรามีระบบราชการบริหารประเทศ
 แม้เรามีระบบการเมืองและเศรษฐกิจ
 แม้เรามีที่ยึดเหนี่ยวอย่างอื่น ๆ
 แต่สิ่งเหล่านี้ ในรูปแบบหรือวิธีการอย่างที่เคยคงจะไม่พอเพียง หรือ ไม่มีน้ำยาที่จะไป
 ทำให้สังคมไทยเปลี่ยนเส้นทางจากเส้นทางนรกไปสู่เส้นทางสวรรค์ได้....

แล้วเราจะบอกแต่เพียง ‘สู้ไม่ได้โวย’ แล้วก็หมดภารกิจของผู้ที่คิดว่าต้องการพัฒนา
 ธรรมะกระนั้นหรือ

เหตุที่ ‘สู้ไม่ได้’ ก็ปรากฏให้เห็นชัดแจ้งแจ่มแจ้ง คือ ข้างที่จะดึงไปสู่ทางนรกมีโอกาส
 พัฒนาเทคนิควิธีการทุกรูปแบบ แต่อีกข้างหนึ่งไปเรื่อยๆ เฉยๆ ทำอย่างที่เคยทำไปเรื่อยๆ
 อย่างนี้มันต้องแพ้แน่ๆ ถ้าชนะก็ผิดหลักของเหตุผลหรือธรรม

ถ้าต้องการให้สังคมไทย อยู่เย็นเป็นสุข ทุกคนมีพอกินพอใช้ มีความปลอดภัยใน
 ชีวิตและทรัพย์สิน ทำให้สังคมมีปกติภาพ (ศีล) อันเป็นบาทฐานที่จะพัฒนาสมาธิและปัญญาต่อไป
 เราจะต้องเปลี่ยนทิศทางและวิธีการจากที่เคย อย่างน้อยในเรื่อง

ระบบราชการบริหารประเทศ
 ระบบการศึกษา
 วิธีการทางการเมืองและเศรษฐกิจ”

(ประเวศ วะสี, 2526: 138-139, 157-160)

จิตใจที่เป็นอิสระจากความต้องการอำนาจและผลประโยชน์ส่วนตัว การเพียรเฝ้ามอง
 สิ่งต่างๆ ตามความเป็นจริง และใช้หลักอหิंपัจจยตาสืบสาวหาเหตุปัจจัยของปรากฏการณ์ตรงหน้า
 ลึกลงไปเรื่อยๆ อยู่ตลอดเวลา ทำให้อาจารย์ประเวศมองเห็นปัญหาที่ซ่อนอยู่ในโครงสร้างและระบบ
 ต่างๆ ของสังคม และระดมสรรพกำลังเพื่อสร้างความรู้ที่มีพลัง สำหรับเสนอเป็นยุทธศาสตร์และ
 นโยบายการพัฒนาประเทศที่สามารถต่อกรกับปัญหาเหล่านั้น ด้วยแรงปรารถนาถึงการเปลี่ยน
 ทิศทางสังคมไทยสู่ทิศทางของธรรมะและความเป็นธรรม

ในปี พ.ศ. 2526 ท่านเริ่มเขียนคอลัมน์ “วิถีแก้แค้นสร้างสุข” ลงนิตยสารหมอชาวบ้าน
 ด้วยภาษาแบบง่ายๆ อ่านสนุก เพื่อสื่อสารถึงวิถีธรรมและการประยุกต์ใช้ธรรมะในชีวิตประจำวัน
 เพื่อช่วยแก้ความทุกข์และอารมณ์ลบที่เกาะกินจิตใจของผู้คนและสังคม ในหนทางเดียวกับที่ท่าน
 อาจารย์พุทธทาสครูของท่าน “ใช้ทั้งชีวิตเพื่อปรุ้งโลกุตตร โอสถให้เป็นยาสามัญประจำบ้าน”
 (ประเวศ วะสี, 2550ค: 100)

หนังสือ *วิถีแห่งสร้างสุข* ที่รวมพิมพ์จากคอลัมน์นี้เป็นหนังสือขายดีที่สุดเล่มหนึ่งของสำนักพิมพ์หมอชาวบ้าน คือจากแรกพิมพ์เมื่อปี พ.ศ. 2528 จนถึงปัจจุบันมีการพิมพ์ซ้ำเป็นครั้งที่ 32 แล้ว เนื้อหาในหนังสือแนะนำวิถีแห่งสร้างสุขต่างๆ นานา ตั้งแต่การออกกำลังกายเป็นประจำ การฝึกฝนความอ่อนโยนของจิตใจด้วยวิธีเจริญเมตตาและการให้อภัย การฝึกสติด้วยการเดินจงกรม อานาปานสติ การเจริญสติในชีวิตประจำวัน และการเผชิญทุกข์อย่างมีสติ การฝึกภาวนาทั้งแบบสมถะและวิปัสสนา การเจริญปัญญารู้เท่าทันความจริงเรื่องอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา การทำงานและอยู่ร่วมกับผู้อื่นอย่างถ่อมตน ลดทิฐิมานะและอัตตาตัวตน และมีปวญจาต่อกัน การเพิ่มความสุขจากการเรียนรู้ การมองโลกในแง่ดี ปลดปล่อยความกลัว เยียวยาความโกรธและเกลียดชัง รวมทั้งความเข้มแข็ง มีวินัย และฝึกตนอย่างเอาจริงเอาจังเพื่อประสบความสำเร็จในสิ่งดีงามที่ปรารถนา (ประเวศ วะสี, 2552ง)

นอกจากงานชิ้นนี้จะเป็นแนวทางการฝึกฝนตนเองด้านจิตวิญญาณที่อ่านสนุกและเรียบง่ายอย่างยิ่งแล้ว คุณค่าสำคัญของหนังสือเล่มนี้สำหรับผู้เขียนคือ เป็นตั้งสมมุติฐานที่รวบรวมวิถีปฏิบัติธรรมของอาจารย์ประเวศเอาไว้ เพราะผู้เขียนพบว่า สิ่งต่างๆ ที่ท่านเขียนไว้ในหนังสือ ล้วนมีที่มาจากประสบการณ์ของท่านเอง เป็นวิถีปฏิบัติที่เราถูกหลานเห็นอยู่ทุกเมื่อเชื่อวัน เป็นสิ่งเดียวกับที่ท่านเพียรทำเป็นตัวอย่างให้เราดู และกล่าวสอนเราด้วยวาจาอยู่เสมอ

หลังจากอาจารย์หมอเสมหควาระการเป็นรัฐมนตรีว่าการกระทรวงสาธารณสุขในปี พ.ศ. 2526 แล้ว อาจารย์ประเวศในวัยต้นห้าสิบได้เดินทางสู่เส้นทางชีวิตที่กว้างใหญ่ขึ้นกว่าเดิมกระทั่งท่านเกษียณอายุราชการในปี พ.ศ. 2534 โดยนอกจากงานสาธารณสุขแล้ว ท่านยังเดินร่วมกับมวลมิตรมากมายไปบนเส้นทางของงานพัฒนาสังคม และได้รับเชิญให้ทำงานในส่วนงานสำคัญต่างๆ รวมทั้งได้รับรางวัลระดับชาติและนานาชาติหลายรางวัล เช่น

ปี พ.ศ. 2526-2530 เป็นประธานคณะกรรมการวิจัยทางการแพทย์ องค์การอนามัยโลก ภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้²⁴

ปี พ.ศ. 2527-2530 เป็นผู้อำนวยการศูนย์ประสานงานการแพทย์และสาธารณสุข กองแผนงาน กระทรวงสาธารณสุข

ปี พ.ศ. 2527-2530 เป็นหัวหน้าภาควิชาอายุรศาสตร์ คณะแพทยศาสตร์ศิริราชพยาบาล มหาวิทยาลัยมหิดล

²⁴ องค์การอนามัยโลกมีกลไกการทำงาน 3 ระดับ คือ หนึ่ง สำนักงานใหญ่ ที่กรุงเจนีวา สวิตเซอร์แลนด์ สอง สำนักงานภูมิภาค แบ่งเป็น 6 ภูมิภาค ตามที่ตั้งและลักษณะการเมืองภายในภูมิภาคนั้น และสาม สำนักงานในประเทศสมาชิก ประเทศไทยอยู่ในกลุ่มภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ประกอบด้วยสมาชิก 11 ประเทศ คือบังกลาเทศ พม่า อินเดีย อินโดนีเซีย เกาหลีใต้ ฟิลิปปินส์ มองโกเลีย เนปาล ศรีลังกา ภูฏาน และไทย โดยสำนักงานภูมิภาคตั้งอยู่ที่กรุงแคลิ ประเทศอินเดีย (องค์การอนามัยโลก, [ม.ป.ป.])

ปี พ.ศ. 2527-2533 เป็นประธานกองทุนพัฒนาท้องถิ่นไทย-แคนาดา (The Local Development Assistance Program หรือ LDAP) ที่ตั้งขึ้นเพื่อสนับสนุนการทำงานพัฒนาชนบทและส่งเสริมความเข้มแข็งขององค์กรพัฒนาเอกชนไทย ได้รับงบประมาณจากรัฐบาลแคนาดา ผ่านองค์กรเพื่อการพัฒนาระหว่างประเทศแห่งแคนาดา (The Canadian International Development Agency หรือ CIDA)

ปี พ.ศ. 2528 เป็นเฟลโลว์ของสภาวิทยาศาสตร์สำหรับประเทศกำลังพัฒนา (Third World Academy of Sciences หรือ TWAS) ซึ่งตั้งโดยอับดุล ซาลาม (Abdus Salam) นักฟิสิกส์รางวัลโนเบล

ปี พ.ศ. 2528 เป็นบุคคลดีเด่นของชาติ สาขาการแพทย์

ปี พ.ศ. 2528-2530 เป็นกรรมการและเลขานุการแผนกแพทยศาสตร์ มูลนิธิอานันทมหิดล

ปี พ.ศ. 2528-2532 เป็นกรรมการพิจารณาทุนโครงการวิจัยโรคเขตร้อน ซึ่งเป็นโครงการใหญ่พิเศษโครงการหนึ่งขององค์การอนามัยโลกสำนักงานใหญ่ และต่อมาเป็นกรรมการโครงการโรคที่ถูกทอดทิ้งอันยิ่งใหญ่ของมนุษยชาติ (The Great Neglected Disease of Mankind หรือ GND) ซึ่งเป็นโครงการร่วมระหว่างองค์การอนามัยโลกและมูลนิธิร็อกกี้เฟลเลอร์

ปี พ.ศ. 2529-2536 เป็นประธานคณะกรรมการระบาควิทยาแห่งชาติ กระทรวงสาธารณสุข ซึ่งได้รับงบประมาณสนับสนุนจากมูลนิธิร็อกกี้เฟลเลอร์

ปี พ.ศ. 2531 ได้รับเลือกเป็นนักวิจัยดีเด่นของชาติ สาขาวิทยาศาสตร์การแพทย์

ปี พ.ศ. 2531 เป็นประธานมูลนิธิชุมชนท้องถิ่นพัฒนา (Local Development Foundation หรือ LDF) ซึ่งเป็นการดำเนินงานต่อเนื่องจากกองทุนพัฒนาท้องถิ่นไทย-แคนาดา (LDAP)

ปี พ.ศ. 2531-2535 เป็นคณะกรรมการบริหารสภาวิจัยแห่งชาติ

ปี พ.ศ. 2532-2536 เป็นประธานเครือข่ายวิจัยพฤติกรรมสุขภาพของประเทศไทย ซึ่งได้รับงบประมาณสนับสนุนจากองค์การอนามัยโลก

ปี พ.ศ. 2533 ได้รับเหรียญเชิดชูเกียรติ Tobacco and Health ขององค์การอนามัยโลก

ปี พ.ศ. 2534 เป็นประธานมูลนิธิสาธารณสุขแห่งชาติ

การทำงานระดับนานาชาติทำให้อาจารย์ประเวศต้องเดินทางไปต่างประเทศบ่อยๆ โดยเฉพาะในกลุ่มงานขององค์การอนามัยโลกและมูลนิธิร็อกกี้เฟลเลอร์ เช่น อินเดีย บังคลาเทศ ศรีลังกา อินโดนีเซีย เกาหลีใต้ เกาหลีเหนือ มองโกเลีย จีน รัสเซีย สวิตเซอร์แลนด์ อิตาลี สหรัฐอเมริกา แคนาดา ออสเตรเลีย นิวซีแลนด์ ขณะที่การทำงานพัฒนาในเมืองไทยก็ทำให้ได้เดินทางไปครบทุกจังหวัดของประเทศ ได้เรียนรู้ประสบการณ์ชีวิตอันหลากหลายจากผู้คนจำนวน

มากตั้งแต่ระดับชุมชนจนถึงระดับโลก และรับรู้ความเชื่อมโยงเป็นหนึ่งเดียวกันที่ไปพ้นจากเส้นแบ่งพรมแดนความแตกต่างนานา ผ่านความเข้าใจลึกซึ้งถึงแก่นแท้ในความทุกข์และสุขของเพื่อนมนุษย์

ครั้งหนึ่งในการไปประชุมคณะกรรมการวิจัยทางการแพทย์ของสำนักงานใหญ่ องค์การอนามัยโลก ที่เมืองเจนีวา สวิตเซอร์แลนด์ เมื่อปี พ.ศ. 2527 ท่านบันทึกไว้ว่า

“ประเทศสวิตเซอร์แลนด์ขึ้นชื่อทางความสวยงามอยู่แล้ว เพราะมีทั้งภูเขาและทะเล กลางนครเจนีวามีทะเลสาบ หรือที่จริงนครเจนีวาตั้งอยู่รอบๆ ทะเลสาบมากกว่า ถัดขึ้นไปที่ริมฝั่งทะเลสาบเดียวกันนี้ คือเมืองโลซานน์ที่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวประทับอยู่เมื่อทรงพระเยาว์ และสมเด็จพระศรีนครินทราบรมราชชนนีทรงประทับพักเหนื่อยจากพระราชภารกิจทางเมืองไทยเป็นประจำ

โฮเต็ลต่างๆ ก็อยู่ใกล้ๆ ทะเลสาบนั่นเอง หัวค่ำวันหนึ่งผมออกไปเดินเล่นที่ริมทะเลสาบคนเดียว ท้องฟ้าใสและเป็นวันเพ็ญ พระจันทร์เต็มดวงงามระยิบระยับตา

ทันใดนั้นผมหวนคิดไปถึงดินแดนอื่นๆ ว่า จันทร์ดวงเดียวกันนี้ ถ้ามองจากแอฟริกา จากอินเดีย จากบังคลาเทศ หรือจากเมืองไทยส่วนหนึ่ง อาจจะไม่งามเหมือนพระจันทร์ที่สวิตเซอร์แลนด์ ความรู้สึกของมนุษย์เมื่อมองดวงจันทร์ สะท้อนความรู้สึกสุขทุกข์ที่มีอยู่ในดวงจิตของผู้มองเอง

สำหรับคนที่ท้องกำลังโอดครวญด้วยความหิวโหย

สำหรับคนที่ลูกของเขาต้องตายไปทั้งๆ ที่ไม่ควรตาย

สำหรับคนที่ไม่มีย่านอยู่อาศัย

สำหรับคนเจ็บไข้ได้ป่วยที่ไม่มีใครดูแล

สำหรับคนที่ไม่มียานพาหนะ

สำหรับคนที่นอนหลับอยู่ดีๆ แล้วมีก๊าซพิษรั่วทำให้ตายกันเป็นเบือ

สำหรับคนที่ลูกเขาถูกข่มขืนและถูกฆ่าตาย

สำหรับคนที่ไม่มีความปลอดภัยในชีวิตและทรัพย์สินด้วยประการอื่น

สำหรับคนที่คับแค้นสิ้นหวังด้วยประการต่างๆ

ดวงจันทร์ดวงเดียวกันนี้คงจะไม่งามเหมือนกับที่เห็นจากทะเลสาบเจนีวา”

(ประเวศ วะสี, 2529: 1-2)

เครือข่ายอิสระ

การสัมผัสรู้อย่างลึกซึ้งถึงความทุกข์ยากของเพื่อนมนุษย์เป็นแรงผลักดันสำคัญให้ อาจารย์ประเวศการก้าวสู่เส้นทางการทำงานพัฒนาสังคม พร้อมกับแนวคิดเรื่องเปิดพื้นที่ทำงานอย่างเป็นทางการให้กลุ่มองค์กรพัฒนาเอกชน (Non-governmental organization หรือ NGO) และความพยายามเชื่อมร้อยการทำงานของภาคส่วนต่างๆ โดยเฉพาะภาคการเมือง ราชการ เอ็นจีโอ และ นักวิชาการเข้าด้วยกัน เพื่อให้เกิดประโยชน์สูงสุดกับคนเล็กคนน้อย คนยากคนจน ซึ่งเป็นพลเมือง ส่วนใหญ่ของประเทศ

ปี พ.ศ. 2527 รัฐบาลแคนาดาตั้งกองทุนพัฒนาท้องถิ่นไทย-แคนาดา (LDAP) เพื่อให้ความช่วยเหลือระยะยาวแก่ประเทศไทย คณะทำงานเชิญอาจารย์ประเวศเป็นประธานกองทุน โดยมี อเนก นาคะบุตร เป็นผู้อำนวยการและคนทำงานหลัก อเนกเป็นนักพัฒนาหนุ่มไฟแรงที่จบ การศึกษาด้านการบริหารจัดการและการวางแผนพัฒนาชนบท รวมทั้งมีประสบการณ์ทำงาน การศึกษานอกระบบกับชุมชนรากหญ้า โดยรับทุนจากแหล่งทุนต่างประเทศมานาน อาจารย์ประเวศ กล่าวไว้ในหลายที่ว่า อเนกเป็นครูด้านงานพัฒนาชุมชนของท่าน เขาเป็นผู้รู้ลึกซึ้งและมีปัญญาอย่าง ยิ่งจากการปฏิบัติจริง และท่านได้เรียนรู้เรื่องราวมีค่ามากมายจากการทำงานกับเอ็นจีโอ

“การเกี่ยวข้องกับคำอยู่กับพวกที่ทำงานองค์กรพัฒนาเอกชน ที่เขาเรียกว่านักพัฒนานี้ ช่วยให้ เข้าใจเรื่องข้างล่างที่ฝรั่งเขาเรียกว่าพวกรากหญ้า (grassroot) คีชี้น ทางราชการนั้นเน้นที่การทำเรื่อง ใหญ่ๆ จากบนลงล่าง (top down) แต่พวกนักพัฒนาเอกชนนั้นถนัดในเรื่องเล็กๆ จากรากหญ้า

ในการพัฒนานั้นคงจะต้องการทั้งสองอย่าง คืออย่างใหญ่จากบน และอย่างเล็กจากล่าง แต่ถ้าเป็นอย่างใหญ่จากบนอย่างแบบทางราชการอย่างเดียวก็คงจะพัฒนาไม่สำเร็จ

ในชีวิตผม ได้พบผู้คนที่ทำงานในระดับรากหญ้ามามากมาย และได้เรียนรู้ในสิ่งที่ไม่ได้ เรียนรู้จากการทำงานในระบบราชการอย่างมีค่ายิ่ง”

(ประเวศ ะสี, 2554ก: 390)

เอกสาร *Local Development Institute/ Foundation (Thailand)* (Pimjai Surintaraseree, 2001) ของสถาบันซินเนอร์จีส (The Synergos Institute) ที่นิวยอร์ก ศึกษาวิวัฒนาการของกองทุนพัฒนาท้องถิ่น ไทย-แคนาดา (LDAP) มูลนิธิชุมชนท้องถิ่นพัฒนา (LDF) และสถาบันชุมชนท้องถิ่นพัฒนา (LDI)²⁵ อย่าง ละเอียด เพื่อเป็นกรณีศึกษาการให้ทุนช่วยเหลือการพัฒนาในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ โดยระบุว่า LDAP

²⁵ เนื่องจาก LDF เกิดในรูปของมูลนิธิ ซึ่งทำกิจกรรมทางการเมืองไม่ได้ คณะทำงานซึ่งอาจารย์ประเวศเป็นประธานจึงตั้ง LDI ขึ้นเป็น หน่วยงานปฏิบัติการ โดยมีศาสตราจารย์เฮนรี่ จามริก เป็นประธานคนแรก ของ LDF โดยในทางปฏิบัติ LDI สามารถทำงานเป็นอิสระ อย่างสมบูรณ์ และทั้ง LDF และ LDI ก็ทำงานร่วมกับองค์กรเพื่อการพัฒนาระหว่างประเทศแห่งแคนาดา (CIDA) (แหล่งทุนขณะนั้น) ในเชิงประสานงานและร่วมมือ ไม่ใช่การถูกตรวจสอบและควบคุม

เป็นกลไกสำคัญกลไกแรกของไทย ที่ส่งผ่านเงินทุนจากต่างประเทศลงไปสู่ชุมชนรากหญ้าโดยตรง ขณะที่ก่อนหน้านี้ เงินช่วยเหลือจากต่างประเทศทั้งหมดต้องส่งผ่านรัฐบาล และเกือบทั้งหมดถูกจัดสรรไปยังหน่วยงานรัฐและสถาบันการศึกษาเท่านั้น และวิธีการพิจารณาทุนสนับสนุนโครงการของ LDAP ก็ถือเป็นนวัตกรรมเช่นกัน โดยมีการสร้างกลไกพิจารณาทุนอย่างโปร่งใสจากคณะกรรมการชำนาญงานพัฒนาซึ่งประกอบด้วยคนทำงานหลายฝ่ายเป็นครั้งแรก ขณะที่ก่อนหน้านี้หน่วยงานรัฐเป็นผู้พิจารณาทุนเพียงฝ่ายเดียว ทำให้องค์กรรากหญ้าขนาดเล็กมีโอกาสได้รับทุนด้วย

LDAP ใช้เวลา 5 ปี (ปี พ.ศ. 2527-2532) ทำงานผลักดันวิธีการทำงานพัฒนาชุมชนรูปแบบใหม่ที่เน้นความร่วมมือระหว่างภาคส่วนต่างๆ การสร้างเครือข่ายการทำงานระหว่างรัฐและเอ็นจีโอ และเสริมศักยภาพทั้งของทั้งสองภาคส่วน รวมทั้งพัฒนาผู้นำท้องถิ่น โดยเน้นการทำงานสามด้านคือ หนึ่ง การให้ทุนสนับสนุนการพัฒนาชุมชนรากหญ้า สอง การพัฒนาศักยภาพเอ็นจีโอด้านการวางแผนและจัดการ โครงการ และสร้างความเข้มแข็งให้เครือข่ายเอ็นจีโอ และสาม การสร้างกลไกเชื่อมการทำงานระหว่างรัฐบาล เอ็นจีโอ และชุมชนวิชาการ

ความพยายามเชื่อมร้อยเครือข่ายงานพัฒนาของ LDAP เป็นปัจจัยสำคัญที่ทำให้เกิดคณะกรรมการประสานงานองค์กรพัฒนาเอกชน (กป.อพช.) ทั้งส่วนกลางและภูมิภาคทั้ง 4 ภาคเมื่อปี พ.ศ. 2528 เพื่อเป็นร่มใหญ่รับรองการขอทุนสนับสนุนการทำงานของเอ็นจีโอ และเป็นกลไกประสานงานกับภาครัฐ โดยเริ่มเปิดการเจรจากับนักการเมืองและรัฐบาลในประเด็นอ่อนไหวที่ส่งผลกระทบต่อชุมชนทั้งในเมืองและชนบท โดยเฉพาะเรื่องป่าชุมชน โดยมีจอน อึ้งภากรณ์ เป็นตัวแทนหลักฝ่ายเอ็นจีโอในการประสานงานกับคร. เสนาะ อุณาภูล เลขธิการคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ทำให้อธิบดีกรมการทะเบียนการค้า ตรีชนกถึงความเป็นในการทำงานร่วมกับเอ็นจีโอและองค์กรภาคประชาชน

งานของ LDAP เป็นตัวอย่างที่ประสบความสำเร็จดีเยี่ยมในสายตาแหล่งทุนจากแคนาดา ในปี พ.ศ. 2530 CIDA เชิญคณะกรรมการของ LDAP 4 ท่าน คือ อเนก นาคะบุตร จอห์น อึ้งภากรณ์ อาจารย์เสน่ห์ จามริก และอาจารย์ประเวศ เดินทางไปแคนาดาเป็นเวลา 1 เดือน เพื่อบรรยายเกี่ยวกับงานในประเทศไทยให้เจ้าหน้าที่ของ CIDA และองค์กรพัฒนาเอกชนหลายแห่งทั่วประเทศฟัง และนำโมเดลการทำงานของไทย โดยเฉพาะกลไกเชื่อมประสานการทำงานระหว่างราชการ เอ็นจีโอ และนักวิชาการ ไปใช้กับประเทศอื่นๆ ในเอเชียด้วย (Pimjai Surintaraseree, 2001)

ประสบการณ์การทำงานเชื่อมร้อยเครือข่ายและสร้างกลไกการทำงานแบบใหม่ที่เริ่มเห็นผลจากแคว้นการทำงานพัฒนา ได้รับการถ่ายโอนมายังการทำงานด้านสาธารณสุขในเวลาไล่เลี่ยกัน ปี พ.ศ. 2529 อาจารย์ประเวศเป็นประธานคณะกรรมการระดับชาติ กระทรวงสาธารณสุข ในยุคที่หม่อมร นนทสูต เป็นปลัดกระทรวง ซึ่งเป็นยุคที่กระทรวงมีการเปลี่ยนแปลง

อย่างสร้างสรรค์เกิดขึ้นหลายอย่าง แม้คณะกรรมการระบาดวิทยาแห่งชาติจะสังกัดกระทรวงสาธารณสุข แต่ก็สามารถบริหารงานเป็นอิสระจากระบบราชการ โดยได้รับทุนสนับสนุนเต็มจำนวนจากมูลนิธิร็อกกีเฟลเลอร์

รายงานเรื่อง *ENHR Development in Thailand* (Chitr Sitti-amorn, Somsak Chunharas & Chanpen Chooprapawan, 1997) ของสภาการวิจัยสุขภาพเพื่อการพัฒนา (COHRED)²⁶ ระบุว่า คณะกรรมการระบาดวิทยาแห่งชาติคือหนึ่งในความพยายามแรกๆ ของประเทศไทย ในการระดมข้อมูลและทำงานวิจัยที่จำเป็น เพื่อประยุกต์ใช้ในการจัดทำนโยบายสาธารณะที่สำคัญที่สุด ทั้งยังเป็นคณะทำงานกลุ่มแรกที่เปิดศักราชเชื่อมต่องานวิจัยสุขภาพเข้ากับงานพัฒนาสังคมอีกด้วย

รายงานฉบับนี้กล่าวว่า คณะกรรมการระบาดวิทยาแห่งชาติมีต้นทุนการทำงานที่สำคัญ 6 ประการคือ หนึ่ง มีวิสัยทัศน์และได้รับการสนับสนุนจากผู้นำหลายคนในแวดวงวิชาการ ซึ่งเป็นเรื่องจำเป็นมากสำหรับประเทศไทย สอง มีผู้มีความรู้ความสามารถเชิงสหวิทยาการเกิดขึ้นมากพอสมควรแล้ว เนื่องจากการส่งคนไปฝึกอบรมด้านต่างๆ ในช่วงที่ผ่านมาด้วยทุนต่างประเทศ เช่น จากเครือข่ายระบาดวิทยานานาชาติ (INCLEN) และโครงการวิจัยโรคเขตร้อน สาม คณะกรรมการชุดใหญ่และคณะกรรมการพิจารณาโครงการมาจากหน่วยราชการหลายภาคส่วนในกระทรวงสาธารณสุขและมหาวิทยาลัยหลายแห่ง ทำให้เกิดกลไกการทำงานแบบส่งเสริมความร่วมมือ เป็นอิสระ และคนทำงานสามารถเข้าถึงฐานข้อมูลสำคัญของหน่วยงานต่างๆ ได้ สี่ มีการริเริ่มกลไกรับมือ “เรื่องร้อน” ที่ส่งมาจากรัฐบาล หรือเป็นความจำเป็นเร่งด่วนของสาธารณะ โดยตั้งกองเลขา ร่วมระหว่างหน่วยงาน หรือจัดทำโครงการพิเศษเพื่อการนี้ ห้า คณะกรรมการชุดนี้เป็นการรวมตัวกันของคน “จิตใจดี” ที่มุ่งมั่นทำงานหนักอย่างอุทิศตน และเห็นแก่ประโยชน์ส่วนรวมมากกว่าประโยชน์ส่วนตัว และหก การเกิดกลไกคณะกรรมการพิจารณาโครงการที่ประกอบด้วยผู้เชี่ยวชาญจำนวนมากและผู้บริหารระดับสูงของกระทรวงสาธารณสุขหลายคน

รายงานระบุถึงจุดแข็งสำคัญของการทำงานว่า อยู่ที่การกระจายอำนาจเชิงการวางแผน การจัดการ และกระจายเงินทุนสู่หน่วยงานที่ทำหน้าที่เก็บข้อมูลระดับท้องถิ่น ซึ่งเป็นกลยุทธ์สำคัญในการเพิ่มศักยภาพคนทำงาน ทั้งยังเป็นเครื่องรับประกันความยั่งยืนของงานในระยะยาวท่ามกลางความผันผวนอย่างรวดเร็วของสังคม เนื่องจากคนทำงานที่มีความรู้ในตัวจะสามารถจับประเด็น

²⁶ The Council on Health Research for Development หรือ COHRED เป็นองค์กรความร่วมมือนานาชาติที่ทรงพลังให้ประเทศต่างๆ เห็นความสำคัญของการทำงานวิจัยสุขภาพระดับนโยบายชาติ (Essential National Health Research หรือ ENHR) และสนับสนุนศักยภาพการวิจัยในประเทศรายได้น้อยถึงปานกลาง (“Commission on Health Research for Development,” 2013)

สำคัญของสถานการณ์ที่เกิดขึ้น และสร้างความรู้ที่จำเป็นสำหรับการแก้ปัญหาใหม่ๆ เหล่านั้นได้ทันที

ความรู้ที่เพิ่มพูนขึ้นจากการปฏิบัติของคณะกรรมการระบาดวิทยาแห่งชาติ ได้ถ่ายทอดไปยังประชาคมวิจัยสุขภาพของโลกเพื่อการเรียนรู้ร่วมกัน รายงานเรื่อง *ENHR: A Strategy for Action in Health and Human Development* (Task Force on Health Research for Development, 1991) หยิบยกคำกล่าวของอาจารย์ประเวศไว้ในหัวข้อที่กล่าวถึงความจำเป็นของ “การเชื่อมโยงงานวิจัย ปฏิบัติการ และนโยบายเข้าด้วยกัน” ว่า

“ในประเทศกำลังพัฒนา แม้จะมีโครงสร้างพื้นฐานที่จำเป็นสำหรับงานวิจัยทั้งในกระทรวงสาธารณสุขและในมหาวิทยาลัยต่างๆ อยู่แล้ว แต่การทำงานวิจัยจนได้ความรู้ที่เหมาะสม ถูกต้อง และใช้งานได้ก็ยังไม่ก้าวหน้าจนถึงระดับที่น่าพอใจ ซึ่งเกิดจากข้อจำกัดหลายอย่าง ... (รวมทั้ง) การขาดนโยบายการวิจัยสุขภาพระดับชาติ ขาดการจัดการและการสนับสนุนงานวิจัยที่มีประสิทธิภาพ และขาดการนำผลการวิจัยสุขภาพไปใช้อย่างเหมาะสมและมีคุณภาพ”

--ประเวศ วะสี ประธานคณะกรรมการระบาดวิทยาแห่งชาติ ประเทศไทย

(Task Force on Health Research for Development, 1991)

อาจารย์ประเวศเน้นความสำคัญของการวิจัยที่ใช้พื้นที่เป็นตัวตั้ง หรือ Area-based Research ในพื้นที่ระดับต่างๆ เช่น ชุมชน จังหวัด หรือประเทศ เพื่อให้บุคคลและองค์กรต่างๆ ในพื้นที่เดียวกันได้เรียนรู้ร่วมกันผ่านการทำงานวิจัย โดยเฉพาะการเรียนรู้ด้านการจัดการระดมทรัพยากรทุกชนิดมาสร้างการเรียนรู้เพื่อชีวิตและสังคม ที่เรียกว่า “การวิจัยระบบ” ซึ่งมีคำถามวิจัยสำคัญสองคำถาม คือ หนึ่งในพื้นที่ที่มีทรัพยากรอะไรบ้าง โดยเฉพาะทรัพยากรบุคคล องค์กร และสถาบันทุกชนิด คำถามนี้จะได้คำตอบจากการทำแผนที่ทรัพยากร (Resources mapping) ซึ่งอาจารย์ประเวศพูดเสมอว่า เป็นงานสำคัญของนักยุทธศาสตร์ และสอง จะใช้กระบวนการใดเชื่อมโยงให้ทรัพยากรในพื้นที่ทั้งหมดมาเรียนรู้ร่วมกันในการปฏิบัติ เพื่อเดินทางไปสู่เป้าหมายเดียวกัน

“ในการนี้ถือว่าทุกคน ทุกองค์กรเป็นผู้ร่วมวิจัยระบบ ผลของการวิจัยคือความสำเร็จของการพัฒนา การมีความรู้ การมีความชื่นชมยินดีต่อกัน และความเชื่อถือไว้วางใจต่อกัน เป็นทุนที่ยิ่งใหญ่มากต่อความสุขและต่อการทำงานให้สำเร็จ จะทำให้ก้าวพ้นความติดขัดขัดแย้งในกรมแดนอำนาจของหน่วยงาน นอกจากจะส่งผลโดยตรงในพื้นที่แล้ว จะส่งผลต่อวิถีคิดของผู้บริหารระดับสูงและผู้กำหนดนโยบาย ซึ่งตามปกติเปลี่ยนแปลงได้ยากหรือเปลี่ยนแปลงไม่ได้ เพราะในการวิจัยและพัฒนาระบบการทำงานในพื้นที่ ท่านเหล่านั้นก็เป็นผู้ร่วมวิจัยด้วย

ระบบที่แข็งแกร่งประดุจเหล็กกล้า เปลี่ยนแปลงไม่ได้ด้วยอำนาจหรือการกดดัน

แต่เปลี่ยนแปลงได้ด้วยใจและปัญญาร่วมที่เกิดจากการเรียนรู้ร่วมกันในการปฏิบัติ”
(ประเวศ ะสี, 2553ก: 52-53)

การเชื่อมโยงงานวิจัย ปฏิบัติการ และนโยบายระดับชาติเข้าด้วยกันเกิดขึ้นเป็นรูปธรรมอย่างต่อเนื่องชัดเจนในกลุ่มงานอีกสองกลุ่มซึ่งทำคู่ขนานไปกับคณะกรรมการระบาควิทยาแห่งชาติ และเป็นงานที่อาจารย์ประเวศมีส่วนสำคัญในการผลักดันให้เกิดขึ้น คือมูลนิธิสาธารณสุขแห่งชาติ และการรวมตัวกันของกลุ่มสามพราน

มูลนิธิสาธารณสุขแห่งชาติ (มสช.) เกิดขึ้นเมื่อปี พ.ศ. 2530 จากประสบการณ์ของกลุ่มที่มุ่งมั่นทำงานนโยบายสาธารณสุขบนฐานความรู้ ซึ่งทำงานใกล้ชิดกันมานานกว่า 15 ปี และร่วมกันเผชิญแรงกดดันจากอำนาจ ผลประโยชน์ และความผันผวนทางการเมืองที่ส่งผลกระทบโดยตรงต่อการทำงานมาหลายระลอก คนกลุ่มนี้มองว่าอนาคตของคณะกรรมการระบาควิทยาแห่งชาติซึ่งสังกัดกระทรวงสาธารณสุขจะไม่ยั่งยืน จึงร่วมกันก่อตั้งมสช. เป็นองค์กรอิสระไว้รองรับ ทั้งนี้ได้รับความเห็นชอบจากนายเทิดพงษ์ ไชยพันธ์ รัฐมนตรีว่าการกระทรวง โดยมีหมอไฟโรจน์ ینگสานนท์ ปลัดกระทรวงสาธารณสุขเป็นประธานคนแรกของมูลนิธิ และหมอสงวน นิตยารัมภ์พงศ์ ข้าราชการหนุ่มหัวก้าวหน้าของกระทรวงสาธารณสุข เป็นเลขาธิการ (มูลนิธิสาธารณสุขแห่งชาติ, ม.ป.ป.)

ส่วน “กลุ่มสามพราน” หรือ “The Rose Garden Group”²⁷ คือเวทีวิชาการแบบไม่เป็นทางการของกลุ่มแพทย์ประมาณ 20 คนที่ทำงานเกี่ยวเนื่องกันอยู่ในคณะกรรมการระบาควิทยาแห่งชาติและมสช. โดยจะมาพบปะกันเป็นประจำทุกเดือน ครั้งละ 1 วันเต็ม ที่สวนสามพราน (โรงแรมโรสการ์เด้น) สมาชิกกลุ่มสามพรานเป็นกลุ่มแพทย์ที่มุ่งทำงานเพื่อแก้ปัญหาสาธารณสุขของประเทศบนฐานความรู้ ส่วนใหญ่เป็นผู้นำในขบวนการแพทย์ชนบท²⁸ ซึ่งมีประสบการณ์เข้มข้นในการทำงานบริการคนยากจนในโรงพยาบาลอำเภอ รวมทั้งเป็นนักเคลื่อนไหวเพื่อความยุติธรรม และถูกต้องทั้งในระบบสาธารณสุข ระบบราชการ และสังคมในภาพรวมตามอุดมการณ์ของคนเดือนตุลา หลังทำงานมาระยะหนึ่ง แพทย์กลุ่มนี้จึงได้รับการสนับสนุนให้ไปเรียนต่อต่างประเทศ

²⁷ ชื่อแบบไม่เป็นทางการของกลุ่ม ตั้งตามชื่อสวนสามพรานซึ่งเป็นสถานที่จัดประชุมทุกเดือน การประชุมช่วงแรกใช้ชื่อว่า “เวทีทิศทางสาธารณสุขไทย” การประชุมของกลุ่มสามพรานเกิดขึ้นทุกเดือนจนถึงปัจจุบันเป็นเวลาเกือบ 30 ปีแล้ว ปัจจุบันเรียกว่า “การประชุมวิชาการสนับสนุนการประสานนโยบายระบบบริหารและบริการสาธารณสุข”

²⁸ อาจารย์ประเวศให้นิยาม “ขบวนการแพทย์ชนบท” ว่า หมายถึง “ความตื่นตัวทางอุดมการณ์ของนักศึกษาแพทย์และแพทย์ที่จะออกไปรับใช้คนในชนบทที่เกิดขึ้นในช่วง 14 ตุลาคม (2516) และต่อมาก่อตัวเป็นชมรมแพทย์ชนบท และขบวนการที่ตามมาจกชมรมแพทย์ชนบท”. (ประเวศ ะสี, 2543ข: 1)

และกลับมาทำงานระดับนโยบายในส่วนงานต่างๆ ของกระทรวงสาธารณสุข โดยได้รับความไว้วางใจจากหม่อมอมร ปลัดกระทรวงยุคนั้น (ประเวศ วะสี, 2543ข)

กลุ่มสามพรานจึงเป็นที่รวมของแพทย์วัยหนุ่มสาวที่ถึงพร้อมด้วยความรู้ด้านวิชาการระดับสูง มีประสบการณ์ในความทุกข์ยากของคนชนบทอย่างลึกซึ้ง มีอุดมการณ์ที่จะเปลี่ยนแปลงระบบสาธารณสุขแบบราชการให้เป็นสาธารณสุขเพื่อมวลชนอย่างแท้จริง และมีตำแหน่งหน้าที่เกี่ยวข้องกับนโยบายในส่วนงานต่างๆ โดยมี “พี่เลี้ยงรุ่นใหญ่” อย่างอาจารย์หม่อมเสมอ พริ้งพวงแก้ว หมอไพโรจน์ นิ้งสานนท์ และอาจารย์ประเวศ คอยเดินไปข้างๆ สายสัมพันธ์ที่เชื่อมโยงเกาะเกี่ยวของกลุ่มกลายเป็นขุมพลังทั้งทางจิตใจ ปัญญา และความช่วยเหลือร่วมไม้ร่วมมือกัน ความรู้ที่ไหลเวียนอยู่ในกลุ่มเชื่อมโยงกับความจริงจากการทำงาน และได้รับการยกระดับให้คมชัดขึ้นจากมุมมองที่หลากหลาย จึงทำให้การทำงานของแต่ละคนและส่วนรวมรุกไปข้างหน้า สมาชิกกลุ่มจึงมีความสุขทั้งจากการเรียนรู้ที่เพิ่มพูน และการได้มาพบเจอกัลยาณมิตรทั้งในงานและชีวิต

อาจารย์ประเวศบอกว่า ความสำเร็จจากการรวมตัวกันของกลุ่มสามพรานอยู่ที่ “วิธีแบบไม่เป็นทางการ” ที่ทำให้ “คนที่มาร่วมกันทำอะไรด้วยตนเอง มีอิสระ เป็นตัวของตัวเอง แม้บางครั้งมีจำนวนน้อย แต่เป็นผู้มีความสามารถสูง และทำด้วยความเต็มใจ ก็ได้ผลมาก” (ประเวศ วะสี, 2554ก: 448-449)

ปลดปล่อยตนเองจากอดีต

บนการเดินทางยาวไกลของอาจารย์ประเวศ ผู้เขียนมองเห็นชีวิตข้าราชการธรรมดาๆ คนหนึ่ง ที่พากเพียรเตรียมการเดินทางเพื่อ “ปฏิวัติเงียบ” ด้วยพลังของอุดมคติ ความรู้ การสร้างชุมชนเรียนรู้ และการจัดการองค์กรร่วมกับผู้คนมากมายมาตลอดชีวิต เพื่อเกื้อหนุนให้เกิดการเปลี่ยนแปลงสังคมไปตามทิศทางแห่ง “ความสุขร่วมกันของคนทั้งหมด” ซึ่งเริ่มผลิดอกออกผลในช่วงสิบปีสุดท้ายก่อนวัยเกษียณอายุราชการของท่าน ในช่วงเวลาดังกล่าว การทำงานสาธารณสุขและพัฒนาและสังคมเริ่มเชื่อมโยงเข้าหากันเป็นเส้นทางเดียว และการสร้างความรู้เชิงนโยบายก็เริ่มสอดคล้องไปกับการขับเคลื่อนของภาคประชาสังคม

และที่สำคัญ เป็นช่วงเวลาพลังอันแรงกล้าของอุดมการณ์และจิตวิญญาณอันสว่างไสวที่อยู่ภายในตัวท่าน เริ่มฉายโฉมเป็นแสงดาวนำทาง คอยโอบอุ้มแรงบันดาลใจ ความใฝ่ฝัน และชักนำคนรุ่นหลังที่เดินตามมาไม่ขาดสายบนเส้นทางนี้ ให้เข้าสู่วิถีปฏิบัติบนเส้นทางธรรม

บันทึกคำกล่าวสั้นๆ บทหนึ่งของอาจารย์ประเวศ แสดงให้เห็นความพยายามสื่อข่าวสารทางจิตวิญญาณสู่การเรียนรู้ร่วมกันของชุมชนคนทำงาน เมื่อปี พ.ศ. 2528 คณะกรรมการวิจัย

ทางการแพทย์ องค์การอนามัยโลก ภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ จัดการประชุมครบรอบ 10 ปี ของคณะกรรมการ วาระพิเศษช่วงสุดท้ายเป็นการเชิญอดีตผู้อำนวยการองค์การอนามัยโลกภูมิภาค เอเชียตะวันออกเฉียงใต้และผู้อำนวยการคนปัจจุบันมาบอกเล่าเรื่องราวเกี่ยวกับการทำงานของ คณะกรรมการวิจัยฯ ในอดีตสืบเนื่องมาจนถึงปัจจุบันเพื่อบันทึกไว้เป็นประวัติศาสตร์ความทรงจำ หลังจากนั้นอาจารย์ประเวศในฐานะประธานคณะกรรมการวิจัยฯ เป็นผู้กล่าวปิดประชุม และได้รับคำขอให้กล่าวถึงการทำงานในอนาคตของคณะกรรมการชุดนี้ ท่านกล่าวอย่างถ่อมตัวว่า ด้วยสติปัญญาและเวลาอันจำกัดเฉพาะหน้า ท่านคงไม่อยู่ในฐานะจะพูดตามคำขอได้ แต่อยากกล่าวถึง สิ่งที่ท่านได้เรียนรู้จากองค์การอนามัยโลก โดยกล่าวว่า

“มนุษย์ติดอยู่ในกับดักของอดีต เพราะพันธุกรรมของเขาไม่ได้เปลี่ยนแปลงเลยตลอดหลายล้านปีที่ผ่านมา และกำลังต้องเผชิญกับสิ่งแวดล้อมที่เปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็ว ... เขากำลังเผชิญกับปัจจุบันด้วยพฤติกรรมที่ถูกกำหนดจากอดีตตอนอาศัยอยู่ในป่า ต่อสู้กับสัตว์ร้าย ... สภาพชีวิตในอดีตทำให้จิตใจของเขาแยกเป็นส่วนๆ เขามองไม่เห็นคนอื่นเป็นส่วนหนึ่งของความเป็นทั้งหมดเดียวกัน ... เขาสร้างเทคโนโลยีใหม่ๆ ตลอดเวลา ซึ่งทำให้สิ่งแวดล้อมเปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็ว

เทคโนโลยีที่มาพร้อมกับเงินทุนและสถาบันทางสังคมแบบใหม่สร้างให้เกิดอำนาจใหม่ หากจิตใจของเขายังเป็นจิตใจแบบคนป่า คุณธรรมของเขาก็ไม่เพียงพอสำหรับใช้อำนาจใหม่ที่มีเพื่อทำประโยชน์แก่สังคม พันธุกรรมแบบเดิมที่มีมาเป็นล้านๆ ปี ทำให้เขาไม่มีอุปกรณ์ที่ดีพอสำหรับเผชิญกับสิ่งแวดล้อมที่เปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็ว จึงกลายเป็นความกดดัน ความเครียดสูง โรคกระเพาะ เบาหวาน โรคหัวใจ ปัญหาสุขภาพจิต การติดยา และปัญหาอื่นๆ ตามมา

จากมุมมองของการวิจัย เราจะทำอะไรได้บ้าง สิ่งที่เราต้องการอย่างยิ่งคือการวิจัยร่วมกับข้อมูลข่าวสารและการศึกษา เพื่อสร้างสารที่จะทำให้เกิดความเข้าใจที่ถูกต้อง แต่ตัวมันเองก็ต้องการการวิจัยและพัฒนาอย่างยิ่ง

ผมใช้คำว่า ‘ความเข้าใจที่ถูกต้อง’ ในความหมายพิเศษมากๆ คือ ความเข้าใจตนเองทั้งร่างกายและจิตใจ เข้าใจสิ่งแวดล้อมที่กำลังเปลี่ยนแปลง และเข้าใจปฏิสัมพันธ์แบบพลวัตของคนกับธรรมชาติ โดยต้องเข้าใจมากพอที่จะสร้างเครื่องมือและวิธีรับมือกับปัญหาทั้งเก่าและใหม่ รวมทั้งพัฒนาคุณธรรมเพื่อรับมือสถานการณ์ใหม่ๆ ได้อย่างเหมาะสม เพื่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงพฤติกรรม ลดความเสี่ยงทั้งเก่าและใหม่ที่เรากำลังอยู่กับมัน ผ่อนคลายการแยกส่วนของจิตใจเพื่อให้เห็นผู้คนเป็นส่วนหนึ่งของความเป็นทั้งหมดเดียวกัน และเพื่อพัฒนาทักษะการจัดการที่จำเป็นทุกระดับ ทั้งการจัดการตนเอง จัดการสังคม จัดการเทคโนโลยี และอื่นๆ เพื่อช่วยให้เกิดการพัฒนามนุษย์และสังคม

ผมคิดว่าเป็นวิธีคิดแบบเดิมๆ แต่ก็ไม่เชื่อว่ามันจะใช้ไม่ได้ เพราะเป็นเรื่องยากมากที่จะปลดปล่อยมนุษย์ออกจากกับดักของเขาเอง เขาเป็นทาสของอดีต เราต้องการเครื่องมืออีกอย่างหนึ่ง คือการทำสมาธิภาวนา การภาวนาที่ถูกต้องจะปลดปล่อยมนุษย์จากการเป็นทาสของอดีต และสัมผัสกับปัจจุบัน ได้อย่างแท้จริง ซึ่งจะช่วยสร้างความเข้าใจที่ถูกต้อง เพื่อให้มนุษย์ชาติอยู่ในตำแหน่งแห่งที่ที่เข้าใจและรับมือกับปฏิสัมพันธ์อันซับซ้อนระหว่างมนุษย์กับธรรมชาติได้

.... หวังว่าพวกเราจะมีโอกาสการทดลองครบรอบสิบปีนี้เพื่อฟื้นแรงบันดาลใจและความสนใจของเราให้กลับคืนมาอีกครั้ง ในฐานะเป็นเหตุการณ์สำคัญเหตุการณ์หนึ่งที่เตือนตัวเราเองถึงความจำเป็นที่จะต้องเรียนรู้เพื่อพัฒนาการทำงานของเราเพื่อมนุษยชาติ ... เพื่อเป็นกรรมกรกลางหนทางให้มนุษยชาติสามารถเดินไปสู่จุดสูงสุดของความเป็มนุษย์ คือการมีสุขภาวะของทุกคน”

(Prawase Wasi, 1985)

ในคำกล่าวนี้ อาจารย์ประเวศพยายามสื่อข่าวสารเพื่อสร้างความเข้าใจที่ถูกต้อง หรือสัมมาทิฐิ เกี่ยวกับพัฒนาจิตวิญญาณ และความสำคัญของการทำสมาธิภาวนาในฐานะเครื่องมือสร้างปัญญา เพื่อให้มนุษย์สามารถรู้เห็นและเข้าใจตนเองและโลกตามความเป็นจริง ซึ่งจะส่งผลให้มนุษย์สามารถดำรงอยู่อย่างสันติทั้งระหว่างมนุษย์ด้วยกันและมนุษย์กับธรรมชาติ

แนวทางการพัฒนามนุษย์และสังคมด้วยการพัฒนาจิตวิญญาณของอาจารย์ประเวศ ถือเป็นความคิดแบบก้าวหน้าสำหรับเวทีองค์การอนามัยโลก ซึ่งเป็นแหล่งรวมของนักวิทยาศาสตร์สุขภาพชั้นนำของโลก เนื่องจากคำว่า “จิตวิญญาณ” เพิ่งได้รับการกล่าวถึงในที่ประชุมสมัชชาอนามัยโลกเป็นครั้งแรกในประวัติศาสตร์ก่อนหน้านั้นเพียงสองปี และยังมีการถกเถียงกันพอสมควรเกี่ยวกับคำคำนี้ และในปีถัดมา สมัชชาอนามัยโลกก็มีมติให้ “มิติจิตวิญญาณ” เป็นยุทธศาสตร์หนึ่งของการดำเนินงานด้านสุขภาพของประเทศสมาชิก อย่างไรก็ตาม องค์การอนามัยโลกยังคงให้นิยามคำ “สุขภาพ” ว่า หมายถึง “สภาวะอันสมบูรณ์ทั้งทางร่างกาย จิตใจ และสังคมของบุคคล” ดังที่ใช้ตั้งแต่หลังสงครามโลกครั้งที่ 2 เรื่อยมา ก่อนจะปรับเป็น “สภาวะอันสมบูรณ์ของภาวะทางกาย จิต จิตวิญญาณ และสังคมของบุคคล อันมิได้หมายถึงความปราศจากโรคหรือความบกพร่องเพียงอย่างเดียว” ในปี พ.ศ. 2541 (Khayat, M. H., n. d.)

อาจารย์ประเวศบันทึกและสื่อสารถึงประสบการณ์ทางจิตวิญญาณของตนอีกครั้งในบทความเรื่อง “ไปอูลานบาตอร์”²⁹ ซึ่งเล่าถึงการเดินทางไปเมืองอูลานบาตอร์ เมืองหลวงของมองโกเลีย เพื่อประชุมคณะกรรมการวิจัยทางการแพทย์ องค์การอนามัยโลก ภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ครั้งสุดท้ายในฐานะประธานคณะกรรมการ ก่อนจะลาออกจากตำแหน่งหลังเสร็จ

²⁹ ตีพิมพ์เป็นตอนๆ ลงมติชนสุดสัปดาห์ และต่อมาพิมพ์รวมเล่มในปี พ.ศ. 2532 เพื่อเป็นที่ระลึกครบรอบ 10 ปีนิตยสารหมอชาวบ้าน

ประชุม ท่านบอกว่า ประสบการณ์ทางจิตวิญญาณที่เกิดขึ้นระหว่างการเดินทางครั้งนั้น ทำให้ท่านสัมผัสความสุขอย่างลึกซึ้งจน “เกิดจิตที่อยากให้ผู้อื่นประสบความสำเร็จเช่นนั้นบ้าง ทำให้เกิดธรรมฉันทะที่จะสู้ข่าวสาร” (ประเวศ ะสี, 2532: จากผู้เขียน) โดยเล่าถึงเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นว่า

“เย็นวันพฤหัสบดีที่ 30 กรกฎาคม (ปี พ.ศ. 2530) นั้น (ผม) กลับจากสถาบันการแพทย์พื้นเมืองใกล้เวลาหนึ่งทุ่ม ก็คิดจะออกเดินทางไปภูเข และงดเว้นอาหารเย็น เพราะกลางวัน นายแพทย์เนี่ยมาดว่า รัฐมนตรีช่วยว่าการกระทรวงสาธารณสุขพาไปเลี้ยงเสียยังไม่หายอิม กรุงอุลานบาตอร์มีภูเขารอบด้านเห็นอยู่ไม่ไกล ผู้เขียนเองเคยอยู่ริมภูเขาริมแควน้อย กาญจนบุรี จึงมีความดึงดูดต่อภูเข ได้ออกเดินจากโรงแรมคนเดียวเมื่อเวลา 19 น. พระอาทิตย์ยังอยู่สูงบนท้องฟ้า

ผมมุ่งไปทางภูเขที่มีอนุสาวรีย์ เดินไปๆ ก็ปรากฏว่าภูเขอยู่ไกลพอใช้สำหรับการเดิน จึงได้คิดว่า ‘อย่าประมาทภูเข’ เพราะภูเขมีขนาดใหญ่ ถึงไกลก็ดูเหมือนใกล้ แต่ก็ต้องไปให้ถึง เพราะตั้งใจเอาไว้แล้ว ก่อนถึงภูเขามีสะพานข้ามแม่น้ำ น้ำเชี่ยวแต่ตื้นและใส เมื่อไปถึงภูเข ก็เดินขึ้นไปนั่งพักบนภูเขเตี้ยๆ ข้างหลังหุบเขามีหมู่บ้านเล็กๆ เล่นกันอยู่อย่างสนุกสนาน มีถนนเลียบริมภูเขออกไปข้างซ้ายมือ ก็ออกเดินไปตามถนนและอ้อมภูเขไปอีก 2-3 ลูก ตั้งใจว่าจะไปข้ามสะพานอีกสะพานหนึ่งที่เห็นอยู่ลิบๆ ที่หุบเขานั้นมีบ้านเล็กๆ ก่อนข้างสวยอยู่หลายหลัง ทราบภายหลังว่าเป็นบ้านรับแขกของรัฐบาล ผมก็เดินมุ่งหน้าตรงไปสู่สะพานนั้น เพื่อจะเดินกลับเข้าเมืองอุลานบาตอร์

เมื่อใกล้สะพานก็มีทหารถือปืนออกมายืนขวาง และโบกมือไม่ให้เข้า เป็นอันว่าจะต้องย้อนเดินกลับไปทางเก่า อ้อมภูเข่อีกหลายลูก เพื่อจะไปข้ามสะพานเก่ากลับเข้ากรุงอุลานบาตอร์ ขณะนั้นเวลาใกล้ 21 น. แล้ว พระอาทิตย์ยังไม่ลับยอดเขา ระยะทางก็อีกยาวไกลกว่าจะถึงโรงแรม การปวดเมื่อยกล้ามเนื้อขาหลังการเดินไกลๆ ไม่ต้องพูดถึง แต่ที่ไม่ได้คาดคิดคือ มีอาการปวดกระดูกเท้า ทำให้มีทุกขเวทนา

ในการเดินทางไกล ถ้ามัวคิดอยู่ว่าเมื่อไรจะถึงสักที เส้นทางนั้นจะไกลขึ้นอีก ถ้าทั้งไกล ทั้งปวดเมื่อยกล้ามเนื้อ และปวดกระดูกเช่นนี้ หากไม่มีศิลปะในการเดิน จักต้องเกิดความทุกข์ทรมานแน่แท้ อย่างกระนั้นเลย เราจึงเดินแบบเดินจงกรมเถิด กล่าวคือ ก้าวเท้าซ้ายก็รู้อยู่กับการที่เท้าซ้ายยก ย่างเหยียบ ก้าวเท้าขวาก็รู้อยู่กับการที่เท้าขวายก ย่างเหยียบ ซ้าย ขวา ซ้าย ขวา รู้เช่นนั้น ปวดกระดูกก็รู้อยู่ว่าเป็นเวทนา ไม่คิดถึงระยะทาง ไม่คิดว่าเมื่อไรจะถึง ไม่คิดกลัวว่าจะเจ็บปวดมากขึ้น เพียงแต่รู้ ไม่คิด คุ่มเดินมาด้วยการเจริญสติ รู้อยู่กับการเดิน ไม่คิดเรื่องไกล เรื่องใกล้ ความไกลของระยะทางจึงไม่นำความทุกข์มาให้ สมองก็สงบและ โปร่งเบาสบาย เต็มไปด้วยความสุขสบายทุกย่างก้าว ความเจ็บปวดแทนที่จะเพิ่มขึ้น กลับลดลง

ปกติสมองมนุษย์จะคิดโน่นคิดนี่ตลอดเวลา ความหงุดหงิดรำคาญและความทุกข์ทั้งหลายเกิดจากความคิด ความคิดทำให้ทุกข์มากกว่าความเป็นจริง เพราะมันบวกกิเลสเข้าไปด้วย เช่น ระยะเวลาไกล มันก็คิดอยากให้มีมันใกล้ เมื่ออยากให้มีมันใกล้แต่มันไม่ใกล้ มันก็ขัดแย้ง ขัดแย้งระหว่างความเป็นจริงกับความอยาก ความขัดแย้งก็คือทุกข์ตา

ความรู้สึกว่าเจ็บปวดเป็นเวทนา ถ้าเพียงรู้ว่าเป็นเวทนา มันก็ไม่เป็นไร แต่ถ้าความคิดเข้าไปจับ เกิดความอยาก อยากอะไร อยากให้ความเจ็บปวดมันหายไป แต่มันไม่หาย ก็เกิดความขัดแย้งขึ้นระหว่างความอยากให้มีมันหายไป กับความเป็นจริงว่าความเจ็บมันยังอยู่ ความทุกข์มันจึงมีมากกว่าตัวความเจ็บจริงๆ แต่เมื่อเพียงแต่รับรู้ว่ามันเป็นเวทนา แต่ไม่คิดปรุงแต่ง ความทุกข์มันก็หายไป

เมื่อเจริญสติ สมองว่างจากความคิด จึงสงบ ขณะที่คิดไม่สงบ และถ้าไม่ระวัง จะเครียด ความสงบกับความสุขเป็นอันเดียวกัน ท่านจึงกล่าวว่า ‘ความสุขยิ่งกว่าความสงบไม่มี’ ความสงบในที่นี้หมายถึงความสงบในสมอง เมื่อสมองสงบแล้ว ถึงไปในที่จ้อกแจ้กจอแจ มันก็ยังดำรงความสงบอยู่อย่างนั้น

เมื่อจิตสงบอยู่กับการมีสติ ไม่ว่าจะสัมผัสอะไรในธรรมชาติ จะเป็นใบไม้ ก้อนกรวด ก้อนทราย หยดน้ำ แผลง มันจะเป็นมิตร และเต็มไปด้วยความสุข แต่จิตที่หนักอยู่ในความคิด ไม่สามารถสัมผัสความงามตามธรรมชาติได้ เมื่อจิตสัมผัสอยู่กับความสุขจากการมีสติอยู่กับปัจจุบัน จะรู้สึกเหมือนมีสมบัติทิพย์ รู้สึกปีติอิ่มเอิบที่ได้ประสบความสุขเช่นนี้ และที่สำคัญ อยากให้ผู้อื่นประสบความสุขเช่นนี้บ้าง

ผมกลับถึงโรงแรมอูลานบาตอร์เมื่อเวลา 22.30 น. ด้วยสมองที่โปร่งเบาที่ได้บรรยายมา”

(ประเวศ วะสี, 2532: 16-18)

ผู้เขียนอยากเรียกเหตุการณ์นี้ว่า “การเดินบรรลุมรรคที่อูลานบาตอร์” ตามความหมายของ “การบรรลุมรรค” ที่อาจารย์ประเวศเคยบอกไว้ว่า “การบรรลุมรรคหมายถึงการเข้าใจความจริงอันลึกซึ้งบางอย่างที่ทำให้การยึดติดตัวตนน้อยลง และคนเราบรรลุมรรคได้ทุกวัน” ซึ่งเป็นคำอธิบายเช่นเดียวกับที่ท่านอาจารย์พุทธทาสกล่าวถึง “นิพพานชิมลอง” การบรรลุมรรคเล็กๆ น้อยๆ ในแต่ละวัน จะสร้างความเปลี่ยนแปลงเล็กๆ แบบค่อยเป็นค่อยไปให้ผู้ปฏิบัติแบบไม่รู้ตัว และสะสมมากเข้าจนถึงสถานการณ์หนึ่งที่จะกลายเป็นแรงขับมหาศาลที่จะทำให้เกิดความเปลี่ยนแปลงอย่างถาวรบางอย่างขึ้นในร่างกายและจิตใจ และดำเนินเช่นนี้เรื่อยไปจนกว่าจะถึงที่สุดแห่งทุกข์

ท่านอาจารย์พุทธทาสอธิบายถึงการเปลี่ยนแปลงเช่นนี้ใน 3 รูปแบบ คือ หนึ่ง “นิพพาน ชิมลอง” เช่น “ตถังคนิพพาน” หรือนิพพานประจวบเหมาะ เป็นความว่างที่เต็มเปี่ยมด้วยการเข้าใจความจริง ซึ่งเกิดขึ้นเมื่อเราอยู่ในธรรมชาติแวดล้อมที่ทำให้จิตเราโล่งว่าง หรือเมื่อได้พูดคุยกับ สัตบุรุษหรือพระอรหันต์ สอง “วิกขัมภนนิพพาน” คือความว่างที่เกิดการฝึกปฏิบัติ เช่น ทำกรรมฐานภาวนา เพื่อบังคับจิตให้เย็นและว่างนานขึ้นกว่าปกติ และสาม “สมุจเจตนิพพาน” เป็นความว่างแบบพระอรหันต์ตั้งแต่ขั้นต้นๆ จนถึงพระอรหันต์ ซึ่งเกิดจากการหมดกิเลสลงไปตาม ส่วน ส่วนที่ดับไปแล้วก็ไม่กลับมารบกวนชีวิตให้วุ่นวายอีก (พุทธทาสภิกขุ, 2555: 241-242)

ผู้เขียนค่อนข้างแน่ใจว่า ประสบการณ์การเดินทางบรพธรรมที่อุลานบาตอร์ในวัย 56 ปี ของอาจารย์ประเวศ ส่งผลให้เกิดการเปลี่ยนแปลงที่สำคัญบางอย่างขึ้นกับตัวท่าน โดยดูจากการกระทำจากจิตใจอันอาจหาญ สงบเย็น และร่าเริงในธรรม ซึ่งแสดงให้เห็นเป็นรูปธรรมอย่างชัดเจน หลังจากช่วงเวลานั้น

อาจารย์ประเวศเริ่มเขียนอัตชีวประวัติเป็นตอนๆ ลงคอลัมน์ “บนเส้นทางชีวิต” ใน นิตยสาร *หมอชาวบ้าน* ในปีนี้เอง ด้วยความตั้งใจใช้ชีวิตของตนเอง ซึ่งเป็น “เรื่องราวชีวิต การงาน การต่อสู้ ความใฝ่ฝันของคนบ้านนอกคนหนึ่ง ที่เกี่ยวข้องกับคนหลายคน” เป็นกรณีศึกษาให้สังคมงานเขียนชุดนี้เต็มไปด้วยเรื่องราวความสัมพันธ์ของตัวท่านกับผู้คนมากมาย รวมทั้งสิ่งแวดล้อม และสังคมอันเป็นบริบทของชีวิต เพื่อให้ผู้อ่านเข้าใจเหตุปัจจัยที่กำหนดเส้นทางชีวิตของคนคนหนึ่ง โดยหวังให้ความเข้าใจนั้นเป็นสะพานเชื่อมไปสู่การเกิดปัญญาตามความหมายของพระพุทธศาสนา คือความเข้าใจ โลกและชีวิตตามความเป็นจริง เป็นการยกระดับจิตสำนึกเพื่อประโยชน์ทั้งกับตนเอง และผู้อื่น ดังที่ท่านเขียนไว้ว่า

“ชีวิตผู้เขียนคงไม่มีความสำคัญอะไร แต่สติปัญญาของท่านทั้งหลายมีความสำคัญต่อชีวิตของท่าน ครอบครัว และประเทศชาติ ขอให้ท่านพยายามสร้างเสริมสติปัญญาเป็นอาณินต์ โดยการสังเกต พินิจพิเคราะห์ แยกแยะ ไตร่ตรองค้นคว้าหาเหตุผล เพื่อให้ได้ความจริงหรือความรู้ สังเคราะห์เข้ามาหาองค์รวมเพื่อให้เกิดปัญญา และใช้ปัญญามายกจิตสำนึกให้สูงขึ้น ให้เราสามารถเกี่ยวข้องกับสรรพสิ่งทั้งหลายอย่างถูกต้อง”

(ประเวศ ภา วะลี, 2554ก: จากผู้เขียน)

อาจารย์ประเวศเริ่มสื่อข่าวสารทางจิตวิญญาณเข้าสู่พื้นที่การเมือง ซึ่งเป็น โครงสร้างอำนาจสำคัญที่กำหนดความเป็นไปของสังคมบ่อยขึ้นในช่วงนี้เช่นกัน โดยเขียนบทความแสดง ความเห็นและให้ข้อเสนอแนะทางการเมืองผ่านหน้าหนังสือพิมพ์เป็นระยะ ขณะนั้นเป็นช่วงทำๆ ของรัฐบาลพลเอกเปรม ติณสูลานนท์ และเป็นยุคแรกที่พ่อค้าและนักธุรกิจกระโดดเข้ามาเล่น

การเมืองเต็มตัว ข้าราชการเมืองซื้อเสียง ใส่ร้ายป้ายสี และคอร์รัปชันเพื่อถอนทุนคืนหลังเลือกตั้ง กลายเป็นข่าวกรรมดาบหน้าหนังสือพิมพ์ ส่วนทหารก็แสดงท่าทีว่าต้องการทำรัฐประหารยึดอำนาจคืน ขณะที่กระแสใหญ่ในโลกโน้มเอียงไปในทางประชาธิปไตยมากขึ้นเรื่อยๆ

ข้อเสนอหลักของอาจารย์ประเวศช่วงนั้นเป็นความพยายามให้นักการเมืองตั้งอยู่ในคุณงามความดี และพยายามใช้ความดีและความรู้เพื่อสร้างความเจริญให้ประเทศชาติ ท่านแสดงความไม่เห็นด้วยอย่างยิ่งกับรัฐประหาร โดยขอให้ทหารเข้ามามีส่วนช่วยพัฒนาระบบประชาธิปไตย ไม่ใช่ทำรัฐประหารและพาประเทศกลับเข้าสู่ระบอบเผด็จการ เขียร์ให้พลเอกเปรมวางมือจากการเป็นผู้นำรัฐบาล หลังหมดวาระ เพื่อให้ประชาธิปไตยพัฒนาต่อไปตามกระแสโลก รวมทั้งเรียกร้องภาคการเมืองให้เห็นความสำคัญกับการล้มละลายภาคชนบท วิกฤตสิ่งแวดล้อม โดยขอให้พิจารณาเรื่องการกระจายอำนาจของระบบราชการทั้งการบริหารและการเงินสู่ท้องถิ่นอย่างจริงจัง (ประเวศ วรรณี, 2531ก)

อาจารย์ประเวศกล่าวถึงเจตนารมณ์ในการสร้างประเด็นทางการเมืองผ่านหน้าหนังสือพิมพ์แทรกอยู่ในบทความหลายชิ้นว่า หนึ่งในเป็นการกระทำเพื่อเพิ่มพลังอำนาจให้สังคมผ่านการเรียนรู้และความเข้าใจเรื่องการเมือง สอง เพื่อฉายไฟความรู้ให้ส่องสว่างเข้าไปในพื้นที่อำนาจทางการเมืองอันลึกลับ เพราะเชื่อว่าที่แจ้งจะช่วยเป็น โครงสร้างทางสิ่งแวดล้อมที่ทำให้คนทำดีมากขึ้น ทำชั่วน้อยลง และปรับความเข้าใจของสังคมให้ถูกทิศทางมากขึ้นเมื่อความจริงปรากฏ และสาม เพื่อดึงดูดใจให้ฟากการเมืองอยากเปลี่ยนแปลง เพราะนักการเมืองย่อมสนใจเรื่องที่ประชาชนให้ความสำคัญเพื่อรักษาสถานะเสียงของตน

สังคมตอบรับงานเขียนทางการเมืองของอาจารย์ประเวศอย่างรวดเร็ว จากลักษณะเด่นที่ท่านกล่าววิพากษ์วิจารณ์ผู้มีอำนาจอย่างตรงไปตรงมาผ่านข้อมูลจริงที่ไม่ค่อยมีใครเขียนถึง ตามความตั้งใจในการยืนอยู่ข้างความจริง ดังที่ท่านเขียนไว้ใน *เพื่อบ้านเมืองของเรา* ซึ่งเป็นหนังสือรวมบทความทางการเมืองเล่มแรกว่า “การจะแก้ปัญหาใดๆ ได้สำเร็จต้องใช้ความจริง เพราะความจริงทำให้เกิดความถูกต้อง และความถูกต้องทำให้เกิดความเจริญ” (ประเวศ วรรณี, 2531ก: จากผู้เขียน)

ในปี พ.ศ. 2531 พลเอกเปรมวางมือจากการเป็นผู้นำรัฐบาลตามความเปลี่ยนแปลงของสังคมและการเมืองที่เกิดขึ้นตลอดเวลาอย่างเป็นอนิจจัง อำนาจย่อมผลัดเปลี่ยนไปตามกาล

ประสบการณ์การเดินทางไกลได้สร้างความแข็งแกร่งและมั่นคงให้ชีวิตภายในของคนธรรมดาคนหนึ่งมากขึ้นเป็นลำดับ พลังของอุดมการณ์อันสว่างไสว ร่วมกับพลังของปัญญา บารมี และมิตรไมตรีที่สั่งสมมายาวนาน กลายเป็นอุปกรณ์สำคัญสำหรับแผ้วถางหนทางร่วมกับมวลมิตรบนถนนสายเดียวกัน เพื่อให้มนุษยชาติสามารถเดินไปสู่จุดสูงสุดของความเป็นมนุษย์ในสังคมที่ทุกชีวิตอยู่ร่วมกันได้อย่างสันติ

อย่างไรก็ตาม ผู้เดินทางไกลทุกคนต่างรู้ดีว่า หนทางข้างหน้ามันยังอีกยาวไกลนัก

บทที่ 8

การเดินทางร่วมกับคนทั้งหมด บนเส้นทางปฏิวัติเจียบ

พลังใหม่ทางการเมือง

พ.ศ. 2531 พลเอกชาติชาย ชุณหะวัณ ซึ่งอยู่ในสนามการเมืองมาตั้งแต่ยุคเผด็จการทหาร ก่อนปี 2516 ขึ้นเป็นนายกรัฐมนตรีต่อจากพลเอกเปรม ติณสูลานนท์ เป็นการเปิดศักราชใหม่ของยุค ธุรกิจการเมือง การเลือกตั้ง และนายกรัฐมนตรีที่มาจากพรรคการเมืองเต็มรูปแบบ

การเมืองแบบใหม่เปิดพื้นที่ให้สื่อมวลชนนำเสนอข่าวมากขึ้น แต่ข่าวฉาว โฉมเรื่อง ทูริตคอรืปชั่นซ้ำแล้วซ้ำอีกก็ทำให้ประชาชนเสื่อมศรัทธา ขณะที่กระแสรัฐประหารเริ่มคุกรุ่นอีกครั้ง ช่วงปลายปี 2533 ถึงก่อนการทำรัฐประหารของคณะรักษาความสงบเรียบร้อยแห่งชาติ (รสช.) ที่นำโดยพลเอกสุจินดา คราประยูร อาจารย์ประเวศเขียนบทความเกือบทุกสัปดาห์ เพื่อเสนอทางออกให้ทหารและนักการเมืองก้าวให้พ้นความกลัวของตนเอง ร่วมมือร่วมใจกันทำสิ่งที่ถูกต้อง เพื่อแผ่นดินไทย ทหารไม่ควรปฏิบัติ และนักการเมืองควรปรับปรุงตัวให้เป็นผู้แทนของประชาชนที่แท้จริง มีการเสนอให้สร้างระบบต่างๆ เพื่อเป็นโครงสร้างสำหรับการทำงานของภาคการเมืองที่โปร่งใสและตรวจสอบได้ และเสนอให้กระจายอำนาจเพื่อให้องค์กรชุมชนสามารถจัดการทรัพยากรของตนเอง

ข้อเสนอสำคัญในช่วงนี้คือ การสร้างระบบประชาธิปไตยแบบมีส่วนร่วมโดยตรงจากชุมชนท้องถิ่น เพื่อขยายอำนาจให้ภาคประชาชนเข้ามาอยู่ใน โครงสร้างอำนาจทางการเมืองอย่างแท้จริง เป็นการสร้างสมดุลให้ระบบประชาธิปไตยแบบตัวแทนที่พิสูจน์แล้วว่าไม่เพียงพอต่อการแก้ปัญหาบ้านเมือง ท่านเห็นว่า การรวมศูนย์อำนาจเป็นบ่อเกิดของความชั่วร้ายนานาประการ การกระจายอำนาจไปตามที่ต่างๆ จะป้องกันไม่ให้คนเลวที่มีอำนาจทำความเสียหายได้เท่าเดิม (ประเวศ วะสี, 2533 และ 2534 ข)

นอกจากการเขียนบทความแสดงความคิดเห็นส่วนตัวแล้ว อาจารย์ประเวศยังร่วมกับเพื่อนมิตร 9 คนที่ทำงานพัฒนาสังคมเชื่อมโยงกันอยู่ในภาคส่วนต่างๆ และมารวมตัวเฉพาะกิจในชื่อ

“กลุ่ม 9”³⁰ เสนอทางออกจากวิกฤติการเมืองต่อ “รัฐบาลนี้และรัฐบาลอื่นใดที่จะมีมาถึงในอนาคต” โดยร่วมกันเสนอ “สมุดปกขาว ทิศทางการพัฒนาประเทศไทย” (กลุ่ม 9, 2534) เรียกร้องให้เกิดการเมืองประชาธิปไตยที่สะอาดโปร่งใส การปฏิรูปกฎหมายเพื่อความเป็นธรรม การพัฒนาศักยภาพของประชาชนและชุมชนหมู่บ้าน และการส่งเสริมให้องค์กรพัฒนาเอกชนให้มีส่วนร่วมในงานพัฒนาท้องถิ่นมากขึ้น ผ่านนโยบาย 8 ประการในการพัฒนาประเทศไทย ได้แก่ หนึ่ง กำจัดคอร์รัปชันอย่างจริงจัง สอง สร้างสรรค์ประชาธิปไตยและความบริสุทธิ์ยุติธรรมในภาคการเมือง สาม ส่งเสริมให้ประชาชนรวมตัวกันสร้างองค์กรชุมชนระดับหมู่บ้าน และจัดสรรงบประมาณจากภาษีอากรไปให้อย่างเป็นธรรม เพื่อเพิ่มศักยภาพของชุมชนในการพัฒนาตนเองอย่างรอบด้าน สี่ สนับสนุนองค์กรพัฒนาเอกชนให้มีบทบาทในการส่งเสริมชุมชนมากขึ้น ห้า ปกป้องรักษาและทะนุบำรุงทรัพยากรธรรมชาติ หก เอาใจใส่คุณภาพชีวิตประชาชนมากขึ้นแบบเป็นองค์รวม เจ็ด สนใจการศึกษาของประชาชนอย่างจริงจัง เพื่อความเข้มแข็งด้านสติปัญญาของชาติ ทั้งด้านวิทยาศาสตร์ เทคโนโลยี วัฒนธรรม ภูมิปัญญาท้องถิ่น และคุณธรรมจริยธรรม และแปด เร่งดำเนินการปฏิรูปกฎหมาย รวมทั้งกฎระเบียบและข้อบังคับต่างๆ ที่ล้าสมัย เพื่อตอบสนองการเปลี่ยนแปลงของสังคม และมุ่งสร้างความเป็นธรรมและส่งเสริมสิทธิมนุษยชน

รัฐบาลไม่แสดงท่าทีใดๆ ต่อข้อเสนอดังกล่าว ขณะที่กระแสการเมืองก็เคลื่อนตัวต่อเนื่องไปตามทิศทางของเหตุปัจจัยที่สะสมมา ตั้งแต่ปี พ.ศ. 2534 ซึ่งเป็นปีเดียวกับที่อาจารย์ประเวศ เกษนิชดำรงตำแหน่งรัฐมนตรีรักษาความสงบเรียบร้อยแห่งชาติ (รสช.) ทำรัฐประหารยึดอำนาจพลเอกชาติชาย และแต่งตั้งนายอานันท์ ปันยารชุน อดีตนักการทูตและนักธุรกิจส่งออกชั้นนำของประเทศเป็นนายกรัฐมนตรี ภาพพจน์คณะรัฐมนตรีรัฐบาลอานันท์ที่มีความเป็นมืออาชีพ โปร่งใส และไม่ยอมอยู่ใต้บังคับรสช. ทำให้นายอานันท์ได้รับความไว้วางใจจากสังคมอย่างรวดเร็วท่ามกลางความกระแสวิกฤตข้อขัดข้องต่อการยึดอำนาจของรสช.

องค์กรสำคัญปากเอ็นจีโอสายพัฒนาชุมชนที่เกิดขึ้นในช่วงนี้ คือมูลนิธิชุมชนท้องถิ่นพัฒนา (LDF) และสถาบันชุมชนท้องถิ่นพัฒนา (LDI) ทั้งสององค์กรเริ่มทำงานเต็มตัวหลังจากนายอานันท์เป็นนายกรัฐมนตรี 1 เดือน โดยได้รับทุนสนับสนุนจากองค์กรเพื่อการพัฒนาระหว่างประเทศแห่งแคนาดา (CIDA) ต่อเนื่องจากงานของกองทุนพัฒนาท้องถิ่นไทย-แคนาดา (LDAP) LDF ทำหน้าที่เป็นองค์กรรับทุนและร่วมให้ LDI โดย LDF อยู่ในพระอุปถัมภ์ของสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี มีอาจารย์ประเวศเป็นประธานมูลนิธิ อาจารย์เสน่ห์ จามริก เป็น

³⁰ ประกอบด้วย ชัยอนันต์ สมุทวณิช, ทองใบ ทองเปาะ, ประเวศ วะสี, พิสิษฐ์ ณ พัทลุง, ชงยุทธ ยุทธวงศ์, รังสรรค์ ธนะพรพันธุ์, วิบูลย์ เข็มเฉลิม, เสม พริ้งพวงแก้ว, เอกวิทย์ ณ ถลาง

รองประธานควมตำแหน่งประธาน LDI อาจารย์หม่อมอารี วัลยะเสวี เป็นเหรียญกิก หมอไพโรจน์ นิงสานนท์ และอาจารย์ระพี ศาคริก เป็นกรรมการบริหาร และเอนก นาคะบุตร เป็นเลขาธิการมูลนิธิ

งานของ LDI ยุคนี้ขยายจากการให้ทุนสนับสนุนการทำงานชุมชนและสร้างเครือข่าย และเสริมศักยภาพเอ็นจีโอ มาสู่การทำวิจัยเชิงนโยบายควบคู่กัน โดยค้นหารกรณีตัวอย่างจากโครงการที่ขอทุน LDAP และประสบความสำเร็จในช่วงห้าปีที่ผ่านมา นำมาขยายผลเป็นงานวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วมระหว่างนักวิชาการ เอ็นจีโอ และชาวบ้าน และนำผลการวิจัยไปขับเคลื่อนให้เกิดนโยบายระดับชาติ โดยเฉพาะประเด็นสิทธิชุมชนในการจัดการทรัพยากรบนฐานวัฒนธรรมของตนเอง ซึ่งเป็นเวลาเดียวกับที่ขบวนการขับเคลื่อนทางสังคมระดับโลกชูประเด็นสิ่งแวดล้อม วัฒนธรรม เด็ก และสตรี เป็นประเด็นหลักในการทำงาน ดังที่เอนก นาคะบุตร เล่าถึงการทำงานของ LDI ในช่วงนั้นว่า

“งานวิจัยนั้น ทั้งอ.เสนห์ และอ.ยศ (สันตสมบัติ) ก็ร่วมกันคิดกันว่า จะทำอย่างไรให้ชาวบ้านได้มีส่วนร่วม ก็เกิดการวิจัยแบบ *Action Research* ขึ้นมาเป็นการ *R&D* ที่มี *A (Action)* แล้ว *R&D* นี้ก็นำไปเรื่องนโยบาย ตอนนั้นการเคลื่อนไหวแบบนโยบายมี 2 แบบ คือแบบเอ็นจีโอก็ใช้วิธีการชน แต่ อ.เสนห์ได้พลิกขบวนการ โดยการ *Best Practice* ที่มีจริง แล้วอ.ยศลงไปสังเคราะห์มา ก็เกิด (หนังสือ) เล่มใหญ่เรื่อง ‘ป่าชุมชน’ ผลักดันนำไปสู่การร่าง พ.ร.บ.ป่าชุมชน อ.ประเวศเป็นประธาน ก็นำเรื่องนี้เข้าไปคุยในรัฐสภา ฉะนั้นก็เกิดจุดเปลี่ยน (*Innovation*) 3 จุด คือ

1. บทเรียนเล็กๆ ที่เกิดขึ้น ก็ขยายยกขึ้นเป็นงานวิจัย ... แบบ *Action Research*
2. *Policy Advocacy* ซึ่งการ *Confront* ... สไตล์ชาวบ้านและเอ็นจีโอ ก็เปลี่ยนเป็นแบบ *Dialogue* ... โดยเอาข้อมูลจากการวิจัยมานำเสนอในเวทีรัฐสภา ซึ่ง อ.เสนห์เป็นผู้นำ
3. เป็นการเปลี่ยนเรื่องกระบวนการ *Policy* ที่ไม่ใช่จากข้างบนลงไป แต่ต้องฟังข้างล่างขึ้นมา”

(วิมล อังสุนันทวิวัฒน์, 2548)

สถานการณ์บ้านเมืองร้อนระอุขึ้นหลังเหตุการณ์รัฐประหารปี 2534 ผ่านไปราวครึ่งปี ประชาชน นักศึกษา นักวิชาการ เอ็นจีโอ และพรรคการเมืองหลายพรรค แสดงความไม่พอใจกับพฤติกรรมการใช้อำนาจโดยมิชอบหลายอย่างของรสช. สถานการณ์สุกงอมเต็มที่ช่วงต้นเดือนเมษายน ปี พ.ศ. 2535 เมื่อพลเอกสุจินดา ประธานรสช. รวบรวมขึ้นเป็นนายกรัฐมนตรีหลังการเลือกตั้งทั่วไป ทำให้คนชั้นกลางในกรุงเทพฯ ออกมาประท้วงบนท้องถนนมากที่สุดเป็นประวัติการณ์

อาจารย์ประเวศเขียนบทความลงหนังสือพิมพ์ถี่ขึ้น เพื่อร้องเตือนสังคมไม่ให้ตกลงไปในหุบเหวของความรุนแรงและนองเลือด หนังสือ *ประชาธิปไตย 2535* (ประเวศ วะสี, 2535ค) ซึ่งรวมบทความของท่านจากหนังสือพิมพ์ช่วงนั้น แสดงถึงความพยายามชี้ทางเพื่อพาสังคมออกจากวิกฤตการเมือง ข้อเสนอสำคัญคือ ขอให้ทุกฝ่ายร่วมกันแก้ไขความขัดแย้งอย่างมีสติบนฐานของความรักความเมตตาต่อกันและความหวังดีต่อประเทศชาติ โดยยึดมั่นในสัจจะและความเป็นจริง ท่านสนับสนุนการที่ประชาชนออกมาชุมนุมเรียกร้องประชาธิปไตย และขอให้ออกมาเรียกร้องกันอย่างต่อเนื่องทั่วประเทศด้วยแนวทางแห่งสัจจะ เมตตา และสันติวิธี เช่นในบทความ “คู่มือเลือกตั้งผู้แทนราษฎร”³¹

“วัวฝูงหนึ่งมี 100 ตัว ถูกเสือตัวหนึ่งมาจับ ไปกินทีละตัวๆ วัวมีความหวาดกลัวเสือมากจนเป็นโรคประสาทไปทั้งฝูง อันที่จริงถ้าวัวทั้ง 100 รวมตัวกันสู้เสือ เสือคงจะตาย แต่วัวก็รวมตัวกันไม่เป็น เสือจึงเป็นปัญหาเรื้อรังของวัว

ประชาชนมีจำนวนมาก และมีปัญหาเรื้อรังต่างๆ เช่น ความยากจน หนี้สิน การไม่มีที่ทำกิน การกดขี่รังแก ฯลฯ ปัญหาต่างๆ เหล่านี้ก็เหมือนเสือ แต่ประชาชนไม่ใช่วัว ถ้ารู้จักรวมตัวกันก็จะแก้ปัญหาได้

ประชาธิปไตย แปลว่า *อธิปไตยหรืออำนาจโดยประชาชน ประชาชนต้องสร้างอำนาจขึ้นมาเอง*

พลังสามของประชาชนหมายถึง

1. พลังทางปัญญา
2. พลังทางสังคมหรือการรวมตัวกันกระทำการ
3. พลังของความถูกต้อง”

(ประเวศ วะสี, 2535ค: 60)

รัฐบาลพลเอกสุจินดาตัดสินใจใช้กำลังปราบปรามผู้ชุมนุมอย่างรุนแรงในเหตุการณ์พฤษภาทมิฬในวันที่ 17-20 พฤษภาคม 2535 รวมทั้งมีข่าวลือว่าอาจารย์ประเวศถูกยิงตาย ท่ามกลางสถานการณ์บ้านเมืองที่นำออกสันขวัญแวงอย่างไม่รู้อนาคตนี้ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวตัดสินพระทัยเรียกพลเอกสุจินดาหัวหน้าฝ่ายรัฐบาล และพลตรีจำลอง ศรีเมือง หัวหน้าฝ่ายผู้ชุมนุมเข้าเฝ้า และมีพระราชดำรัสถ่ายทอดทางสถานีโทรทัศน์รวมการเฉพาะกิจ ทำให้การปราบปรามผู้ชุมนุมยุติลงในคืนวันที่ 20 พฤษภาคม โดยพลเอกสุจินดาประกาศลาออกจากตำแหน่งนายกรัฐมนตรี

³¹ บทความลงหนังสือพิมพ์วันที่ 15 กุมภาพันธ์ 2535 ก่อนการเลือกตั้งทั่วไปต้นเดือนเมษายนปีนั้น

อาจารย์ประเวศบันทึกถึงความเลี้ยงและเปราะบางอย่างยิ่งของสถานการณ์ และการตัดสินใจของท่านในเวลาเช่นนั้นว่า

“ตอนกลางวัน วันที่ 20 พฤษภาคม มีคน 2 คนมาหาผมที่บ้าน คนหนึ่งมียศระดับพลเอกนอกราชการ เขาว่าเขามีเรื่องอยากจะมาเล่าให้ฟังว่า มีคน 2 คนให้ท้ายผบ.ทบ.อยู่ จึงกล้ารุนแรงถึงขนาดนี้”

ผมคิดว่าถ้าสิ่งที่เขาเล่าเป็นความจริง สถานการณ์บ้านเมืองก็จะลำบากมาก ก็รู้คิดว่าเมื่อมันแตกไปอย่างนี้แล้วจะฟื้นฟูบูรณะขึ้นใหม่อย่างไร แบบที่ฝรั่งเรียกว่า *pick up the pieces* จึงลงมือเขียนบทความชื่อ ‘การฟื้นฟูบูรณะชาติบ้านเมือง’ เนื่องจากในยามวิกฤตอย่างนั้น ไม่มีคนพิมพ์หนังสือ ลูกสาวจึงช่วยคัดลอกตัวบรรจงให้ มีนักข่าวช่วยนำไปส่งหนังสือพิมพ์ หนังสือพิมพ์มติชนได้ตีพิมพ์ในฉบับวันรุ่งขึ้น”

(ประเวศ วิชา, 2554ก: 485)

ในบทความที่เขียนขึ้นขณะที่การปราบปรามผู้ชุมนุมยังไม่ยุติ อาจารย์ประเวศเสนอให้หยุดความรุนแรงอย่างเร็วที่สุด ขอให้ทุกฝ่ายช่วยกันฟื้นฟูบ้านเมืองด้วยสติปัญญาและธรรมะ รวมทั้งจัดโครงสร้างทางสังคมที่ป้องกันไม่ให้อำนาจเกรงแสดงตัว โดยเสนอทางออกเฉพาะหน้า 5 ประการพร้อมแนวทางปฏิบัติ คือ

1. ยุติความรุนแรงทุกประเภท

ต้องยุติความรุนแรงทุกประเภทโดยเร็วที่สุด ... ไม่ว่าด้วยประการใดๆ และเพื่ออะไร ... เพราะการใช้วิธีการรุนแรงจะทำให้เกิดมโหฬารยิ่งขึ้นในประเทศไทยต่อไปไม่มีสิ้นสุด เหมือนดังที่เกิดขึ้นในบางประเทศอย่างไม่มีทางแก้ไข

เวรย่อมระงับด้วยการไม่จองเวร

นี่แม้จะเป็นการยากที่ท่านทั้งหลายจะรับได้กับสถานการณ์อย่างนี้ แต่พุทธพจน์นี้ก็จริง ขอให้ท่านทั้งหลายตั้งสติให้อยู่ และพิจารณาธรรมะข้อนี้ให้ดี มิฉะนั้นบ้านเมืองจะเสียหายมากกว่านี้

วิธีการในข้อนี้มีดังนี้

(1) อัญเชิญพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรงมีพระราชดำรัสทางโทรทัศน์ ขอให้ทุกฝ่ายยุติการใช้กำลังเข้าประหัดประหารกัน ให้บ้านเมืองคืนสู่ความปกติโดยเร็วที่สุด

(2) สมเด็จพระสังฆราช ประมุขของศาสนาทุกศาสนา พระสงฆ์ และศาสนิกทั้งหมด ทรงขอให้ยุติการใช้วิธีรุนแรงทุกประเภท ควรทำโดยด่วนอย่างกว้างขวาง

(3) พลเมืองอาวุโส นักวิชาการ นักธุรกิจ ประชาชน และสื่อมวลชน รมรงค์ เคลื่อนไหวสันติวิธีหรือวิธีการอหิงสาอย่างเต็มที่

(4) ผู้ที่เกี่ยวข้อง ต้องเรียกสติกลับคืนมา ยุติการใช้ความรุนแรง ปลดอาวุธ คืนกลับสู่กรรมกรทั้งหมด

2. ออกพ.ร.บ. นิรโทษกรรม

เรื่องที่เกิดขึ้นไม่ควรจับกุมคุมขังหรือสอบสวนหาความผิดผู้ใด เพราะจะยิ่งทำให้เรื่องบานปลาย และทำให้บาดแผลทางใจลึกขึ้น ปลดปล่อยผู้ที่จับทั้งหมด รีบออก พ.ร.บ. นิรโทษกรรมทั้ง 2 ข้าง โดยเร็วที่สุด ตามหลักเวรย่อมระงับด้วยการไม่จองเวร เพื่อลบล้างบาดแผลทางใจลงไปให้มากที่สุด

3. ฟื้นฟูบูรณะสภาพจิตใจ

เหตุการณ์ที่เกิดขึ้นก่อให้เกิดความล้มสลายทางจิตใจอย่างเหลือคณานับต่อผู้คนจำนวนมากอย่างไม่เคยปรากฏมาก่อนในประวัติศาสตร์ของชาติไทย ควรจะมีพิธีกรรมต่างๆ เพื่อฟื้นฟูบูรณะทางจิตใจ มีการทำบุญตักบาตรอุทิศส่วนกุศลให้ผู้เสียชีวิต โดยทำกันทั่วประเทศ พระทุกวัด สวดมนต์คลาดตา ทำพิธีสะเดาะเคราะห์เรียกขวัญให้กลับคืนมาสู่ชาติ รวมทั้งพิธีกรรมและวิธีการอื่นๆ ที่จะร่วมกันคิด ได้ เพื่อฟื้นฟูบูรณะขวัญและกำลังใจ

4. แก้ไขรัฐธรรมนูญให้เป็นประชาธิปไตย

รัฐธรรมนูญที่ไม่เป็นประชาธิปไตยเป็นต้นเหตุของความหายนะครั้งนี้ การร่างรัฐธรรมนูญแบบเก่า การแปรรูปกติแบบเก่า ความเจ้าเล่ห์หมกมุ่น การให้ผ่านรัฐธรรมนูญ ฯลฯ คือความไม่ถูกต้องซึ่งนำไปสู่วิกฤตการณ์และการนองเลือด

ต้องร่วมกันแก้ไขรัฐธรรมนูญด้วยความจริงใจ ให้เป็นรัฐธรรมนูญที่เป็นประชาธิปไตยอย่างแท้จริง ที่รับรองสิทธิขั้นพื้นฐานของประชาชน การกระจายอำนาจ รับรองสิทธิของสาธารณะ ในการตรวจสอบการบริหารราชการแผ่นดิน เพื่อป้องกันการทุจริตคอร์รัปชัน

ควรเปิดให้มีส่วนร่วมในการร่างข้อแก้ไขรัฐธรรมนูญอย่างกว้างขวาง ทำโดยเปิดเผย ให้สาธารณะได้รับรู้ มีส่วนและรับรอง เพื่อให้ได้รัฐธรรมนูญที่ดี มีศักดิ์ศรีเป็นหน้าเป็นตาของประเทศ และเป็นเครื่องอำนวยให้สังคมไทยมีการแก้ปัญหาด้วยสันติวิธี

นักการเมืองที่ไม่ดีควรสำนึกบาป และสะเดาะห้เคราะห์ด้วยการปรับเปลี่ยนพฤติกรรม โดยยึดความถูกต้องเป็นธรรมและประโยชน์ของประเทศชาติบ้านเมืองเป็นใหญ่ เพื่อให้สังคมไทยได้มีโอกาสพัฒนาบนสันติธรรม

5. การยึดมั่นในสถาบันศาสนาและพระมหากษัตริย์

การเกิดเหตุร้ายที่ประชาชนถูกฆ่าเป็นผักปลา อาจทำให้ประชาชนเกิดความสงสัยว่าทำไมสถาบันหลักของสังคมไม่สามารถป้องกันเหตุร้ายที่เกิดกับประชาชนได้

วิกฤตการณ์และการนองเลือดครั้งนี้เกิดขึ้นเพราะเหตุใด ปัจจัยหลายอย่างถักทอกันเข้ามา สถาบันต่างๆ ตกอยู่ในข้อจำกัดที่จะแก้ความขัดแย้งทางสังคม

ในขั้นนี้ขออย่าให้เสื่อมศรัทธาในความยึดมั่นในสถาบันศาสนาและพระมหากษัตริย์ เพราะจะทำให้เหตุการณ์เลวร้ายมากขึ้น ในอนาคต ควรช่วยกันสร้างความเข้าใจอย่างถ่องแท้เรื่องสถาบันศาสนาและพระมหากษัตริย์อันประเสริฐของเรา กับการพัฒนาที่แท้จริงและยั่งยืน”

(ประเวศ ะสี, 2554ก: 486-488)

บทความนี้แสดงถึงเจตนารมณ์ที่มั่นคงและชัดเจนของอาจารย์ประเวศตลอดมา คือความพยายามลดความเสียหายทั้งทางร่างกายและจิตใจของผู้คนและสังคมให้น้อยที่สุด และร่วมกันฟื้นฟูบ้านเมืองขึ้นใหม่จากบทเรียนที่เกิดขึ้น โดยทุกคนทำหน้าที่ของตนอย่างเต็มที่ตามสถานการณ์ที่เป็นอยู่ รวมทั้งพยายามหาทางสร้างโครงสร้างใหม่ที่รับประกันความผาสุกของสังคมในอนาคต

วันรุ่งขึ้นหลังการปราบปรามสิ้นสุด อาจารย์หมอเสม อาจารย์เสน่ห์ และอาจารย์ประเวศ ร่วมกันตั้งกองทุนรวมน้ำใจไทยเพื่อเยียวยาผู้บาดเจ็บและครอบครัวผู้เสียชีวิต มีผู้บริจาคมากพอสมควร (ประเวศ ะสี, 2554ก: 489) และหนึ่งสัปดาห์หลังเหตุการณ์พฤษภาทมิฬ พลเมืองอาวุโส³² 4 ท่าน คืออาจารย์หมอเสม อาจารย์เสน่ห์ อาจารย์ประเวศ และอาจารย์ระพี สาคริก ร่วมกันเสนอทางออกผ่านหน้าหนังสือพิมพ์หลายครั้งอย่างต่อเนื่อง เป็นความพยายามนำสังคมออกจากบ่วงของความโกรธ ความกลัว และความอามตพยาบาทที่คุกรุ่นอยู่ในสังคม โดยขอให้ทุกฝ่ายยับยั้งเป้าหมายจากการทำลายล้างกันเอง ไปสู่คุณค่าสูงสุดร่วมกันคือการฟื้นฟูบูรณะชาติบ้านเมือง

สามเหลี่ยมเขยื้อนภูเขา

อารมณ์ร้อนระอุของสังคมคลาไคลดวงเมื่อนายอานันท์ ปันยารชุน ได้รับแต่งตั้งเป็นนายกรัฐมนตรีอีกครั้งหลังเหตุการณ์พฤษภาทมิฬผ่านไป 3 สัปดาห์ หลังจากนั้นเล็กน้อย อาจารย์

³² ชื่อ “พลเมืองอาวุโส” และ “ราษฎรอาวุโส” เกิดขึ้นในช่วงนี้ โดยกลุ่มผู้อาวุโสซึ่งเกษียณอายุราชการแล้ว คือ อาจารย์หมอเสม พริ้งพวงแก้ว อาจารย์เสน่ห์ จามริก อ.ระพี สาคริก และอาจารย์ประเวศ ใช้เรียกตัวเองเมื่อออกมาแสดงความคิดเห็นทางการเมืองในช่วงวิกฤติ หลังจากนั้นสื่อมวลชนนำชื่อเหล่านี้ไปใช้เรียกผู้อาวุโสกลุ่มนี้เรื่อยมา

อาจารย์ประเวศเคยเขียนถึงเรื่องนี้ไว้ว่า “ราษฎรสูงอายุหรือราษฎรอาวุโส (Senior citizen) เป็นตัวอย่างของโลกไม่เป็นทางการอย่างหนึ่ง กลไกนี้ไม่มีอำนาจอะไร แต่ก็อาจเป็นประโยชน์ในการเตือนสติและชี้ทิศทางให้สังคม” (ประเวศ ะสี, 2554ก: 447)

ประเวศเขียนบทความ “การฟื้นฟูบูรณะศักดิ์ศรีของกองทัพ”³³ ให้กำลังใจทหารในการพาตนเองออกจากหล่มวิกฤตศรัทธาของประชาชน เพราะในอนาคตทุกฝ่ายต้องช่วยกันฟื้นฟูบ้านเมือง ท่านยกตัวอย่างถึงการแก้ปัญหาของตนเองเวลาเกิดความขัดแย้งไว้ว่า

“แนวทางการปฏิบัติส่วนตัวของผม ถ้ามีคนมีความทุกข์เพราะผม ผมจะขอโทษไว้ก่อน โดยไม่ต้องคำนึงว่าผมผิดหรือไม่ผิด คือไม่ต้องเอาเหตุผล แต่เอาความรักเข้าแก้ปัญหา ในความขัดแย้งใช้ ‘เหตุผล’ ไปแก้ไขได้ยาก เพราะแต่ละข้างต่างมี ‘เหตุผล’ ของตัวเองเสมอ

อย่างผมเมียทะเลาะกัน ถ้าต่างใช้เหตุผลของตัวเอง ไม่มีทางหยุดทะเลาะกัน ต้องใช้ความรัก เมตตา ขันติ

‘เหตุผล’ ไม่ใช่เครื่องมืออย่างเดียวในการแก้ปัญหาของมนุษย์ ยังมีเครื่องมืออื่นๆ อีกเยอะ เช่น ความรัก ความเมตตา ขันติ การขอโทษ การให้อภัย กองทัพจะไปอธิบายเหตุผลของการฆ่าแก่คนที่ถูกหลานเพื่อนฝูงเขาถูกฆ่า อย่างไรก็ตาม เขาก็คงไม่ฟัง

ทหารคือคนไทยที่ยากจน คนไทยที่ยากจนทุกประเภทกำลังถูกเบียดให้ตกขอบในสังคม นี่เป็นเรื่องที่ควรจมองกันให้ลึกๆ และแก้ไขให้มีความสมดุล

นี่ก็เป็นความฝันของตาแก่คนเก่า ผู้ไม่เคยหยุดฝัน ฝันที่จะเห็นคนไทยรักกัน สังคมมีความถูกต้องและมีสันติสุข

ก็ไม่ว่าความฝันจะไม่จริงเหมือนเดิม หรือว่าวันหนึ่งมันอาจจะจริงขึ้นมาได้บ้าง ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับเพื่อนร่วมชาติ ทั้งทหารและพลเรือนตลอดจนสมณชีพราหมณ์ทั้งหลายทั้งปวง”

(ประเวศ วะสี, 2535ก)

ภารกิจของนายกอานันท์คือการตั้งรัฐบาลเฉพาะกิจเพื่อจัดการเลือกตั้งทั่วไป อาจารย์ประเวศเรียกเวลาสั้นๆ ในระยะสามเดือนครึ่ง (10 มิถุนายน – 23 กันยายน 2535) นี้ว่าเป็นช่วงที่ “หน้าต่างแห่งโอกาส” ของการปฏิรูปการเมืองเกิดขึ้น³⁴ เพราะเป็นช่วงที่อำนาจต่างๆ ในสังคมคลาไคลตัวลงชั่วคราว ทำให้เกิดโอกาสที่จะทำสิ่งที่ทำไม่ได้ในเวลาปกติเพื่อช่วยเหลือบ้านเมือง ท่านเขียนบทความ “อย่าเพิ่งยุบสภา โอกาสสร้างสรรค์ที่สำคัญยิ่งยวด”³⁵ ขอให้นายกรัฐมนตรีอย่าเพิ่งยุบสภา เพื่อทำการแก้ไขกฎหมายต่างๆ ที่จะนำไปสู่การปฏิรูปการเมืองเสียก่อน (ประเวศ วะสี, 2535จ) ช่วงนั้นเอ็นจีโอเริ่มมีบทบาทสำคัญมากขึ้นอย่างชัดเจนในการพัฒนาสังคม นายกอานันท์ให้การ

³³ บทความลงหนังสือพิมพ์วันที่ 17 มิถุนายน 2535

³⁴ อาจารย์ประเวศกล่าวว่า หลังจากเปลี่ยนแปลงการปกครอง ปี พ.ศ. 2475 หน้าต่างแห่งโอกาสของการปฏิรูปการเมืองเกิดเพียงสองครั้ง คือ เมื่อ 24 มิถุนายน 2475 และหลัง 20 พฤษภาคม 2535 (ประเวศ วะสี, 2541: 2)

³⁵ บทความลงหนังสือพิมพ์วันที่ 19 มิถุนายน 2535

สนับสนุน โดยกล่าวชมเชยเอ็นจีโอที่ทำประโยชน์ให้สังคม และวิจารณ์ข้าราชการที่ต่อต้านเอ็นจีโอ (ผาสุก พงษ์ไพจิตร และคริส เบเคอร์, 2546: 476)

แม้รัฐบาลอานันท์จะยุติบทบาทลงอย่างรวดเร็วหลังเสร็จภารกิจ เนื่องจากสังคมไทยยังไม่มีความรู้เรื่องปฏิรูปการเมือง แต่รัฐบาลนี้ก็สร้างปรากฏการณ์สำคัญที่เป็นคุณูปการอย่างยิ่งต่อสังคมในเวลาต่อมา คือการผ่านพระราชบัญญัติที่ส่งผลให้เกิดองค์กรของรัฐรูปแบบใหม่ที่มีกลไกบริหารเป็นอิสระ เพื่อเชื่อมโยงความรู้ นโยบายรัฐ และการพัฒนาสังคมบนฐานความเข้มแข็งของชุมชนท้องถิ่นอย่างเป็นรูปธรรม ที่สำคัญคือสถาบันวิจัยระบบสาธารณสุข (สวรส.) และสำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.) องค์กรเหล่านี้ได้รับงบประมาณจากรัฐบาล แต่บริหารจัดการตัวเองได้อย่างอิสระ โดยเน้นความมีประสิทธิภาพ เปิดกว้าง ยืดหยุ่น และตรวจสอบได้

อาจารย์ประเวศมีส่วนร่วมอย่างใกล้ชิดในกระบวนการเกิดสวรส. ซึ่งเป็นสถาบันใหม่แห่งแรกที่ทำหน้าที่สนับสนุนการทำงานปฏิรูปสุขภาพในช่วงต่อมาอย่างสำคัญ ความคิดนี้ฟุ้งฟักกันมานานแล้วในกลุ่มสามพราน การยกร่างพระราชบัญญัติจัดตั้งสถาบันจึงเกิดขึ้นได้ทันทีที่โอกาสเปิด ท่านบันทึกเหตุการณ์ช่วงนั้นไว้ว่า

“ตอนนั้นคุณหมอ ไพโรจน์ ینگสานนท์ เป็นรัฐมนตรีว่าการกระทรวงสาธารณสุขในรัฐบาลอานันท์ ปันยารชุน พวกเราได้นัดท่านมาประชุมที่โรงแรมเอเชีย และกินอาหารที่ห้องอาหารเวียดนามพร้อมกับเสนอเรื่องนี้ ท่านเห็นชอบด้วย สงวน (นิตยารัมพงส์) เป็นผู้ได้รับมอบหมายให้ไปยกร่างพระราชบัญญัติสวรส. เข้าสภานิติบัญญัติ เข้าใจว่าวันสุดท้าย พร้อมกับพ.ร.บ.เกี่ยวกับการควบคุมการบริโภคบุหรี่ 2 ฉบับ ที่คุณหมอหทัย ชิดานนท์ และคุณหมอประกิต วาทีสาชกกิจ ลุ้นอยู่แทบหัวใจวาย เพราะวันนั้นเป็นวันสุดท้ายของสภาแล้ว และมีร่างพระราชบัญญัติรอเข้าหลายฉบับด้วยกัน”

(ประเวศ ภาวสี, 2543: 31-32)

“เราใช้เวลาถกกันอยู่นานว่าระบบของสวรส. ควรจะเป็นอย่างไร จึงจะทำงานวิชาการเชิงระบบได้ ถ้าไม่คิดระบบขององค์กรให้ดี องค์กรมีความพิการเชิงระบบก็จะทำงานไม่ได้ องค์กรของรัฐล้วนมีความพิการเชิงระบบ ทำให้ใช้ทรัพยากรมาก แต่ทำงานได้ผลน้อยหรือทำร้ายสังคม การคิดระบบขององค์กรจึงมีความสำคัญยิ่ง

ถ้าองค์กรไม่อิสระก็ทำงานวิชาการไม่ได้ แต่ถ้าอิสระแต่แยกตัวจากนโยบาย ก็ไม่อาจส่งผลกระทบทางนโยบาย ฉะนั้นหลักที่ใช้ในการสร้างสวรส. คือ อิสระแต่ไม่แยกตัว

แนวคิดตรงนี้ก็คือ ถ้าจะปฏิรูประบบ ต้องมีความรู้เชิงระบบ จะมีความรู้เชิงระบบ ก็ต้องมีสถาบันวิจัยระบบเป็นอิสระ”

(ประเวศ ะสี, 2547ก: 152)

การเมืองประชาธิปไตยยุคหลังรัฐบาลอานันท์กลับเข้าสู่วงจรผลประโยชน์และอำนาจอย่างรวดเร็วและรุนแรงยิ่งขึ้น รัฐบาลเทคโนโลยีของนายชวน หลีกภัย ใส่ใจอย่างยิ่งกับการปฏิรูประบบเศรษฐกิจ การเปิดเสรีทางการเงินและการลงทุนนอก แต่ไม่สนใจปฏิรูปการเมืองและสังคม โดยทั่วไป รวมทั้งละเลยการปฏิรูปรัฐธรรมนูญเพื่อป้องกันไม่ให้ทหารและข้าราชการประจำยึดอำนาจทางการเมือง ซึ่งเป็นประเด็นที่ประชาชนร่วมกันเรียกร้องตั้งแต่ก่อนพฤษภาทมิฬ (ผาสุก พงษ์ไพจิตร และคริส เบเคอร์, 2546: 500)

ช่วงต้นปี พ.ศ. 2536 คณะกรรมการระบอบประชาธิปไตยแห่งชาติที่อาจารย์ประเวศเป็นประธาน ถูกยุบด้วยพิษการเมืองในกระทรวงสาธารณสุข ตามความคาดหมายที่กลุ่มผู้ก่อตั้งประเมินไว้ตั้งแต่ช่วงตั้งหน่วยงานนี้เมื่อ 7 ปีก่อน คณะทำงานโองานมายังมูลนิธิสาธารณสุขแห่งชาติ ซึ่งอาจารย์ประเวศเข้ารับตำแหน่งประธานมูลนิธิในปีนั้น โดยมีแพทย์หญิงจันทร์เพ็ญ ชูประภาวรณ เลขานุการ คณะกรรมการระบอบประชาธิปไตยแห่งชาติมาเป็นเลขาธิการมูลนิธิ ส่วนการวิจัยเชิงระบบก็ดำเนินอย่างเข้มแข็งในसरส. และการเชื่อมโยงกับส่วนนโยบายและยุทธศาสตร์ในกระทรวงสาธารณสุขก็ดำเนินต่อไปผ่านตัวบุคคลในเวทีของกลุ่มสามพราน โดยนโยบายสำคัญที่เกิดขึ้นในช่วงนี้คือการพัฒนาจำนวนและสมรรถนะของ “หมออนามัย” หรือบุคลากรประจำสถานอนามัยซึ่งมีอยู่ทุกตำบล เป็นการเสริมความแข็งแกร่งของโครงข่ายบริการสาธารณสุขทั่วประเทศ ต่อเนื่องจากงานผลักดันเพื่อสร้างโรงพยาบาลจังหวัดและโรงพยาบาลอำเภอให้ครบทุกพื้นที่ซึ่งอาจารย์หมอเสมทำมาตลอดชีวิตของท่าน

ท่านอาจารย์พุทธทาสละสังขารลงในเดือนกรกฎาคมปีนั้น อาจารย์ประเวศได้ดูแลครูของท่านอย่างใกล้ชิดในช่วงสุดท้ายของชีวิต³⁶ พระสันติกโรภิกขุ³⁷ บันทึกถึงเหตุการณ์นั้นไว้ตอนหนึ่งว่า

“อาตมาจำได้ว่า ครั้งแรกที่พูดคุยกับหมอประเวศเป็นการส่วนตัวนั้น เราอยู่ในห้องไอซียูของโรงพยาบาลศิริราช เป็นช่วงเหตุการณ์ที่วิกฤตที่สุดในชีวิตอาตมา เมื่อมีหมอบางคนนำร่างกายของท่านอาจารย์พุทธทาสมาทำการรักษาที่ศิริราชพยาบาล ช่วงนั้นมีเรื่องราวที่น่าอัศจรรย์อย่างมาก เราก็ต้องอยู่ในเหตุการณ์นั้นเพื่อพยายามรักษาปณิธานของท่านอาจารย์พุทธทาสเอาไว้

³⁶ ผู้สนใจอ่านรายละเอียดได้ใน *ปัจฉิมอาพาธ ท่านพุทธทาสมหาเถระ : บทเรียนทางธรรม การแพทย์ และสังคมวิทยา* (ประเวศ ะสี, 2536)

³⁷ โรเบิร์ต เดวิด ลาร์สัน (Robert David Larson) ชาวอเมริกัน ลูกศิษย์ใกล้ชิดและล่ามส่วนตัวของท่านอาจารย์พุทธทาส ท่านอุปสมบทและจำพรรษาที่สวนโมกขพลารามในช่วงปี พ.ศ. 2528-2543 หลังจากนั้นเดินทางกลับสหรัฐและลาสิกขาเมื่อปี พ.ศ. 2547 ท่านเปิดสวนโมกข์ (The Liberal Park) ที่ชิคาโกบ้านเกิด เพื่อเป็นชุมชนชาวพุทธและสถานที่ฝึกปฏิบัติธรรมตามแนวทางของท่านพุทธทาส (กลุ่มพุทธทาสศึกษา, ม.ป.ป. และ มนสิกุล โอวาทเภสัชช์, 2549, 2 มกราคม)

เท่าที่จะทำได้ คืบหนึ่งหมอบประเวศก็เข้ามา เราได้นั่งพูดคุยแลกเปลี่ยนธรรมะในห้องที่ท่านอาจารย์ พุทธทาสนอน โคม่าอยู่ การพูดคุยกับหมอบประเวศช่วยทำให้ความรู้สึกของอาตมาคลี่คลายไปได้ แล้วก็ไต่เพื่อน ไม่ว่าในเหตุการณ์เฉพาะหน้าหรือสำหรับชีวิตในภายหน้า”

(สันติคโรริกขุ, 2545: [11])

ช่วงเวลานั้น เป็นเวลาที่อาจารย์ประเวศได้ใคร่ครวญอย่างลึกซึ้งถึงธรรมะที่ครูของท่าน เพียรบอกกล่าวต่อสังคม ผสานกับความเข้าใจของตัวเองเกี่ยวกับการพัฒนาสังคม ที่สั่งสมผ่านการเรียนรู้ประสบการณ์จริงของชาวบ้าน และการทำงานร่วมกับเอ็นจีโอและนักวิชาการบางคน จนตกผลึกเป็นความเข้าใจสำคัญบางอย่างดังปรากฏในหนังสือ *แนวคิดและยุทธศาสตร์สังคมสมานุภาพและวิชา* (ประเวศ ภา วะลี, 2536ก)

ในหนังสือเล่มนี้ อาจารย์ประเวศเขียนถึงอุดมการณ์ใหม่ที่เรียกว่า “สังคมสมานุภาพ” ซึ่งหมายถึงสังคมที่รัฐ เงิน และสังคมมีอำนาจเสมอกัน ซึ่งเกิดจากการปรับสมดุลทางอำนาจเพื่อให้พลเมืองเข้ามาอยู่ในโครงสร้างอำนาจอย่างเท่าเทียม โดยเน้นว่าต้องทำด้วยแนวทางสันติวิธี เพื่อไม่ให้เกิดความรุนแรงต่อไปไม่สิ้นสุด ฝ่ายต่างๆ ควรก้าวข้ามการแบ่งขั้วความขัดแย้ง และทำงานร่วมกันเพื่อส่งเสริมความเข้มแข็งให้ภาคสังคม ท่านชี้ทิศทางของการเปลี่ยนแปลงนี้ว่า ควรเป็นไปในรูปแบบ “สังคมวิชา” คือสังคมที่ปรับเปลี่ยนจากวัฒนธรรมอำนาจไปสู่วัฒนธรรมการเรียนรู้ โดยสร้างโครงสร้างสังคมและกระบวนการเรียนรู้ที่จะนำพาสังคมไปสู่ความจริงและความถูกต้องเป็นธรรม ซึ่งจะช่วยให้เศรษฐกิจ การเมือง สังคม และวัฒนธรรมดีขึ้น และผู้คนมีความสุขอย่างยิ่ง

แนวคิดสังคมสมานุภาพที่เกิดขึ้นในช่วงนี้เป็นการก่อตัวที่ค่อนข้างชัดเจนของ ยุทธศาสตร์ “สามเหลี่ยมเขยื้อนภูเขา” ที่กำลังจะเกิดขึ้นในอนาคตอันใกล้ พลังความเข้มแข็งของพลเมืองทั้งจากการเรียนรู้และปรับตัวของชุมชนชนบท และการมีส่วนร่วมทางการเมืองของคนเมือง ในช่วงพฤษภาทมิฬ รวมถึงการที่นักวิชาการและเอ็นจีโอเข้าใจเรื่องการพัฒนาอย่างยั่งยืนมากขึ้น เป็นส่วนสำคัญที่ช่วยเสริมความเข้มแข็งของภาคสังคม ขณะที่ฟากระัฐบาลยังไม่ขยับตัว

ผู้คนไม่พอใจรัฐบาลชววมมากขึ้นเรื่อยๆ ขณะที่กลุ่มต่างๆ นอกสภาก็เริ่มก่อตัวเป็นฝักฝ่าย กระทั่งเดือนพฤษภาคม 2537 ครบสองปีหลังเหตุการณ์พฤษภาทมิฬ ได้เกิดการชุมนุมประท้วงหน้ารัฐสภาเพื่อเรียกร้องให้รัฐบาลแก้รัฐธรรมนูญให้คณะรัฐมนตรีมาจากการเลือกตั้ง ไม่ใช่การแต่งตั้ง สถานการณ์มีแนวโน้มว่าจะบานปลายเป็นการปะทะกันระหว่างกลุ่มต่างๆ อาจารย์ประเวศชี้ทิศทางให้สังคมอีกครั้งว่า ประเทศไทยควรปฏิรูปการเมือง (ประเวศ ภา วะลี, 2540ข)

อาจารย์ประเวศได้แนวคิดเรื่องปฏิรูปการเมืองจากผลการศึกษาของศาสตราจารย์อมร จันทรสมบุญณ์ ปริมาจารย์ด้านกฎหมายมหาชน จากโครงการ “การศึกษาเพื่อการปฏิรูปรัฐธรรมนูญ

สำหรับประเทศไทย”³⁸ โครงการนี้ใช้วิธีรัฐธรรมนูญนิยม (Constitutionalism) ศึกษาการจัดทำรัฐธรรมนูญที่เหมาะสมสำหรับสังคมไทย โดยทำคู่มือไปกับการร่างรัฐธรรมนูญของรัฐบาลตั้งแต่อยุคราช. อาจารย์อรรถนารถผลการศึกษาตีพิมพ์เป็นบทความเรื่อง “คอนสติติวชันแนลลิสม์: ทางออกของประเทศไทย” ต่อเนื่องกันกว่าสองปีในหนังสือพิมพ์ผู้จัดรายวัน (สถาบันพระปกเกล้า, 2555) อาจารย์ประเวศเห็นว่าบทความชุดนั้นมีน้ำหนักทางวิชาการมาก และเชื่อว่าจะเป็นทางออกของประเทศไทยได้ จึงเลือกคำว่า “ปฏิรูปการเมือง” ที่ปรากฏอยู่ในบทความออกมามีกับกระแสสังคม

“เรื่องปฏิรูปการเมืองที่น่าเสนอต่อสังคมไม่ได้เกิดขึ้น โดยบังเอิญ แต่เกิดขึ้นจากการแสวงหาและรอคอยจังหวะที่จะเพิ่มอำนาจให้สังคม การแสวงหา คือหายุทธศาสตร์ที่ประชาชนสนใจและเข้าร่วม รวมทั้งถ้อยคำที่จะใช้ หรือ “ชื่อย่อคำ” ที่จะทำการตลาด ในการตลาดทางธุรกิจ เขาจะศึกษาเรื่องชื่อย่อคำว่า ชื่อย่ออะไรใช้แล้วจะ “ติดตลาด” ซึ่งต้องคำนึงถึงวัฒนธรรมและอารมณ์ความรู้สึกของประชาชน เรื่องนี้เป็นเรื่องที่ยากมาก โดยเฉพาะสำหรับผม ซึ่งไม่เคยเรียนรู้รัฐศาสตร์หรือกฎหมายมหาชน

สังคมชั้นกลางมีความเหนื่อยหน่ายนักการเมืองมาก แต่ไม่รู้ว่าจะทำอย่างไร แต่รู้สึกว่าการอะไรที่แรงๆ สักหน่อย แต่ไม่แรงถึง ‘ปฏิวัติ’ และก็เข็ดคำว่าปฏิวัติแล้วด้วย คำว่า ‘ปฏิรูป’ ให้ความหมายที่แรง แต่ไม่แรงถึง ‘ปฏิวัติ’ คำว่า ‘ปฏิรูปการเมือง’ ต้องพุ่งเข้าไปสู่พฤติกรรมนักการเมืองอย่างแรง จึงจะสร้างอารมณ์ร่วมในสังคม

‘จังหวะ’ เกิดขึ้นเมื่อเกิดความขัดแย้งไม่มีทางออกกรณีที่ ร.ต. ฉลาด วรฉัตร อดข้าวประท้วง ผมจึงนำคำว่า ‘ปฏิรูปการเมือง’ ออกทำการตลาดในวันที่ 1 มิถุนายน พ.ศ. 2537 ... โดยที่คุณฉลาดประกาศว่าจะอดข้าวประท้วงจนตายถ้ารัฐบาลไม่ยอมรับเงื่อนไข ผมจึงให้ชื่อย่อบทความว่า ‘ความตายของฉลาด วรฉัตร กับการปฏิรูปการเมืองของไทย’ คำว่า ‘ความตาย’ คำว่า ‘เลือด’ กระตุกความรู้สึกของคน”

(ประเวศ วะสี, 2541: 7-9)

ด้วยเทคนิคการตลาดแพรวพราว ประกอบกับชื่อชั้นของปัญญาบารมีและความเป็นกัลยาณมิตรที่ท่านมีให้สังคมมายาวนาน แนวคิดปฏิรูปการเมืองจึงได้รับการตอบรับอย่างท่วมท้น

แต่อาการติดตลาดชั่วข้ามคืนกับการที่สังคมนำแนวคิดนั้นไปปฏิบัติจริงอยู่ห่างไกลกันมาก³⁹ หลังจากนั้นไม่กี่วัน นายมารุต บุณนาค ประธานสภาผู้แทนราษฎร ก็ประกาศตั้งคณะกรรมการพัฒนาประชาธิปไตย (คพป.) และใส่ชื่ออาจารย์ประเวศไว้เป็นชื่อแรกโดยไม่ได้แจ้งให้ท่านทราบ

³⁸ โครงการนี้ได้รับทุนสนับสนุนจากสถาบันนโยบายศึกษา ซึ่งศาสตราจารย์ชยอนันต์ สมุทวณิช เป็นประธาน

³⁹ ผู้สนใจอ่านรายละเอียดเรื่องนี้ได้ใน *บนเส้นทางชีวิตปฏิรูปการเมือง* (ประเวศ วะสี, 2541)

ส่วนที่เหลืออีก 20 รายชื่อเป็นผู้แทน โดยตำแหน่งจากคณะรัฐศาสตร์และนิติศาสตร์ของมหาวิทยาลัยชั้นนำ และผู้แทนจากพรรคการเมืองต่างๆ อาจารย์ประเวศบันทึกถึงความรู้สึกในการรับทำหน้าที่ประธานคพป. ท่ามกลางสถานการณ์วิกฤตขณะนั้นว่า “ผมไม่ปรารถนาตำแหน่งใดๆ ที่เกี่ยวกับการเมือง แต่ก็คิดทบทวนดูหลายตลบ ถ้าความขัดแย้งบานปลายไปเป็นความรุนแรง เราก็จะบาปด้วยที่ไม่ช่วยป้องกัน” (ประเวศ ะสี, 2541: 10)

เมื่อคพป. เริ่มทำงาน อาจารย์ประเวศขอให้เพิ่มเติมรายชื่อคณะกรรมการจากภาคส่วนต่างๆ อย่างกว้างขวาง ทั้งจากฝ่ายกองทัพ สื่อ ธุรกิจ กลุ่มเกษตรกร แรงงาน ประชาชนชาวบ้าน และเอ็นจีโอ รวมทั้งสิ้น 58 คน โดยมีหลักคิดในการเลือกคนว่า “คนเก่ง คนดี นั้นมีความสำคัญต่อการทำงานให้สำเร็จ” (ประเวศ ะสี, 2541: 16) และ “คิดถึงการมีส่วนร่วมของฝ่ายต่างๆ ให้มากที่สุด เพราะการนี้เป็นการยากแต่สำคัญ จะคิดแบบแยกส่วนไม่ได้” (ประเวศ ะสี, 2541: 36)

คพป. ทำงานด้วยยุทธศาสตร์ “การเคลื่อนปัญญาของสังคม” โดยมีหลักการสองข้อ คือ “สร้างความรู้ที่ทรงพลัง” และ “นำความรู้ไปสู่การเรียนรู้ของสังคมโดยกว้างขวาง ให้เป็นพลังทางการเมืองเพื่อการเปลี่ยนแปลง” หน้าที่แบ่งเป็น 4 ส่วน คือ ส่วนรับฟังความคิดเห็นของประชาชน ส่วนจัดทำกรอบความคิดร่างรัฐธรรมนูญ ส่วนพัฒนาการเมือง และส่วนประสานงาน แต่ละส่วนมีคณะทำงานของตนเอง โดยอาจารย์ประเวศรับเป็นประธานคณะทำงานส่วนประสานงาน ดร. บวรศักดิ์ อุวรรณโณ เป็นประธานคณะอนุกรรมการจัดทำกรอบความคิดร่างรัฐธรรมนูญ และพลเอกสายหยุด เกิดผล เป็นประธานคณะอนุกรรมการรับฟังความคิดเห็นของประชาชน

ช่วงที่งบประมาณจากรัฐยังไม่ออก อาจารย์ประเวศขอยืมเงินจากสถาบันวิจัยสุขภาพไทยที่ท่านเป็นประธานอยู่มาใช้จัดประชุมคณะทำงาน และของบวิจัยฉุกเฉินจากสำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.) ที่หม่อมวิจารณ์ พานิช เป็นผู้อำนวยการ เพื่อให้คณะอนุกรรมการจัดทำกรอบความคิดร่างรัฐธรรมนูญ ทำวิจัยทบทวนสภาพสังคมและการเมืองไทย เทียบเคียงกับระบบการเมือง รัฐธรรมนูญ และกฎหมายเลือกตั้งของประเทศต่างๆ รวมทั้งตั้งคณะนักวิชาการค้นคว้าเรื่องที่จำเป็นอีก 15 เรื่อง

ขณะเดียวกันคณะอนุกรรมการรับฟังความคิดเห็นของประชาชนก็เดินทางจัดเวทีรับฟังทั้งในส่วนกลางและภูมิภาค เพื่อให้ประชาชนรับรู้และแสดงความคิดเห็นเรื่องปฏิรูปการเมืองอย่างทั่วถึง อาจารย์ประเวศเข้าร่วมเวทีรับฟังเกือบทุกครั้ง โดยมีขุนพลจากกลุ่มสามพราน คือ หมอวิชัย โชควิวัฒน์ และหมอชูชัย ศุภวงศ์ อยู่ในคณะอนุกรรมการชุดนี้ด้วย

ระหว่างนั้น อาจารย์ประเวศในฐานะตัวแทนคพป. รับหน้าที่พูดคุยกับสื่อมวลชนเป็นระยะ พร้อมทั้งขอความร่วมมือในการเผยแพร่ความรู้เรื่องปฏิรูปการเมืองสู่สังคม โดยมีเพื่อนเก่าที่

กว้างขวางคือหมอเพรา นิवादวงศ์ ซึ่งผลักดันงานปฏิรูปโรงเรียนแพทย์มาด้วยกันตั้งแต่ยุคก่อนปี 2516 ช่วยประสานงานหนังสือพิมพ์ยักษ์ใหญ่อย่าง *ไทยรัฐ* ให้ อาจารย์ประเวศบันทึกเรื่องนี้ไว้ว่า

“เนื่องจากยุทธศาสตร์การเคลื่อนปัญญาของสังคมเป็นยุทธศาสตร์หลัก เราจึงเอาใจใส่ และพิถีพิถันเรื่องนี้เป็นพิเศษ ... เมื่อพูดถึงสื่อมวลชน มักนึกเรื่องการแถลงข่าว การแถลงข่าวไม่พอ เพราะการแถลงข่าวก็คือข่าวเท่านั้น ยังไม่ใช่ ‘ปัญญา’ ของสื่อมวลชน เราต้องให้เกียรติ ให้ความสำคัญ และให้เขามีส่วนร่วมจนเกิดเป็นปัญญาของเขาเอง การแถลงข่าวก็เป็นข่าวครั้งเดียว แต่ถ้าเป็นปัญญา ก็จะเป็นน้ำบ่อทรายที่ซึมออกมาอย่างต่อเนื่องในรูปแบบต่างๆ”

(ประเวศ วะสี, 2541: 32)

หลังการทำงานหนักเป็นเวลากว่าสิบเดือน (มิถุนายน 2537 ถึง เมษายน 2538) คพป. ก็มอบข้อเสนอกรอบความคิดและวิธีการปฏิรูปการเมืองให้ประธานสภาผู้แทนราษฎร และสลายตัวลงหลังจบภารกิจ ก่อนที่รัฐบาลชวนจะยุบสภากรณีทุจริตสปก.4-01 หลังจากนั้นไม่ถึงเดือน

อาจารย์ประเวศบันทึกถึงการ ทำงาน ร่วมกับผู้คนจากหลายภาคส่วนในครั้งนั้นไว้ว่า

“ผมอยากจะบันทึกไว้ว่า ในชีวิตผม ได้พบคนมีความคิด ความอ่าน และรักชาติ บ้านเมืองอยู่ตามที่ต่างๆ แต่ท่านเหล่านี้มักอยู่ใน ‘สายงาน’ ของแต่ละท่านๆ รูปแบบ ‘สายงาน’ ไม่มีกำลัง แท้ที่จริงเป็นการสลายพลังอย่างจงใจมาแต่ครั้ง โบราณ ต้องปรับแนวคิดใหม่เป็น ‘ข่ายงาน’ หรือ ‘เครือข่าย’ หรือการ ‘ถักทอ’ จึงจะมีพลัง แนวคิดที่ใช้ในการเคลื่อนเรื่องปฏิรูปการเมืองคือการ ‘ถักทอทางสังคม’ เพื่อให้เกิดพลังในการทำสิ่งยากๆ

กรรมการคพป. ถึงจะแตกต่างกันด้วยความรู้ความเข้าใจและการมีส่วนร่วม ซึ่งก็เป็นธรรมชาติธรรมดาที่จะต้องเจอในกลุ่มคนทุกแห่ง ถ้าเราไม่มองโดยแยกส่วน หรือโดยความพอใจ ไม่พอใจ ทั้งหมดก็เป็น โครงสร้าง และมีส่วน โดยรวมที่ก่อให้เกิดผลร่วมกัน”

(ประเวศ วะสี, 2541: 36, 44)

การทำงานของคพป. ทำให้สังคมมีเครื่องมือสำคัญชิ้นใหม่ที่เชื่อมภาครัฐและประชาชนเข้าหากันโดยตรง นั่นคือเวทีรับฟังความคิดเห็นจากประชาชน สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติซึ่งเห็นด้วยกับวิธีการนี้ ดร.สุเมธ ตันติเวชกุล เลขาธิการสภาพัฒนาฯ สนับสนุนการใช้เครื่องมือชิ้นใหม่โดยมอบหมายให้ LDI ร่วมกับเครือข่ายเอ็นจีโอจัดเวทีรับฟังทุกภาคทั่วประเทศในช่วงต้นปี พ.ศ. 2538 เพื่อระดมความเห็นจากตัวแทนชาวบ้านมาเตรียมจัดทำแผนฯ 8 (พ.ศ. 2540-2544)⁴⁰ นับเป็นการทำแผนพัฒนาประเทศโดยกระบวนการมีส่วนร่วม

⁴⁰ อาจารย์ประเวศเป็นประธานคณะกรรมการด้านสิ่งแวดล้อมของแผนฯ ฉบับนี้

ร่วมของภาคประชาชนเป็นครั้งแรก ผลจากเวทีรับฟัง ทำให้ปัญหาที่ชาวบ้านถูกเอารัดเอาเปรียบเรื่องทรัพยากรธรรมชาติระดับชุมชนเป็นที่รับรู้ในวงกว้าง และทำให้ประเด็นการพัฒนาโดยยึดคนเป็นศูนย์กลางปรากฏขึ้นเป็นครั้งแรกในเนื้อหาของแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติของไทย และในช่วงประกาศใช้แผนฯ ก็เกิดการรวมตัวของผู้ทรงคุณวุฒิ นักพัฒนาอาวุโส และข้าราชการระดับสูงของสภาพัฒน์ฯ เป็นกลุ่มยุทธศาสตร์ในชื่อกลุ่ม “ประชาคมแผน 8”⁴¹ ประชุมกันเดือนละครั้งที่สภาพัฒน์ฯ ตลอดสามปี ในช่วงปีพ.ศ. 2540-2543 โดยอาจารย์ประเวศรับหน้าที่ประธานกลุ่ม (วิมล อังสุนันท์วิวัฒน์, 2548; พลเดช ปิ่นประทีป, 2552)

จากการรับรู้ปัญหาของชนบททุกหย่อมหญ้าจากเวทีรับฟัง ทำให้อาจารย์ประเวศร้องเตือนสังคมว่า ประเทศไทยกำลังเผชิญหน้าคลื่นลูกที่ 4 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์⁴² ซึ่งเป็นวิกฤตการณ์ที่ซับซ้อนและยากที่จะเอาชนะ

“สามคลื่นที่ผ่านมาเรามองเห็นศัตรูชัดเจน นักยุทธศาสตร์บอกว่า ถ้ารู้จักศัตรูแล้ว ก็ไม่ยากที่จะสร้างยุทธศาสตร์ยุทธวิธีตอบโต้ เช่น พม่าเป็นศัตรู เรารู้ว่าถ้ามาตีเมืองไทยแตกเมื่อใด ไม่ช้าเราก็ตีคืนได้ เพราะเรารู้ว่าศัตรูเป็นใคร จึงสร้างยุทธวิธีตอบโต้ได้”

แต่คลื่นลูกที่สี่ ศัตรูคือตัวคนไทยเราเอง ยากที่จะมียุทธศาสตร์ยุทธวิธีที่จะจัดการ เพราะคลื่นลูกที่สี่ก็คือปรากฏการณ์ทำลายตนเอง เราทำลายชนบทจากการพัฒนาสมัยใหม่ ไม่มีสมัยใดที่ชนบทจะล่มสลายทั้งทางเศรษฐกิจ สังคม และวัฒนธรรมได้เท่าสมัยนี้ เราทำลายสิ่งแวดล้อมของเราเอง แล้วเราก็ไปทำลายวัฒนธรรมของตนเองอย่างแรง ที่จริงมันเป็นวิกฤตการณ์ของโลก ยิ่งพัฒนามาก ก็ไปทำลายสิ่งแวดล้อมและสังคมมากขึ้น

คงต้องกลับไปทบทวนความคิดพื้นฐานก่อนว่า ต้นเหตุของปัญหาคือมนุษย์ใช้ทรัพยากร ใช้วัตถุมากเกินไป เพื่อคุณภาพชีวิตที่ดีขึ้น แต่มันคือจริงหรือไม่ ชีวิตคนในกรุงเทพฯ ก็บอกเราได้....

สาเหตุต่อมาก็คือ โครงสร้างสังคมที่นำไปสู่ความรุนแรงและการทำลาย โครงสร้างสังคมไทยเป็นการรวมศูนย์อำนาจ ... ยกตัวอย่างว่าเราเลี้ยงไก่เล้าหนึ่ง ถ้ามันมีพื้นที่โล่งกว้าง มันก็จะแยกกันออกหากิน แต่ถ้าเราเอาสุมครอบไว้ให้มันอยู่กันแน่น ให้อาหารและน้ำเล็กน้อย มันก็จะจิกตีกันเอง โดยโครงสร้างที่ครอบมันไว้ ทำให้มันเห็นแก่ตัว ต่อสู้ทำร้ายกัน สังคมไทยก็เช่นเดียวกัน เรา

⁴¹ สมาชิกผู้ใหญ่ของกลุ่ม เช่น ไพบูลย์ วัฒนศิริธรรม, ศรีสว่าง พ่วงพงศ์แพทย์, เดช พุ่มคชา, บำรุง บุญปัญญา, พิภพ ชงไชย, เอนก นาคะบุตร, สงวน นิตยารัมภ์พงศ์, วิชัย โชควิวัฒน์, เสรี พงศ์พิชญ์, โสภณ สุภาพงศ์, เสน่ห์ จามริก, ประเวศ ะสี โดยในช่วงนั้นกลุ่มประชาคมแผน 8 ทำหน้าที่เหมือนเป็น think tank ให้สภาพัฒน์ฯ ไปในตัว (พลเดช ปิ่นประทีป, 2552)

⁴² ในมุมมองอาจารย์ประเวศ คลื่นวิกฤตลูกที่ 1 ของกรุงรัตนโกสินทร์คือ ช่วงที่ไทยทำสงครามกับพม่าสมัยรัชกาลที่ 1 คลื่นลูกที่ 2 คือ ยุคล่าอาณานิคมของตะวันตกสมัยรัชกาลที่ 5 คลื่นลูกที่ 3 คือ ช่วงเกิดความขัดแย้งทางอุดมการณ์ทางการเมืองจากปัญหาคอมมิวนิสต์ (สำนักพิมพ์สารคดี, 2538)

เรียกร้องให้สามัคคีกัน แต่เมื่อจิตใจถูกรอบด้วยโครงสร้างของสังคมซึ่งรวมศูนย์อำนาจ คนในสังคมก็เครียด มันเป็นโครงสร้างที่นำไปสู่ความรุนแรง แล้วมันก็จะระเบิดออก”

(สำนักพิมพ์สารคดี, 2538: 139-142)

หลังนายกชนูปถัมภ์ นายบรรหาร ศิลปอาชา ชูเรื่องปฏิรูปการเมืองเป็นประเด็นหลักในการหาเสียง การกลายเป็น “ประเด็นทางการเมือง” ทำให้แนวคิดเรื่องปฏิรูปการเมืองมีพลังขับเคลื่อนไปข้างหน้าเหมือนมีชีวิตใหม่ของตัวเอง และจะเติบโตไปท่ามกลางผู้คนมากมายที่เข้ามา ร่วมกันสร้างสรรค์ปั้นแต่ง จิตวิญญาณของรัฐธรรมนูญใหม่ที่กำลังจะเกิดขึ้นในอนาคตอันใกล้เริ่ม ล่องไปบนเส้นทางที่มีมรสุมรออยู่

พรรคชาติไทยของนายบรรหาร ได้เสียงข้างมากจากการเลือกตั้ง และได้เป็นแกนนำจัดตั้งรัฐบาลในช่วงกลางปี 2538 กระแสสังคมเรียกร้องให้รัฐบาลแก้ไขรัฐธรรมนูญ ฉบับแก้ไขเพิ่มเติมปี พ.ศ. 2535 มาตรา 211 เพื่อให้จัดทำรัฐธรรมนูญฉบับใหม่ได้ รัฐบาลจึงตั้งคณะกรรมการปฏิรูปการเมือง (คปก.) โดยมีนายชุมพล ศิลปอาชา เป็นประธาน เพื่อจัดทำข้อเสนอการแก้ไขรัฐธรรมนูญมาตรา 211 ส่งเข้าสภาผู้แทนราษฎร สภาผู้แทนเห็นชอบในหลักการ และตั้งคณะกรรมการวิสามัญเพื่อพิจารณารายละเอียดเรื่องนี้ โดยมีวุฒิสมาชิก คือศาสตราจารย์ชัชอนันต์ สมุทวณิช เป็นประธาน

คณะของอาจารย์ชัชอนันต์แก้รายละเอียดในมาตรา 211 ต่างจากข้อเสนอของรัฐบาลมาก อาจารย์ประเวศบันทึกไว้ว่า จุดนี้เป็นหัวเลี้ยวหัวต่อสำคัญ เพราะหากใช้ร่างแก้ไขมาตรา 211 ของรัฐบาล จะปฏิรูปการเมืองไม่สำเร็จ เพราะรัฐบาลตั้งใจไม่ทำให้สำเร็จ ดังนั้นสิ่งที่อยากยิงในขั้นตอนนี้คือ ทำอย่างไรรัฐสภาจึงจะรับรองร่างของคณะกรรมการ ซึ่งเป็นร่างที่รัฐบาลไม่ต้องการ (ประเวศ วะสี, 2540ง, 2541: 86)

ขณะนั้นรัฐบาลบรรหารมีทีท่าว่าจะไปไม่รอดจากการอภิปรายไม่ไว้วางใจ ทั้งจากกรณีทุจริตของรัฐบาลและเรื่องส่วนตัวของนายบรรหาร อาจารย์ประเวศซึ่งเชียร์ปฏิรูปการเมืองอยู่นอกสภา เขียนบทความสนับสนุนอาจารย์ชัชอนันต์ และเตือนนายบรรหารให้เร่งทำภารกิจปฏิรูปการเมืองให้สำเร็จ โดยวิเคราะห์สถานการณ์ว่า หากรัฐบาลไม่ทำภารกิจนี้ ฝ่ายที่ไม่พอใจสถานการณ์บ้านเมืองอาจเข้ามาทำ และก่อให้เกิดวิกฤตการณ์รุนแรง (ประเวศ วะสี, 2540ง) นอกจากนั้นท่านยังใช้ “ยุทธศาสตร์ภรรยา” เขียนบทความขอให้ภรรยาและลูกสาวนายบรรหารช่วยให้นายบรรหารตัดสินใจทำสิ่งที่ถูกต้องต่อบ้านเมือง (ประเวศ วะสี, 2540ค)

เหตุการณ์บ้านเมืองช่วงนั้นดำเนินไปอย่างเข้มข้น หลังจากนั้นราวหนึ่งเดือน รัฐสภาก็ลงมติเห็นชอบการแก้ไขมาตรา 211 ตามร่างของคณะกรรมการ และประกาศยุบสภาในช่วงปลายปี 2539

มหากาพย์ปฏิรูปการเมืองยังคงเป็นประเด็นทางการเมืองอย่างต่อเนื่อง และเข้าสู่รัฐบาลชุดที่สาม โดยพรรคความหวังใหม่ของพลเอกชวลิต ยงใจยุทธ เป็นแกนนำจัดตั้งรัฐบาลและดำเนินปฏิรูปการเมือง มีการตั้งสภาร่างรัฐธรรมนูญ (ส.ร.) และสรรหาสมาชิกสภาร่างรัฐธรรมนูญ (ส.ส.ร.) จากผู้สมัครจำนวนมากในแต่ละจังหวัด ผ่านการเลือกตั้งและคัดกรองหลายขั้นตอนจนเหลือจังหวัดละ 1 คน บวกกับรายชื่อที่เสนอมาจากมหาวิทยาลัยต่างๆ รวมเป็นส.ส.ร. ทั้งหมด 99 คน เพื่อทำหน้าที่ร่างรัฐธรรมนูญใหม่

รัฐสภาโหวตให้นายอุทัย พิมพ์ใจชน เป็นประธานสภาร่างรัฐธรรมนูญ งานสำคัญตกอยู่ที่คณะกรรมการยกร่างรัฐธรรมนูญ ซึ่งมีนายอานันท์ ปันยารชุน เป็นประธาน และดร. บวรศักดิ์ อุวรรณโณ กำลังสำคัญในการจัดทำกรอบความคิดยกร่างรัฐธรรมนูญของคพป. เป็นเลขานุการงานของคพป. จึงกลับเข้ามาเชื่อมกับงานของสภาร่างรัฐธรรมนูญผ่านตัวอาจารย์บวรศักดิ์โดยอัตโนมัติ อาจารย์ประเวศ บันทึกลงถึงสถานการณ์การทำงานของสภาร่างรัฐธรรมนูญในฐานะผู้สังเกตการณ์ว่า

“ส.ร.ทำงานท่ามกลางการขวิด เตะ กัด ของเสื้อสีทั้งกระทั้งแรดทางการเมือง คุณอุทัย เป็นนักการเมืองที่คร่ำหวอด เคยถูกจับ เคยเป็นประธานสภาผู้แทนราษฎรมาก่อน รับหน้าที่ในการเผชิญเสื้อสีทั้งกระทั้งแรดได้ดี คุณอานันท์เป็นคนใจกว้างและมีเกียรติภูมิ เป็นประธานคณะกรรมการยกร่างรัฐธรรมนูญได้ดี เพราะคณะกรรมการนี้จะต้องเผชิญกับความยากและความขัดแย้งอย่างมาก”

(ประเวศ ภาวสี, 2541: 93)

การทำงานร่วมกันเป็นคณะใหญ่ของสภาร่างรัฐธรรมนูญต้องเผชิญแรงต้านทั้งภายในและภายนอก ส.ส.ร. บางคนเป็นตัวแทนพรรคการเมืองที่ตั้งใจมาคัดค้าน บางคนชอบวิจารณ์โดยไม่มีความรู้ กลุ่มที่ไม่อยากให้ระบบเปลี่ยนแปลง เช่น กำนันผู้ใหญ่บ้าน ข้าราชการกระทรวงมหาดไทย และผู้พิพากษา ก็ออกมาคัดค้าน แม้แต่กลุ่มที่เรียกร้องประชาธิปไตยบางกลุ่มก็วิพากษ์วิจารณ์สภาร่างรัฐธรรมนูญอย่างหนัก

ระหว่างนั้น เอ็นอีไอเข้ามามีบทบาทสำคัญในการขับเคลื่อนให้คนในสังคมตื่นตัว เอ็นจีโอในเครือข่ายของ LDI ร่วมกับกลุ่มนักธุรกิจเพื่อสังคม เช่น บริษัทแปลน บางจากเร่งลงพื้นที่ทำ

เวทีรับฟังความคิดเห็นจากชาวบ้าน ทำให้ประเด็นกระแสรองอย่างเรื่องสิ่งแวดล้อม เด็ก และสตรี มีโอกาสเข้าสู่สภาาร่างรัฐธรรมนูญเช่นเดียวกับประเด็นกระแสหลักอื่นๆ

ร่างรัฐธรรมนูญฉบับใหม่สำเร็จลงหลังการทำงานของสสร. นาน 8 เดือนท่ามกลางอุปสรรคตลอดเส้นทาง และมีเงื่อนไขประกอบร่างว่า รัฐสภาต้องพิจารณาว่าจะรับหรือไม่รับร่างรัฐธรรมนูญทั้งฉบับ โดยไม่มีสิทธิแก้รายมาตรา คนในสังคมล้วนกันสุดๆ ว่ารัฐสภาจะลงมดีอย่างไร กลุ่มสนับสนุนและคัดค้านต่างเคลื่อนไหวนอกสภาอย่างหนัก คนชั้นกลางในกรุงเทพฯ ส่วนใหญ่อยู่ฝ่ายสนับสนุน พวกนักบรรณรักษ์ติดสติกเกอร์สีเขียวกันทั่วเมือง โดยมี LDI เป็นองค์กรหลักองค์กรหนึ่งในการรณรงค์สนับสนุนร่างรัฐธรรมนูญ

ขณะนั้นรัฐบาลถูกโจมตีอย่างหนักจาก “วิกฤติต้มยำกุ้ง” ที่ทำให้ประเทศไทยอยู่ในสภาพล้มละลายทางการเงิน และลูกหลานไปยังหลายประเทศในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้และเอเชียตะวันออก ในที่สุดรัฐสภาก็ตัดสินใจรับรองร่างรัฐธรรมนูญใหม่ และประกาศอย่างเป็นทางการในเดือนตุลาคม ปี พ.ศ. 2540 ก่อนที่นายชวลิตจะลาออกจากตำแหน่งไม่ถึงหนึ่งเดือน

เมื่อนายชวน หลีกภัยเป็นนายกรัฐมนตรีต่อจากนั้น สาธารณชนที่สนับสนุนการปฏิรูปการเมืองยังต้องต่อสู้กับรัฐสภาและสำนักงานกฤษฎีกาอีกหลายยกในขั้นตอนการออกกฎหมายลูกประกอบรัฐธรรมนูญ แต่ในที่สุดก็ได้กฎหมายลูกตามเจตนารมณ์ของรัฐธรรมนูญใหม่ โดยเฉพาะกฎหมายเกี่ยวกับการเลือกตั้ง พรรคการเมือง คณะกรรมการการเลือกตั้ง รวมทั้งทำให้เกิดองค์กรอิสระหลายแห่งซึ่งทำหน้าที่กำจัดการผูกขาดของรัฐและนักการเมืองและส่งเสริมสิทธิพลเมือง

จุดเด่นที่สุดของรัฐธรรมนูญฉบับปี 2540 อยู่ที่กระบวนการจัดทำรัฐธรรมนูญแบบมีส่วนร่วมและใช้นันทามติทุกขั้นตอน และการมีเนื้อหาเรื่อง “การเมืองของพลเมือง” และ “สิทธิชุมชน” ปรากฏเป็นครั้งแรกในรัฐธรรมนูญไทย รูปธรรมเรื่องการเมืองของพลเมืองปรากฏอยู่ในการตั้งองค์กรอิสระ เช่น ศาลรัฐธรรมนูญและคณะกรรมการการเลือกตั้ง เพื่อเป็นกลไกตรวจสอบนักการเมือง โดยรวมทั้งการให้สิทธิประชาชนร่วมกันเข้าชื่อร้องขอให้ถอดถอนนักการเมือง ขณะที่เรื่องสิทธิชุมชน ซึ่งเป็นเรื่องใหม่ที่ปรากฏในรัฐธรรมนูญไทยเป็นฉบับแรกในโลก คือการเสริมความเข้มแข็งให้องค์กรชุมชนมีสิทธิจัดการเรื่องต่างๆ ของตนเอง รวมทั้งทรัพยากรธรรมชาติของชุมชน เพื่อป้องกันการพังทลายของชุมชนฐานล่างซึ่งเป็นฐานของสังคมทั้งหมด (ประเวศ วะสี, 2541; ผาสุก พงษ์ไพจิตร และคริส เบเคอร์, 2546: 510-512; วิมล อังสุนันทวิวัฒน์, 2548) อาจารย์ประเวศสะท้อนถึงเรื่องนี้ไว้ว่า

“ในกระบวนการยกร่างรัฐธรรมนูญเพื่อการปฏิรูปการเมือง พ.ศ. 2539-2540 ประชาชนได้มีส่วนมากที่สุด มากกว่าร่างรัฐธรรมนูญฉบับไหนๆ ในโลก เป็นการปลุกจิตสำนึกทางการเมืองของประชาชนครั้งใหญ่ที่สุด

ฉะนั้นจึงไม่ควรมองแต่ผลผลิตคือรัฐธรรมนูญเท่านั้น

แต่ควรมองให้เห็นกระบวนการที่ประชาชนมีส่วนร่วมทางการเมืองอย่างมากมาเป็นประวัติศาสตร์ ความตื่นตัวและความเข้าใจเรื่องการเมืองของสังคมไทย จะติดตามกำกับให้พัฒนาการทางการเมืองดำเนินไปอย่างถูกต้องยิ่งขึ้น”

(ประเวศ วะสี, 2541: 73)

อาจารย์ประเวศเขียนบันทึกความทรงจำ บนเส้นทางชีวิตปฏิรูปการเมือง ในปี พ.ศ. 2541 ในฐานะผู้มีส่วนรู้เห็นเหตุการณ์อย่างใกล้ชิด ในส่วนที่ท่านเข้าไปเกี่ยวข้องนั้น ท่านสรุปเป็นหลักการงานเพื่อการเรียนรู้ร่วมกันของสังคมว่า ท่านใช้ความเข้าใจอันกระฉับกระเฉงเรื่องอนิจจัง และอหังการ ซึ่งหลักการที่ชัดเจนและเรียบง่ายจากพุทธธรรม บวกกับความคิดเชิงระบบ และโครงสร้างแบบบูรณาการ รวมทั้งความสามารถในการจัดการสิ่งต่างๆ ที่ท่านเรียกว่าเป็น “อิทธิปัญญา” หรือปัญญาอันทำให้เกิดความสำเร็จ

“หลักความเป็นอนิจจังและการเชื่อมโยงกันเป็นโครงสร้าง ... เป็นหลักที่ผมใช้ดำเนินงานเรื่องปฏิรูปการเมือง

ความเป็นอนิจจังคือความจริงที่ว่า ‘สรรพสิ่งทั้งหลายล้วนเปลี่ยนแปลง’ ไม่มีอะไรอยู่คงที่ตายตัว เราต้องรู้เท่าทันความเป็นอนิจจัง ไม่ไปคิดว่าใครทำอะไรก็จะเป็นอย่างนั้นตายตัวอยู่ชั่วกับชั่วกัลป์ แล้วเข้าไปสู่ความโกรธ ความเกลียด

‘ใครไม่เห็นด้วย ก็ยังเป็นพวกเดียวกับเรา’ ผมมักกล่าว

ประตุเราต้องกว้าง และให้โอกาสความเป็นอนิจจังทำงาน ถ้าใครไม่เห็นด้วยแล้วเราคิดว่าเขาเป็นคนละพวก กล่าวโจมตีเขา ทำให้เขากลับมาเข้าประตุไม่ได้ เพราะประตุเราแคบหรือเราปิดประตุเสียแล้ว ไม่เปิดให้ความเป็นอนิจจังทำงาน

ในการเคลื่อนไหวเรื่องยากๆ เราควรเปิดใจให้กว้างและคำนึงถึงความเป็นอนิจจัง จะได้มีคนร่วมด้วยมากขึ้นๆ

‘การเชื่อมโยงกันเป็นโครงสร้าง’ เป็นหลักการอีกอย่างหนึ่งที่มีคนเข้าใจน้อย เพราะมักจะคิดถึงบุคคล โศดๆ และพยายามเจาะหาความจริงแท้ในตัวคนนั้นๆ ว่าดีหรือเลวโดยตัวของตัวเองเป็นเอกเทศ ซึ่งทำให้ทำอะไร ไม่สำเร็จ เพราะเป็นการคิดแบบตายตัวและแยกส่วน ซึ่งขัดกับหลักความจริง

ความจริงคือความเป็นอนิจจังหรือการเคลื่อนไหวเปลี่ยนแปลง และการเชื่อมโยงเป็นปัจจัยต่อกันและกันที่เรียกว่าหลักอัมปิปัจจยตา สิ่งต่างๆ นั้นล้วนเชื่อมโยงกันเป็นโครงสร้าง และโครงสร้างเป็นตัวกำหนดคุณสมบัติ คนก็เช่นเดียวกัน ขึ้นอยู่กับว่าเขาเชื่อมโยงอยู่ในโครงสร้างอะไร

ถ้าท่านเข้าใจความเป็นอนิจจังและความเชื่อมโยงเป็นโครงสร้าง ท่านจะเห็น โลกต่างจากเดิม และมีวิธีทำงานใหม่

การปฏิรูปการเมืองในส่วนที่ผมเกี่ยวข้อง ดำเนินการ โดยใช้หลักความเป็นอนิจจัง เปิดกว้าง และการเชื่อมโยงเป็นโครงสร้าง

ที่จริงการดำเนินงานปฏิรูปการเมืองใช้หลักธรรมเป็นอันมาก หรือหลักธรรมทั้งหมดขอให้สังเกตดีๆ”

(ประเวศ วะสี, 2541: 59-63)

นับจากการขับเคลื่อนปฏิรูปการเมืองตั้งแต่ปี พ.ศ. 2538 เป็นต้นมา งานเขียน การบรรยาย และการทำงานของอาจารย์ประเวศเป็นไปในแนวทางของการเสนอแนะยุทธศาสตร์เพื่อการพัฒนาสังคมอย่างเชื่อมโยงเป็นองค์รวมมากขึ้นเป็นลำดับ ทั้งด้านเศรษฐกิจ สังคม สุขภาพ การศึกษา ศาสนา และวัฒนธรรม เช่นที่ปรากฏใน *ธรรมิกสังคัม* (2538) *ยุทธศาสตร์ทางปัญญาของชาติ: ยุทธศาสตร์ที่สำคัญที่สุดของสังคมทั้งหมดร่วมกัน* (2538) *การปฏิรูประบบเพื่อสุขภาพ* (2539) *ปฏิรูปการศึกษาไทย การยกเครื่องทางปัญญา ข้อเสนอเชิงยุทธศาสตร์และมาตรการ* (2539) *ภาวะผู้นำ: ความสำคัญต่ออนาคตไทย* (2540) *ยุทธศาสตร์ชาติ เพื่อความเข้มแข็งทางเศรษฐกิจ สังคม และศีลธรรม* (2541) *วิถีนุรณาการ: ทางออกทางภูมิปัญญา* (2542) *เศรษฐกิจพอเพียงและประชาสังคม: แนวทางพลิกฟื้นเศรษฐกิจสังคม* (2542) *วิถีนุญย์ในศตวรรษที่ 21: สู่ภพภูมิใหม่แห่งการพัฒนา* (2545) *ยุทธศาสตร์ทางปัญญาเพื่ออนาคตของประเทศไทย* (2546) *ยุทธศาสตร์พระพุทธศาสนาเพื่อการพัฒนาประเทศไทย* (2546) และ *การปฏิวัติเจียบสู่โลกดุลยภาพ* (2547) เป็นต้น

ขณะเดียวกัน อาจารย์ประเวศก็พยายามสื่อสารกับสังคมอย่างต่อเนื่องถึงความสำคัญอย่างยิ่งของการพัฒนาทางจิตวิญญาณของปัจเจกบุคคล และการปฏิรูปการศึกษาเพื่อพัฒนาคนแบบเป็นองค์รวมควบคู่ไปกับการเปลี่ยนแปลงโครงสร้างสังคม ในหนังสือ *ศักดิ์ศรีแห่งความเป็นคน ศักยภาพแห่งความสร้างสรรค์* (ประเวศ วะสี, 2538) ท่านกล่าวว่า การพัฒนาจิตวิญญาณ ซึ่งหมายถึงความสามารถเข้าใจคุณค่าเชิงนามธรรมอันสูงส่ง คือศักยภาพและศักดิ์ศรีที่แท้จริงของมนุษย์ และเป็นสิ่งที่ทำให้คนเราแตกต่างจากสัตว์อื่น ความลึกซึ้งของสารทางจิตวิญญาณที่ท่านสื่อถึงในช่วงนี้

ไปไกลกว่าการเน้นถึงความสำคัญของสภาวะการมีสติและสมาธิในฐานะเป็นเครื่องมือสร้างปัญญาดังที่ผ่านมา แต่ทำนออธิบายถึงสภาวะแห่งปัญญานั้นเอง โดยเรียกสภาวะนั้นว่า “การบรรลุอิสรภาพ”

ท่านกล่าวว่า มนุษย์มีศักยภาพยิ่งใหญ่ที่จะบรรลุอิสรภาพซ่อนอยู่ในตัว ซึ่งจะทำให้บรรลุความเป็นมนุษย์ที่สมบูรณ์ จิตใจเป็นอิสระ มีความสุขและความสร้างสรรค์เต็มที่ งานที่สำคัญที่สุดของเราในฐานะมนุษย์ก็คือ การช่วยให้เพื่อนมนุษย์ได้พบการเรียนรู้ที่ดี และสามารถพัฒนาศักยภาพที่ซ่อนเร้นอยู่ได้เต็มที่ ซึ่งจะเป็นกุญแจสำคัญของความสุข สันติสุข การพัฒนาอย่างยั่งยืน และการอภิวัฒน์ของมนุษยชาติ

“อิสรภาพไม่ได้หมายถึงการทำอะไรได้ตามใจตัวเองมากที่สุด แต่หมายถึงจิตใจที่หลุดจากความบีบคั้นด้วยความเห็นแก่ตัว จากความบีบคั้นด้วยระบบคุณค่า จากความบีบคั้นของโครงสร้างทางสังคม จากความคับแคบของความรู้และความคิด...

เราควรจะปลดปล่อยตัวเองจากความเห็นแก่ตัว จากความเชื่อ และจากการปฏิบัติที่ผิดๆ ที่ทำมาอย่างเคยชิน ไปสู่อิสรภาพ ไปสู่ความรักเพื่อนมนุษย์และธรรมชาติ ไปสู่ห้วงมรรณพแห่งความรู้อันกว้างใหญ่ไพศาล เชื่อมโยง และเคลื่อนไหวเปลี่ยนแปลงกระเพื่อมไปทั่วสากลจักรวาล

เราจะเปลี่ยนแปลงตัวเองจากการเป็นผู้มีจิตเล็กไปสู่การเป็นผู้มีจิตใหญ่”

(ประเวศ วะลี, 2538: 17)

อาจารย์ประเวศเลือกใช้คำง่ายๆ ตรงไปตรงมา กล่าวถึงขนาดของจิต “เล็ก” และ “ใหญ่” เพื่อสื่อถึงพื้นที่ของความรู้และความเข้าใจที่จิตของคนคนหนึ่งจะขยายไปถึงได้ จิตเล็กคือจิตที่รับรู้อยู่กับเรื่องของตัวเองและสิ่งใกล้ตัว ทำให้เกิดความเข้าใจเรื่องต่างๆ บกพร่องเป็นส่วนเสี้ยว จึงทำให้เห็นแก่ตัว เบียดเบียนผู้อื่น และทำความเสียหายต่อสังคมได้มาก ส่วนจิตใหญ่หมายถึงจิตที่สามารถเข้าถึงการรับรู้สิ่งทีกว้างไกลออกไปได้อย่างกว้างขวางไม่มีสิ้นสุด เข้าใจความสัมพันธ์เชื่อมโยงของตัวเรากับสิ่งต่างๆ ทำให้ไม่ปรารถนาจะเบียดเบียนผู้อื่น และเกิดความรัก ความเมตตาอันไพศาลต่อเพื่อนมนุษย์และธรรมชาติทั้งหมด

ท่านอธิบายเรื่องนี้ให้เป็นรูปธรรมมากขึ้น โดยอาศัยความรู้เรื่องธรรมชาติของจักรวาล และธรรมชาติของจิตใจ จากประสบการณ์ในฐานะนักวิทยาศาสตร์และผู้ปฏิบัติธรรม

“ธรรมชาติจิตของมนุษย์มิได้มีปริมาณเท่าที่รับรู้ทางวัตถุสิ้นๆ เท่านั้น แต่สามารถขยายปริมาณของการรับรู้ไปสู่ธรรมชาติ หรือมิติที่กว้างใหญ่พ้นมิติทางวัตถุ

ธรรมชาติที่กว้างใหญ่มีทั้งวัตถุธรรมและนามธรรม ในทางด้านวัตถุ เราอาจจะเกิดมาอยู่ในหมู่บ้านเล็กๆ และรู้เห็นเพียงเท่านั้น ต่อมาเราเห็นทะเล เกิดความรู้สึกว่าช่างใหญ่ไพศาลอะไรอย่างนั้น หรือถ้ารู้ความใหญ่ของโลก ก็ารู้สึกว่าโลกทั้งใบช่างใหญ่จริงหนอ แต่ดวงอาทิตย์มีขนาด

ใหญ่กว่าโลกตั้ง 1 ล้านเท่า ไกลจากโลกตั้ง 93 ล้านกิโลเมตร จึงเห็นเป็นดวงเล็ก ความเล็กของดวงอาทิตย์ไม่ใช่ความจริง แต่เป็นภาพลวงตาเพราะความไกล

นอกจากโลกแล้วยังมีดาวเคราะห์ดวงอื่นๆ ... โคจรรอบดวงอาทิตย์อีก ปริมาตรของดวงอาทิตย์และดาวที่เป็นบริวารเรียกว่าสุริยจักรวาล สุริยจักรวาลช่างใหญ่อะไรเช่นนั้น แต่สุริยจักรวาลก็เป็นจุดกระจิดริดนิดเดียวเมื่อเทียบกับความใหญ่ของสากลจักรวาล

สากลจักรวาลหรือที่เรียกว่าจักรวาลนั้น มีกำเนิดมาจากจุดที่เป็นเอกสภาวะหนึ่งเดียว (Singularity) ซึ่งมีขนาดเล็กกว่าปลายเข็มหมุด เกิดการระเบิดตูมใหญ่ (Big Bang) ของพลังงานที่อัดแน่น ณ จุดนี้ เมื่อประมาณ 15,000 ล้านปีมาแล้ว เกิดเป็นดวงดาวซึ่งรวมตัวเป็นกระจุกอยู่เป็นกลุ่มๆ หรือกาแล็กซี มีกาแล็กซีทั้งหมดประมาณ 10^{11} หรือ 100,000,000,000 กาแล็กซี ในแต่ละกาแล็กซีมีดาวประมาณ 10^{11} หรือ 100,000,000,000 ดวง เพราะฉะนั้นสุริยจักรวาลจึงเสมือนจุดเล็กๆ ในกาแล็กซีหนึ่งเท่านั้นเอง

.... ด้วยขนาดใหญ่โตขนาดนั้น โลกทั้งโลกจะเล็กจนมองไม่เห็นเลย แล้วตัวเราล่ะจะเล็กสักเท่าใด เราไม่ใช่ศูนย์กลางของจักรวาล แต่เป็นส่วนน้อยนิดเดียวของจักรวาล

แต่เราอยู่ในจักรวาลทั้งหมด และจักรวาลทั้งหมดอยู่ในตัวเรา เพราะสสารและพลังงานที่อยู่ในตัวเรา มีส่วนอยู่ในจุดที่เป็นเอกสภาวะหนึ่งเดียวเมื่อแรกก่อนที่จะมีการระเบิดตูมใหญ่ จักรวาลทั้งจักรวาล ซึ่งรวมทั้งตัวเราด้วย จึงเคยเป็นเอกสภาวะเดียวกัน จึงกล่าวได้ว่าจักรวาลอยู่ในเรา และเราอยู่ในจักรวาล

จิตของมนุษย์จึงสามารถขยายปริมาตรไปรับรู้ธรรมชาติที่กว้างไพศาลอันไม่มีที่สิ้นสุดได้ ในการเจริญสมาธิ เมื่อพ้นผ่าน 4 ไปขั้นหนึ่ง ท่านเรียกว่า “อากาสาณัญญาตนะ” โดยผู้ผู้อยู่ในนิทานทำความรู้สึก ว่า “อากาศไม่มีที่สิ้นสุด” และเลยไปอีกขั้นหนึ่งเรียกว่า “วิญญานัญญาตนะ” โดยผู้ผู้อยู่ในนิทานทำความรู้สึก ว่า “วิญญานไม่มีที่สิ้นสุด” วิญญานหมายถึงการรู้ (Consciousness) ความรู้สึก ว่าอากาศไม่มีที่สิ้นสุดและการรู้ไม่มีที่สิ้นสุดนี้ คล้ายกับความที่บรรยายมาข้างต้น ในเรื่องการขยายจิตปริมาตรไปรับรู้ธรรมชาติอันกว้างใหญ่ไพศาลอันไม่มีที่สิ้นสุด

เมื่อจิตได้สัมผัสหรือเชื่อมโยงกับธรรมชาติอันกว้างใหญ่ไพศาลสุดประมาณ ก็จะหลุดออกจากความคับแคบในตัวเองและความคับแคบอื่นๆ”

(ประเวศ วะสี, 2538: 19-21)

หนังสือแนะนำวิธีขยายจิตเล็กให้เป็นจิตใหญ่ 5 ประการ สำหรับผู้เขียน ข้อความที่ปรากฏนี้เป็นฉบับที่กวีตีพิมพ์ตีพิมพ์ของอาจารย์ประเวศ เช่นเดียวกับที่ปรากฏในหนังสือ วิธีแก้เซ็งสร้างสุข ที่ท่านเขียนขึ้นเมื่อ 10 ปีก่อน ทำให้ได้พบว่า วิธีแห่งการเดินทางภายในของท่าน

เชื่อมโยงกับการอยู่ดีมีสุขของผู้อื่นทั้งหมดและธรรมชาติทั้งหมดอย่างลึกซึ้งและกว้างขวาง โดยท่านกล่าวถึงการขยายความรักต่อสรรพสิ่งทั้งหลายให้เป็นความรักสากล การสัมผัสธรรมชาติอันยิ่งใหญ่ และอริสทิลปะ ซึ่งหมายถึงศิลปะใดๆ ที่ช่วยยกระดับจิตวิญญาณของมนุษย์ การเรียนรู้ที่เชื่อมโยงเป็นบูรณาการ การเจริญสติ และการรวมกลุ่มทำกิจกรรมหรือการสร้างความเป็นชุมชน

ผู้เขียนมีโอกาสสัมผัสถึงพลังงานจากจิตใจอันอ่อนโยนและมีเมตตาของอาจารย์ประเวศในช่วงปลายปี 2540 หลังการประกาศใช้รัฐธรรมนูญใหม่ไม่นาน ผู้เขียนเข้ามาเป็นสมาชิกใหม่ของครอบครัวพร้อมกับเจ้าปราชยอย่างค่อนข้างงุกะกุก ตอนนั้นปราชยอายุเพียงเดือนเดียว ปานพ่อของปราชยไม่อยากลำบากเที่ยวไปมาระหว่างสองบ้านซึ่งอยู่ไกลกันพอควร จึงชวนผู้เขียนหอบลูกเข้าบ้าน และอาศัยนอนในห้องทำงานของปานในคืนแรก

ท่ามกลางแสงสลัวของโคมไฟหวนอนและความว่างจืดครั้งหลังครั้งต้นในคืนนั้น ผู้เขียนจำได้ต่างๆ ว่า ปู่ของปราชยเปิดประตูห้องเข้ามาชื่นชมเราแม่ลูกที่นอนหลับอยู่ด้วยกัน เจ้าปราชยเด็กหัวล้านตัวอ้วนจ้ำม่ำเป็นเหมือนของขวัญของครอบครัวใหม่ตั้งแต่วันแรกที่มาถึง แต่กว่าที่ผู้เขียนจะเข้าใจความสัมพันธ์อันแสนพิเศษนี้ก็อีกนานหลายปี

ปีที่ปราชยเกิดปู่อายุ 66 ปี ย่าอายุ 55 ปี ทั้งคู่ยังออกไปทำงานทุกวัน และเดินทางไปต่างประเทศบ่อยๆ ปานเป็นฟรีแลนซ์รับงานออกแบบและงานคนตรีมาทำที่บ้าน แป้ง อาของปราชยเรียนปริญญาตรีปีสุดท้าย ผู้เขียนทำงานเป็นนักเขียนในกองบรรณาธิการของสำนักพิมพ์แห่งหนึ่ง ปู่ทวดของปราชยเพิ่งเสียชีวิตไปราวสองปี ย่าทวดซึ่งรักเด็กผู้ชายเป็นพิเศษ และบอกว่าปราชยหน้าเหมือนปู่ทวด จึงรับหน้าที่ดูแลหลานคนแรกในตอนกลางวันอย่างสุดจิตใจ เมื่อทุกคนกลับมาอยู่พร้อมหน้ากันในยามเย็น โลกรอบตัวของเด็กเล็กๆ คนหนึ่งจึงมีชีวิตชีวาและรุ่งเรืองอย่างยิ่ง ปราชยเติบโตขึ้นมาเช่นนี้ ได้อยู่ใกล้ปู่ย่าทวด ต้นไม้ สัตว์เลี้ยง และครอบครัวคนงานในบ้าน เช่นเดียวกับคืนวันที่พ่อของเขาเติบโตมา

การทำงานปฏิรูปการเมืองที่เพิ่งผ่านไปกลายเป็นพื้นที่ปฏิบัติการสำคัญที่ช่วยให้ปัญหาที่อาจารย์ประเวศขบคิดมานานกว่าครึ่งชีวิตตกผลึกชัดเจน การหันหัวเรือประเทศไทยที่ถูกคุมขังไว้ในโครงสร้างอำนาจอันแน่นหนา และกำลังเล่นสู่รอก ให้กลับทิศสู่เส้นทางสวรรค์ของการอยู่ร่วมกันอย่างเป็นธรรม น่าจะเกิดขึ้นได้ด้วย “สามเหลี่ยมเขยื้อนภูเขา” หรือโครงสร้างการทำงานแบบใหม่ที่เกิดจากการรวมตัวของสามพลังในสังคม จนกลายเป็นโครงสร้างที่มีพลังและอนุภาพรุนแรงสามารถเอาชนะอุปสรรคใหญ่ๆ และทำงานยากๆ ให้สำเร็จได้ ดังที่ท่านเขียนไว้ว่า

“การจะเขียนรัฐธรรมนูญขึ้นใหม่โดยคนไม่มีอำนาจ ในสภาพปกติแล้วทำไม่ได้ ในความมุ่งมั่นจะทำให้สำเร็จ เราได้พบ ‘โครงสร้าง’ หรือยุทธศาสตร์การทำงานชุดหนึ่งซึ่งทรงพลัง

มาก เรียกว่า ‘สามเหลี่ยมเข็มนาฬิกา’ ภูเขาหมายถึงสิ่งที่ยากจนขยับเขยื้อน ไม่ได้ประจักษ์ภูเขา แต่ถ้าใช้ ‘สามเหลี่ยม’ นี้แล้วจะเขยื้อนได้”

(ประเวศ วะสี, 2547ก: 92)

อาจารย์ประเวศบอกว่า ยุทธศาสตร์สามเหลี่ยมเข็มนาฬิกาเกิดจากวิธีคิดแบบใหม่ที่พยายามไปให้พ้นข้อจำกัดของวิธีคิดเดิมสองแบบที่ใช้กันอยู่ในสังคมไทยมาตลอด คือความคิดแบบอำนาจ ซึ่งใช้กันมาแต่โบราณ กับวิธีคิดแบบแยกข้างคำขาว ที่นักอุดมคติ เอ็นจีโอ นักวิชาการ และนักการปกครองใช้กันมาก ทั้งสองวิธีใช้ได้ผลน้อยลงเรื่อยๆ เมื่อสังคมเปลี่ยนแปลงไปเป็นสังคมใหม่ที่ซับซ้อนและไร้ระเบียบ

ขณะที่วิธีคิดแบบสามเหลี่ยมเข็มนาฬิกา คือการคิดแบบเชื่อมโยงเป็นโครงสร้างประกอบด้วยสามส่วนหลักซึ่งเป็นเหมือนแต่ละมุมของรูปสามเหลี่ยม มุมแรก หรือมุมยอดสามเหลี่ยม คือ “การสร้างความรู้” ที่ตรงต่อการใช้งาน นำไปปฏิบัติได้จริง และนำไปแปรรูปเพื่อสื่อสารให้สังคมเข้าใจเพื่อส่งเสริมความเข้มแข็งของพลเมือง มุมสองที่ฐานด้านซ้าย คือ “การเคลื่อนไหวทางสังคม” หมายถึงการที่ผู้คนภาคส่วนต่างๆ ของสังคมมีโอกาสได้เรียนรู้ร่วมกัน จนเกิดความเข้าใจที่ถูกต้อง และเป็นพลังผลักดันให้สังคมเปลี่ยนแปลง และมุมสามที่ฐานด้านขวา คือ “การเชื่อมต่อกับอำนาจการเมือง” เพราะฝ่ายการเมืองมีอำนาจดูแลปัจจัยที่จำเป็นต่อการทำงานให้สำเร็จ ทั้งทรัพยากร งบประมาณ กฎหมาย ระบบราชการ และช่องทางสื่อจำนวนมาก (ประเวศ วะสี, 2544ก; Prawase Wasi, 2000)

“การสร้างรัฐธรรมนูญขึ้นใหม่ปี 2540 นี้เป็นเรื่องยากที่สุด พรรคการเมืองไม่ต้องการทำลาย ผมในฐานะประธานคณะกรรมการพัฒนาประชาธิปไตยผมมีความมั่นใจ ... สื่อมวลชนถามผมว่า จะสำเร็จได้อย่างไรอย่างนี้ นักการเมืองเขาไม่เอากับอาจารย์หรอก อีก 20 ปีอาจารย์จะสำเร็จไหม ผมบอกว่า จะไม่ไปอ้อนวอนนักการเมืองสักคำหนึ่ง เราจะสร้างความรู้และเอาไปให้ Public แล้วคุณคอยดู เรื่องนี้จะเกิดขึ้นภายใน 3-4 ปี ตอนเราทำมาปี 2537 และเราเสนอท่านประธานรัฐสภา ขณะนั้นคือคุณมารุต วันที่ 28 เมษายน 2538 รัฐธรรมนูญใหม่ออกมาเดือนตุลาคม ปี 2540 ประมาณ 3 ปีจากนั้น เพราะเรามองเห็นชัด ผมในฐานะประธาน ผมเป็นนักวิทยาศาสตร์ ผมรู้ว่าความรู้ที่ท่านสร้างมานี้ไม่สูญหาย แล้วเราจะต้องเอาความรู้มาสู่การเคลื่อนไหวสังคม ไม่ต้องไปอ้อนวอน เรื่องการเมืองนี้ขอให้ความรู้มา ขอให้สังคมเคลื่อนไหว จะเชื่อมตรงนี้ง่าย”

(ประเวศ วะสี, 2544ค: 126)

ยุทธศาสตร์สามเหลี่ยมเข็มนาซึ่งเป็นหัวใจหลักในการทำงานร่างรัฐธรรมนูญปี 2540 และการร่างแผนฯ 8 ได้รับการนำไปใช้ต่อเนื่องในงานนโยบายเพื่อพัฒนาสังคม สาธารณสุข และการศึกษาบางส่วน ที่สำเร็จเป็นรูปธรรม เช่น กระบวนการร่างแผนพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติฉบับที่ 9 ในช่วงปี พ.ศ. 2542-2543 การออกพระราชบัญญัติการศึกษาแห่งชาติ พ.ศ. 2542 เพื่อปฏิรูปการศึกษา กระบวนการปฏิรูประบบสุขภาพและระบบประกันสุขภาพที่เริ่มตั้งแต่ปี พ.ศ. 2543 จนสามารถออกพระราชบัญญัติสุขภาพแห่งชาติ พ.ศ. 2550 การเกิดองค์การมหาชนหลายแห่งเพื่อทำงานปฏิรูประบบสุขภาพ คือสำนักงานปฏิรูประบบสุขภาพแห่งชาติ (สปรส.) เมื่อปี พ.ศ. 2543 สำนักงานกองทุนสนับสนุนการสร้างเสริมสุขภาพ (สสส.) เมื่อปี พ.ศ. 2544 สำนักงานหลักประกันสุขภาพแห่งชาติ (สปสช.) เมื่อปี พ.ศ. 2545 รวมทั้งการใช้ในกระบวนการสมัชชาสุขภาพแห่งชาติ (ตั้งแต่ปี พ.ศ. 2551 ถึงปัจจุบัน) และสมัชชาปฏิรูปประเทศไทย (ปีพ.ศ. 2553-2556)

หนังสือ *Sound Choices: Enhancing Capacity for Evidence-informed Health Policy* ขององค์การอนามัยโลก (Green, A., & Bennett, S, 2007) กล่าวถึงยุทธศาสตร์หลักในการกำหนดนโยบายสาธารณสุขระดับประเทศที่เป็นจริงและใช้งานได้ ว่าอยู่ที่ความเป็นพันธมิตรระหว่างผู้สร้างความรู้และคนทำนโยบาย โดยใช้ประเทศไทยเป็นกรณีตัวอย่างเดียวที่ประสบความสำเร็จจากการทำงานงานวิจัยเชิงระบบ วิจัยเชิงนโยบายสุขภาพ และขบวนการปฏิรูประบบสุขภาพที่มี “สามเหลี่ยมเข็มนา” เป็นยุทธศาสตร์หลักในการทำงาน โดยยกกล่าวของอาจารย์ประเวศเป็นหัวใจสำคัญของเรื่องเพื่อสื่อสารกับผู้อ่านว่า

“การวิจัยเพื่อสร้างความรู้ที่ใช้งานได้เป็นเรื่องสำคัญมาก แต่แค่นั้นยังไม่พอ ความรู้ที่สร้างขึ้นจำเป็นต้องปฏิสัมพันธ์กับการเคลื่อนไหวทางสังคมหรือการเรียนรู้ของสังคมด้วย ถ้าไม่มีความรู้ที่ใช้งานได้ การเคลื่อนไหวทางสังคมก็จะไม่แข็งแรง หรืออาจผิดทางไปเป็นอย่างอื่น ... นักการเมืองเป็นผู้มีอำนาจใช้ทรัพยากรของรัฐและออกกฎหมาย ทั้งสองอย่างนี้จำเป็นสำหรับการพัฒนามาก หากภาคการเมืองไม่เข้ามามีส่วนร่วม โครงสร้างการทำงานจะไม่สมบูรณ์ ขณะเดียวกัน การเมืองที่ปราศจากความรู้และการเคลื่อนไหวทางสังคม ก็จะแก้ปัญหาไม่ได้ (Wasi 2000)”

(Green, A., & Bennett, S, 2007: Appendix)

ยุทธศาสตร์นี้ได้รับการเผยแพร่ซ้ำหลายครั้งในสื่อและการประชุมต่างๆ ของเครือข่ายองค์การอนามัยโลก รวมทั้งในวารสารวิชาการทางการแพทย์ระดับนานาชาติ ในฐานะกรณีตัวอย่างที่ประสบความสำเร็จของการพัฒนาสุขภาพบนฐานความรู้ และการเชื่อมงานวิจัยสู่การขับเคลื่อนสังคม และมีผู้นำไปทดลองใช้จริง ในประเทศอื่นๆ ด้วย เช่น ในการทำงานของกลุ่ม Intergovernmental Forum on Chemical Safety (IFCS) ขององค์การอนามัยโลก (Intergovernmental Forum on Chemical Safety, 2006: Meeting summary-2)

“หากเราใช้ไม่ครบทุกมุมของสามเหลี่ยมจะไม่ได้ผล เช่น บิล คลินตัน ต้องการปฏิรูประบบบริการสุขภาพของประเทศอเมริกา เขาใช้แค่ความรู้กับอำนาจการเมืองจึงไม่สำเร็จ ในฟิลิปปินส์ เมื่อสังคมโค่นเฟอร์ดินานด์ มาร์กอส แล้วคอรASON อากีโน ขึ้นมามีอำนาจ เขาเชื่อมระหว่างสังคมกับการเมือง แต่ไม่สามารถแก้ปัญหาพื้นฐานของประเทศ คือความยากจนและความยุติธรรม พอผมไปพูดเรื่องสามเหลี่ยมเขี่ยอนภูเขา คนฟิลิปปินส์บอกเขาเห็นแล้วว่าที่ไม่สำเร็จเพราะเขาใช้แค่สองมุม แต่ขาดความรู้....

.... ช่วงหลังเอาไปใช้ในระดับพื้นที่ก็พบว่าดี ใช้ได้หลายระดับ เวลานำไปใช้เราจะดูว่าสามเหลี่ยมในระบบนั้นๆ ประกอบด้วยอะไรบ้าง เช่น ในระบบสุขภาพชุมชน ความรู้ก็มาจากสถานีอนามัยหรือโรงพยาบาลชุมชน สังคมก็คือชุมชน อำนาจรัฐคือองค์กรปกครองท้องถิ่น ถ้าทำงานร่วมกันจะทำเรื่องยากๆ ได้”

(วี-ริฟอร์เมอร์, 2556ก)

กระบวนการเรียนรู้แบบพุทธ

ขณะที่โอกาสใหม่ๆ ของการทำงาน ได้สร้างความหวัง ความร่วมแรงร่วมใจ และการเรียนรู้ของผู้คนมากมายที่งอกงามขึ้นพร้อมกับปฏิบัติการของขบวนการพัฒนาประเทศไทย เป็นขณะเดียวกับที่ชีวิตภายในของชายชราวัยเจ็ดสิบปีซึ่งเดินอยู่บนเส้นทางนี้มายาวนานสงบและผ่อนคลายอย่างยิ่งจากการเห็นความงอกงามเกิดขึ้นในพื้นที่ต่างๆ

กิจวัตรประจำวันอันเรียบง่ายของอาจารย์ประเวศในช่วงนี้ นอกจากการออกกำลังกายทุกเช้า และออกจากบ้านไปทำงานตามปกติแล้ว กิจกรรมที่เพิ่มขึ้นมาในช่วงเย็นคือการเข็นรถเข็นเด็กพาหลานชายวัยเตาะแตะเดินออกจากบ้านไปดูแม่น้ำด้วยกันสองคน

ท่านเขียนบันทึกถึงช่วงเวลานั้นไว้ว่า

“ตั้งแต่มีปราชญ์จะกลับบ้านวันกว่าแต่ก่อนเพื่อจะมาพาปราชญ์ไปเที่ยว การเที่ยวของเราก็คือ ปู่เข็นรถ ปราชญ์นั่ง ไปดูแม่น้ำเจ้าพระยาบริเวณสะพานสมเด็จพระปิ่นเกล้า บริเวณนี้เป็นที่ที่ปู่กับย่าเคยพาพ่อปานกับอาแป้งมาเที่ยวเล่นเสมอๆ เมื่อสองคนยังเด็กเหมือนปราชญ์ แลวแม่น้ำอากาศเย็น ผู้คนขวักไขว่ ชายของบั้ง ขึ้นรถลงเรือกลับบ้านบั้ง มีเด็กๆ มานั่งเล่นเดินเล่น มีชีวิตชีวา แม่น้ำชายผลไม้ที่มุดถนนจะต้องตกหายปราชญ์ทุกครั้งที่ผ่านมา หรือเข้ามาทอดดูปราชญ์ด้วยความเอ็นดู บางครั้งเราก็มองที่วิววังสวนรมย์ หรือไปพุทธมณฑล หรือไปที่อื่น เช่น ไปศูนย์ศิลปาชีพ”

(ประเวศ วะสี, 2542ข: 6-7)

ผู้เขียนเริ่มเรียนรู้เกี่ยวกับความสัมพันธ์ที่ลึกซึ้งระหว่างมนุษย์อย่างช้าๆ ผ่านประสบการณ์ความเป็นแม่ โดยมีปู่ของปราชญ์เป็นต้นแบบสำคัญในเรื่องความรักและความเมตตา คำสอนของปู่หลายอย่างเป็นเรื่องที่คุณเขียนไม่เคยได้ยินมาก่อนในชีวิต เช่น เวลาที่มีความขัดแย้งในครอบครัว ปู่จะบอกว่าอย่าใช้เหตุผล เพราะทุกคนต่างมีเหตุผลของตัวเอง ให้ใช้ความรักเป็นใหญ่ หรือเวลาที่ผู้เขียนรู้สึกว่าเป็นบ้านบางคนรุกถ้าอาณาเขตของเรา และเตรียมจะไปเจรจา ปู่กลับห้ามไว้ และบอกว่าไม่เป็นไรหรอก เราสบายแล้ว ให้เขาเอาเปรียบบ้างก็ได้ สำหรับปู่ มิตรภาพระหว่างกันของเพื่อนมนุษย์และมิตรภาพระหว่างมนุษย์กับธรรมชาติเป็นสิ่งที่มีความสำคัญ ปู่สอนปราชญ์เรื่องความกตัญญูรู้คุณเสมอ ปู่บอกว่า เราจะเป็นอย่างปู่ไม่ได้เลย ถ้าไม่ได้รับความช่วยเหลือจากคนอื่นและชีวิตอื่น

ช่วงเวลานี้ อาจารย์ประเวศเริ่มเขียนเรื่อง *บนเส้นทางชีวิตภายใน* ลงคอลัมน์ “บนเส้นทางชีวิต” ของ *หมอชาวบ้าน* เพื่อสื่อสารถึงความสำคัญของการยกระดับจิตวิญญาณของมนุษย์ โดยสังเคราะห์ประสบการณ์ขึ้นเป็นหลักการเพื่อการปฏิบัติอย่างชัดเจน ท่านกล่าวถึงประสบการณ์การศึกษาพระพุทธศาสนาของตนว่า กระบวนการเรียนรู้แบบพุทธต้องทำให้ครบ 3 ส่วน ทั้งปริยัติ (ความรู้เชิงทฤษฎี) ปฏิบัติ (การลงมือทำ) และปฏิเวธ (การได้รับผลดีจากการกระทำ)

ในส่วน “ปริยัติ” ท่านจับหัวใจพุทธธรรมโดยกล่าวถึง “ความหมายของธรรมะ 4 อย่าง” ตามที่ท่านอาจารย์พุทธทาสอธิบายว่า ธรรมะคือธรรมชาติและความจริงของธรรมชาติ คือกฎของธรรมชาติ คือการปฏิบัติตามกฎของธรรมชาติ และคือการได้รับผลของการปฏิบัติตามกฎของธรรมชาติ

ท่านเขียนถึง “หลักการเบื้องต้นของธรรมะที่ควรเข้าใจเพื่อให้ปฏิบัติธรรมได้ผล” ว่า ธรรมชาตินั้นดำเนินไปตามกฎ “อนิจจัง” คือเคลื่อนไหวเปลี่ยนแปลงตลอดเวลาอย่างเป็น “อิตถปัจจยตา” คือเกิดขึ้นตามเหตุปัจจัยที่สืบเนื่องต่อกันมาเป็นสาย ดังนั้นทุกสิ่งในธรรมชาติจึงเป็น “อนัตตา” คือเป็นไปตามกระแสของเหตุปัจจัยที่เกี่ยวข้อง ไม่มีอะไรเป็นตัวของตัวเองแบบตายตัวโดยไม่สัมพันธ์กับสิ่งอื่น ผู้ที่ยังไม่ได้ศึกษาและปฏิบัติธรรมย่อมไม่รู้จักความจริงเหล่านี้ คือยังมี “อวิชชา” ที่ทำให้ยึดมั่นถือมั่นในตัวตน ซึ่งขัดกับความจริงตามธรรมชาติ จนเกิด “ทุกข์ตา” หรือความทุกข์และความขัดแย้งต่างๆ นานา ในชีวิต

ส่วนการเปลี่ยนทิศทางของความทุกข์ให้เป็นความสุขนั้น เกิดขึ้นได้เมื่อมี “ปัญญา” เข้าใจความจริงของธรรมชาติ จนเห็นสิ่งต่างๆ เป็น “ตถตา” คือเป็นเช่นนั้นเอง เกิดก็เพราะมีเหตุปัจจัยให้เกิด และดับก็เพราะมีเหตุปัจจัยให้ดับ ปัญญาจะช่วยให้จิตใจจากคลายจาก “ตัณหา” หรือความอยากที่ขัดแย้งกับความจริง เกิดสภาวะ “สุญตา” คือจิตว่างเพราะปล่อยวางความยึดมั่นถือมั่นในตัวตน ทำให้ความทุกข์และความบีบคั้นดับลงเป็นคราวๆ กลายเป็นความสุข สงบเย็น เป็นอิสระ

หรือเป็น “นิพพานชั่วคราว” ที่เกิดขึ้นทุกครั้งเมื่อเราไม่เห็นแก่ตัว และเมื่อเราสามารถปล่อยวางความเห็นแก่ตัวได้บ่อยและนานขึ้น นิพพานชั่วคราวก็จะกลายเป็น “นิพพานถาวร” ในวันหนึ่งข้างหน้า (ประเวศ วะสี, 2547ค: 23-32)

“นิพพานบรรลุได้ด้วยปัญญา นี่เป็นลักษณะของพุทธศาสนา ... เป็นลักษณะจำเพาะที่พระพุทธเจ้าทรงค้นพบ ไม่ใช่การบรรลุธรรมด้วยสมาธิ สมาธินั้นเล่นกันโดยพวกฤๅษีมาก่อนมากมายก่อนพระพุทธเจ้าทรงอุบัติขึ้น ในเมื่อการบรรลุธรรมเกิดได้ด้วยปัญญา ปัญญานี้อาจเกิดขึ้นอย่างฉับพลันทันใดที่ตีปัญหาออก การบรรลุธรรมอย่างฉับพลันในครั้งพุทธกาลมีไม่ใช่น้อย คือพระหรือภราดรที่ฟังพระพุทธเจ้าหรือพระอรหันตสาวกแสดงธรรม แล้วเกิดสว่าง โพล่งขึ้นมาทันใด สว่างโพล่งที่ว่านี่คือปัญญา ปัญญาที่ว่านี่คือความแจ่มแจ้งในความไม่มีตัวตน และหลุดออกจากความมีตัวตน การบรรลุธรรมจึงเกิดในชาตินี้และเดี๋ยวนี้ ไม่ต้องรอเป็นแสนๆ ชาติ คำสอนของท่านอาจารย์พุทธทาสที่ฟังตรงและแรงสู่ความว่างก็ดี สุธมฺมาทักสิ ก็คือเรื่องการบรรลุธรรมแบบฉับพลันนั่นเอง”

(ประเวศ วะสี, 2547ค: 25-26)

“(ผม) พุคปริยัติเพื่อปฏิบัติเกี่ยวพันกันไปในเนื้อในตัว หรือเพื่อให้เห็นฉันทะ เห็นความงามของธรรมะ เมื่อเห็นความงามก็ล่องไปแหวกว่ายในกระแสธรรมคุณเกิด จะสนุก รื่นเริง มีรสอร่อย พยายามให้ธรรมชาติหรือธรรมะสัมผัสอยู่กับความรู้สึกจนเป็นนิสัยคือ

อนิจจัง อิทัปปัจจยตา อนัตตา ตถตา สุธมฺมา

(การ) แหวกว่ายหรือสัมผัสในธรรมหรือธรรมชาตินี้ จะสนุกอย่างยิ่ง อร่อยอย่างยิ่ง รสอร่อยคือ ... ผลดีที่เกิดขึ้นจากการเข้าถึงธรรม

เมื่อเข้าใจธรรมะจะเกิดความรู้สึกอัศจรรย์ใจในปัญญาของมนุษย์ ว่าเป็นไปได้อย่างไรหนอ ที่มนุษย์สามารถเข้าใจความเป็นอนัตตา และทำตัวให้หลุดพ้นจากอัตตาดังเป็นอิสระจากความเห็นแก่ตัวโดยสิ้นเชิง มีความสุขอย่างยิ่ง มีมิตรไมตรีต่อเพื่อนมนุษย์อย่างยิ่ง

มนุษย์พากันสนใจและพยายามทำตัวเองให้เป็นอิสระจากความเห็นแก่ตัว อะไรจะจิตใจสูงถึงปานนั้น อะไรจะเจริญถึงปานนั้น เมื่อเข้าใจอย่างนี้ก็จะศรัทธาในพระปัญญาคุณของพระพุทธเจ้าอย่างยิ่ง ศรัทธาในพระอริยสงฆ์ว่าช่างเป็นบุคคลผู้ประเสริฐจริงหนอ

อริยศรัทธาในองค์ 3 คือ พระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์ จะทำให้เกิดความสุขซาบซ่านในตัวประดุจทิพย์สัมผัส เป็นรสอร่อยแห่งธรรมที่บุคคลสามารถเสพได้ โดยไม่ใช่ความเห็นแก่ตัวแบบวัตถุนิยมและบริโภคนิยมที่ลัทธิสมัยใหม่เผยแพร่กันอยู่ในปัจจุบัน”

(ประเวศ วะสี, 2547ค: 31-32)

ในส่วน “ปฏิบัติ” ท่านเขียนถึงการฝึกสติและสมาธิ โดยเตือนว่า สมานินั้นต้องเป็นสัมมาสมาธิที่ประกอบด้วยมรรค 8 ข้ออื่นๆ ทั้งหมด ไม่เช่นนั้นอาจนำไปสู่การใช้พลังสมาธิในทางที่ผิด โดยส่วนตัวแล้ว ท่านเน้นถึงความสำคัญของการเจริญสติมากกว่า โดยกล่าวว่า “สิ่งที่วิเศษที่สุดบนเส้นทางชีวิตภายในคือการค้นพบกับการเจริญสติ” เพราะ “การเจริญสติเป็นทางอันเอกที่ทำให้เกิดอิสรภาพ หลุดพ้นจากความบีบคั้นของกาลเวลาและบาปกรรมทั้งปวง ประสพ ความงาม ความสุข มิตรภาพ และพลังแห่งการเรียนรู้และสร้างสรรค์อย่างหาที่เปรียบไม่ได้” (ประเวศ วะลี, 2547ค: 33 และ 40)

อาจารย์ประเวศอธิบายว่า การเจริญสติหมายถึงการฝึกให้รู้ตัวเอง คือรู้ทั้งกายและจิตที่เป็นอยู่ในแต่ละขณะ ท่านบอกว่า โดยปกติคนเรามักคิดอยู่ตลอดเวลาโดยไม่รู้ตัวและควบคุมไม่ได้ เป็นความฟุ้งซ่านของจิตที่ทำให้เครียด เหน็ดเหนื่อย และเป็นทุกข์มาก การฝึกเจริญสติเป็นการย้ายฐานของจิตจากการคิดไปเป็นการรู้ เมื่อหยุดคิด จิตจะสัมผัสถึงความสงบที่เกิดขึ้นทันที และเป็นอิสระจากความกลัว ความโกรธ ความโลภ และความบีบคั้นต่างๆ ที่ความคิดปรุงแต่งขึ้น ส่งผลให้จิตมีสภาวะเป็นกลาง เบิกบาน มีความสุข สามารถมองเห็น โลกและชีวิตได้ตามความเป็นจริง เรียนรู้สิ่งต่างๆ ได้รวดเร็วและสนุก และที่สำคัญคือ เป็นหนทางเข้าถึงปัญญาเพื่อละวางตัวตน

ในการฝึกให้รู้ตัวเองนั้น อาจารย์ประเวศใช้วิธีการที่เรียนรู้มาจากพุทธธรรม คือการมองตนเองว่า ชีวิตของเราคือการก่อประกอบของเบญจขันธ์ หรือสิ่งของ 5 กอง ได้แก่ รูป (ร่างกาย) เวทนา (ความรู้สึก) สัญญา (ความจำ) สังขาร (การคิดปรุงแต่ง) และวิญญาณ (การรู้) โดยเวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ รวมเรียกว่านาม หรือส่วนที่เป็นจิตใจ ชีวิตเราจึงประกอบด้วยรูปและนามกายและใจ

เมื่อรู้อองค์ประกอบชีวิตแล้ว ก็รับรู้ถึงความสัมพันธ์ขององค์ประกอบเหล่านั้นที่ส่งผลต่อการเปลี่ยนแปลงของกายใจในแต่ละขณะ เริ่มจากเมื่อเกิด “ผัสสะ” คือการที่อายตนะภายในหรือเครื่องรับรู้ในตัวเราสัมผัสกับอายตนะนอกหรือสิ่งที่ถูกรู้เป็นคู่กัน (ตากับรูป หูกับเสียง จมูกกับกลิ่น ลิ้นกับรส กายกับสัมผัสทางกาย และใจกับสิ่งที่ใจรับรู้) ทำให้เกิด “วิญญาณ” หรือการรู้ขึ้นตามช่องทางต่างๆ เหล่านั้น ส่งผลให้เกิด “เวทนา” หรือความรู้สึกที่เป็นทุกข์บ้าง สุขบ้าง หรือไม่ทุกข์ไม่สุขบ้าง ถ้าทุกข์ก็อยากผลัดออก สุขก็อยากดึงเข้า หรือถ้าไม่ทุกข์ไม่สุขก็อาจเกิดอาการงงๆ และวนอยู่กับเรื่องนั้น เวทนาทางกายและจิตที่เกิดขึ้นชั่วขณะจะถูกเก็บสะสมเป็น “สัญญา” หรือความทรงจำว่า เหตุการณ์นี้ๆ ทำให้เรารู้สึกแบบนี้ๆ และเป็นตัวกำหนดเวทนา และ “สังขาร” หรือความคิดปรุงแต่ง ที่ทำให้เกิดพฤติกรรมต่างๆ ต่อไปอีกมากมาย

อาจารย์ประเวศเน้นว่า จังหวะที่เกิดเวทนาคือช่วงเวลาสำคัญที่เป็นทางแพรงว่า ขึ้นต่อไปจะเกิดตัณหา คือความอยาก-ไม่อยากอย่างรุนแรง หรือเกิดปัญญา การเจริญสติคือการเปลี่ยน

ทิศทางของค้นหาไปสู่ปัญญา (ประเวศ วะสี, 2547ค: 33-41) ท่านบอกผู้เขียนว่า หากไม่มีสติ เราจะพลัดตกลงไปในความรู้สึกชอบหรือชังตลอดเวลา ซึ่งท่านพุทธทาสเรียกว่าเป็น “อกุศลธรรมอันลามก” ซึ่งเป็นเครื่องกั้นไม่ให้เราเห็นสิ่งต่างๆ ตามจริง

“จากเวทนาไปสู่ตัณหา มันเกิดเร็วมาก แบบสายฟ้าแลบ ไม่ทันรู้ตัว ยับยั้งไม่ทัน ... ความรู้และความฉลาดต่างๆ ไปไม่สามารถยับยั้งตัณหาซึ่งมีพลังแรงมาก ...

มนุษย์สามารถฝึกให้รู้ตัวเองได้ มนุษย์เป็นสัตว์ประเภทเดียวที่สามารถเห็นหรือรู้จิตตัวเองได้ คือรู้ตั้งแต่เวทนาว่ากำลังชอบหรือไม่ชอบ รู้ว่ากำลังคิดอะไรก็ได้ ปกติเบญจันธ์ ... มันเชื่อมต่อกันทันทีออกมาเป็นความชอบ ไม่ชอบ โกรธ เกลียด กลัว คำ ดี น่า ประากฏแก่เราอย่างนั้น โดยเราไม่ทันรู้ตัวว่าเกิดอะไรขึ้น แต่ถ้าเราหัดพิจารณาตัวเอง โดยแยกแยะว่าประกอบด้วยรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ไว้บ่อยๆ ให้ชำนาญ เราก็จะเห็น (ทรรคนะ) ตัวเองเป็นรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ มากขึ้นเรื่อยๆ รู้เท่าทันมากขึ้น และฝึกให้รู้ความรู้สึก (เวทนา) และรู้ความคิดได้

ตรงเวทนานั้นเหมือนประตูด เราสามารถคัดกรองประตูดได้ คือเราเฝ้าตรงผัสสะหรือเฝ้าประตูด ซึ่งมีศัพท์เรียกว่า อินทริยสังวร คือเราสังวรหรือระวังระไวตรงอินทริย 6 คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ เราก็ยับยั้งตัณหาและการกระทำของตัณหาได้”

(ประเวศ วะสี, 2547ค: 39-40)

ท่านสอนเทคนิคช่วยฝึกสติให้ผู้เขียนและปรายหลายอย่าง เช่น การนับเลขกำกับลมหายใจ การเดินออกกำลังโดยรู้สึกตัวทุกก้าว การสวดมนต์และนับลูกประคำทีละเม็ดๆ เรื่อยไป ผู้เขียนชอบเทคนิคการนับเลขกำกับลมหายใจ เพราะช่วยให้เข้าใจอาการของจิตที่ “มีสติ” กับ “ขาดสติ” ได้ชัดเจน

“การนับกำกับลมหายใจไปด้วยจะช่วยให้จิตมีที่เกาะง่ายขึ้น กล่าวคือหายใจเข้า 1 ออก 1 เข้า 2 ออก 2 3-3 4-4 5-5

เมื่อทำใหม่ๆ อย่าไปตั้งเป้าหมายไว้สูง เพราะถ้าทำไม่สำเร็จจะท้อใจ เมื่อผมทำใหม่ๆ แค่ 5 ก็ไม่ถึง จิตจะหลุดไปอยู่ในความคิด ตั้งเป้าหมายไว้แค่ 5 ก็พอ ถ้าสามารถกำหนดสติให้รู้ลมหายใจเข้า-ลมหายใจออกต่อเนื่องนับได้ 1-5 เรียกว่ามีความสำเร็จตามเป้าหมาย ก็จะเกิดความปีติในความสำเร็จ

การทำอะไรได้สำเร็จจะเกิดความปีติเสมอ ทำให้มีกำลังใจที่จะทำต่อไป

ต่อไปอาจจะค่อยๆ เพิ่มเป็น 1 ถึง 6 1 ถึง 7 เรื่อยไป จนถึง 1 ถึง 10 หลังจากนั้นจะนับย้อนกลับมาก็ได้ คือ 10 9 8 ... 0 แล้วก็จาก 0 1 2 ... 10 กลับไปกลับมาตามใจชอบ ตอนหลังผมนับ

จาก 0 ไปถึง 100 แล้วก็จาก 100 ลงมาถึง 0 แล้วกลับขึ้นไปใหม่ คือขึ้น 100 ลง 100 เรื่อยๆ ไปหลายรอบ

ในการนอน ถ้าอยากให้อุณหภูมิเย็นขึ้น 100 99 98 97 ลงมาเรื่อยๆ บางที่ยังไม่ถึงไหนก็หลับไปโดยไม่รู้ตัว บางทีก็รู้ เช่น หลับไปเมื่อนับถึง 70 หรือนับถึง 30 เป็นต้น

ผมกำลังเขียนหนังสือชื่อ ‘วิถีมุขย์ในศตวรรษที่ 21’ ร่วมกับพระสันตติโก ตอนหนึ่งผมเขียนเรื่องการนับกำกับลมหายใจอย่างที่เขียนข้างต้นว่าอาจนับถึง 100 ท่านสันตติโกซึ่งอ่านต้นฉบับมาถึงตอนนี้ได้เขียนลงไปว่า No ไม่เกิน 10 ผมนับถึง 100 ก็ไม่เห็นมีปัญหาอะไร

ผู้ฝึกปฏิบัติต้องลองดูเอง จึงจะรู้ว่าทำไร อย่างไร ถูกกับจริตของตน แล้วก็รู้เอง รู้ด้วยการปฏิบัติ”

(ประเวศ ะสี, 2547ค: 54)

นอกจากการฝึกปฏิบัติเป็นประจำแล้ว อาจารย์ประเวศยังชอบอ่านหนังสือธรรมะเป็นชีวิตจิตใจ โดยเฉพาะพระไตรปิฎก และหนังสือของท่านอาจารย์พุทธทาสและพระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต) ใน *บนเส้นทางชีวิตภายใน* ท่านแนะนำหนังสือเกี่ยวกับสติของครูบาอาจารย์ไว้หลายสำนัก เช่น *อานาปานสติสูตร* (พระไตรปิฎก) *พลังแห่งสติ* (ญาณิ โพนิกมหาเถระ) *ปาฏิหาริย์แห่งการตื่นอยู่เสมอ* (ดิช นัท ฮันท์) และหนังสือในสำนักต่างๆ เช่น สำนักอาจารย์แนบ มหานิรันดร์ และอาจารย์สุจินต์ บริหารวรมณเขต หลวงพ่อเทียน จิตตเสฏโฐ หลวงพ่อพุทธ วัดป่าสาละวัน จังหวัดนครราชสีมา พระอาจารย์ชา วัดหนองป่าพง จังหวัดอุบลราชธานี พระอาจารย์ทูล ขิปปะปัญโญ บ้านฝื่อ จังหวัดอุดรธานี (ประเวศ ะสี, 2547ค: 58-60) ตอนที่ผู้เขียนสนใจปฏิบัติธรรมใหม่ๆ ท่านก็แนะนำให้หาพระสูตรเรื่อง “มหาสติปัฏฐานสูตร” มาอ่าน

ในส่วน “ปฏิเวธ” อาจารย์ประเวศกล่าวว่า ผลของการปฏิบัติเป็นตัวตรวจสอบการปฏิบัติที่ดี หากยังไม่ได้รับผลดี ก็แปลว่ายังปฏิบัติไม่ดีหรือไม่ถูกต้อง และยกตัวอย่างประสบการณ์ความเปลี่ยนแปลงในตนเองหลายที่ที่เกิดขึ้นแบบค่อยเป็นค่อยไปหลังจากปฏิบัติธรรม “เมื่อปฏิบัติธรรมถูกทาง ความรู้สึกนึกคิดจะเปลี่ยนไป ... เหมือนเป็นคนละคน หรือเหมือนเกิดใหม่ บางคนใช้คำว่าเกิดใหม่ทางธรรม” (ประเวศ ะสี, 2547ค: 82) โดยกล่าวถึงการเปลี่ยนแปลงสำคัญ 5 ประการคือ

หนึ่ง เกิดความรักใคร่พอใจในธรรมและได้พบกัลยาณมิตรทางธรรม

“เมื่อนึกถึงพระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์ ก็เกิดความสุขและความสุข การอ่านพระไตรปิฎกเหมือนได้ฟังธรรมจากพระพุทธเจ้าโดยตรง แม้จะเสด็จปรินิพพานไปตั้งกว่า 2,500 ปีแล้ว ก็เหมือนยังอยู่ ทำให้เข้าใจพุทธคำรัสที่ว่า ‘ผู้ใดเห็นธรรม ผู้นั้นเห็นตถาคต’

ท่านอาจารย์พุทธทาสก็เช่นกัน ถึงแม้ว่าท่านจะมรณภาพไปตั้งแต่ปี พ.ศ. 2536 โน่นแล้ว แต่ถ้าเข้าถึงธรรมะที่ท่านนำมาเสนอไว้ ก็จะมีสัมผัสสัมผัสท่านอยู่ทั่วไป และจะเข้าใจที่ท่านกล่าวไว้ว่า ‘พุทธทาสไม่ตาย’

เมื่อมีธรรมฉันทะก็จะสัมผัสธรรมอยู่ทั่วไป เหมือนมีทิพยสัมผัสหรือจิตใจที่ชุ่มด้วยธรรม อิศระ และสุขสบายยิ่งนัก”

(ประเวศ วะสี, 2547ค: 76-77)

สอง มีสติ ซึ่งส่งผลให้เกิดความรู้สึกเป็นอิสระ ไม่ถูกความคิดและกิเลสตัณหาบีบคั้น ความหงุดหงิดรำคาญ ความโกรธ ความกลัว และความโลภลดน้อยถอยลงไปเรื่อยๆ จิตใจตั้งมั่น และมีเครื่องมือเรียนรู้ที่ดีที่ทำให้เข้าถึงความจริงและความงามรอบตัวตลอดเวลา

“เมื่อเจริญสติมากเข้า ผมเคยสังเกตเห็นจิตวูบแล้วตั้งขึ้นทันที เหมือนไขลี้มแต่กลับตั้งขึ้นฝึงเลยต่อหน้าต่อตา จิตกลับมาอยู่ในฐานรู้ ถ้าใครมีสติอยู่ตลอดเวลาที่จะไม่วูบเลย ตรงนี้คือที่ท่านพูดว่า ‘สติทำให้เอาปัญญามาใช้แทน’

ความจริงจะคลี่ตัว (Unfold) ออกมาตลอดเวลา ไม่มีกาลเวลาหรือสถานที่ใดเลยที่มีการหยุดนิ่ง แต่ถ้าจิตเราหมกมุ่นหรือฝึงใจอยู่ในความเชื่อและความคิดใดๆ เราจะไม่เห็นความจริงที่กำลังคลี่ตัวออกมา หรือเรียกว่าไม่สามารถเรียนรู้จากความเป็นจริงได้

เมื่อมีสติจะเรียนรู้สนุกมาก เพราะสามารถเรียนรู้จากทุกสิ่งทุกอย่าง ทั้งนอกตัวและในตัว ทุกขณะเป็นการเรียนรู้ไปหมด ผมกล่าวเรื่องนี้จากปฏิกิริยาที่เกิดจากตัวเอง

... เมื่อมีสติ จิตเป็นกลางรับสัมผัสสิ่งต่างๆ ตามความเป็นจริง ไม่คิดแบบแยกส่วน ความงามจะปรากฏขึ้นในสรรพสิ่ง ความงามเกิดจากความเป็นทั้งหมด การชำแหละออกเป็นส่วนๆ ด้วยโลกทัศน์และวิธีคิด ความงามจะไม่ปรากฏ

เมื่อมีสติ ความงามปรากฏขึ้นเป็นที่ชื่นใจ เหมือนมีทิพยสัมผัส จะให้ความรู้สึกปีติซาบซ่าน ร่ำรวยความสุข และอยากให้ผู้อื่นประสบความสุขอย่างนี้บ้าง”

(ประเวศ วะสี, 2547ค: 79-81)

สาม โลกทัศน์และวิถีคิดเปลี่ยนไป ท่านบอกว่า การฝึกมองโลกแบบอัทปปัจจยตา ทำให้เห็นสิ่งต่างๆ สัมพันธ์เชื่อมโยงและเคลื่อนไหวเปลี่ยนแปลงไปด้วยกันตลอดเวลา จึงรู้สึกเป็นอิสระ ลื่นไหล ไม่ถูกบีบคั้นจากความคาดหวังผิดๆ และเข้าถึงการรู้เห็นตามเป็นจริงได้อย่างไม่จำกัด

สี่ สุขภาพดีขึ้น เนื่องจากความปิติและสุขจากการปฏิบัติธรรมส่งผลดีต่อสุขภาพะทั้งทางกาย ใจ สังคม และจิตวิญญาณแบบเป็นองค์รวม ท่านบอกว่า ไม่ปวดหัวมานานแล้ว นอนหลับสบาย ไม่ค่อยเจ็บป่วย หรือหากเป็นอะไรก็หายเร็ว

และห้า การประยุกต์ใช้ธรรมะในการทำงาน ส่งผลให้ท่าทีและวิธีการทำงานของท่านค่อยๆ เปลี่ยนไปโดยไม่รู้ตัว จากที่มักโกรธคนที่ทำไม่ถูกต้อง ก็เปลี่ยนเป็นเห็นใจเมื่อเข้าใจเหตุปัจจัยของสถานการณ์ และเมื่อพยายามสืบสาวต้นเหตุของปัญหาโดยใช้หลักอัทปปัจจยตา ท่านจึงไปเจอโครงสร้างของปัญหาอันใหญ่โตของสังคมไทยที่สะสมมานานจนซับซ้อนและแก้ไขได้ยาก (ประเวศ ภาวสี, 2547ค: 76-86)

ผลจากการปฏิบัติธรรมอย่างพากเพียรมาแล้วครึ่งชีวิต ส่งผลให้ชีวิตในวัยชราของอาจารย์ประเวศเต็มไปด้วยความเบิกบานและสร้างสรรค์อย่างยิ่ง ดังที่ไพบูลย์ วัฒนศิริธรรม⁴³ มิตรอายุน้อยกว่าสิบปีผู้ล่วงลับ เคยกล่าวถึงบุคคลสองคนที่เป็นต้นแบบและแรงบันดาลใจให้ท่าน คืออาจารย์ป่วย และอาจารย์ประเวศ โดยกล่าวถึงอาจารย์ประเวศไว้ว่า

“แม้อาจารย์ประเวศจะอายุ 70 ปีแล้ว แต่ความคิดของท่านยังสร้างสรรค์มาก ท่านคิดถึงเรื่องต่างๆ ที่เรามักคิดไม่ถึงได้อย่างชัดเจน ท่านเหมือนอาจารย์ป่วยตรงที่ท่านเมตตามาก อ่อนโยนมาก และฉลาดอย่างยิ่ง ท่านชอบทำงานในลักษณะประสานความร่วมมือมาก และคอยสนับสนุนให้คนหลายกลุ่มร่วมมือกันทำงานมานานหลายปีแล้ว

ผมรู้สึกว่าตัวเองโชคดีที่สุดที่มีโอกาสทำงานหลายเรื่องๆ กับอาจารย์ประเวศ ทั้งการเสริมศักยภาพชุมชน พัฒนาสังคม ปฏิรูปการเมือง สาธารณสุข และงานอื่นๆ”

(Furugganan, B., 2002)

อาจารย์ประเวศเองก็พูดเสมอว่าท่านโชคดีที่ได้ทำงานร่วมกับคนดีๆ จำนวนมาก และรู้สึกขอบคุณคนเหล่านั้นเสมอ ท่านมีเรื่องเล่ามากมายเกี่ยวกับผู้คนที่สัมพันธ์กันยืนยาวในฐานะเพื่อนมิตรแม้ว่าบางคนจะจากไปแล้ว ดังที่ท่านกล่าวถึงนายแพทย์สงวน นิตยารัมภ์พงศ์ ลูกศิษย์

⁴³ นักเศรษฐศาสตร์ระดับชาติผู้สนใจการทำงานพัฒนาสังคมอย่างยิ่ง ท่านเคยเป็นผู้จัดการตลาดหลักทรัพย์แห่งประเทศไทย ผู้อำนวยการธนาคารออมสิน ผู้อำนวยการมูลนิธิบูรณะชนบทแห่งประเทศไทย ในพระบรมราชูปถัมภ์ ประธานกรรมการสถาบันพัฒนาองค์กรชุมชน (องค์การมหาชน) และรองนายกรัฐมนตรีและรัฐมนตรีว่าการกระทรวงการพัฒนาสังคมและความมั่นคงของมนุษย์ ใน รัฐบาลพลเอกสุรยุทธ์ จุลานนท์ (เดือนตุลาคม ปี พ.ศ. 2549 – เดือนกุมภาพันธ์ ปี พ.ศ. 2551)

ใกล้ชิดที่เป็นขุนพลคนสำคัญของกลุ่มสามพราน เนื่องในโอกาสครบรอบ 1 ปีการเสียชีวิตของหมอสงวน⁴⁴

“ผมรู้จักคุณหมอสงวน นิตยารัมภ์พงศ์ ตั้งแต่เธอเป็นนักศึกษาแพทย์ และนับตั้งแต่นั้นจนกระทั่งวันสุดท้ายของชีวิต เรียกว่าไม่เคยขาดการติดต่อกันเลย ทั้งในเรื่องชีวิตการทำงานและชีวิตส่วนตัว ไม่ว่าเขาจะไปทำงานที่ไหน ประสบปัญหาอะไร ประสบความสำเร็จอะไร โดยเฉพาะยามเขามีความทุกข์ ก็จะติดต่อพูดคุยอย่างสม่ำเสมอ แม้แต่เขาไปรักใคร่มาบอก และในที่สุดขอให้ เป็นเจ้าแก๊ปไปสู่อหมออภิวันท์ ซึ่งได้กลายมาเป็นคู่ทุกข์คู่สุขและแม่ของลูก จึงอาจเรียกได้ว่าผม เป็นผู้ใหญ่คนหนึ่งที่ใกล้ชิดความรู้สึกนึกคิด จริต และอุดมการณ์ของคุณหมอสงวนดีที่สุดในหนึ่ง

สงวนมีความต้องการอย่างแรงกล้าที่จะสร้างระบบประกันสุขภาพที่ทำให้คนไทย ทั้งหมด โดยเฉพาะคนยากคนจน มีหลักประกันว่าจะเข้าถึงบริการที่มีคุณภาพดีพอสมควร เรื่องนี้เป็นเรื่องใหญ่ขนาดพลิกฟ้าพลิกแผ่นดิน และใกล้สุดเอื้อม เพราะมีอุปสรรคมากมาย นอกจากคนที่มี ความฝันใหญ่ (Big Dream) นายแพทย์สงวน นิตยารัมภ์พงศ์ คือคนที่มี Big Dream คนนั้น ความฝัน ที่จะให้คนยากคนจนทั้งแผ่นดินมีหลักประกันสุขภาพ เป็นความฝันของพระโพธิสัตว์ที่จะช่วยให้ เพื่อนมนุษย์ทั้งผองข้าม ไปถึงฝั่งข้างโน้นได้

ความฝันยิ่งใหญ่จะช่วยให้เกิดความเพียรอย่างแรงกล้าที่จะทำให้ได้....

ผมเป็นคน โชคดีที่ได้รู้จักและร่วมงานกับคนดีๆ อันหาได้ยากเป็นจำนวนมาก

จิตวิญญาณสงวน นิตยารัมภ์พงศ์ ยังอยู่คู่แผ่นดินไทย ยังจะร่วมกับพี่และน้องตลอดจน เพื่อนคนไทยทั้งหลาย ที่จะร่วมกันสร้างประเทศไทย ให้คนไทยมีสุขภาพและสุขภาวะดีถ้วนหน้า และทำประเทศไทยให้เป็นประเทศที่น่าอยู่ที่สุดในโลก ในชั่วกาลนาน”

(ประเวศ วะสี, 2552ค)

⁴⁴ หมอสงวนเคยเป็นประธานชมรมแพทย์ชนบท เป็นเลขาธิการคนแรกของมูลนิธิสาธารณสุขแห่งชาติ (มสช.) และประธานสถาบัน ชุมชนท้องถิ่นพัฒนา (LDI) ผลงานสำคัญของท่านคือ เป็นผู้ผลักดันนโยบายหลักประกันสุขภาพถ้วนหน้า พระราชบัญญัติ หลักประกันสุขภาพแห่งชาติ พ.ศ. 2545 การก่อตั้งสำนักงานหลักประกันสุขภาพแห่งชาติ (สปสช.) และบุกเบิกการทำงานในฐานะ เลขาธิการสปสช. กระทั่งเสียชีวิตด้วยโรคมะเร็งปอดในวัย 55 ปี หลังจากเสียชีวิต สถานีโทรทัศน์ไทยพีบีเอสนำเรื่องราวของท่านไป ทำเป็นละคร “หมอหงวน ... แสงดาวแห่งศรัทธา” ออกอากาศในช่วงปี พ.ศ. 2553 ผู้สนใจดูได้ที่ <http://www.youtube.com/watch?v=6E-VrKID19g>

มหาสยามยุทธ

ฝันใหญ่ของหมอสงวนรูดหน้าไปอย่างรวดเร็วในช่วงต้นของรัฐบาลพ.ต.ท.ทักษิณ ชินวัตร ซึ่งบริหารประเทศต่อจากรัฐบาลชวนในช่วงต้นปี พ.ศ. 2544 ขณะนั้นประเทศไทยยังไม่ฟื้นตัวจากความบอบช้ำทางเศรษฐกิจที่ต่อเนื่องมาจากวิกฤตต้มยำกุ้งปี 2540 ซึ่งส่งผลอย่างกว้างขวางต่อภาคธุรกิจและภาคชนบทและเกษตรกรซึ่งเป็นคนส่วนใหญ่ของประเทศ

ในช่วงที่ผ่านมา แนวทางของแผนฯ 8 (ปี พ.ศ. 2540-2544) ได้เปิดพื้นที่ให้คนหลายภาคส่วนในภาคชนบทรวมตัวทำงานร่วมกัน โดยใช้พื้นที่เป็นตัวตั้งในลักษณะ “ประชาคม” มากขึ้น ปลายปี พ.ศ. 2540 พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวพระราชทานหลักเศรษฐกิจพอเพียงเป็นแนวทางฟื้นฟูประเทศไทยให้คนไทย หลังจากนั้น ขณะที่งานวิจัยของ LDI ก็ทำให้สังคมเห็นบทเรียนที่ดีของการฟื้นฟูตัวเองในกลุ่มประชาคมที่เข้มแข็งระดับหมู่บ้านและตำบลท่ามกลางสถานการณ์ความยากจนและการแย่งชิงทรัพยากรอย่างรุนแรงในชนบท สังคมเริ่มมีความหวังเรื่องการพึ่งตนเอง ขณะที่รัฐบาลชวนมีที่ทำว่ายังไม่รับรู้กระแสใหม่ที่เกิดขึ้น

พ.ต.ท.ทักษิณ ชินวัตร หัวหน้าพรรคไทยรักไทยซึ่งเป็นพรรคตั้งใหม่ใช้หลักการตลาดและประชาสัมพันธน์มืออาชีพชุกคำขวัญ “คิดใหม่ ทำใหม่” เพื่อตอบรับกระแสความต้องการเปลี่ยนแปลงทางสังคมของมหาชนในการหาเสียงเลือกตั้งปีช่วงต้นปี 2544 พรรคไทยรักไทย เสนอ นโยบายประชานิยมเพื่อชนบท โครงการปลดหนี้เกษตรกร ตั้งกองทุนหมู่บ้านละหนึ่งล้านบาท และสนับสนุนระบบประกันสุขภาพที่กลุ่มหมอสงวนกำลังผลักดันอยู่ในชื่อ “30 บาทรักษาทุกโรค” ขณะเดียวกันก็เอาใจภาคธุรกิจด้วยนโยบายฟื้นฟูตลาดทุน ช่วยปลดหนี้ให้ภาคธุรกิจ และจัดหาทุนเพื่อฟื้นฟูเกษตรกร (ผาสุก พงษ์ไพจิตร และคริส เบเคอร์, 2546: 525-527)

การปรากฏตัวของพรรคไทยรักไทยด้วยภาพลักษณ์ใหม่ที่ไม่เคยปรากฏมาก่อนในแวดวงการเมืองท่ามกลางความห่อหุ้มของสังคมจากพิษเศรษฐกิจมานานหลายปี โดยสามารถเป็นข่าวโทรทัศน์เกือบทุกวันก่อนการเลือกตั้งเป็นปี ทำให้เกิดกระแสความหวังเต็มที่ว่า ประเทศไทยจะได้วิบุรุษจิมี่มาขาวที่เป็นนักธุรกิจผู้ร่ำรวย มีความสามารถ และมีจิตใจมุ่งมั่นทำประโยชน์ต่อสังคมอย่างแท้จริง เข้ามานำพาประเทศฝ่าวังล้อมของสถานการณ์ดิบตันผู้แสงสว่าง ขณะนั้นอาจารย์หมอเสม อาจารย์ประเวศ และเครือข่ายประชาสังคมก็สนับสนุนนโยบายพรรคไทยรักไทยอย่างเปิดเผยเช่นกัน ก่อนประกาศผลการเลือกตั้ง อาจารย์ประเวศเขียนบทความ “นายกรัฐมนตรีคนใหม่กับสังคมไทย”⁴⁵ (ประเวศ ภาวสี, 2444ค) เสนอให้ใครก็ตามที่จะมาเป็นนายกคนใหม่ใช้สามเหลี่ยมเขยื้อนภูเขาเป็นยุทธศาสตร์สำหรับแก้ไขวิกฤตที่ประเทศเผชิญอยู่

⁴⁵ ลงหนังสือพิมพ์มติชน วันที่ 4 มกราคม 2544

ประเทศไทยเข้าสู่มิติใหม่ทางการเมือง เศรษฐกิจ และสังคมนับจากยุครัฐบาลพ.ต.ท. ทักษิณในช่วงต้นปี พ.ศ. 2544 เป็นต้นมา จากอุดมการณ์ของรัฐธรรมนูญ 2540 ที่มีลักษณะสาม ประสาน คือเปิดทางให้ผู้นำรัฐบาลมีอำนาจและอิสระในการบริหารประเทศสูงมาก ขณะเดียวกันก็มี กลไกองค์กรอิสระที่เข้มแข็งเพื่อตรวจสอบและถ่วงดุลการทำงานของรัฐบาล และส่งเสริมสิทธิและ เสรีภาพของประชาชนเต็มที่ในการลงคะแนนเสียงเลือกตั้งและการเข้าชื่อกันเพื่อเสนอกฎหมายและ ถอดถอนนักการเมือง ช่วงแรกนายกทักษิณทำตามนโยบายประชานิยมที่สัญญาไว้ตอนหาเสียงอย่าง เข้มแข็ง สร้างประโยชน์ให้คนจำนวนมากอย่างไม่เคยมีรัฐบาลไหนกล้าทำมาก่อน โดยเฉพาะจาก นโยบาย 30 บาทรักษาทุกโรคและกองทุนหมู่บ้าน แต่เมื่อเวลาผ่านไปก็ปรากฏชัดว่า เขาเลือกวิธี บริหารประเทศโดยใช้จุดแข็งของรัฐธรรมนูญในการสร้างกลไกรวมศูนย์อำนาจไว้ที่ตนเองและรัฐ ขณะที่ใช้อำนาจแทรกแซงระบบตรวจสอบอย่างรุนแรงจนระบบอ่อนแอ และรักษาฐานเสียงระดับ ล่างที่เป็นคนส่วนใหญ่ของสังคมด้วยการนโยบายประชานิยมระดับชาติ ขณะเดียวกันก็นำระบบทุน นิยมเต็มรูปแบบทะลุทะลวงลงไปถึงระดับรากหญ้าด้วยการใช้สื่อเชิงโฆษณาอย่างเข้มข้น ประเทศไทยกลายเป็นบริษัทธุรกิจที่มีนายกเป็นประธานบริษัท ทำให้พื้นที่ชนบทกลายเป็นแหล่งผลิต วัตถุดิบและแรงงานราคาถูก พร้อมกับเป็นตลาดขนานคมที่มาสำหรับระบายสินค้านานาชาติ ส่งผล ให้ยอดหนี้ครัวเรือนทั้งที่เกิดจากการใช้จ่ายของครอบครัวและจากนโยบายรัฐพุ่งสูงขึ้นอย่างจู่ไม่ อยู่

อย่างไรก็ตาม นักวิชาการหลายคนมองว่า นโยบายประชานิยมมีคุณูปการสำคัญที่ทำให้ คนชนบทมีรายได้พ้นจากเส้นความยากจน ซึ่งเอื้อให้การมีส่วนร่วมทางการเมืองของภาค ประชาชนที่มีมากขึ้นเรื่อยๆ หลังรัฐประหารปี 2534 เข้มแข็งขึ้นอย่างเป็นรูปธรรม โดยเหตุผลของ การตื่นตัวทางการเมืองที่สำคัญในยุคนี้คือ คนชนบทรู้แล้วว่า คะแนนเสียงเลือกตั้งของเขามีผล โดยตรงกับการได้ นโยบายที่ทำให้เขาอยู่ดีกินดีขึ้นอย่างชัดเจน (เช่น ผาสุก พงษ์ไพบูลย์, 2553, 17 กันยายน; อภิชาติ สถิตนิรามัย, ยุคติ มุกดาวิจิตร และนิติ ภาวครพันธ์, 2556)

แต่จุดอ่อนสำคัญของรัฐบาลทักษิณที่สร้างความไม่พอใจให้กลุ่มคนที่ทำงานพัฒนา สังคม คือการใช้นโยบายหลายอย่างที่ละเมิดสิทธิมนุษยชนรุนแรง เช่น การแก้ปัญหายาเสพติด เหตุการณ์ความไม่สงบในสามจังหวัดภาคใต้ และการใช้ความรุนแรงต่อการชุมนุมเรียกร้องเรื่อง ต่างๆ ของชาวบ้าน ขณะเดียวกันภาคธุรกิจ นักวิชาการ และข้าราชการบางส่วน ก็ตั้งคำถามมากขึ้น เรื่องๆ กับวิธีการใช้อำนาจของรัฐบาลในการแสวงหาผลประโยชน์ทับซ้อนจำนวนมากจากการ ทูจริตเชิงนโยบาย คอร์รัปชัน การกระจายความมั่งคั่งในกลุ่มคนใกล้ชิด ความพยายามแปรรูป รัฐวิสาหกิจ ปกปิดและบิดเบือนข้อมูลข่าวสาร และละเลยแนวทางการมีส่วนร่วมของประชาชนใน ทุกระดับ (พลเดช ปิ่นประทีป, ม.ป.ป.; นายเจิม ปิ่นทอง, 2547)

ขณะที่บ้านเมืองกำลังเปลี่ยนทิศทาง ในปี พ.ศ. 2545 อาจารย์ประเวศก็เริ่มทำงานทางจิตวิญญาณให้เป็นรูปธรรมมากขึ้น ท่านชวนนักวิทยาศาสตร์และนักสังคมศาสตร์ผู้สนใจมิติด้านศาสนธรรมหลายคน และพระสงฆ์ 1 รูป คือท่านสันติกโร ทำโครงการ “ธรรมชาติของสรรพสิ่ง” ด้วยการตั้งวงพูดคุยเพื่อเรียนรู้ร่วมกันเป็นเวลา 1 ปี และนำผลงานที่ได้พิมพ์เป็นหนังสือ *ธรรมชาติของสรรพสิ่ง: การเข้าถึงความจริงทั้งหมด* (ประเวศ ะสี [บก.], 2547) ซึ่งเป็นหนังสือเล่มแรกของไทยที่อธิบายถึงความเชื่อมโยงของกาย จิต สังคม และปัญญาในการเข้าถึงความจริงของธรรมชาติและชีวิตอย่างเป็นวิทยาศาสตร์ด้วยมุมมองแบบบูรณาการ

ระหว่างการพูดคุยดำเนินไป อาจารย์ประเวศก็เขียน *วิถีมุขยในศตวรรษที่ 21 สูภภูมิใหม่แห่งการพัฒนา* (ประเวศ ะสี, 2545) เสร็จออกมาก่อน และกลายเป็นหนังสืออ้างอิงสำคัญสำหรับขบวนการจิตสำนึกใหม่ (New Consciousness Movement) ในเมืองไทย ซึ่งเป็นการเคลื่อนไหวเพื่อยกระดับจิตวิญญาณของผู้คนและสังคมที่เกิดขึ้นในเวลาต่อมาไม่นาน และเป็นหนังสือที่ท่านเขียนเองเล่มแรกที่ท่านนำมามอบให้ผู้เขียนกับมือด้วยรอยยิ้มสว่างสดใส สำหรับผู้เขียน การอ่านหนังสือเหล่านี้ซ้ำๆ โดยเปิดจิตใจให้สัมผัสกับถ้อยคำที่ท่านกล่าวไว้อย่างลึกๆ กลายเป็นกัลยาณมิตรสำคัญที่ช่วยสร้างความเข้าใจและแรงบันดาลใจในการปฏิบัติธรรมของตนได้อย่างดี ท่านสันติกโรผู้มีส่วนร่วมสำคัญในการทำหนังสือเล่มนี้ ได้เล่าบรรยากาศในช่วงนั้นว่า

“อادمามีส่วนร่วมในหนังสือเล่มนี้ตั้งแต่หมอประเวศปรารภว่า อยากเขียนหนังสือสักเล่มหนึ่ง สืบเนื่องจาก โครงการวิจัย “ธรรมชาติของสรรพสิ่ง” ที่มีกลุ่มนักวิทยาศาสตร์มาพบปะกันเป็นเวลา 1 ปี เพื่อแลกเปลี่ยนในเรื่องธรรมะกับวิทยาศาสตร์ ในกลุ่มนี้มีอادمามาเป็นพระเพียงรูปเดียวนอกนั้นเป็นดอกเตอร์ทั้งนั้น จากการพูดคุยทำให้ความคิดทางจิตวิญญาณของหมอประเวศชัดเจนและแรงกล้าขึ้น หมอประเวศจึงตั้งใจเขียนหนังสือเล่มนี้ และได้เล่าให้อادمามาฟังเป็นช่วงๆ เรามีการแลกเปลี่ยนกันในประเด็นต่างๆ อادمานำเอาประสบการณ์ที่อยู่สวน โมกข์กับท่านอาจารย์พุทธทาสหลายปีมาเล่าให้หมอประเวศฟังบ้าง หรือบางครั้งก็เล่าประสบการณ์จากชีวิตฝรั่งในสหรัฐอเมริกา หรือเมื่อเดินทางไปไหนก็กลับมาแลกเปลี่ยนกับหมอประเวศเป็นประจำ ซึ่งหมอประเวศก็ทำเช่นเดียวกัน โดยนำเอาประสบการณ์ในวัยเด็ก วัยหนุ่ม วัยทำงาน และวัยอาวุโสมาเล่าให้ฟัง ประสบการณ์ที่เกิดขึ้นจากการไปเยี่ยมชาวบ้านทั่วประเทศ ประสบการณ์ในการทำงานอันยุ่งยาก ไม่ว่างานด้านปฏิรูปสุขภาพ การศึกษา หรือระบบการเมือง จากการพูดคุย ไม่ว่าในด้านประสบการณ์ วิชิต หรือในด้านความรู้ ซึ่งทั้งสองฝ่ายต่างคุ้นเคยกับเรื่องทางวิทยาศาสตร์ สังคม และศาสนา อادمาก็ได้ข้อคิดและความรู้ และหวังว่าสิ่งที่อادمามาแบ่งปันทำให้หนังสือเล่มนี้ออกมาได้อย่างที่ผู้อ่านเห็นๆ อยู่”

(สันติกโรภิกขุ, 2545: [10]-[11])

ปีถัดมา อาจารย์ประเวศชักชวนกัลยาณมิตรที่สนใจศึกษาเรื่องจิตสำนึกใหม่ ทั้งจากการค้นคว้าหาความรู้ทางวิชาการและการฝึกปฏิบัติด้วยตนเอง ตั้ง “กลุ่มจิตวิวัฒน์”⁴⁶ ด้วยเจตนารมณ์ที่จะศึกษาค้นคว้าและเผยแพร่การพัฒนาจิตออกสู่สังคมวงกว้าง การเกิดขึ้นของกลุ่มจิตวิวัฒน์นับเป็นก้าวแรกๆ ของขบวนการจิตสำนึกใหม่ในเมืองไทย ที่ทำให้เรื่องการพัฒนาจิตได้รับการพูดถึงในท่าทีของความเป็นวิทยาศาสตร์ที่ทันสมัย โดยมีความรู้และการเคลื่อนไหวเรื่องจิตสำนึกในระดับโลกเป็นฐานรองรับ และที่สำคัญคือ เป็นความรู้ที่คนธรรมดาทุกเพศ วัย และสถานะทางสังคมสามารถเข้าถึงและปฏิบัติได้อย่างเท่าเทียม โดยไม่จำกัดด้วยอยู่เฉพาะกับคนสายวัดหรือคนเคร่งศาสนาใดๆ เหมือนภาพพจน์ยุคก่อนหน้านั้น

ช่วงเดียวกันนี้ กระแสความไม่พอใจรัฐบาลทักษิณเกิดขึ้นอย่างชัดเจนในสังคม ช่วงต้นปี พ.ศ. 2547 อาจารย์เจิมศักดิ์ ปิ่นทอง เริ่มออกหนังสือชุด *รู้ทันทักษิณ* โดยรวบรวมบทความจากนักวิชาการ นักคิด และผู้มีประสบการณ์ทางการเมืองชั้นนำของประเทศที่ไม่เห็นด้วยกับนโยบายบริหารประเทศของนายทักษิณ (อาจารย์ประเวศเป็นหนึ่งในนักเขียนกลุ่มนี้ด้วย) ที่เรียกกันว่า “ทักษิณโหมกส์” หรือ “ระบอบทักษิณ” หนังสือชุดนี้เป็นหนังสือแสดงความคิดเห็นทางการเมืองที่ขยี้ติเป็นประวัติการณ์

ในปีนี้อาจารย์ประเวศเสนอ “ยุทธศาสตร์รัตนโกสินทร์” (ประเวศ วะสี, 2547ง) ให้แก่สังคม เพื่อรับมือกับสถานการณ์บ้านเมืองที่ตกอยู่ในภาวะยากลำบาก ท่านเปรียบปัญหาเชิงโครงสร้างของสังคมไทยว่าเป็นดั่ง “หลุมดำ” ที่ขัดขวางการพัฒนาประเทศ โดยดูดกลืนทุกอย่างเข้าไปทำลายและทำให้หมดประสิทธิภาพ ได้แก่ โครงสร้างใหญ่ 4 อย่างที่ถักทอกันแน่นหนาเหมือนภูเขามหิมา 4 ลูก ที่แม้พยายามจะเขยื้อนลูกหนึ่ง แต่ก็ถูกลูกอื่นๆ ดึงไว้จนขยับไม่ได้ ได้แก่ วัฒนธรรมและโครงสร้างเชิงอำนาจแบบที่เป็นมาตลอดในสังคมไทย ระบบราชการและการเมืองที่ด้อยประสิทธิภาพ ระบบการศึกษาที่คับแคบ อ่อนแอ และทิศทางการพัฒนาประเทศตามแนวทางเงินนิยม วัตถุนิยม บริโภคนิยม

ท่านเสนอทางฝ่าออกไปจากหลุมดำว่า ต้องใช้พลังที่อำนาจมหาศาลดั่ง “บิกแบง” เพื่อทำลายขุนเขาทั้งสี่ลงพร้อมกัน จึงจะสามารถเคลื่อนตัวไปสู่ภพภูมิใหม่ของการพัฒนาที่เปิดหนทางสู่ความสุขร่วมกันของคนทั้งหมด ซึ่งเป็นการพัฒนาแบบธรรมนิยม ที่ผู้คนรวมตัวร่วมคิดร่วมทำเป็นสังคมแนวราบ มีระบบราชการและการเมืองที่มีประสิทธิภาพสูง และมีระบบการเรียนรู้ของสังคมที่กว้างใหญ่ไพศาลและเข้มแข็ง

⁴⁶ สมาชิกกลุ่มจิตวิวัฒน์รุ่นบุกเบิกได้แก่ พระไพศาล วิสาโล, ศ.นพ. ประสาน ต่างใจ, ศ.นพ. ประเวศ วะสี, ศ.ดร. เอกวิทย์ วัฒนกลาง, ศ.สุมน อมรวิวัฒน์, ศ.นพ. อุดมศิลป์ ศรีแสงนาม, เดวิด เจ. สปีลเลน, ดร.อาจง ชุมสาย ณ อยุธยา, ผศ.ดร. จุมพล พูลภัทรชีวิน, ดร. นพ. โกมาตร จึงเสถียรทรัพย์, วิศิษฐ์ วัชรวิญญู, นพ. วิชาน ฐานะวุฑฒิ, ดร. จารุพรรณ กุลดิลก, ดร.สรยุทธ รัตนพจนารถ, ศุภชัย พงศ์ภคเธียร

ท่านบอกว่า พลังบิกแบงจะเกิดขึ้นได้จากการชนกัน 5 ประการให้เป็นพลังสร้างชาติ ได้แก่ หนึ่ง พลังสัมมาทิฐิ คือทิศทางการพัฒนาที่ถูกต้องและเป็นธรรม สอง พลังของการบูรณาการ คือการเชื่อมโยงสิ่งต่างๆ เข้าด้วยกัน ไม่แยกส่วนหรือตัดขาดสิ่งใดออกจากภาพรวม สาม พลังสังคัมเข้มแข็ง คือการชนกันกำลังของคนในสังคัมให้ร่วมคิด ร่วมทำ ร่วมเรียนรู้ สี่ พลังแห่งการเรียนรู้ใหม่อันไพศาล ซึ่งเกิดจากกระบวนการเรียนรู้ที่ดี เนื่องจากมนุษย์มีศักยภาพในการเรียนรู้สูงสุดรออยู่ในตัวแล้ว และจะทำให้เกิดพลังที่ห้า คือพลังการเปลี่ยนแปลงขั้นพื้นฐาน ทั้งการเปลี่ยนแปลงตนเอง ชุมชน และสังคัมไปสู่คุณภาพใหม่ที่ดีกว่าเดิม (ประเวศ วะสี, 2547ง)

อาจารย์ประเวศให้ความสำคัญกับ “พลังแห่งการเรียนรู้ใหม่อันไพศาล” อย่างยิ่งในฐานะเป็นแกนกลางเชื่อมโยงพลังอีก 4 ประการ ท่านบอกว่า การเรียนรู้ที่ดีเป็นสิ่งประเสริฐที่สุดของมนุษย์ และทำให้มนุษย์สามารถบรรลุความเป็นมนุษย์ที่สมบูรณ์ตามศักยภาพยิ่งใหญ่ที่ซ่อนเร้นอยู่ในตัว ปลดปล่อยจิตใจเราให้ออกจากคุกของความเห็นแก่ตัว ของความรู้และความคิด ของค่านิยมสังคัม และของระบบหรือโครงสร้างสังคัม เมื่อจิตใจเป็นอิสระ เราจะเข้าสู่สภาวะของการเชื่อมโยงกับธรรมชาติอันยิ่งใหญ่ไม่มีสิ้นสุด เกิดความสงบ ความสุข และพลังสร้างสรรค์เต็มที่ ซึ่งเป็นกุญแจของการพัฒนาที่ยั่งยืนและเกิดสันติสุขร่วมกัน

“มนุษย์เป็นสัตว์ที่มีศักยภาพในการเรียนรู้สูงยิ่ง แต่ควรเรียนรู้ให้ถูกทาง ทำให้ทุกขณะของชีวิตเป็นการเรียนรู้ ไม่ว่าสัมพันธ์กับสิ่งใดๆ หรือทำอะไร หรือเกิดอะไรขึ้น ควรทำให้ทุกเรื่องนั้นเป็นการเรียนรู้ เรียนรู้ให้เรากลาดขึ้น มีความเป็นอิสระมากขึ้น มีความสุขขึ้น นั่นคือเรียนรู้ทุกอย่างมาทำให้เราเห็นแก่ตัวน้อยลง เราต้องมีเหตุการณ์ในชีวิตทุกวัน เราควรทำทุกสิ่งทุกอย่างเป็นการเรียนรู้ เราก็จะฉลาดขึ้นทุกวัน และเป็นคนดีขึ้นทุกวัน”

(ประเวศ วะสี, 2545: 123-124)

“การเรียนรู้อะไรควรเชื่อมโยงทั่วตลอด อาจจะต้องตั้งต้นที่ตรงไหนก็ได้ แต่อย่าหยุดเฉพาะเรื่องนั้น หรือติดตามรายละเอียดเรื่องนั้นลงไปทางเดียว แต่ให้โยงกลับไปธรรมชาติทั้งหมด เป็นองค์รวมหรือบูรณาการ รู้อะไรเชื่อมโยงทำให้ความรู้เล่นตลอด ไม่ติดขัด ทำให้เกิดความแจ่มแจ้ง (enlightened) ความเชื่อมโยงทำให้เกิดการพัฒนาทางจิตวิญญาณ”

(ประเวศ วะสี, 2554ข: 47)

อาจารย์ประเวศกล่าวว่า เมื่อนำพลังการเรียนรู้อย่างบูรณาการในทิศทางของการพัฒนาที่ถูกต้องไปใช้ร่วมกับพลังสังคัมเข้มแข็ง จะเกิดเป็นการเรียนรู้ร่วมกันในการปฏิบัติที่มีคุณค่าอย่างยิ่ง เพราะจะทำให้คนทั้งหมดในกระบวนการเรียนรู้เกิดความสุข ความไว้วางใจ และเข้าถึงความจริง

ร่วมกัน ซึ่งจะระเบิดเป็นพลังการเปลี่ยนแปลงขั้นพื้นฐานที่ทำให้พัฒนาสิ่งใหม่หรือแก้ปัญหาต่างๆ ที่มีอยู่ได้

“กระบวนการ (ถักทอสังคมอุดมปัญญา) นี้⁴⁷ ทำให้ทุกคนมีศักดิ์ศรี มีความหมาย มีส่วนร่วมคิด มีความสัมพันธ์ที่ดีต่อกัน บรรลุปัญญาร่วมกัน อันนำไปสู่การตัดสินใจร่วมกัน และมีความสุข ความชื่นชมยินดีต่อกัน

กระบวนการนี้ทำให้ทุกคนถอนตัวจากการคิดเชิงอำนาจ มาใช้การคิดแบบมัชฌิมาปฏิปทาหรือทางสายกลาง หรือความเป็นเหตุปัจจัยอย่างมีพลวัตร ทำให้สานพลังทางสังคมระดับทางปัญญา เป็นวิธีการอันนุ่มนวล แต่ลึกซึ้งและงดงาม ที่เปลี่ยนวิถีคิดเชิงอำนาจไปสู่วิถีคิดเชิงปัญญา ทำให้จิตเปลี่ยน สังคมเปลี่ยน เป็นการปฏิวัติวิถีคิด ปฏิวัติสังคมอย่างแท้จริงด้วยสันติวิธี

ถ้าได้ใช้กระบวนการนี้อย่างทั่วถึง สังคมจะเปลี่ยน

เปลี่ยนจากสังคมเชิงอำนาจ ชัดแจ้ง แดกแฉก มีการเรียนรู้น้อย มีพลังทางสังคมและพลังทางปัญญาน้อย ไปเป็นสังคมสานพลังที่เชื่อมโยง มีการเรียนรู้ร่วมกันในทางปฏิบัติ มีความเข้มแข็งทางปัญญา”

(ประเวศ วะสี, 2553ก: 75)

แต่เหตุปัจจัยทางสังคม ณ ขณะนั้นยังไม่มากพอที่จะสร้างพลังบิกแบง ขุนเขาทั้งสี่ยังยืนตระหง่าน ทำให้สังคมทั้งหมดติดอยู่ในความวิกฤต เคลื่อนตัวสู่ภพภูมิใหม่ของการพัฒนาไม่ได้ และยังคงเป็นเช่นนั้นมาตลอดจนถึงปัจจุบัน

การเลือกตั้งครั้งถัดมาในช่วงต้นปี พ.ศ. 2548 หลังจากรัฐบาลครบวาระ พ.ต.ท.ทักษิณ นำพรรคไทยรักไทยลงสมัครรับเลือกตั้ง และได้เป็นนายกอีกครั้งโดยพรรคไทยรักไทยได้คะแนนเสียงท่วมท้นจากทั่วประเทศยกเว้นในจังหวัดภาคใต้ ทำให้สามารถจัดตั้งรัฐบาลเสียงข้างมากเพียงพรรคเดียวได้เบ็ดเสร็จเป็นครั้งแรกในประวัติศาสตร์การเมืองไทย ขณะที่พรรคประชาธิปัตย์เป็นแกนนำพรรคฝ่ายค้าน หลายคนพูดว่า รัฐบาลทักษิณสามารถใช้ยุทธศาสตร์สามเหลี่ยมเขี่ยอนุญาเชื่อมโยงเครือข่ายนักวิชาการ ประชาชนรากหญ้า และกลุ่มอำนาจต่างๆ ให้เข้ามาทำงานด้วยกันอย่างแข็งแกร่งและทรงพลังที่สุดมากกว่ารัฐบาลใดที่เคยเป็นมา

แต่นอกจากโครงสร้างการทำงานร่วมกันของภาคส่วนต่างๆ ซึ่งเป็นส่วน “รูป” แล้ว เราจำเป็นต้องพิจารณามิติที่เป็น “นาม” ของสามเหลี่ยมเขี่ยอนุญา ซึ่งหมายถึงเจตนารมณ์ของการทำงานร่วมกันด้วย

⁴⁷ อาจารย์ประเวศกล่าวถึงชื่อต่างๆ ที่ใช้เรียกกระบวนการนี้ เช่น ประชาเสวนา (Citizen Dialogue) กระบวนการสาธารณะที่มีวิจรรณญาณ (Deliberative Public) เวิลด์ คาเฟ่ สุนทรียสนทนา สานเสวนา และการจัดการความรู้ (KM) (ประเวศ วะสี, 2553: 75)

พระพุทธศาสนาให้ความสำคัญกับเจตนามาก โดยกล่าวว่าเจตนาตนเองที่เป็นกรรม และมีหลักเกณฑ์ต่างๆ ในการแยกแยะสิ่งต่างๆ ตามรากเหง้าของเจตนา 2 แบบ คือ “เรื่องดี” กับ “เรื่องไม่ดี”

เรื่องดีย่อมเกิดจากเหตุที่ดี หรือ “กุศลมูล 3 ประการ” คือ หนึ่ง ความไม่โลภและคิดเพื่อแผ่ สอง ความไม่คิดประทุษร้าย มีเมตตาและเป็นกัลยาณมิตร และสาม ความมีปัญญา รู้เห็นสิ่งต่างๆ ตามเป็นจริง ขณะที่เรื่องไม่ดีย่อมเกิดจากเหตุไม่ดี หรือ “อกุศลมูล 3 ประการ” คือ หนึ่ง ความโลภ สอง ความโกรธเกลียด อาฆาตพยาบาท และสาม ความไม่รู้ หรือเข้าใจผิดจากความจริงตามธรรมชาติของโลกและชีวิต

การมองสิ่งต่างๆ อย่างลึกซึ้งถึงเจตนา ทั้งของบุคคลที่เกี่ยวข้อง และเจตนาของกลุ่มระบบ หรือสังคมโดยรวม จะช่วยให้เรามองเห็นเหตุปัจจัยและแปลความหมายของสถานการณ์บ้านเมืองได้ชัดเจนขึ้น ดังที่ครั้งหนึ่งอาจารย์ประเวศเคยเขียนถึงพ.ต.ท.ทักษิณว่า

“เมื่อคุณทักษิณเป็นนายกรัฐมนตรี ก็เรียกว่ามีอำนาจรัฐและอำนาจเงินสุดๆ แล้ว ก็ยังไม่สามารถแก้ปัญหาของประเทศได้ มีหน้าซ้ำยังเกิดวิกฤตการณ์ที่มีพระราชกระแสรับสั่งว่า ‘วิกฤตที่สุดในโลก’

อันที่จริงคุณทักษิณเป็นคนเก่งมาก แต่ในเมื่อระดับจิตยังต่ำอยู่ในภพภูมิของโลกะโทสะ โมหะ จึงสูญเสียโอกาสที่จะพาประเทศหลุดออกจากความติดขัดครั้งใหญ่ ลองนึกภาพว่า ถ้าคุณทักษิณมีจิตใจใหญ่ทำนองเดียวกับมหาตมะ คานธี หรือเนลสัน แมนเดลา ประเทศชาติจะเป็นอย่างไร หลายคนก็อาจจะหัวเราะว่ามันไม่มีทางเป็นไปได้ นี่ก็เป็นเรื่องของคุณทักษิณจะต้องใช้โยนิโสมนสิการเอาเอง คุณทักษิณเป็นคนชอบเอาชนะ แต่ชนะอะไรก็ไม่เท่าชนะตัวเอง”

(ประเวศ ภา วะสี, 2550ก)

การชุมนุมต่อต้านรัฐบาลพ.ต.ท. ทักษิณรุนแรงขึ้นในปี พ.ศ. 2548 มีการรวมตัวของกลุ่มคนชั้นกลางในกรุงเทพฯ จำนวนมากโดยการนำของกลุ่มพันธมิตรประชาชนเพื่อประชาธิปไตย (พธม.) ซึ่งใช้เสื้อสีเหลืองเป็นสัญลักษณ์ร่วมเพื่อแสดงความจงรักภักดีต่อพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เป็นท่าทีตอบโต้โดยตรงกับข่าวลือหนาหูว่าพ.ต.ท. ทักษิณมีแผนการล้มราชบัลลังก์

ในรัฐบาลทักษิณ มีปรากฏการณ์ใหม่ที่ชัดเจนเกิดขึ้นในสังคม คือความสำเร็จอย่างสูงในการสร้างกระแสให้สังคมอยากรู้ อยากเห็น และร่วมวงวิพากษ์วิจารณ์เกี่ยวกับ “ผู้มีบารมีนอกรัฐธรรมนูญ” ที่กุมอำนาจสูงสุดเบื้องหลังการเมืองไทย

ปลายปี 2548 ศาสตราจารย์ดันแคน แมคคาร์โก (Duncan McCargo) อาจารย์สาขารัฐศาสตร์ มหาวิทยาลัยลีดส์ ลอนดอน ประเทศอังกฤษ เสนอบทความ “วิกฤตความชอบธรรมของ

เครือข่ายกษัตริย์ในประเทศไทย” (McCargo, D., 2005) โดยกล่าวถึง “เครือข่ายกษัตริย์” ที่มีศูนย์กลางการบริหารอยู่ที่พลเอกเปรม ติณสูลานนท์ ประธานองคมนตรี งานของเครือข่ายกษัตริย์คือการเชิดชูราชบัลลังก์ไว้เป็นเอกลักษณ์ของชาติ และสร้างความชอบธรรมให้กับเครือข่ายเอง บทความกล่าวถึงปรากฏการณ์ของความขัดแย้งทางการเมืองในประเทศไทย ณ ขณะนั้นว่า แสดงให้เห็นถึงความพยายามของเครือข่ายกษัตริย์ที่กำลังต่อสู้กับอำนาจใหม่ของรัฐบาลพ.ต.ท.ทักษิณ ซึ่งมาจากการเลือกตั้งโดยชอบธรรม และสรุปว่า อำนาจของเครือข่ายกษัตริย์กำลังอ่อนแรงลงเรื่อยๆ ขณะที่รัฐบาลทักษิณกำลังเริ่มวาระ 2 ของการบริหารประเทศโดยได้รับการยอมรับจากประชาชนอย่างถล่มทลายเป็นประวัติการณ์

งานของแมคคาร์โกได้รับการอ้างอิงต่ออย่างกว้างขวางในกลุ่มผู้สนับสนุนพ.ต.ท.ทักษิณ และการจินตนาการถึงอำนาจมีค่าน้ำหนักใหญ่ไพศาลของเครือข่ายกษัตริย์ที่กำลังจะพ่ายแพ้ต่ออำนาจของตัวแทนประชาชนที่มาจากการเลือกตั้งอย่างถูกต้อง ก็กลายเป็นแกนความคิดหลักที่กลุ่มผู้สนับสนุนใช้ในการเคลื่อนไหวทางการเมืองตลอดมา

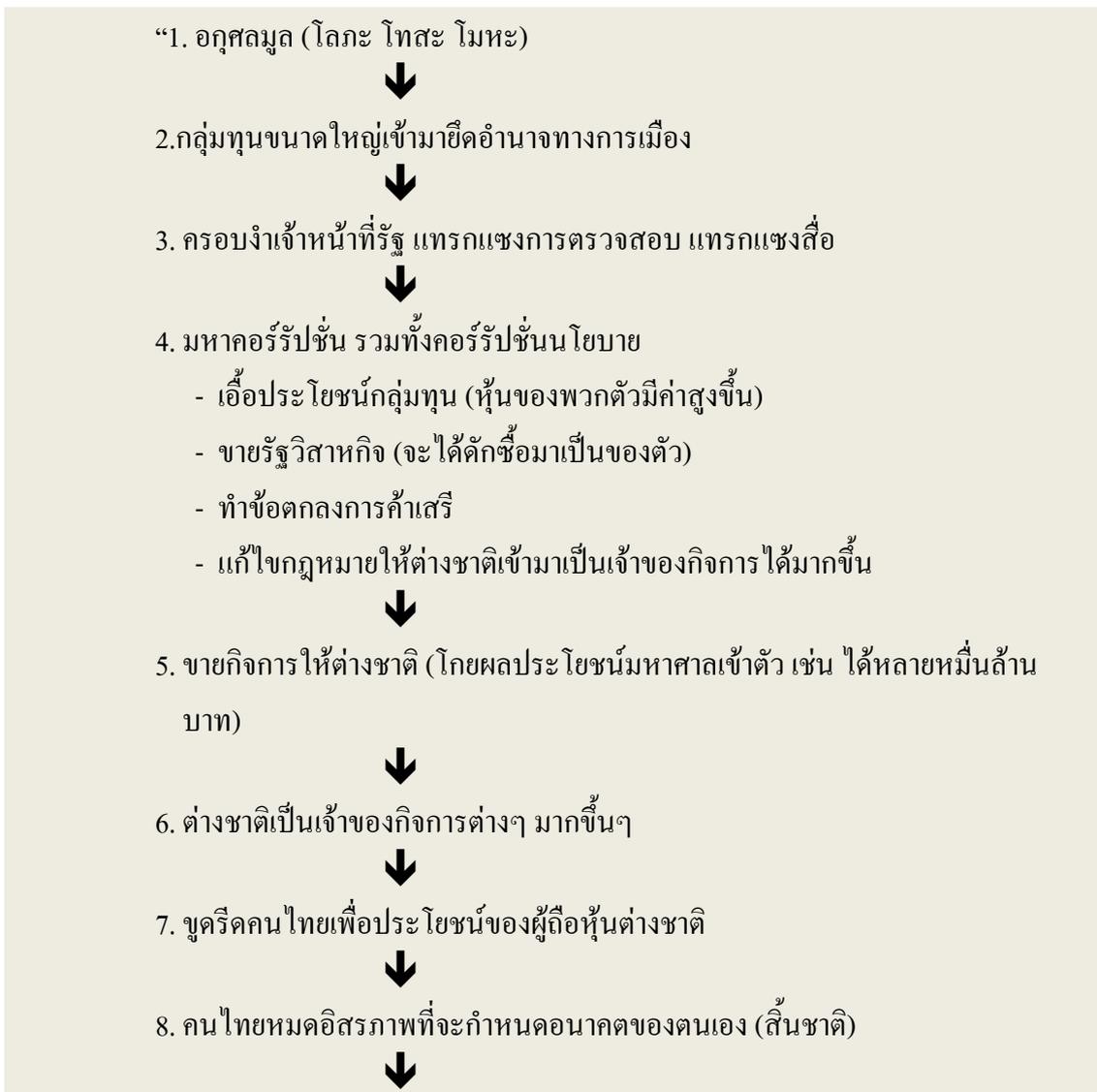
นอกจากพลเอกเปรมแล้ว บทความของแมคคาร์โกยังกล่าวถึงตัวละครสำคัญบางคนในเครือข่ายกษัตริย์ เช่น นายชวน หลีกภัย ผู้นำพรรคฝ่ายค้านในช่วงนั้น โดยกล่าวว่าเขาได้รับการสนับสนุนจากในวัง ขณะที่อาจารย์ประเวศและนายอนันต์ก็ถูกจัดให้เป็นแกนนำคนสำคัญในกลุ่มนิยมเจ้าเสรีนิยม หรือ Liberal royalist โดยกล่าวว่า การทำงานการเมืองของทั้งคู่ตั้งแต่ช่วงหลังรัฐประหารปี 2535 จนถึงก่อนยุครัฐบาลทักษิณเมื่อปี 2544 นั้น มีเจตนาเพื่อปรับปรุงเครือข่ายกษัตริย์ให้มีความเป็นเสรีนิยมมากขึ้น โดยลดการผูกติดกับทหารและกลุ่มศักดินาเดิมที่คอยดึงรั้งสถาบันกษัตริย์เอาไว้ ขณะที่การพยายามผลักดันรัฐธรรมนูญ 2540 ของทั้งคู่ ก็เพื่อสร้างระบบการเมืองที่ดี และช่วยให้คนดีเข้าสู่เวทีการเมือง ซึ่งจะเป็นเครื่องรับประกันความอยู่รอดปลอดภัยของราชวงศ์จักรีหลังเปลี่ยนรัชกาล

อาจารย์ประเวศไม่ได้กล่าวตอบโต้กับการตีความผิดๆ ของแมคคาร์โกเกี่ยวกับตัวท่าน ทั้งๆ ที่เจตนาธรรมณ์ในการกระทำเพื่อความสุขของคนทั้งหมดที่ท่านยึดถือมาช้านานนั้นต่างเหลือเกินกับการกระทำเพื่อปกป้องราชบัลลังก์ เช่นเดียวกับที่ท่านเลือกไม่ตอบโต้คำโจมตีอย่างรุนแรงของกลุ่มผู้สนับสนุนพ.ต.ท.ทักษิณตามพื้นที่สื่อต่างๆ ในช่วงเวลาต่อมา ที่ยกให้ท่านเป็นหัวหน้าขบวนของ “เครือข่ายประเวศ” ที่เป็นร่มใหญ่ให้ลูกศิษย์ลูกหามากมายคอยบ่อนทำลายนายทักสิณ

สิ่งที่อาจารย์ประเวศทำในช่วงนั้นคือ พยายามสื่อสารกับสังคมเรื่องการพัฒนาสังคมด้วยคุณธรรม การเสริมพลังภาคประชาชนให้เข้มแข็งยิ่งขึ้น และส่งเสริมวิถีความพอเพียง เช่น ใน “กรอบแนวคิดการพัฒนาคุณธรรมต้องเอาความดีเป็นตัวตั้ง”⁴⁸ “อนาคตของประเทศไทย ปิดยุค

⁴⁸ ปาฐกถาในงานสมัชชาคุณธรรมและตลาคันคณธรรมครั้งที่ 1 วันที่ 28 ตุลาคม 2548

การเมืองชนกิจ เปิดยุคการเมืองของพลเมือง”⁴⁹ “คุณธรรม-จริยธรรม: ระเบียบวาระแห่งชาติเพื่อการอยู่ร่วมกันในสังคม”⁵⁰ “พระเจ้าอยู่หัวกับรหัสพัฒนาใหม่”⁵¹ และช่วงต้นปี พ.ศ. 2549 ท่านได้เขียน “ปฏิญญาสมุปบาทแห่งการมาตกรรมชาติ”⁵² ส่งให้หนังสือพิมพ์หลายฉบับ โดยกล่าวว่าสถานการณ์บ้านเมืองกำลังเดินไปสู่การสิ้นชาติ และอธิบายเหตุปัจจัยที่กำลังเกิดขึ้นและผลักดันกันต่อไปจนถึงการสิ้นชาติคือ

⁴⁹ บทความตีพิมพ์ในหนังสือพิมพ์หลายฉบับ เมื่อวันที่ 16-17 ธันวาคม 2548

⁵⁰ ปาฐกถาในงานสัมมนา “การรวมพลังเพื่อสร้างกระแสคุณธรรม” วันที่ 18 กุมภาพันธ์ 2549

⁵¹ ปาฐกถาในงานประชุมวิชาการ “60 ปีแห่งพระราชกรณียกิจเกี่ยวกับการพัฒนาการแพทย์ การสาธารณสุข และการศึกษา” วันที่ 24 กรกฎาคม 2549

⁵² ตีพิมพ์ใน มติชน กรุงเทพธุรกิจ ไทยโพสต์ ผู้จัดการ และอื่นๆ เมื่อวันที่ 31 มกราคม 2549

9. คนไทยจะต้องทำงานหนักเหมือนวัวเหมือนควาย แต่ต่างชาติกอบโกยผลประโยชน์
ไป

10. ประเทศล้มละลายทั้งทางเศรษฐกิจ จิตใจ อธิปไตย วัฒนธรรม และศีลธรรม อย่าง
ไม่มีวันฟื้น”

(ประเวศ วะสี, 2549ก)

ขณะนั้นการประท้วงต่อต้านรัฐบาลทักษิณของกลุ่มพวม. ขยายวงกว้างขึ้น ขณะที่มีการระดมให้ข่าวทางลบเกี่ยวกับราชวงศ์และผู้เกี่ยวข้องด้วยการสื่อสารแบบมืออาชีพ ผ่านสื่อต่างๆ ของกลุ่มสนับสนุน ทั้งโทรทัศน์ วิทยุ เว็บไซต์ โปปลิว และสื่อบุคคลที่ขยายแนวคิดนี้อย่างเฉพาะเจาะจงกับกลุ่มของตนออกไปอย่างกว้างขวาง ความตึงเครียดทางการเมืองเริ่มสะสมมากขึ้นเรื่อยๆ จนนำไปสู่การรัฐประหารในเดือนกันยายน ปี พ.ศ. 2549 โดยไม่มีเหตุการณ์รุนแรง คนกรุงเทพฯ ส่วนใหญ่ดีใจที่ทหารออกมาทำรัฐประหาร พวม. ยุติการชุมนุม และมีการตั้งรัฐบาลชั่วคราวนำโดยพลเอกสุรยุทธ์ จุลานนท์ องคมนตรี และมีคณะรัฐมนตรีซึ่งมีภาพลักษณ์ซื่อสัตย์สุจริตขึ้นบริหารประเทศ รัฐบาลนี้พยายามแก้ไขปัญหาชายแดนใต้ที่กำลังปะทุรุนแรง และเน้นยุทธศาสตร์การพัฒนาคนและครอบครัวให้พึ่งตนเองได้ตามหลักเศรษฐกิจพอเพียง แต่ก็ทำอะไรไม่ได้มากนักในสถานการณ์ขัดแย้ง

หลังรัฐประหาร กลุ่มผู้สนับสนุนพ.ต.ท.ทักษิณและผู้ต่อต้านการรัฐประหารรวมตัวเป็นมวลชนขนาดใหญ่ประท้วงรัฐบาลใหม่ ในชื่อ แนวร่วมประชาธิปไตยขับไล่เผด็จการ หรือนปก. (ต่อมาเปลี่ยนชื่อเป็น แนวร่วมประชาธิปไตยต่อต้านเผด็จการแห่งชาติ หรือ นปช.) โดยใส่เสื้อสีแดงเป็นสัญลักษณ์ร่วม และประกาศตัวต่อต้านพลเอกเปรม ติณสูลานนท์ ประธานองคมนตรี อย่างเปิดเผย โดยกล่าวว่า พลเอกเปรมคือผู้อยู่เบื้องหลังรัฐประหาร ฐานมวลชนคนเสื้อแดงส่วนใหญ่คือนักการเมือง ข้าราชการ นักวิชาการ และสื่อมวลชนที่ได้รับผลประโยชน์มหาศาลจากระบอบทักษิณ ฝ่ายซ้ายบางส่วนที่ไม่เอาเข้า นักวิชาการและคนรุ่นใหม่ที่เติบโตมากับแนวคิดหลังสมัยใหม่ ชื่นชมความสามารถของพ.ต.ท.ทักษิณ เห็นประโยชน์ของทุนนิยม และต้องการรื้อทิ้งสถาบันหลักๆ ในสังคมที่ผูกติดอยู่กับจารีตคร่ำครึพื้นสมัย โดยมีชาวบ้านที่เห็นความสำคัญของนโยบายประชานิยม โดยเฉพาะในพื้นที่ภาคเหนือ อีสาน และคนจนในเมืองเป็นพลังมวลชนสำคัญ

ท่ามกลางความวุ่นวายทางการเมืองอย่างต่อเนื่อง และการสับเปลี่ยนอำนาจไปมาตลอดช่วง 7 ปีนับจากรัฐประหารจนถึงปัจจุบัน จากรัฐบาลพลเอกสุรยุทธ์ มาถึงรัฐบาลนายสมัคร สุนทรเวช และนายสมชาย วงศ์สวัสดิ์ ซึ่งเป็นตัวแทนของพ.ต.ท.ทักษิณ รัฐบาลนายอภิสิทธิ์ เวชชาชีวะ

หัวหน้าพรรคประชาธิปัตย์และตัวแทนฝ่ายต่อต้านทักษิณ และล่าสุควนกลับมาที่รัฐบาลนางสาวยิ่งลักษณ์ ชินวัตร ซึ่งเป็นตัวแทนของพ.ต.ท.ทักษิณอีกครั้ง ตั้งแต่เดือนสิงหาคม ปี พ.ศ. 2554 เป็นต้นมา เป็นช่วงเวลาที่ประเทศไทยและคนไทยจำนวนมากตกอยู่ในวังวนของการต่อสู้เพื่อเอาชนะกันด้วยความโกรธ เกลียดชัง และผูกใจเจ็บ เป็นความแตกร้างวาทศิลป์ที่ยึดถือและสะสมพลังของความรู้แรงเพิ่มขึ้นเรื่อยๆ จากสงครามดัดเลือดในปี พ.ศ. 2552 การชุมนุมประท้วงเผาเมืองของคนเสื้อแดง และการที่รัฐบาลใช้กำลังสลายการชุมนุมในปี พ.ศ. 2553 สมัยรัฐบาลอภิสิทธิ์ จนถึงการยิงปืนและโยนระเบิดใส่กลุ่มผู้ชุมนุมต่อต้านทักษิณในเวทีหลายแห่งช่วงต้นปี พ.ศ. 2557 สมัยรัฐบาลยิ่งลักษณ์

อาจารย์ประเวศใช้ทฤษฎีความซับซ้อน (Complexity Theory) อธิบายสภาพสังคมว่าบ้านเมืองกำลังตกอยู่ในสภาพโกลาหล เนื่องจากส่วนต่างๆ ของสังคมถูกสั่นคลอนจนหลวมไปหมด และไม่สามารถแก้ปัญหาต่างๆ ทั้งทางสังคม เศรษฐกิจ การเมือง และสิ่งแวดล้อมที่สั่งสมมานาน จนเกิดเป็นความเครียดและความขัดแย้งรุนแรง อย่างไรก็ตาม ที่ชายขอบของความโกลาหลเป็นโอกาสที่ระเบียบใหม่จะเกิดขึ้น หากทำสิ่งที่ถูกต้องก็จะเกิดสิ่งใหม่ที่ดี แต่ถ้าทำไม่ถูกต้องจะหลุดเข้าสู่กลียุคหรือการล่มสลาย ณ ปากเหวของมิคสัญญีนี้ จำเป็นอย่างยิ่งที่ทั้ง “เหลือง” และ “แดง” ต้องใช้ความยับยั้งชั่งใจและสติปัญญาเพื่อทำความเข้าใจโครงสร้างอำนาจที่ซับซ้อนแน่นหนาที่กักขังคนไทยไว้ และใช้พลังห้ศรรยที่ซ่อนอยู่ในส่วนลึกของหัวใจมนุษย์ คือ การรับสารภาพ ขอโทษ ให้อภัย และช่วยกันเยียวยาสังคม โดยการรวมตัวกันทำสิ่งใหม่ที่ดี มิฉะนั้นจะต้องรอวันตาย เหมือนไก่ในขัง ที่ได้แต่จิกตีกันจนกระทั่งถูกเอาไปเชือด

ท่านเรียกความขัดแย้งทางการเมืองที่ซึ่มลึกเข้าสู่พื้นที่ทั้งทางกายภาพและความสัมพันธ์ทุกระดับนี้ว่า “มหาสยามยุทธ” โดยเลียนคำมาจากมหากาพย์ “มหากาทรดยุทธ” อันลือลั่นของอินเดีย ซึ่งเป็นเรื่องเกี่ยวกับสงครามอันยืดเยื้อระหว่างพี่น้องตระกูลปาณฑพและเการพรวมทั้งพันธมิตรจำนวนมากซึ่งเป็นศิษย์ร่วมครูบาอาจารย์เดียวกัน (ประเวศ ภาวสี 2550ข, 2550ง, 2552ข)

มนุษย์พันทุกข์ร่วมกันได้

ในช่วงทางแพร่งของสังคมตรงชายขอบของความโกลาหล อาจารย์ประเวศเดินทางชีวิตผ่านวัย 80 ปีอย่างเฉียบๆ ในปี 2554 โดยไม่มีงานฉลองใดๆ เช่นเดียวกับวันคล้ายวันเกิดของท่านในทุกปีที่ผ่านมา แม้ลูกศิษย์หลายกลุ่มจะขอจัดงานฉลองวาระสำคัญนี้ แต่ท่านปฏิเสธหนักแน่น สิ่งเดียวที่ท่านอนุญาตให้ทำ และถือได้ว่าเป็นที่ระลึกอันเรียบง่ายอย่างเดียวของวาระนี้ คือการพิมพ์รวม

เล่มหนังสือ *บนเส้นทางชีวิต*⁵³ (ประเวศ วะสี, 2554ก) เป็นหนังสือหนากว่า 800 หน้า ส่วนหนึ่งเอาไว้แจกให้เพื่อนมิตร อีกส่วนเอาไว้ขายหารายได้เข้ามูลนิธิหมอชาวบ้าน

สำหรับผู้เขียน ปกหนังสือเล่มนี้สื่อถึงความเป็นตัวตนของอาจารย์ประเวศได้เป็นอย่างดี เป็นภาพถ่ายของท่านในวัยสี่สิบกว่า หน้ายิ้มละไมแบบคนอารมณ์ดีและขี้เล่น ใส่แว่นตาครอบหน้า สีดำอันเป็นเอกลักษณ์ สวมเสื้อยืดโปโลสีอ่อน กางเกงผ้าเนื้อหนามีผ้าขาวม้าคาดเอว สวมรองเท้าผ้าใบ และหมวกกันแดด เป็นเสื้อผ้าที่ง่ายๆ ประหยัด และสุภาพแบบที่ใส่อยู่ตามปกติเวลาไม่ได้ไปทำงาน ที่ข้อมือซ้ายสวมนาฬิกาเสมอ (ท่านเป็นคนตรงเวลาเป๊ะ) ท่านนั่งอยู่บนเก้าอี้ไม้ไม่มีพนักตัวสูงวางอยู่บนดินในสวนรกๆ แห่งหนึ่ง เก้าอี้ตัวนั้นคงเป็นเก้าอี้สำหรับปีนเก็บผลไม้ ข้างหลังไกลออกไปมองเห็นภูเขาเป็นทิวเลือนราง เป็นสิ่งแวดล้อมของชนบทแบบที่ท่านคุ้นเคย แม้รูปจะไม่ชัดนัก แต่ผู้เขียนเชื่อว่า น่าจะมีปากกาหมึกแห้งธรรมดาคู่หนึ่งบออยู่ที่กระเป๋าสี 2 ค้ำด้วย ท่านพกปากกาติดตัวเสมอ ค้ำหนึ่งไว้ใช้เอง อีกค้ำไว้เผื่อคนอื่น ท่านบอกว่าจะมีคนที่อยากเขียนแล้วไม่มีปากกาเสมอ

บนปกหนังสือมีคำโปรยว่า “เรื่องราวชีวิต การงาน การต่อสู้ ความใฝ่ฝันของคนบ้านนอกคนหนึ่งที่เกี่ยวข้องกับคนหลายคน” การงาน การต่อสู้ และความใฝ่ฝัน หรือจินตนาการอันแรงกล้าที่จะทำบางอย่างให้สำเร็จ คือสิ่งสำคัญอย่างยิ่งในชีวิตอาจารย์ประเวศ แม้ท่านจะเป็นแพทย์และนักวิทยาศาสตร์ที่เคลื่อนคลุกคลีกับการทำงานความรู้และงานวิจัยมาตลอดชีวิต แต่ประสบการณ์จากการปฏิบัติธรรมทำให้ท่านเข้าใจชัดเจนถึงพลังความใฝ่ฝันของมนุษย์ที่ส่งผลสำคัญต่อความเป็นไปในโลก เป็นพลังที่สามารถรังสรรค์และให้กำเนิดสิ่งที่ไม่เคยมีอยู่ให้ปรากฏเป็นจริง

“เราเคยชินกับการใช้ความรู้ แต่ความรู้มีข้อจำกัด เช่น สมัยกรุงสุโขทัย ถ้าใช้ความรู้ จะไม่มีใครเชื่อว่าวันหนึ่งมนุษย์จะบินเหนือเมฆได้ สามารถได้ยินทางไกล-โทรศัพท์ หรือเห็นทางไกล-โทรทัศน์ได้ เพราะความรู้ที่มีขณะนั้นบอกว่าทำไม่ได้ ... จินตนาการต้องมาก่อนความรู้ จินตนาการไม่มีข้อจำกัด มนุษย์สามารถมีจินตนาการให้ไกลสุดๆ เท่าใดก็ได้ จินตนาการจะเป็นพลังซึ่งให้เกิดความรู้ที่จะทำให้ได้

เจ้าชายสิทธัตถะทรงมีจินตนาการใหญ่มาก คือทรงมีจินตนาการว่า ‘มนุษย์พ้นทุกข์ได้’ ซึ่งเป็นจินตนาการที่ใหญ่มากอย่างเหลือเชื่อ เพราะมนุษย์ก็มีความทุกข์เป็นธรรมดา จะพ้นทุกข์ได้อย่างไร แต่การที่ไปทรงลองฝึกลองถูก เช่น ทรมานพระองค์ อันมิใช่ทาง ก่อนจะทรงค้นพบ

⁵³ รวมเล่มจาก *บนเส้นทางชีวิตเล่ม 1-7* ซึ่งตีพิมพ์ในช่วงปี พ.ศ. 2532-2540 โดยรวบรวมเนื้อหาจากงานเขียนเป็นตอนๆ ในคอลัมน์บนเส้นทางชีวิตของนิตยสาร *หมอชาวบ้าน* เริ่มตอนที่ 1 เมื่อเดือนธันวาคม ปี พ.ศ. 2530 และต่อเนื่องไปอีกราว 8 ปี

มัชฌิมาปฏิปทาหรือทางสายกลาง แสดงว่าขณะนั้น ไม่ทรงมีความรู้ว่า ทำอย่างไรจึงจะพ้นทุกข์ได้ แต่จินตนาการใหญ่ก็ทำให้เกิดความเพียรใหญ่ ที่จะแสวงหาความรู้ใหญ่มาทำให้ได้

การที่จะไปให้พ้นภาวะเก่าอันวิกฤต มนุษย์ต้องการจินตนาการใหม่ อันเป็นจินตนาการใหญ่ จินตนาการใหม่จะทำให้มนุษย์เปลี่ยนจิตสำนึก เปลี่ยนพฤติกรรม และเปลี่ยนความสัมพันธ์กับสิ่งแวดล้อมใหม่ อันจักเป็นไปเพื่อการพ้นวิกฤตทั้ง 3 คือ วิกฤตในตัวมนุษย์ วิกฤตสังคม และวิกฤตโลก ซึ่งจะทำให้มนุษย์ทั้งโลกสามารถพ้นทุกข์ร่วมกันได้ จินตนาการใหม่คือ

‘มนุษย์ทั้งโลกพ้นทุกข์ร่วมกันได้’

มนุษย์สามารถร่วมกันสร้างโลกที่อยู่เย็นเป็นสุขได้

เส้นทางการไปสู่การพ้นทุกข์ร่วมกันทั้งโลกเป็นเส้นทางที่หลากหลาย เปิดกว้าง ไม่คับแคบ ไม่บีบคั้น จึงเป็นเส้นทางที่สามารถเดินได้ด้วยความหฤหรรษ์และสนุก”

(ประเวศ ภา วะสี, 2545: 3-13)

ปีนี้อาจารย์ประเวศอยู่ในวาระการทำงานในฐานะประธานสมัชชาปฏิรูปมาครั้งทางแล้ว สมัชชาปฏิรูป (คสป.) เป็นกลไกการทำงานใหม่ที่เกิดขึ้นหลังจากเหตุการณ์เผาเมือง และการชุมนุมของคนเสื้อแดงในเดือนพฤษภาคม 2553 ซึ่งมีผู้เสียชีวิตเกือบ 100 คน และบาดเจ็บจำนวนมาก ขณะนั้นอุดมทฤมิตความขัดแย้งของประเทศพุ่งขึ้นสู่จุดสูงสุด รัฐบาลต้องแก้ไขสถานการณ์โดยประกาศให้ “การปฏิรูปประเทศไทย” เป็นวาระหลักของบ้านเมือง ท่ามกลางเสียงวิพากษ์วิจารณ์อย่างรุนแรงของกลุ่มเสื้อแดงว่า เป็นเพียงเกมการเมืองเพื่อความอยู่รอดของรัฐบาล

โครงสร้างการทำงานปฏิรูปประเทศไทยยุคนี้มีแกนหลัก 2 กลุ่มทำงานประสานกัน คือ คณะกรรมการปฏิรูป (คปร.) ซึ่งนายอานันท์ ปันยารชุน เป็นประธาน มีหน้าที่จัดทำข้อเสนอเพื่อการปฏิรูปประเทศเสนอต่อประชาชนและรัฐ เพื่อนำสู่การปฏิบัติ กับสมัชชาปฏิรูป ซึ่งมีหน้าที่สนับสนุนและส่งเสริมให้ทุกภาคส่วนของสังคมมีส่วนร่วมในการปฏิรูปประเทศ สองกลุ่มมีวาระการทำงาน 3 ปี ภายใต้ระเบียบสำนักนายกรัฐมนตรีว่าด้วยการปฏิรูป ทำให้สามารถทำงานโดยอิสระและป้องกันการถูกดักขังถูกทางการเมืองได้ระดับหนึ่ง

งานหลักของสมัชชาปฏิรูปคือการจัดเวทีประชุมเพื่อรับฟังข้อมูล ความคิดเห็น และข้อเสนอแนะจากผู้เกี่ยวข้องและกลุ่มเครือข่ายต่างๆ เกี่ยวกับการปฏิรูปประเทศไทย ทั้งเชิงประเด็นและเชิงพื้นที่ในระดับจังหวัดและระดับภาค ข้อมูลที่ได้นั้น ด้านหนึ่งส่งต่อให้คณะกรรมการปฏิรูปเพื่อเป็นข้อมูลนำเข้าจากการมีส่วนร่วมของสังคม อีกด้านหนึ่งนำมาสังเคราะห์เป็นนโยบายสาธารณะ และส่งกลับไปให้สมาชิกแต่ละกลุ่มให้ความเห็น แล้วจึงนำนโยบายเหล่านั้นมาพูดคุยและลงมติขั้นสุดท้ายในที่ประชุมสมัชชาปฏิรูประดับชาติซึ่งจัดขึ้นปีละครั้ง หลังจากนั้นแต่ละฝ่ายที่

เกี่ยวข้องกับเชื่อมโยงกันอยู่ในกระบวนการทำงานก็นำนโยบายที่ได้ไปขับเคลื่อนให้เกิดผลจริงต่อไป (สำนักงานปฏิรูป, 2554, ม.ป.ป.)

อาจารย์ประเวศเล่าถึงจุดตั้งต้นของงานปฏิรูปประเทศไทยครั้งนั้นว่า

“กระบวนการปฏิรูปประเทศไทยเกิดก่อนหน้าที่รัฐบาลคุณอภิสิทธิ์จะมาประกาศสนับสนุน พวกเราไปเข้าห้องประชุมกันอยู่ทุกเดือนที่สถาบันวิจัยพุทธธรรม... โดยสำนักงานกองทุนสนับสนุนการส่งเสริมสุขภาพ (สสส.) เป็นผู้จัดการประชุมเดือนละครั้ง จัดมาได้ประมาณปีครึ่ง ใช้ชื่อว่าปฏิรูปประเทศไทย แต่ไม่ได้เป็นข่าว

เราระดมคนที่เกี่ยวข้องเข้ามาในเวที แล้วเห็นกันว่าต้องปฏิรูป 10 เรื่องด้วยกัน เรื่องที่หนึ่งคือการสร้างสัมมาชีพเต็มพื้นที่ นี่เป็นระบอบเศรษฐกิจที่ต่างจากระบอบตะวันตกที่เน้น GDP แต่ไม่ประกันว่าคนจะมีอาชีพ ทำให้มีคนว่างงานเยอะมากในอเมริกาและยุโรป การมีสัมมาชีพเต็มพื้นที่เป็นปัจจัยของความร่มเย็นเป็นสุข เรื่องต่อมาที่เช่น การสร้างชุมชนท้องถิ่นเข้มแข็ง การปฏิรูปการศึกษา การสร้างคุณธรรม การทำเรื่องสิ่งแวดล้อม การสร้างธรรมาภิบาลภาครัฐ การทำเรื่องระบบสุขภาพ แล้วตรงส่วนกลางของกระบวนการปฏิรูปก็มุ่งทำเรื่องการสื่อสารให้ดี เพราะจะเป็นสิ่งเชื่อมโยงทุกเรื่องเข้าด้วยกัน

แนวคิดคือเรามองว่าปฏิรูปการเมืองก็เคยทำไปแล้วแต่ไม่รอด เพราะเรื่องต่างๆ เกี่ยวข้องกันหมด ทั้งเรื่องเศรษฐกิจ การปกครอง สิ่งแวดล้อม พลังงาน อะไรต่อมิอะไร ต้องทำทุกเรื่อง เราจึงเรียกว่าการปฏิรูปประเทศไทย ใครก็เข้ามาได้ เป็นพื้นที่ปลอดภัยและไม่เล่นการเมือง (วิ-ริฟอ์เมอร์, 2556ข)

ต้นทุนความรู้ที่สั่งสมจากปฏิบัติการงานปฏิรูปเพื่อเปลี่ยนโครงสร้างและวิถีคิดของสังคม ซึ่งผู้คนจำนวนมากร่วมกันทำอย่างเงียบๆ มายาวนาน เป็นตัวกำหนดอุดมการณ์สูงสุดและทิศทางการทำงานปฏิรูปประเทศไทยครั้งนี้ นั่นคือการมุ่งสู่ “การสร้างความเป็นธรรม เพื่อลดความเหลื่อมล้ำในสังคม”

แนวคิดสำคัญที่สุดของงานปฏิรูปประเทศไทย คือการปฏิรูปโครงสร้างอำนาจ เพื่อให้เกิดการจัดการตัวเองทั้งในระดับชุมชน ท้องถิ่น และจังหวัด เพราะการจัดการตัวเองได้ก็หมายถึงการมีอำนาจในตัวเอง กลายเป็นประชาธิปไตยโดยตรงที่ทุกคนมีส่วนร่วมได้ ตั้งแต่ร่วมกันพูดคุย ร่วมกันทำแผน และร่วมกันขับเคลื่อนแผนงานให้เกิดเป็นจริงอย่างเหมาะสมกับความต้องการของแต่ละพื้นที่อย่างแท้จริง

“ความสำคัญของสิ่งที่เรากำลังทำคือ เอาพื้นที่เป็นตัวตั้ง เอาข้างล่าง ชุมชนท้องถิ่น จังหวัดเป็นตัวตั้ง เพราะข้างบนเป็นเรื่องของอำนาจ เป็นเรื่องของมายาคติ คนส่วนน้อยเท่านั้นที่

ควบคุมมันไว้ ไม่ใช่คนส่วนใหญ่ ข้างล่างเป็นชีวิตจริง เป็นของจริง เศรษฐกิจข้างล่างเป็น เศรษฐกิจจริง ทำมาหากินกันจริงๆ ประเทศไทยยึดไว้กับฐานข้างล่างจะได้ไม่ชวนเซ

เครื่องมือทางประชาธิปไตยที่เจริญ คือการร่วมกันใช้ความรู้โดยถือหลักความเป็น ธรรม ความเป็นธรรมลดความเหลื่อมล้ำ กระบวนการทั้งหมด ถ้าช่วยกันทำประเทศจะแข็งแรง เป็น กระบวนการประชาธิปไตยอรรถประโยชน์ มุ่งลดความเหลื่อมล้ำ เคารพศักดิ์ศรีคุณค่าความเป็น มนุษย์ของคนทุกคนอย่างเท่าเทียม โดยเฉพาะของคนเล็กคนน้อย คนยากคนจน มันไม่มีทางอื่นใน การทำงานเรื่องยากๆ นอกจากใช้วิธีการของการเรียนรู้ร่วมกันในการปฏิบัติ ... เพราะการเรียนรู้ ร่วมกันในการปฏิบัติต้องเคารพคนอื่น เคารพทุกคน และมาเรียนรู้ร่วมกัน อย่าไปถือว่าใครดีกว่าใคร ใครเก่งกว่าใคร ปฏิบัติให้ได้ผลไปเรื่อย เรียนรู้ไปเรื่อยๆ และรักกันไปเรื่อยๆ และระหว่างที่ทำอะไร จะเกิดสิ่งที่มีค่า ... จะเกิดความเชื่อถือไว้วางใจกัน ... เกิดความสุข ทำอะไรง่ายไปหมด ฉะนั้นแผ่นดิน ไทยต้องสร้างจากฐานชุมชนที่เป็นคนส่วนใหญ่ข้างล่างขึ้นมา ด้วยพลังของจิตวิญญาณ ของการใช้ ปัญญา พลังทางสังคม พลังของความรัก เพื่อนมนุษย์ทั้งหมดเชื่อมโยงกันด้วยมิตรไมตรีต่อทุกคน”

(ประเวศ วะสี, 2554ค)

ในวัยแปดสิบปี อาจารย์ประเวศยังคงเรียนรู้และทำงานร่วมกับผู้คนกลุ่มต่างๆ อยู่ เป็นประจำสม่ำเสมอ รางวัลและตำแหน่งทางสังคมต่างๆ ที่ท่านได้รับหลังจากวัยเกษียณทำให้เห็น พื้นที่การทำงานของท่านที่ต่อเนื่องมาจนถึงปัจจุบันได้ชัดเจน เช่น

ปี พ.ศ. 2535 เป็นคณะกรรมการมูลนิธิรางวัลสมเด็จเจ้าฟ้ามหิดล ในพระบรม ราชูปถัมภ์

ปี พ.ศ. 2537 ได้รับปริญญาวิทยาศาสตรดุษฎีบัณฑิตกิตติมศักดิ์ จากมหาวิทยาลัย เมอร์คอซ ประเทศออสเตรเลีย

ปี พ.ศ. 2538 ได้รับแต่งตั้งเป็นผู้ทรงคุณวุฒิทางวัฒนธรรม จากคณะกรรมการ วัฒนธรรมแห่งชาติ

ปี พ.ศ. 2541 ได้รับเหรียญ Comenius จากองค์การยูเนสโก ในฐานะเป็นผู้นำการศึกษา มาเป็นเครื่องมือสนับสนุนการพัฒนามนุษย์ เชื่อมโยงการศึกษาให้เข้ากับภาคส่วนอื่นๆ ของสังคม และสนับสนุนการพัฒนาสถานภาพครู

ปี พ.ศ. 2541 ได้รับรางวัลบุคคลที่มีผลงานดีเด่นด้านการวิจัยและนวัตกรรมทาง การศึกษา จากคณะกรรมการแห่งชาติว่าด้วยยูเนสโก ประเทศไทย

ปี พ.ศ. 2546 ได้รับรางวัลมหิดลวราวุฒินุสรณ์ จากสภาสังคมสงเคราะห์แห่งประเทศไทย ในพระบรมราชูปถัมภ์

ปี พ.ศ. 2548 ได้รับแต่งตั้งเป็นราชบัณฑิตกิตติมศักดิ์ ประเภทวิทยาศาสตร์สุขภาพ สาขาวิชาแพทยศาสตร์

ปี พ.ศ. 2555 ได้รับรางวัลนราธิป

ปี พ.ศ. 2556 ได้รับรางวัลโรคโลหิตจางธาลัสซีเมียนานาชาติ “สุดต้าน บิน คาลิฟา” (SITA) จากมูลนิธิเพื่อนมนุษยธรรมและวิทยาศาสตร์ สุดต้าน บิน คาลิฟา อัล นายาน ประเทศสหรัฐอเมริกา สำหรับเอมิเรตส์ ประเภทบุคคลผู้สร้างสรรค์ผลงานทางวิชาการและงานวิจัยอันเป็นประโยชน์ต่อวงการธาลัสซีเมียมาอย่างยาวนานเป็นบุคคลแรกของการตั้งรางวัลนี้

ช่วงที่อาจารย์ประจำสำนักงานสมัชชาปฏิรูป บางวันท่านต้องออกจากบ้านแต่เช้ามีดเพื่อบินไปร่วมเวทีสมัชชาปฏิรูปที่ต่างจังหวัด กว่าที่จะกลับถึงบ้านก็ดึกมาก ผู้เขียนเคยถามท่านว่าเหนื่อยไหมที่ต้องเดินทางไกลไปทำงานทั้งวันในอายุขนาดนี้

ท่านยิ้ม ก่อนตอบช้าๆ เหมือนเวลาที่ผู้เขียนถามถึงเรื่องอื่นๆ ทั่วไป แต่สิ่งที่แปลกไปกว่าเคยคือดวงตาคู่นั้น ท่านตอบคำถามนี้ด้วยดวงตาเป็นประกายวิบวิบร่าเริงเหมือนเด็กชนๆ คนหนึ่งที่กำลังมีความสุขอย่างยิ่ง “ไม่เหนื่อยเลย ไปต่างจังหวัดที่ไรก็เห็นความงอกงามของชาวบ้าน พวกเขาพร้อมตัวกันทำอะไรอยู่เต็มไปหมด ในพื้นที่ที่มีความหวังมาก เห็นแล้วชื่นใจ ไม่เหนื่อยเลย”

ปลายปี พ.ศ. 2556 สถานการณ์การเมืองร้อนระอุขึ้นอีกครั้ง เนื่องจากรัฐบาลยิ่งลักษณ์พยายามเสนอร่างพ.ร.บ.นิรโทษกรรมที่มีเจตนาล้างความผิดทั้งหมดให้พ.ต.ท.ทักษิณ รวมทั้งความผิดของรัฐบาลอภิสิทธิ์ในการสั่งสลายการชุมนุมปี 2553 ทำให้มีผู้คนออกมาประท้วงรัฐบาลยิ่งลักษณ์บนท้องถนนมากที่สุด ในประวัติศาสตร์ไทย อาจารย์ประจำเขตเขียนบทความ “ประเทศไทย ณ จุดพลิกผัน” ให้ข้อสังเกตว่า ประเทศไทยกำลังเดินเข้าสู่จุดพลิกผันคล้ายกระดานหก ระหว่างการเกิดกบฏ คนไทยฆ่ากันตายเป็นเบือ กับโอกาสที่จะเปลี่ยนแปลงประเทศครั้งใหญ่ สังคมจึงควรช่วยกันหล่อเลี้ยงโอกาสที่มี เพราะในวิกฤตที่สุด ย่อมเป็นโอกาสสำคัญที่สุดที่จะเปลี่ยนแปลง

“เหตุการณ์ประท้วง พ.ร.บ. นิรโทษกรรมสร้างทุนอันยิ่งใหญ่ให้สังคมไทย 2 ประการ ระบอบทักษิณนั้นมีพลังอำนาจมหาศาลอย่างไม่เคยมีใครเคยมีมาก่อนถึงขนาดนี้ (แต่) การที่แม้มีเสียงข้างมากก็ไม่สามารถทำตามชอบใจทุกอย่าง เป็นบทเรียนที่ยิ่งใหญ่ ไม่ใช่เฉพาะพรรคเพื่อไทย แต่สำหรับทุกคนทุกฝ่าย

ประการที่ 2 การที่ระบอบทักษิณมีพลังอำนาจมากอย่างไม่มีอะไรจะทัดทานได้ ทำให้เป็นที่วิตกกังวลและหวั่นเกรงกันว่าอำนาจนี้จะนำไปสู่ความผิดพลาดและความเสียหายใหญ่โตแก่ประเทศชาติได้ และรู้สึกหมดหวังไม่รู้จะทำอย่างไร แต่เมื่อถึงจุดหนึ่ง ... คนไทยจากภาคส่วนต่างๆ ก็ออกมาประท้วงอย่างหลากหลายและเข้มข้นด้วยสันติวิธี จนทำให้รัฐบาลยอมถอย ทำให้สังคม

ตระหนักดีขึ้นมาว่า ไม่ว่าผู้ใช้อำนาจรัฐจะมีอำนาจเพียงใด ถ้าสังคมเข้มแข็ง จะสามารถหยุดยั้งความไม่ถูกต้องได้

(ผมได้พูดมานานแล้วว่า สังคมเข้มแข็งจะเป็นปัจจัยชี้ขาดอนาคตของประเทศ ก็ไม่สู้มีใครเข้าใจ แต่คราวนี้สังคมได้เรียนรู้และล้มรสจากการปฏิบัติด้วยตนเอง)

เมื่อสังคมได้เรียนรู้แล้วว่า สังคมเข้มแข็งเป็นเครื่องหยุดยั้งความไม่ถูกต้องได้ ประเทศไทยก็ไม่เหมือนเดิมอีกต่อไปแล้ว

ช่วงนี้ต้องถือว่าหน้าต่างแห่งโอกาสเปิด ควรจะเป็นโอกาสรวมตัว ตกลงร่วมกันที่จะเปลี่ยนแปลงประเทศไทย โดยปฏิรูปโครงสร้างอำนาจ และทำงานตามยุทธศาสตร์ใหญ่ประเทศไทย คือสร้างพลเมืองให้เกิดขึ้นเต็มประเทศ (ซึ่ง) สำคัญกว่าและดีกว่าไปตีกันเป็นไหนๆ คนไทยไม่เคยมีวัตถุประสงค์ร่วมกัน วันใดที่คนไทยมีวัตถุประสงค์ร่วมกัน เช่น ปฏิรูปโครงสร้างอำนาจ และสร้างพลังพลเมือง จะเกิดพลังมหาศาลที่นำไปสู่ความสำเร็จอย่างอัศจรรย์และความสมานฉันท์

ทุกฝ่ายน่าจะใช้วิกฤตเป็น โอกาสที่จะพลิกผัน ไปสู่การร่วมปฏิรูปประเทศไทย”

(ประเวศ วะสี, 2556ข, 15 พฤศจิกายน)

จนถึงวันนี้ ยังไม่มีใครรู้ว่ากระดานหกของการเปลี่ยนแปลงจะพาประเทศไทยไปสู่หนทางใด สำหรับชายชราคนหนึ่ง แม้ชีวิตจะเดินทางมาไกลแค่ไหน แต่เขาก็ยังคงฝันแบบเดิมๆ ถึงความอยู่ดีมีสุขของลูกหลานทุกคนบนแผ่นดินไทย และยังคงพยายามทำทุกทางเพื่อให้ฝันเป็นจริง

อาจารย์ประเวศบอกว่า ชีวิตของท่านคือการเรียนรู้ตลอดชีวิต การนิยามความหมายชีวิตตนเองเช่นนี้ ทำให้การเดินทางไกลของชายชราเต็มไปด้วยความเบิกบานจากการเรียนรู้ตลอดเวลา ผู้เขียนสัมผัสได้ชัดเจนว่า ที่ท่านเคยรู้สึกสนุกที่สุดยามได้เล่นกับเพื่อนๆ ด้วยกันในวัยเยาว์อย่างไร วันนี้ท่านก็ยังมีความสุขอย่างลึกลับยามได้ทำงานร่วมกับเพื่อนมิตรและคนรุ่นลูกหลานอย่างไม่อ่อนล้าโรยแรง มีตรภาพมากมายบนเส้นทางชีวิตหลอมรวมเป็นพลังที่ลุก โชน แรงกล้า กลายเป็นจิตวิญญาณและดวงดาวนำทางของขบวนการเดินทางเพื่อความอยู่ดีมีสุขของสังคมต่อไปไม่สิ้นสุดตามหนทางแห่งปัญญา

“สิ่งที่จะช่วยให้สังคมดีขึ้นมี 2 อย่าง คือ ความรักเพื่อนมนุษย์และความรู้ สองอย่างนี้ท่านอาจจะเรียกในชื่ออื่น เช่น มนุษยธรรมกับปัญญาก็ได้ หรือจะว่ากรูณา กับปัญญาก็ได้ เราต้องการทั้งสองอย่าง เพราะ

ถ้าไม่มีความรักเพื่อนมนุษย์ แต่มีความรู้ สังคมก็ไม่ดีขึ้น

ถ้ามีความรักเพื่อนมนุษย์ แต่ไม่มีความรู้ ก็ช่วยสังคมได้ไม่มาก หรือทำร้ายสังคมก็ได้

ถ้าไม่มีทั้งความรักเพื่อนมนุษย์ และไม่มีทั้งความรู้ ก็สับสนยุ่งเหยิงวิกฤต
ทั้งสองอาจจะรวมลงเป็นหนึ่ง คือปัญญา ถ้ามีปัญญาที่แท้จริงแล้ว ต้องรวมถึงการมี
ความรักในเพื่อนมนุษย์และสรรพสิ่งทั้งหลายด้วย ถ้ามีความรู้แต่ขาดความรักในเพื่อนมนุษย์ ยังไม่
ถือว่าเป็นปัญญาที่แท้จริง”

(ประเวศ วะสี, 2554ก: 747)

ผู้เขียนเรียนรู้เรื่องปัญญา อันหมายถึงความรู้และความรักต่อเพื่อนมนุษย์ที่อาจารย์
ประเวศพูดถึง ได้อย่างชัดเจน ผ่านความรักที่ท่านมีให้ปราช หลานชายของปู่

ตอนปราชอายุราวสิบขวบ ปู่ถือแฟ้มสีแดงมาให้ปราชแฟ้มหนึ่งในวันที่ปราชขอให้ท่าน
เป็นคิวเตอร์สรุปความรู้เรื่องพันธุศาสตร์จากบทเรียนของเด็กประถมให้ฟัง แฟ้มนี้เป็นแฟ้มที่ท่าน
ทำเองจากแฟ้มไม้ใช้แล้วของการประชุมสภามหาวิทยาลัยแห่งหนึ่ง เอกสารประชุมหนาเตอะถูกถอด
ออกไป แทนที่ด้วยกระดาษบางสีชมพูหลายแผ่นที่ท่านรวบรวมจากกระดาษค้นเอกสารประชุม
หลายครั้ง บนกระดาษแผ่นแรกสุดในแฟ้ม ปู่เขียนอักษรตัวโตๆ ด้วยปากกาลูกกลิ้งสีน้ำเงินเห็น
ชัดเจนว่า “Unconditional Love” ปู่บอกว่า ให้ปราชเอาไว้บันทึกเรื่องราวต่างๆ เวลาปราชกับปู่คุยกัน

วันหนึ่ง ปู่เรียกปราชไปคุยกันตามลำพังสองคน บอกว่ามีเรื่องสำคัญบางอย่างจะบอก
หลังจากคุยกับปู่เสร็จ ปราชบันทึกเรื่องราวไว้ในแฟ้มสีแดง ซึ่งตัวแทนความรักที่ไม่มีเงื่อนไขของปู่
เป็นลายมือตัวเล็กๆ เรียบร้อย เกือบเต็มแผ่น

“ปู่สอน 24 ก.พ. 56

วิธีทำให้หายเครียด

คนปัจจุบันทั่วโลกมีความเครียดมาก

* 4 อย่างหลักๆ --> ฝึก จะทำให้ความเครียดลดลง

1. กาย : ออกกำลังกายให้พอแล้วจะมีความสุข

ปู่ยกตัวอย่างเรื่องของปู่ที่ออกกำลังกายทุกเช้า-เย็นสม่ำเสมอ ถ้าออกกำลังกายจะทำให้
มีสารในร่างกายหลัง แต่ที่ดีคือต้องออกกำลังกายหนักๆ

ออกกำลังกายเยอะๆ หนักๆ จะทำให้เอ็น โดพินหลัง แล้วเกิดความสุข ไม่มีเครียด

2. จิต : หาเวลาว่างๆ ทุกวัน หรือวันที่ปราชไปโรงเรียน ให้ใช้เวลาช่วงพักกลางวันวัน
ละ 5 นาที ฝึกหายใจเข้าออก-รู้ลมหายใจ แล้วนับไปเรื่อยๆ จะทำให้ไม่เบื่อ เมื่อถึงจุดๆหนึ่งจะเกิด
ความสุขแบบที่หาที่ไหนไม่ได้ เช่น ให้ท้องนะ โมตัสสะไปเรื่อยๆ นับนิ้วไปที่ละนิ้ว 1-10 แล้วจะ
นับ 11-20 ไปเรื่อยๆ หรือนับ 10-1 ใหม่ก็ได้ หรือจะหาลูกปะคำมานับไปเรื่อยๆ --> ปู่ทำอยู่ (ปู่บอก
ว่าเหมือนญาติหรือพระทำ)

3. สังคม : หากกลุ่มเพื่อนหรือกลุ่มคนดีๆ กลุ่มเล็กๆ ทำกิจกรรมดีๆ ร่วมกัน จะทำให้มีความสุขถ้าได้ทำกิจกรรมร่วมกับคนอื่น ถ้าเราอยู่คนเดียวจะไม่ได้ เพราะจะเกิดความเครียด

4. ปัญญา : ปัญญาในที่นี้ไม่เกี่ยวกับความรู้ แต่เกี่ยวกับประสาทสัมผัสทั้ง 6 ของคน คนฉลาด คือคนที่รู้ทันและยับยั้งความรู้สึกชอบ ไม่ชอบได้ คนโง่คือคนที่ทำไม่ได้

ความชอบ ไม่ชอบ ทำให้เกิดความอยาก ไม่อยาก ทำให้เกิดความทุกข์ เช่น ปวดท้อง ให้รู้ว่าปวด แต่ถ้าปวดท้องแล้วอยากหายปวดท้อง จะเกิดความทุกข์

คนเรามี 6 ประสาทรับรู้ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ

ใจเป็นความคิดที่เกิดขึ้นมา ทำให้เราเกิดความรู้สึกต่างๆ ทั้งๆ ที่จริงๆ ตอนนั้นไม่ได้เกิดอะไรขึ้น เช่น โกรธทวด แต่ตอนนั้นทวดไม่ได้ทำอะไร เป็นเพราะความคิดเกิดขึ้น ทำให้โกรธ --> ต้องรู้ทัน

อินทริยสังวร = นายประตูทั้ง 6 นี้ ให้รู้ทันความรู้สึกต่างๆ ของเรา ความรู้สึกต่างๆ เมื่อรู้ทันมันก็จะหายไป ยกตัวอย่างการทดลอง เอาคนไปลอยในน้ำเกลือที่มีความหนาแน่นเท่ากับคน และอุณหภูมิต่ำกว่าคน ปิดฝา กันประสาทรับรู้ทั้งหมด ผลการทดลองพบว่าจิตหายไป

“จะนัดสอนเพิ่มเติมครั้งต่อไป”

(ปราช ภาวสี, 2556, 24 กุมภาพันธ์ [บันทึกส่วนตัว])

ปฐมีเรื่องราวเล่าให้ปราชฟังมากมาย ทั้งที่คุยกันเป็นเรื่องราวและปราชบันทึกไว้ หรือที่นั่งคุยกันตรงระเบียงบ้าน โตะอาหาร หรือขณะเดินเล่นด้วยกัน ความมหัศจรรย์ที่ผู้เขียนพบคือ ทั้งเนื้อหาและความรู้สึกของเรื่องราวที่ท่านบอกเล่าให้หลานฟัง เป็นเรื่องเดียวกับที่ท่านปฏิบัติต่อตนเองและคนรอบข้างอยู่เป็นนิจ และเป็นเรื่องเดียวกันกับที่ท่านเขียนและพูดไว้เป็นบทปาฐกถา บทความ และหนังสือจำนวนมากตลอดชีวิตที่ผ่านมา ไม่แตกต่างกันเลย

นั่นคือ ทำอย่างไรตัวเราจึงจะมีความสุข และจะทำอย่างไร เพื่อให้คนอื่นและเพื่อนมนุษย์มีความสุขร่วมกันทั้งหมด

ชีวิตอาจารย์ประเวศก่อกำเนิดจากความรักที่ไม่มีเงื่อนไขของครอบครัว อันเป็นพลังชีวิตยิ่งใหญ่ที่ต้อนรับเด็กคนหนึ่งมาสู่โลกนี้ และโอบอุ้มให้เติบโตอย่างมั่นคง ความรักของครู ภรรยาและลูกๆ เพื่อนมิตร และลูกศิษย์ลูกหามากมายผู้ร่วมเดินทางบนถนนสายเดียวกัน ล้วนเป็นกำลังสำคัญที่ช่วยให้ท่านสามารถเอาชนะอุปสรรคยากๆ ลงมากมาย และเมื่อชีวิตหนึ่งสามารถเข้าใจความจริงของโลกและชีวิตได้อย่างลึกซึ้ง พลังความรักในตัวของเขาที่ส่งต่อถึงเพื่อนมนุษย์ทั้งหมดและธรรมชาติทั้งหมดอย่างไม่แบ่งแยก

“เราควรมีความรักเพื่อนมนุษย์โดยไม่มีเงื่อนไข ประจุมารดาภิรมย์ แม่รักลูก โดยไม่มีเงื่อนไข ไม่ว่าลูกจะดีเลวอย่างไรแม่ก็รักเสมอ เพราะความรักของแม่ที่มีต่อลูกเป็นความรักที่บริสุทธิ์ จึงไม่มีเงื่อนไขใดๆ ทุกคนมีแม่ทั้งสิ้น และทุกคนได้รับความรักที่ยิ่งใหญ่ที่สุด แม่รักเรา

ตั้งแต่เรายังอยู่ในท้อง และถนอนเลี้ยงดูเรา เราควรตอบแทนความรักอันยิ่งใหญ่ที่เราได้รับมาด้วย
ความรักอันยิ่งใหญ่ต่อมนุษย์ทั้งมวล

“การฝึกให้รักผู้อื่นและรักสรรพสัตว์ทั้งหลายเป็นการศึกษาที่สำคัญที่สุดสำหรับ
มนุษย์ โฉนการศึกษาในปัจจุบันจึงไม่ฝึกมนุษย์ในสิ่งนี้ด้วยเล่า การเข้าใจว่าตัวเราเองกับสรรพสิ่ง
ทั้งหลายมาจากเอกสภาวะเดียวกัน จักรวาลทั้งหมดกับตัวเราเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน ในการรัก
ตัวเอง ถ้าจิตเราใหญ่ เราก็ต้องรักสรรพสิ่งทั้งหมด เพราะทั้งหมดก็อยู่ในตัวเราด้วย เราเป็นทั้งหมด
และทั้งหมดเป็นเรา ในสภาพที่ทั้งเนื้อทั้งตัวเต็มไปด้วยความรักเช่นนี้ ระบบร่างกายทั้งระบบจะ
เต็มไปด้วยความหย่อนคลาย มีความสงบ มีอิสรภาพ มีความสุข มีปัญญา อยู่ในฐานะที่จะเรียนรู้จาก
ทุกบุคคลและทุกสถานการณ์ตามความเป็นจริง”

(ประเวศ วะสี, 2554ข: 42)

และไม่ว่าจุดพลิกผัน ณ วันนี้จะนำทางเราให้ก้าวเข้าสู่ทางแพร่งใด ไม่ว่าสังคมไทย
จะต้องใช้เวลาอีกนานแค่ไหนในการรังสรรค์ตัวเองให้เป็นพื้นที่ปลอดภัยเพื่อต้อนรับการเกิดใหม่
ของจิตใจแห่งความรู้ ความรัก และปัญญา แต่ถนนวิวัฒนาการของมนุษย์ก็จะยังเดินต่อไปในหนทาง
ที่ทอดรออยู่เบื้องหน้า ซึ่งเป็นหนทางที่เราจะเดินต่อไปร่วมกัน

บทที่ 9

อภิปรายผลและข้อเสนอแนะ

เราสร้างกันและกัน

“ทั่วท้องจักรวาล
มีเส้นด้ายถักทอกันขึ้นเป็นข่ายใยไร้ปลาย
แต่ละแห่งหนที่เส้นด้ายพาดผ่านกัน
ณ ที่นั้น มีดวงชีพสถิตอยู่
และแต่ละดวงชีพคือลูกปัดมณี
และลูกปัดมณีแต่ละเม็ด
ไม่เพียงสะท้อนประกายแสงแห่งมณีเม็ดอื่นๆ ทั่วทุกเม็ดในข่ายแห่งองค์อินทร์
หากยังสะท้อนภาพของมณีที่ปวงในสากลจักรวาล”
(มาร์กาเรต เจ. วิตเลย์, 2549: 147)

ระหว่างที่เขียนวิทยานิพนธ์เล่มนี้ ผู้เขียนนึกถึง โสลก “ข่ายแห่งพระอินทร์” จากคัมภีร์
ฤคเวทบทนี้อยู่หลายครั้ง ในประสบการณ์ชีวิตของคนคนหนึ่งนั้น มีเรื่องราวชีวิตของคนอื่นๆ อยู่
ด้วยมากมายเหลือเกิน เราแต่ละคนล้วนมีส่วนสำคัญในการสร้างชีวิตของกันและกันขึ้นมา

หากมองเส้นทางชีวิตของอาจารย์ประเวศผ่านแนวคิดเรื่องการก่อตัวของจิตสำนึกเด็ก
ของรูดอล์ฟ สไตเนอร์⁵⁴ เราจะเห็นแก่นแกนชีวิตด้านในที่ลึกที่สุดของท่านก่อร่างขึ้นจากโลกรอบตัว
ในวัยเยาว์ จากครอบครัวชาวชนบทยากจนที่พ่อแม่รักและดูแลลูกๆ ใกล้ชิด และให้คุณค่ามากที่สุด
กับการเป็นคนดีมีศีลธรรม การทำงานหนัก การพึ่งตัวเอง รวมทั้งการศึกษาและความสำเร็จของลูกๆ
ในอนาคต

บุคลิกภาพของแม่ที่เป็นผู้หญิงแกร่ง ขยัน ซื่อตรง มีน้ำใจต่อผู้อื่น และมีอำนาจคอย
กำราบลูกๆ ให้อยู่ในระเบียบวินัย ผสานกับบุคลิกภาพของพ่อที่ใจดี ผ่อนคลาย รักการแสวงหา
ความรู้ พากเพียรไม่ย่อท้อ และมีความสามารถรอบตัว ส่งผลต่อการขึ้นรูปของจิตใจเด็กคนหนึ่งให้
เป็นคนเข้มแข็ง มีคุณธรรม พากเพียร และสนุกกับการแสวงหาความรู้ตามต้นแบบของพ่อแม่ซึ่งนำ

⁵⁴ ดุบทที่ 2 หน้า 20-23

ทางลูกสู่โลกใบใหม่ การได้อยู่กับเด็กๆ ด้วยกันจำนวนมาก และเล่นกันอย่างสนุกสนานที่สุดใน
โลกอันปลอดภัย ช่วยสร้างพื้นฐานจิตใจที่สนุกเบิกบาน ช่วงกระเช้าเข้าเหย้า และรู้จักวิถีอยู่กับผู้คน
ซึ่งเป็นประตูกว้างที่ทำให้เด็กคนหนึ่งสามารถเปิดใจเรียนรู้โลกด้วยความไว้วางใจ สนุกสนาน
ประณีประนอม และอ่อนโยนในความสัมพันธ์กับผู้อื่นและสิ่งอื่น โลกวัยเด็กช่วยขึ้นรูปจิตใจแรกสุด
ของอาจารย์ประเวศมาเช่นนี้ก่อนที่ท่านจะรู้ตัว

โอกาสที่ได้อยู่กับวิถีชีวิตธรรมชาติ กับภูเขาที่สงบนิ่ง แม่น้ำที่เคลื่อนไหว และการได้เรียนรู้
ชีวิตจากฐานวัฒนธรรมของชุมชนบทและประสบการณ์ชีวิตในบ้านป่า ทำให้อาจารย์ประเวศผูกพัน
ลึกซึ้งกับธรรมชาติ ชีวิตชนบท และการพึ่งพากันของผู้คนและระหว่างคนกับธรรมชาติ
ขณะเดียวกันนั้น ท่านก็บุกตะลุยเข้าไปผจญภัยในโลกของนวนิยายจีน ซึ่งสร้างฝันอันยิ่งใหญ่เกินตัว
ให้เด็กบ้านนอกธรรมดาๆ คนหนึ่ง ท่านฝันถึงการเป็นปราชญ์คู่แผ่นดินผู้มีทั้งเกียรติยศ สติปัญญา
และคุณธรรม การอ่านหนังสืออย่างหนักในวัยเด็กอย่างสนุกสนานช่วยให้โครงสร้างของสมองแตก
กิ่งก้านสาขาขยายตัวออกไปไม่หยุดยั้ง ทำให้ความสามารถในการรับรู้และเรียนรู้เพิ่มขึ้นอย่าง
รวดเร็วและแม่นยำ ความใฝ่ฝันและความสามารถทางสติปัญญาที่ฝังอยู่ในเนื้อตัวตั้งแต่เยาว์ จึง
กลายเป็นอุปสรรคสำคัญของเด็กคนหนึ่งในการเดินทางผจญภัยในโลกจริง

อาจารย์ประเวศย้ายจากกาญจนบุรีเข้ามาเรียนในกรุงเทพฯ ในช่วงวัยรุ่น ซึ่งเป็นกรย้าย
บริบทชีวิตจากวงล้อมของครอบครัว ภูเขา แม่น้ำ และเพื่อนเล่นวัยเด็ก เข้าสู่สิ่งแวดล้อมใหม่ที่มี
การศึกษาเป็นแกนกลางชีวิต พื้นฐานจิตใจที่เบิกบาน สมองที่เฉลิยฉลาด บุคลิกภาพของเด็กบ้าน
นอกที่อดทนและปากเพียรไม่ทอดทิ้ง รวมกับความฝันอันยิ่งใหญ่ที่ติดตัวมาแต่เยาว์ ทำให้ชีวิต
ใหม่ประสบความสำเร็จอย่างรวดเร็ว ความรักในการเรียนและความสุขในความสำเร็จที่เกิดขึ้น ก็
ช่วยส่งเสริมให้ทักษะการแสวงหาความรู้ด้วยตนเองงอกงามขึ้นอย่างชัดเจนในช่วงเวลานี้

ชีวิตนักเรียนแพทย์คือช่วงเวลาสำคัญที่ทำให้ความใฝ่ฝันเชิงอุดมคติของเด็กหนุ่มคนนี้
ปรากฏเป็นรูปธรรมที่จับต้องได้ อาจารย์หมอสุด แสงวิเชียร อาจารย์หมอวย เกตุสิงห์ และอาจารย์
หมอประเสริฐ กังสดาลย์ ครูแพทย์ 3 ท่านที่เป็นต้นแบบที่สำคัญยิ่งทางปัญญา คุณธรรม และความ
รักความเมตตาต่อศิษย์ กลายเป็นคานำทางที่ทำให้อาจารย์ประเวศตั้งปณิธานชีวิตว่าจะเป็นแพทย์ที่
ดีตามอย่างครูที่ท่านรัก

ชีวิตวัยหนุ่มของการฝึกฝนเพื่อเป็นผู้เชี่ยวชาญในวิชาชีพแพทย์ แสดงให้เห็นชัดเจนถึง
ความสามารถปลุกเร้าตนเองให้อดทนและจดจ่อกับความยากลำบากในการเรียนจนประสบ
ความสำเร็จดังตั้งใจ ทั้งยังเป็นช่วงเวลาของการเรียนรู้ในฐานวิทยาศาสตร์อย่างเข้มข้น ซึ่งช่วยหล่อ
หลอมความคิดทางวิทยาศาสตร์ของอาจารย์ประเวศให้เข้มแข็ง ชีวิตการศึกษาต่อที่สหรัฐอเมริกา
และอังกฤษในบรรยากาศการทำงานที่มีอิสรภาพ เป็นประชาธิปไตย มีระบบและโครงสร้างการ

บริหารจัดการที่สนับสนุนให้เกิดการทำงานเต็มประสิทธิภาพ โปร่งใส ยุติธรรม และตรวจสอบได้ กลายเป็นต้นแบบการทำงานในอุดมคติของท่านตลอดมา

ชีวิตเด็กบ้านนอกธรรมดาๆ คนหนึ่งเดินทางมาไกลไม่น้อยจากจุดเริ่มต้น หากมองผ่านขั้นตอนการเดินทางภายในบนเส้นทางสู่นิพพานตามแนวคิดท่านพุทธทาส⁵⁵ ย่อมถือว่าอาจารย์ประเวศบรรลุเป้าหมายของชีวิตพรหมจรรย์โดยครบถ้วนสมบูรณ์ และเป็นฐานที่มั่นคงในการก้าวสู่ชีวิตช่วงต่อไป

อาจารย์ประเวศเริ่มต้นวัยคลุ้มคลั่งด้วยอุดมคติแน่วแน่ว่าจะเป็นแพทย์ที่ไม่แสวงหาความร่ำรวย ขณะนั้นท่านอายุ 30 ปี เป็นช่วงวัยที่เปรียบเหมือนการเกิดใหม่ครั้งที่สอง ซึ่งหมายถึงช่วงเวลาของการยืนยันความเป็นตนเองอย่างแท้จริงแม้จะต้องเผชิญอุปสรรคและแรงเสียดทานจากภายนอก หากพัฒนาการชีวิตในช่วงที่ผ่านมาเป็นไปอย่างไม่ติดขัด ตัวตนด้านในก็จะเริ่มก่อตัวชัดเจน และหยั่งรากอย่างมั่นคง ส่งผลให้สามารถใช้ชีวิตประจำวันรวมทั้งตัดสินใจและแก้ไขปัญหาต่างๆ ได้อย่างสร้างสรรค์มากขึ้นตามวัย (Rudhyar D., n.d.)

อย่างไรก็ตาม ธรรมชาติของวัยคลุ้มคลั่งย่อมต้องเผชิญขวากหนามมากมายดังที่ท่านพุทธทาสเปรียบเทียบไว้ว่า ชีวิตพรหมจรรย์เป็นเหมือนการเข้าโรงเรียนของมนุษย์ คือการเรียนรู้ในโรงเรียนทั่วไป ขณะที่ชีวิตคลุ้มคลั่งเป็นเหมือนการเข้าโรงเรียนของพระเจ้า เพราะต้องผจญเรื่องราวต่างๆ ที่ประดังเข้ามาแผดเผาจิตใจ มีเพียงพระเจ้าหรือพระธรรมเท่านั้นที่จะนำทางให้เราผ่านชีวิตช่วงนี้ไปได้ดี ชีวิตคลุ้มคลั่งไม่ได้เป็นเส้นตรงตามทางของพัฒนาการทางร่างกายและการศึกษาในโรงเรียนอีกต่อไปแล้ว หากเป็นเวลาของการเดินทางตามความใฝ่ฝันและอุดมการณ์ชีวิต

เจตนารมณ์ของการอุทิศตนให้งาน โดยบริสุทธิ์ทำให้เส้นทางชีวิตภายในของอาจารย์ประเวศรอดพ้นจากการถูกอกุศลมูล⁵⁶ ที่ชื่อความโลภแผดเผา แต่ในช่วงต้นของวัยนี้ อกุศลมูลที่ชื่อความโกรธซึ่งเกิดจากความคิดดียังคงทำร้ายตัวท่านเองและผู้อื่นอย่างต่อเนื่อง จนเมื่อท่านหันหน้าเข้าเผชิญความทุกข์ในใจ อกุศลจึงแปรเปลี่ยนเป็นกุศล ในฐานะต้นเหตุที่นำพาท่านเข้าสู่หนทางของพระพุทธศาสนา โดยฝึกปฏิบัติแบบพระป่าในวิถีของศีล สมาธิ ปัญญา ที่ได้เรียนจากหลวงตามหาบัว รวมทั้งฝึกฝนวิถีแห่งปัญญาตามแนวทางของท่านพุทธทาสภิกขุ ซึ่งเน้นการลดละอัตตาเพื่อเข้าสู่เส้นทางแห่งนิพพาน ทำให้ความรุ่มเย็นในจิตใจเริ่มหยั่งรากบนเก้าฐลึกลับของความโกรธที่ค่อยๆ มอดไหม้มลายไปเพราะหมดเชื้อไฟ

⁵⁵ คุปทที่ 2 หน้า 23-32

⁵⁶ รากเหง้าของอกุศล ต้นเหตุของอกุศล ต้นเหตุของความชั่ว มี 3 อย่างคือ โลภะ โทสะ โมหะ (พระพรหมคุณาภรณ์ [ป.อ. ปยุตฺโต], 2543: 358).

ผลจากการใช้ชีวิตแบบชาวพุทธที่แท้ทำให้อาจารย์ประเวศได้รับพลังชีวิตแบบใหม่ จากสมาธิจิตอันเจียบสงบและปัญญาที่เกิดจากการบ่มเพาะความเข้าใจต่อโลกและชีวิตตามความเป็นจริง ประสบการณ์ในวิชาชีพแพทย์ที่ต้องเผชิญความทุกข์ยากของผู้คนอยู่ตลอดเวลา ทำให้ท่านตั้งคำถามสำคัญว่า ทำอย่างไรจึงจะช่วยให้ผู้คน โดยเฉพาะคนเล็กคนน้อยคนยากคนจนซึ่งเป็นคนส่วนใหญ่ของประเทศเรามีชีวิตที่ดีขึ้น

คำถามนี้้นำทางท่านเข้าสู่แวดวงการทำงานด้านสาธารณสุข งานพัฒนาสังคม และงานการเมืองในช่วงวัย 40 ปี ครูคนสำคัญที่เป็นต้นแบบการทำงานของชีวิตช่วงนี้คืออาจารย์หมอเสม พริ้งพวงแก้ว การทำงานร่วมกับอาจารย์หมอเสมท่ามกลางสนามอำนาจและผลประโยชน์อันร้อนแรง กลายเป็นกระบวนการเรียนรู้สำคัญที่ช่วยให้ท่านคลี่คลายความรังเกียจเรื่องอำนาจที่ฝังใจอยู่ รวมทั้งบ่มเพาะความเข้าใจและทักษะการเข้าสัมพันธ์กับอำนาจอย่างเหมาะสมเพื่อประโยชน์ต่อการทำงานตามอุดมการณ์

ความปรารถนาของอาจารย์ประเวศในการแก้ไขความทุกข์ยากให้คนเล็กคนน้อยคนยากคนจน ปรากฏเป็นรูปธรรมผ่านความพยายามผลักดันให้เกิดการปฏิรูปเรื่องต่างๆ ของสังคม เพื่อจัดระบบและโครงสร้างที่เอื้อให้เกิดการบริหารจัดการแบบกระจายอำนาจและทรัพยากรอย่างเป็นธรรม มีประสิทธิภาพสูงสุด ตรวจสอบได้ และเป็นการปลดปล่อยคนดีมีฝีมือออกจากระบบอำนาจล้าหลังที่ฉุนครั่งและทำลายวิวัฒนาการของสังคม

แต่การเริ่มต้นทำสิ่งใหม่ๆ ย่อมต้องเผชิญแรงเสียดทานมหาศาลจากทุกทิศทาง ความพยายามอย่างไม่ย่อท้อตลอดหลายสิบปีที่ผ่านมาทำให้อาจารย์ประเวศสรุปได้ว่า สิ่งที่คุณจำนวนมากช่วยกันทำมาตลอดนั้นไม่ใช่เพียงการปฏิรูป หรือการเปลี่ยนแปลงรูปร่างและโครงสร้างการทำงานให้ดีขึ้นเท่านั้น หากเป็นการปฏิวัติ คือการเปลี่ยนแปลงวิถีคิด คุณค่า ความหมาย และชุดรากถอนโคน โครงสร้างอำนาจที่ฝังลึกอยู่ในจิตใจของผู้คนและวัฒนธรรมไทย ท่านเรียกขบวนการทำงานอันยาวนานนี้ว่า “การปฏิวัติเจียบ” เพราะเป็นการสร้างการเปลี่ยนแปลงให้เกิดขึ้นแบบค่อยเป็นค่อยไปทีละน้อยด้วยสันติวิธี จนคนที่ร่วมขบวนการเองก็อาจไม่รู้ตัว

ชีวิตวัยศฤกษ์ของอาจารย์ประเวศเป็นการเดินทางบนเส้นทางของการงานร่วมกับหมู่ มวลมิตรจำนวนมาก หลากหลายกลุ่มและความชำนาญ ทั้งในงานสุขภาพ งานพัฒนาสังคม และงานการเมือง กลุ่มก้อนของผู้คนที่สมัครใจร่วมกันทำงานอย่างต่อเนื่องนี้กลายเป็นกองกำลังอิสระอันมีค่าของแผ่นดิน ในสถานการณ์ปกติ อาจารย์ประเวศจะสร้างงานลงลึกไปเรื่อยๆ ทั้งด้านการพัฒนาสุขภาพ สังคม และจิตวิญญาณ แต่เมื่อใดที่บ้านเมืองเข้าสู่สถานการณ์วิกฤต มวลมิตรที่ผูกพันกันเป็นเครือข่ายหลวมๆ ทั่วประเทศ ก็พร้อมผนึกกำลังร่วมกันแก้ไขปัญหาของบ้านเมืองทันที เพื่อให้ประเทศไทยผ่านพ้นวิกฤตการณ์ไปได้โดยเสียหายน้อยที่สุด

หากมองผ่านแนวคิดเรื่องปัญญาทางจิตวิญญาณของโคนาท์ โซฮาร์ และเอียน มาร์แชล⁵⁷ วิธีการทำงานที่อาจารย์ประมวลเลือกเดินมาทั้งชีวิต คือปัจจัยสำคัญที่เอื้อให้พลังทางจิตใจ และจิตวิญญาณของท่านพัฒนาขึ้นอย่างแข็งแกร่ง กว้างขวาง และลึกซึ้งขึ้นเป็นลำดับ เริ่มจากจิตใจที่เปิดกว้างพร้อมสำรวจพรมแดนความรู้ใหม่ๆ (+1) การชอบทำงานร่วมกับผู้อื่น (+2) ขณะเดียวกันก็ทำงานภายในตนเองเพื่อคลี่คลายอกุศลมูลต่างๆ เช่น ความโกรธ (-2) และความโลภ (-3) อย่างเต็มสติกำลัง จนสามารถสร้างพลังภายใน (+3) ที่ทำให้รับมือกับงานระดับใหญ่ๆ ที่ยากขึ้นได้

ความเป็นผู้เชี่ยวชาญในสายงานอาชีพบวกกับฐานจิตใจที่มั่นคงจากการปฏิบัติภาวนา ทำให้ระดับทางจิตวิญญาณของท่านเลื่อนขึ้นสู่ความเป็นผู้เชี่ยวชาญและเป็นนายตนเอง (+4) อย่างเป็นธรรมชาติ ส่งผลให้ความกลัว (-4) ลดน้อยถอยลง และทำงานอย่างอาจหาญรื่นเริงใน เมื่อรวมกับแรงที่สำคัญยิ่ง คือการนำทางของครูบาอาจารย์และการรวมพลังของเหล่ากัลยาณมิตร จิตวิญญาณของการให้กำเนิดและรังสรรค์สิ่งใหม่ (+5) กึ่งอกงามขึ้น พลังระดับนี้ทำให้ท่านเกิดความรักอันไม่มีเงื่อนไขในสิ่งที่ทำ งานกลายเป็นหนึ่งเดียวกับชีวิต โลกกลายเป็นสนามของการเรียนรู้และค้นพบ ทุกสิ่งที่เกิดขึ้นล้วนเป็นเครื่องมือของการเรียนรู้เพื่อความก้าวหน้าทางจิตวิญญาณของผู้คน

โซฮาร์และมาร์แชลกล่าวว่า คนส่วนใหญ่ในโลกอยู่ในระดับพลังของจิตใจขั้นสูงสุดที่ +4 และแม้ว่าพลังระดับ +5 ยังปรากฏในโลกไม่มากนัก แต่ก็พลังสำคัญที่ผลักดันให้เกิดการเปลี่ยนแปลงทางสังคมและวัฒนธรรมใหม่ๆ อยู่เสมอ และที่สำคัญคือ จิตวิญญาณแห่งการสร้างสรรคของพลังระดับนี้คือประตูบานหลักที่จะพาผู้เดินทางเข้าสู่ “พลังทางจิตวิญญาณ” ซึ่งเกิดขึ้นในระดับ +5 ขึ้นไป

แนวคิดบูรณาการของวิลเบอร์⁵⁸ กล่าวถึงการก้าวสู่พลังทางจิตวิญญาณว่า หมายถึงการเดินทางของมนุษย์ผ่านระดับการบูรณาการภายในตนเอง เข้าสู่การบูรณาการกับผู้อื่น สิ่งอื่น หรือจักรวาลทั้งหมด ซึ่งจะเกิดขึ้นได้ด้วยการปล่อยวางอัตตาตัวตนลง แนวคิดของวิลเบอร์สอดคล้องอย่างยิ่งกับคำสอนของพระพุทธศาสนา และวิถีของพุทธทาสธรรมที่อาจารย์ประมวลฝึกฝนตนเองมาตลอด

ที่จริง “ความไม่เห็นแก่ตัว” นั้นเป็นเป้าหมายพื้นฐานในการฝึกตนของศาสนาต่างๆ มาเนิ่นนาน อาจารย์ประมวลเชื่อมั่นอย่างยิ่งในศักยภาพของมนุษย์ที่จะไปพ้นความเห็นแก่ตัว ท่านกล่าวเสมอว่า มนุษย์มี “ชุมทรัพย์ในตน” คือมีธรรมชาติของความไม่เห็นแก่ตัวฝังมาในยีน และปรากฏให้เห็นเป็นโครงสร้างสมองอันวิจิตรที่ทำให้เราเรียนรู้ได้ทุกอย่าง กระทั่งรู้ตนเองจนอาจคลายความยึด

⁵⁷ ดูบทที่ 2 หน้า 32-42

⁵⁸ ดูบทที่ 2 หน้า 7-15

คิดในตัวตน ท่านบอกว่า แม้การละความเห็นแก่ตัวจะเป็นเรื่องยาก แต่เราทำได้แน่ เพราะมีศักยภาพรออยู่แล้ว และเป็นศักยภาพที่มีในมนุษย์เท่านั้น

ผู้เขียนขอขยายประเด็นที่สำคัญนี้โดยอาศัยงานวิจัยเรื่อง “ภาวะการนำทางจิตวิญญาณของการละวางตัวตน: การตอบสนองสถานการณ์ท้าทายด้วยวิธีที่แตกต่าง” (Parameshwar, S., 2005) งานชิ้นนี้ศึกษาผู้นำด้านสิทธิมนุษยชนที่มีชื่อเสียงของโลก 10 คน เช่น มหาตมะคานธี เปาโล แฟร์ คาร์ล มาร์กซ์ ออง ซาน ซูจี และแม่ชีเทเรซา ขณะตกอยู่ในสถานการณ์ชีวิตที่ยากลำบากหลายเหตุการณ์ และพบว่า คุณภาพร่วมสำคัญที่สุดที่ผู้นำทั้ง 10 คนใช้เผชิญภาวะวิกฤตคือ “ความไม่เห็นแก่ตัว” ซึ่งหมายถึงการจางคลายจากการยึดมั่นถือมั่นและหมกมุ่นในตัวเอง และมีจิตใจคิดถึงสิ่งอื่นและผู้อื่นด้วยเป้าหมายอันสูงส่ง

จิตใจที่ไม่เห็นแก่ตัวของผู้นำทั้ง 10 คนสะท้อนออกมาในความคิดและพฤติกรรมสำคัญ 8 ประการยามเผชิญสถานการณ์วิกฤต คือ (1) พวกเขาสามารถเปลี่ยนมุมมองอย่างรวดเร็วจากการหมกมุ่นอยู่กับความทุกข์ของตนเอง เป็นการร่วมทุกข์กับผู้อื่นด้วยความเห็นใจและอยากช่วยเหลือ (2) พวกเขาเข้าใจความเชื่อมโยงของสถานการณ์ที่เกิดขึ้นกับโครงสร้างเชิงสถาบันที่กักขังผู้คนเอาไว้อย่างชัดเจน (3) พวกเขาพากเพียรละอึดตายของตนเอง และใช้การกระทำนี้เป็นเครื่องนำทางสู่เป้าหมายที่สูง (4) โดยยินดีเดินตามหนทางนั้นแม้จะขัดกับจารีตทั่วไปของสังคม (5) และลงมือกระทำอย่างพากเพียร (6) นอกจากนั้นแล้ว พวกเขายังเพียรละกิเลสส่วนตนและมุ่งมั่นอย่างลึกซึ้งต่อเป้าหมายในใจ (7) ทำให้การละวางอึดตายของพวกเขาเขากลายเป็นแรงบันดาลใจให้คนอื่นๆ และ (8) ทำให้พวกเขาได้รับแรงบันดาลใจจากการละวางอึดตายของคนอื่นเช่นกัน

งานชิ้นนี้กล่าวด้วยว่า เป้าหมายอันสูงส่งทางจิตวิญญาณที่ไปพ้นจากความเห็นแก่ตัวคือพลังผลักดันให้ทั้งผู้นำและผู้ร่วมขบวนการเปลี่ยนแปลงสังคมสร้างนวัตกรรมทางสังคมเพื่อนำพาคนที่เสียเปรียบ คนเล็กคนน้อย คนยากคนจน ให้เผชิญสถานการณ์ยากลำบากของความไม่เป็นธรรม และต่อสู้ร่วมกันอย่างสันติ เพื่อเปลี่ยนแปลงสังคมสู่ความเป็นธรรมโดยเสียเลือดเนื้อน้อยที่สุด

การทำงานเพื่อเพื่อนมนุษย์ควบคู่ไปกับการฝึกฝนละวางความเห็นแก่ตัวอย่างต่อเนื่องเป็นแรงส่งให้การพัฒนาทางจิตวิญญาณของอาจารย์ประจำภาคเคลื่อนเข้าสู่ระดับที่โซฮาร์และมาร์แชล เรียกว่า พลังแห่งอุดมคติแบบผู้นำผู้รับใช้ (+6) ที่แสดงตนอย่างสร้างสรรค์โดยเข้าเกี่ยวข้องกับอำนาจอย่างถ่อมและไร้ตัวตน และใช้อำนาจที่มีเพื่อทำงานให้ดียิ่งขึ้น ผู้เขียนพบว่า การทำงานของอาจารย์ประจำภาคในการขับเคลื่อนเรื่องปฏิรูปการเมืองและร่างรัฐธรรมนูญใหม่ในช่วงปลายทศวรรษ 2530 ถึงต้นทศวรรษ 2540 นั้น เป็นท่าทีของการทำงานจากพลังทางจิตวิญญาณของผู้นำผู้รับใช้อย่างชัดเจน

หากมองผ่านขั้นตอนการเดินทางภายในบนเส้นทางสู่นิพพานตามแนวคิดท่านพุทธทาส จะเห็นชัดว่า อาจารย์ประเวศเดินทางผ่านความเป็นฆราวาสขั้นต่ำ ซึ่งมีความสุขในการทำมาหากินและความสัมพันธ์ที่ถูกต้องกับบุคคลรอบตัว และฆราวาสขั้นกลาง ซึ่งมีความสุขจากการทำบุญกุศลและความดีงาม เข้าสู่เส้นทางชีวิตของฆราวาสขั้นสูง คือการเดินทางที่มีเป้าหมายเพื่อป้องกันความทุกข์ทางจิตวิญญาณ และนำพาตนเองและผู้อื่น ไปให้ถึงจุดสูงสุดที่มนุษย์พึงไปถึงได้

หลักคำสอนในพระพุทธศาสนาบอกว่า เส้นทางของฆราวาสขั้นสูงคือเส้นทางของอริยบุคคล งานเขียนจำนวนมากของอาจารย์ประเวศแสดงให้เห็นชัดเจนว่าท่านกำลังพาตนเองและรื่องบอกสังคมให้เดินไปบนเส้นทางนี้ ผู้เขียนเชื่อว่า ท่านเดินทางไปได้ไกลไม่น้อยแล้ว และรู้ว่าท่านต้องมองเห็นเป้าหมายปลายทางของเส้นทาง เช่นเดียวกับที่เห็นปลายทางของงานอื่นๆ ที่ท่านทำมาตลอดชีวิต

เมื่อมีโอกาสเหมาะในวันหนึ่ง ผู้เขียนจึงถามท่านว่า “คุณลุงอยากไปนิพพานไหม” ท่านไม่ตอบเป็นถ้อยคำ แต่ยิ้มน้อยๆ และพยักหน้าเบาๆ เพียงนิดเดียว แบบที่อาจมองไม่เห็นถ้าไม่สังเกต และบอกว่า “แต่เราไม่ควรคาดหวังอย่างนั้น”

การฝึกฝนตนเองจนเกิดความเข้าใจในความจริงของโลกและชีวิตมากขึ้นเป็นลำดับ นำพาชีวิตคุณาศักดิ์คนหนึ่งเข้าสู่วิถีนปรกติ ท่านพุทธทาสอธิบายถึงอาศรมนปรกติไว้ว่า เป็นช่วงชีวิตของการหลีกเร้นจากการเป็นผู้ครองเรือน ไปสู่ความสงบและวิเวกทางกายและจิตเพื่อทำสมาธิภาวนา ทบทวนชีวิตที่ผ่านมา และค้นหาความจริงที่ลึกซึ้งมากขึ้นเรื่อยๆ จนกลายเป็นผู้สูงอายุที่มีความสว่างไสวในเรื่องชีวิต

แม้อาจารย์ประเวศจะไม่เคยย้ายจากบ้านไปอยู่วิเวกในวัดหรือป่าเขา แต่ผู้เขียนก็สัมผัสได้ถึงความสงบสงัดรอบตัวท่านยามที่ท่านทำกิจวัตรต่างๆ ตามลำดับ เช่น ขณะออกกำลังกายทุกเช้าเย็น (ท่านเคยสอนปราชญ์ให้เดินจงกรมขณะออกกำลัง) เมื่อทำงานในห้องทำงานส่วนตัวที่อยู่กลางแมกไม้ในมุมสงบที่สุดของบ้าน (เป็นที่ที่ท่านใช้เวลาอยู่นานที่สุดในวันที่ไม่ได้ออกไปทำงาน) หรือขณะเดินทาง (ท่านบอกผู้เขียนว่า มักใช้เวลาว่างขณะนั่งรถสวดมนต์ภาวนาไปด้วย) และในการปาฐกถาครั้งหนึ่งท่านกล่าวไว้ว่า สำหรับท่านแล้ว “การภาวนาคือชีวิต” (ประเวศ ภาวสี, 2555, ธันวาคม)

ผู้เขียนพบความสุขสงบและผ่อนคลายอย่างลึกซึ้งในวิถีแห่งกรุณาและปัญญาปรากฏในงานเขียนของอาจารย์ประเวศตั้งแต่ช่วงที่ท่านทำงานปฏิรูปการเมืองในปลายทศวรรษ 2530 ซึ่งเป็นช่วงเวลาที่ท่านเกษียณอายุราชการ และหลังจากนั้นเรื่อยมา การงานเหล่านั้นเป็นเครื่องสะท้อนการเข้าสู่ช่วงวัยสันยาตี ซึ่งหมดความกังวลสงสัยเกี่ยวกับตัวเอง และใช้จิตวิญญาณของตนเป็นแสง

สว่างนำทางให้ผู้คนเดินทางไปยังเป้าหมายที่ตนเดินล่องหน้าไปแล้ว และทำเช่นนั้นจนกว่าร่างกายจะแตกดับ

เราสร้างอนาคต

หากพูดด้วยภาษาของการพัฒนาจิตแบบบูรณาการของวิลเบอร์ เส้นทางชีวิตด้านในของอาจารย์ประเวศประกาศตนเองอย่างชัดเจนถึงพัฒนาการของมนุษย์ผู้หนึ่ง ในการก้าวผ่านจิตสำนึกขั้นที่ 1 ซึ่งเป็นจิตสำนึกของการแย่งชิงเอาตัวรอดที่มนุษย์มีร่วมกับสัตว์ เข้าสู่จิตสำนึกขั้นที่ 2 คือการละวางความเห็นแก่ตัว เพื่อดำรงอยู่ร่วมกันผู้อื่นและสิ่งอื่นด้วยสันติภาพ

ตลอดประวัติศาสตร์ของมนุษยชาติ พลังงานแบบต่างๆ ในจิตใจมนุษย์ผลักดันกันแพ้ชนะ สลับสับเปลี่ยนกันนำทางสังคม จีน เก็บเซอร์ (Jean Gebser, 1905-1973) นักปรัชญาชาวโปแลนด์ผู้ศึกษาเรื่องการเปลี่ยนผ่านของจิตสำนึกมนุษย์ในยุคสมัยต่างๆ มองเห็นการเกิดใหม่และสูญสลายของโครงสร้างทางจิตสำนึกหลากหลายแบบตั้งแต่ครั้งบรรพกาลจนถึงปัจจุบัน แสดงถึงความพยายามปรับตัวและวิวัฒนาการของมนุษย์ท่ามกลางการเปลี่ยนแปลงของโลกและชีวิตหลากหลายยุคหลายสมัย (Feuerstein, G., 1987)

ผู้เขียนอยากให้เราลองนำความเข้าใจเรื่องพัฒนาการของชีวิตและจิตใจที่เรียนรู้จากชีวิตอาจารย์ประเวศ มามองสถานการณ์บ้านเมืองในปัจจุบัน โดยเทียบแนวคิดเรื่องระบบวัฒนธรรม 8 ระดับของวิลเบอร์ และสไปรริตไดนามิกส์ ของเบคและโคแวน⁵⁹ ซึ่งจะให้เห็นได้ว่า ศูนย์กลางการปกครองของสังคมไทยหลังปี พ.ศ. 2544 หรือในยุคของรัฐบาลพ.ต.ท.ทักษิณ ชินวัตร เป็นต้นมา อยู่ในวัฒนธรรมอำนาจระดับ 5 (มีมสีส้ม) ซึ่งเป็นช่วงเวลาของการประสานประโยชน์ระหว่างกลุ่มอำนาจต่างๆ ขณะที่คนชั้นกลางส่วนใหญ่เชื่อมั่นในหลักการและเหตุผลแบบวิทยาศาสตร์ และยอมรับเงื่อนไขของทุนนิยม

แต่เมื่อการประสานประโยชน์เป็นไปในทางที่ขาดความสมดุลอย่างรุนแรง จึงนำสู่ความขัดแย้งและการรัฐประหารในปี พ.ศ. 2549 จากนั้นมา วัฒนธรรมอำนาจทั้งระดับก่อนและหลังก็ปรากฏตัวขึ้นแทนที่ ทั้งการถดถอยเชิงพัฒนาการกลับไปสู่ระดับ 4 – มีมสีน้ำเงิน (การถวายคืนพระราชอำนาจ ทหารพระราช และ การขอนายกพระราชทาน) และระดับ 3 – มีมสีแดง (การใช้ความรุนแรงทั้งทางวาจา อาวุธ และสื่อต่างๆ ทำลายล้างฝ่ายตรงข้าม การฟุ้งฟิงระบบอุปถัมภ์ และเผด็จการรัฐสภา) หรือการเกิดใหม่เชิงก้าวหน้าของวัฒนธรรมอำนาจระดับ 6 – มีมสีเขียว (การรวม

⁵⁹ ดูบทที่ 2 หน้า 12-14

ตัวอย่างบริสุทธิใจของพลังประชาชนเสียสละต่างๆ ที่ยึดถือคุณค่าบางอย่างร่วมกัน และเห็นความจำเป็นในการออกมาแสดงความคิดเห็นทางการเมืองเพื่อต่อสู้กับความไม่ชอบธรรม)

ที่น่าสนใจคือ มีการเริ่มก่อตัวของวัฒนธรรมอำนาจชั้นที่ 2 คือระดับ 7 - มีมติเหลือง (กลุ่มปฏิรูปประเทศไทยที่ไม่ได้ต้องการเมืองหรือกลุ่มผลประโยชน์ เน้นความสำคัญของการพัฒนาประเทศและสังคมบนฐานของการดูแลผู้คนร่วมกับทรัพยากรธรรมชาติและวัฒนธรรมอย่างเป็นองค์รวม) และรูปเงาของความใฝ่ฝันของอุดมการณ์อำนาจระดับ 8 - มีมติฟ้าเทอคอยซ์ ซึ่งสะสมพลังมานานปี (การเชื่อมโยงภาคส่วนต่างๆ ในพื้นที่เป็นเครือข่ายบูรณาการด้วยความสัมพันธ์แนวราบ มีการกระจายอำนาจอย่างเท่าเทียม เคารพศักดิ์ศรีคุณค่าความเป็นมนุษย์ของคนเล็กคนน้อยคนยากคนจน และไม่มีส่วนใดถูกละทิ้ง ปฏิเสธ แบ่งแยก หรือทำลายอย่างจงใจ)

7 ปีมาแล้วที่สถานการณ์การเมืองของไทยผลักดันตัวเองเข้าสู่จุดอับมากขึ้นเรื่อยๆ การต่อสู้กันของคนกลุ่มต่างๆ ในระดับจิตที่ 3-6 (ขั้นที่ 1) ซึ่งเกิดขึ้นอย่างยืดเยื้อยาวนาน และไม่มีทีท่าว่าจะเอาชนะกันได้ได้อย่างเด็ดขาด สร้างความหุดหู่และอ่อนล้าทางสังคมขึ้นทั่วไป ขณะที่ระดับจิตที่ 7-8 (ขั้นที่ 2) ยังเป็นเพียงทางเลือกกระแสรองที่คนสนใจไม่มากนัก ทำให้ไม่มีพลังพอที่จะยกระดับจิตของทั้งสังคมให้ข้ามพ้นความขัดแย้ง สถานการณ์ใกล้เคียงกันนี้เกิดขึ้นในหลายพื้นที่ทั่วโลก และยังไม่พบทางออกเช่นกัน

ผู้เขียนนึกถึงคำที่อาจารย์ประเวศพูดบ่อยๆ ว่า ทางรอดเดียวของเราอยู่ที่การเปลี่ยนแปลงภพภูมิของจิตใจจาก “สัตว์ภูมิ” สู่ “มนุษย์ภูมิ” ซึ่งหมายถึงการยกระดับจิตสำนึกจากขั้นที่ 1 สู่ขั้นที่ 2

แต่ประเด็นสำคัญคือ การเลื่อนระดับพัฒนาการของจิตสำนึกจากขั้นที่ 1 ไปสู่ขั้นที่ 2 ไม่เหมือนกับการไต่บันไดพัฒนาการที่ละขั้นเหมือนช่วงที่ผ่านมา แต่เป็นการก้าวกระโดดทางพัฒนาการ ซึ่งต้องใช้พลังมหาศาลที่ปลดปล่อยออกมาจากการล่มสลายของจิตสำนึกระดับที่ 6 - มีมติเขียว หรือพัฒนาการระดับสูงสุดของจิตสำนึกขั้นที่ 1 (Beck, D. E., & Cowan, C. C., 2006: 274) หมายความว่า ต้องมีคนจำนวนมากพอที่มีพัฒนาการทางจิตถึงระดับที่ 6 จนเป็นโมเมนตัมโดยรวมของสังคม และพบด้วยตนเองว่า หากต้องการสังคมที่สันติสุข มนุษย์จำเป็นต้องเดินทางร่วมกันต่อไปอีกบนเส้นทางพัฒนาการ ไม่ว่าหนทางนั้นจะยากลำบากเพียงไหน

ตามทฤษฎีของแคลร์ กราฟส์ สถานการณ์สังคมในช่วงเปลี่ยนผ่านระหว่างพัฒนาการขั้นที่ 1 และขั้นที่ 2 อาจเกิดได้ 3 ทาง คือ หนึ่ง เกิดเรื่องเลวร้ายและหายนภัยระลอกแล้วระลอกเล่าจนสังคมล่มสลายและถดถอยไปสู่ยุคชุมชนนุภาพกาล สอง สังคมติดตันอย่างไม่มีทางออกอยู่ในความซับซ้อนของจิตสำนึกและวัฒนธรรมระดับที่ 4-6 ภายใต้การปกครองของรัฐบาลที่มีอำนาจสิ้นฟ้าแต่หลอกลวงและฉ้อฉล ซึ่งกราฟส์บอกว่า เป็นแนวทางที่เป็นไปได้มากที่สุดในยุคสมัยของเรา และ

สาม สังคมสามารถเปลี่ยนผ่านไปสู่จิตสำนึกและวัฒนธรรมขั้นที่ 2 และเดินทางไปบนถนนแห่งการพัฒนาที่ยั่งยืน เพื่อให้ทุกชีวิตสามารถก้าวต่อไปได้ร่วมกัน กราฟส์บอกด้วยว่า หากเราทำตามทางเลือกสุดท้ายได้สำเร็จ เราจะพบตัวเองอยู่ในโลกแบบใหม่ที่เราไม่เคยรู้จัก และพบว่าตัวเองสามารถคิดใหม่ได้อย่างที่ไม่เคยคิดมาก่อน (Beck, D. E., & Cowan, C. C., 2006: 319)

คำอธิบายเกี่ยวกับการเกิดจิตสำนึกขั้นที่ 2 ในทฤษฎีตะวันตกมีบางอย่างคล้ายกับสถานะการบรรลุธรรมบางระดับในพระพุทธศาสนา เช่น คัมภีร์เถรวาทกล่าวถึงสถานะดังกล่าวว่าจะเกิดการรู้เห็นเป็นความรู้ใหม่ๆ ที่ไม่เคยรู้เห็นมาก่อน จิตใจเปิดเผยกว้างขวางไม่มีประมาณ โปร่งโล่ง อิสระ แจ่มใส สะอาด สว่าง สงบ ละเอียดอ่อน ประณีต ลึกซึ้ง ส่วนคัมภีร์มหายาน แสดงสถานะนี้เป็นภาพสุดท้ายในนิทานเช่นเรื่องการเดินทางผ่านภาพคนธรรมดาๆ คนหนึ่งที่เดินไปตลาดแบบสบายๆ และดำเนินชีวิตเป็นอิสระตามธรรมชาติของตนเอง ขณะที่พลังความสงบเย็นในตัวเขาส่งผลต่อคนรอบข้างอย่างลึกซึ้ง

อาจารย์ประเวศเชื่อมั่นว่า มนุษย์เราสามารถคิดใหม่และสร้างโลกใบใหม่ได้หากได้รับการเรียนรู้และการศึกษาที่ดี ท่านพูดเสมอว่า การศึกษาที่ดีจะช่วยพัฒนาศักยภาพสูงสุดของมนุษย์ที่ซ่อนเร้นอยู่ ทำให้มนุษย์หลุดพ้นจากความเศร้า ความบีบคั้น ความทุกข์ การก่อกวนให้กันและกัน และบรรลุความเป็นมนุษย์ที่สมบูรณ์ มีจิตใจเป็นอิสระ มีความสุขและความสร้างสรรค์เต็มที่ รวมทั้งบรรลุความดี และเป็นผู้มีศักดิ์ศรีแห่งความเป็นคนสูงสุด

ผู้เขียนถามอาจารย์ประเวศว่า จริงหรือที่มนุษย์ทุกคนสามารถเรียนรู้และเปลี่ยนแปลงได้ ท่านบอกว่าไม่ทุกคนหรอก โดยเฉพาะคนที่มีความผิดปกติที่สมองส่วนหน้า เพราะเขาไม่สามารถรับรู้ความรู้สึกของผู้อื่นได้ตามความเป็นจริง และเล่าถึงงานวิจัยชิ้นหนึ่งที่พบว่า มีคนที่มีความผิดปกติที่สมองส่วนหน้าจำนวนมากในเรือนจำของสหรัฐอเมริกา อย่างไรก็ตาม ท่านบอกว่าคนส่วนใหญ่เปลี่ยนแปลงได้หากพบการเรียนรู้ที่ดี

สำหรับผู้เขียน เส้นทางชีวิตของอาจารย์ประเวศเป็นตัวอย่างที่ดีที่สุดตัวอย่างหนึ่งของการเรียนรู้และพัฒนาตน และเป็นเรื่องราวที่ทำให้มีความหวังและกำลังใจในการทำงานเรื่องนี้ต่อไปตามแนวคิดไตรยางค์แห่งการเรียนรู้⁶⁰ ที่อาจารย์ประเวศค้นพบจากประสบการณ์ของตัวเอง เริ่มจากการเรียนรู้ในฐานวัฒนธรรมเพื่อให้ทำเป็น เข้าสู่การเรียนรู้ในกระบวนการทางวิทยาศาสตร์เพื่อให้เกิดเป็น และขึ้นไปสู่จุดยอดสุดของการเรียนรู้ คือการเรียนรู้แบบจิตตปัญญาศึกษา เพื่อให้รู้แจ้ง และเมื่อการเรียนรู้ทั้งสามฐานบรรลุครบรอบ ศักยภาพทั้งหมดก็เชื่อมโยงเป็นหนึ่ง และแตกตัวเป็นพลังมหาศาลของการเรียนรู้และเปลี่ยนแปลงต่อเนื่องไม่สิ้นสุด

⁶⁰ ดูบทที่ 2 หน้า 42-48

คำถามสำคัญที่สุดคำถามหนึ่งของอาจารย์ประเวศที่นำทางให้ท่านพากเพียรทำงานอยู่เป็นปกติประจำวัน แม้ในวัยล่วง 80 ปีมาแล้ว ก็คือคำถามเรื่องการศึกษาและเรียนรู้ของมนุษย์

“การที่มนุษย์อยู่ร่วมกันด้วยสันติเป็นเรื่องสำคัญ และเราต้องตั้งคำถามว่า การศึกษาในโลกมีอะไรคิดไปอย่างฉกรรจ์หรือ ผมคิดว่าต้องตั้งคำถามตรงนี้ไว้เสมอ เพื่อแสวงหาคำตอบว่า การศึกษาที่ดีที่สุดนั้นคืออะไร ผมคิดว่าเป็นหน้าที่ของมนุษย์ในการแสวงหาการศึกษาที่ดีที่สุด และช่วยให้เพื่อนมนุษย์ได้พบการศึกษาที่ดีที่สุด”

(ประเวศ ภา วะสี, 2544ข: 5)

และคำถามนี้อาจเป็นคำถามสำคัญที่สุดที่เราควรรวมตัวเองร่วมกันในช่วงเวลาเช่นนี้

บนเส้นทางชีวิตภายในของหมอประเวศ เส้นทางสู่ความสุขของคนทั้งหมด

THE INNER PATH OF DR. PRAWASE WASI'S LIFE:

THE ROAD TO HAPPINESS FOR ALL

จารุภา วะสี 5136072 CECT/M

ศศ.ม. (จิตตปัญญาศึกษาและการเรียนรู้สู่การเปลี่ยนแปลง)

คณะกรรมการที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์: ศักดิ์ชัย อนันต์ตรีชัย, Ph.D., ธนา นิลชัยโกวิทย์, พ.บ., ว.ว. จิตเวชศาสตร์

บทสรุปแบบสมบูรณ์

ที่มาและความสำคัญของปัญหา

ขณะที่โลกกำลังเผชิญวิกฤตการณ์ที่รุนแรงและผันผวนอันเกิดจากการกระทำของมนุษย์ ซึ่งสะสมตัวมายาวนาน และซับซ้อนจนแทบไม่เห็นทางออก เราจำเป็นต้องแสวงหาความเข้าใจในการออกจากวิกฤต โดยอาศัยบทเรียนชีวิตของผู้ที่สามารถก้าวผ่านวิกฤตในตนเอง และนำพาผู้คนและสังคมบางส่วนให้ก้าวผ่านวิกฤตอย่างสร้างสรรค์ด้วยปัญญาและความกรุณา ซึ่งศาสตราจารย์เกียรติคุณนายแพทย์ ประเวศ วะสี หรือที่คนทั่วไปเรียกว่า “หมอประเวศ” คือหนึ่งในบุคคลเหล่านั้น

วิทยานิพนธ์เล่มนี้เขียนขึ้นเพื่อให้สังคมเข้าใจเส้นทางชีวิตของคนคนหนึ่งที่สามารถผลานการพัฒนาชีวิต จิตใจ และจิตวิญญาณของตนเอง เข้ากับการทำประโยชน์ต่อสังคมวงกว้างได้อย่างกลมกลืน เพื่อเป็นต้นแบบทางเลือกหนึ่งของการพัฒนามนุษย์ สำหรับเป็นกำลังในการเดินทางร่วมกันของผู้คนในช่วงขณะของการเปลี่ยนแปลงที่กำลังเกิดขึ้นนี้

วัตถุประสงค์การวิจัย

1. เพื่อศึกษาประสบการณ์การชีวิตภายในของหมอประเวศ และความเชื่อมโยงของประสบการณ์ดังกล่าวกับเส้นทางชีวิตภายนอกของท่าน
2. เพื่ออธิบายประสบการณ์ชีวิตของหมอประเวศด้วยองค์ความรู้ด้านการเปลี่ยนแปลงจิตสำนึกและศาสนธรรม โดยเฉพาะพระพุทธศาสนา ซึ่งเป็นแนวทางหลักที่หมอประเวศใช้ฝึกฝนตนเอง

วิธีการศึกษาวิจัย

ใช้วิธีการทำชีวประวัติบุคคล (Biographical Method) ร่วมกับการประยุกต์ใช้มุมมองการวิจัยแบบ 3 ทศน์ (First – Second – Third Person Research) และวิทยาศาสตร์แบบเกอเธ่ (Goethean Science)

ผลการศึกษาวิจัย

เส้นทางชีวิตของหมอประเวศแสดงให้เห็นถึงการพัฒนาศักยภาพระดับสูงของมนุษย์จากเด็กคนหนึ่งที่เกิดมาในครอบครัวชาวนบพยากจน กระทั่งได้เป็นปราชญ์ของแผ่นดินตามความใฝ่ฝัน

หมอประเวศตั้งคำถามกับตนเองเสมอมาว่า ทำอย่างไรจึงจะช่วยให้ผู้คน โดยเฉพาะคนเล็กคนน้อยคนยากคนจนซึ่งเป็นคนส่วนใหญ่ของสังคมไทย ให้มีชีวิตที่ดีขึ้น คำถามเช่นนี้นำทางท่านเข้าสู่แวดวงการทำงานที่กว้างขวาง ทั้งด้านสาธารณสุข การศึกษา และการพัฒนาสังคม ที่ต้องเกี่ยวข้องกับนโยบายของรัฐและพรรคการเมือง ซึ่งเต็มไปด้วยเรื่องของอำนาจและผลประโยชน์

การเพียรแสวงหาความรู้ที่ใช้งานได้ การมีความใฝ่ฝันที่ยิ่งใหญ่และรู้วิธีการให้ความฝันเป็นจริง การปฏิบัติตนตามหลักชาวพุทธที่แท้อย่างเคร่งครัด และการมีกัลยาณมิตรมากมายที่เดินอยู่บนเส้นทางเดียวกัน ทำให้หมอประเวศมีพลังชีวิตแบบใหม่ที่สามารถรับมือกับการทำงานที่ต้องเผชิญแรงเสียดทานจากรอบทิศได้อย่างต่อเนื่องและไม่ท้อถอย โดยประเด็นการทำงานหลักของหมอประเวศคือ การผลักดันให้เกิดการปฏิรูปสังคมอย่างรอบด้าน เพื่อชดเชยการโกง โกงโครงสร้างอำนาจที่ฝังลึกอยู่ในจิตใจของผู้คนและวัฒนธรรมไทย และนำทางผู้คนและสังคมให้เป็นอิสระ และค้นพบศักยภาพที่แท้จริงของตนเองและสังคม

ส่วนพัฒนาการทางจิตใจพบว่า วิธีชีวิต การทำงาน และการปฏิบัติภาวนา ที่หมอ
ประเวศกระทำมาทั้งชีวิต คือปัจจัยสำคัญที่เอื้อให้พลังทางจิตใจและจิตวิญญาณพัฒนาขึ้นอย่าง
แข็งแกร่ง กว้างขวาง และลึกซึ้งขึ้นเป็นลำดับตามช่วงวัย จนเข้าสู่เส้นทางการพัฒนาจิตวิญญาณที่เข้า
ใจความเป็นหนึ่งเดียวของสรรพสิ่ง มองเห็นโลกและชีวิตตามที่เป็นจริง และบูรณาการชีวิตตนเอง
เข้ากับผู้อื่นและสิ่งอื่น ผ่านการฝึกฝนปล่อยวางอัตตาตัวตนอย่างเข้มข้น และใช้พลังทางจิตวิญญาณ
นำทางและเกื้อหนุนสังคมให้เปลี่ยนแปลงไปในทิศทางที่คนทั้งหมดสามารถอยู่ร่วมกันด้วยความสุข
และสันติ

อภิปรายผลและข้อเสนอแนะ

เราสามารถนำความเข้าใจเรื่องการพัฒนาศักยภาพระดับสูงของปัจเจกบุคคลที่ได้จาก
บทเรียนชีวิตของหมอประเวศมาวิเคราะห์สถานการณ์ทางการเมืองของไทยในปัจจุบัน ซึ่งเป็น
สถานการณ์ความขัดแย้งที่ยืดเยื้อยาวนาน และทำให้มีความหวังถึงทางออกจากสถานการณ์ที่ติดตัน
โดยการแสวงหาวิธีเกื้อหนุนให้คนในสังคมพบการเรียนรู้ที่ดี เพื่อพัฒนาศักยภาพสูงสุดของมนุษย์ที่
ซ่อนเร้นอยู่ในตัว ผ่านกระบวนการเรียนรู้ที่ผสมความรู้ในฐานวัฒนธรรม วิทยาศาสตร์ และจิต
ปัญญาศึกษาเข้าเป็นหนึ่งเดียวกัน เพื่อเป็นพลังร่วมในการผลักดันสังคมให้เปลี่ยนผ่านสู่พัฒนาการ
ขั้นใหม่ ซึ่งเป็นหนทางแห่งการพัฒนาที่ยั่งยืน และทุกชีวิตสามารถก้าวต่อไปได้ร่วมกัน

THE INNER PATH OF DR. PRAWASE WASI'S LIFE:

THE ROAD TO HAPPINESS FOR ALL

JARUPAPHA WASI 5136072 CECT/M

M.A. (CONTEMPLATIVE EDUCATION AND TRANSFORMATIVE LEARNING)

THESIS ADVISORY COMMITTEE: SAKCHAI ANANTRECHAI, Ph.D.,

TANA NILCHAIKOVIT, M.D. DIPLOMATE, THAI BOARD OF PSYCHIATRY

EXTENDED SUMMARY

Background

Recently, the world is facing a dynamic and violent crisis caused by human, which becomes chronic and complex. Finding the way out of the current crisis needs an understanding of an individual life lesson, who could break through his/her inner self crisis and brought other people out of the crisis they were in. The honorable Professor Prawase WASI, is one of those, who broke through those crisis creatively, with wisdom and compassion.

This thesis is written with the purpose to understand an individual life path, who could integrate the development of his personal life, mind and spirit into the professional work of serving public interest rather completely. Hence, his life could be an alternative model for human development. Additionally, his story could inspire and be supportive for the people, who walk together though the momentary in the age of change.

Objectives

1) To study the inner life experience of Professor Prawase WASI in the combination with his external life path.

2) To describe the life experience of Professor Prawase WASI with the transformative knowledge and from Buddhist perspective.

Methods

The Biographical Method is used in application with the First-Second-Third Person Research and the Goethean Science.

Results

The life path of Professor Prawase WASI demonstrates the high development of human capacity. He came from the poor family and became, alike his dream, one of the most respectable thinkers of the land.

Constantly, Professor WASI asks himself, how to help other people, especially the poor people, the most population of Thailand, to have the better life. This question has brought him to a variety of work areas such as public health, education, social development etc. He has to advocate policies with the government and political parties, and both of them have a lot of interest in power and corruption.

The important supportive factors for Professor WASI's renewable life energy are an attempt to learn pragmatic knowledge, an ability to implement the great vision, a strict Buddhist and a lot of Kalayanamitr on the same. Therefore, he could handle all kind of struggles firmly and continuously. His main work issue is the social reform, which could destruct all the power structure that has been rooted deeply in the people mind and Thai culture. With the integrated social reform, the society could reach its freedom and finally meet the true capacity of itself.

Furthermore, his way of life, work and meditation are the main factors, which brought increasingly strength to his mind and spiritual during his ages. As a consequence, he came to the mind developmental path, which understand the oneness in all things, see the life and the world as it is and integrate his own life with others. All of these are based on the intensive practice of selflessness. Accordingly, his spiritual energy could lead and enable the social change in the peaceful and blissful direction.

Discussion and Suggestion

The understanding of the high development of an individual capacity, which we learned from Professor WASI's life lesson, could apply to the chronic conflicts in recent political situation in Thailand, in which we could maintain the hope to find the way out of the crisis. By effective social facilitation, people could learn from the current situation and develop their high capacity hidden within themselves. The learning process, which integrates cultural, scientific and contemplative knowledge, could be supportive energy for the next developmental step of the society; based on sustainability and inclusiveness.

บรรณานุกรม

- กลุ่มพุทธทาสศึกษา. (ม.ป.ป.). สันติกโรภิกขุ (Santikaro Bhikkhu), 10 สิงหาคม 2556.
<http://www.buddhadasa.in.th/html/life-work/skb.html>
- กลุ่ม 9. (2534). สมุดปกขาว ทิศทางการพัฒนาประเทศไทย. ใน ประเวศ วะสี. *อนาคตการเมืองไทย* (น. 53-55). กรุงเทพฯ: หอมชาวบ้าน.
- คณะกรรมการจัดทำหนังสือ 100 ปี วิสุทธรังษี. (2547). *100 ปี วิสุทธรังษี*. ม.ป.ท.
- จารุภา วะสี (บก.). (2553). *สืบสานพระราชบิดา... สู่อุทิศเพื่อพัฒนามนุษย์*. นครปฐม: มหาวิทยาลัยมหิดล, ศูนย์จิตตปัญญาศึกษา.
- โจเอล เลวี. (2552). Can Contemplative Education Save The World?. ใน จารุภา วะสี (บก.), *หยั่งราก: ก้าวแรกของจิตตปัญญาศึกษาในสังคมไทย* (น. 37-68). นครปฐม: ศูนย์จิตตปัญญาศึกษา มหาวิทยาลัยมหิดล.
- ชลลดา ทองทวี, จิรัฐกาล พงศ์ภคเชียร, ชีระพล เต็มอุดม, พงษธร ตันติฤทธิศักดิ์, และสรยุทธ รัตนพจนารถ. (2551). *จิตตปัญญาศึกษา: การสำรวจและสังเคราะห์ความรู้จิตตปัญญาศึกษาเบื้องต้น* [อัคราณา]
- ชัยณรงค์ สังข์จำง. (2545). เหลียวหน้าแลหลัง... กว่าสองทศวรรษการสาธารณสุขมูลฐานไทย. *หมออนามัย*, 11(5), 12 กุมภาพันธ์ 2556. www.moph.go.th/ops/doctor/.../special1103.doc
- ที่ระลึกเนื่องในงานพระราชทานเพลิงศพ ศาสตราจารย์นายแพทย์สุด แสงวิเชียร ม.ป.ช., ม.ว.ม., ท.จ.ว.. (2538). [ณ วัดเทพศิรินทราวาส วันที่ 17 ธันวาคม 2538]
- ที่ระลึกในงานฌาปนกิจศพ นายคล้าย วะสี. (2508). [ณ วัดมกุฏกษัตริยาราม วันที่ 19 ธันวาคม 2508]
- ที่ระลึกในงานฌาปนกิจศพ นายสุชาติ วะสี. (2542). [ณ วัดเสม็ด จังหวัดชลบุรี วันที่ 28 มีนาคม 2542]
- นายเจิม ปิ่นทอง. (2547). จดหมายจากนายเจิม ปิ่นทอง ถึงนายชิน ผู้ใหญ่บ้านไทยเจริญ. ใน เจิมศักดิ์ ปิ่นทอง (บก.), *รู้ทันทักษิณ 3* (คำนำ). กรุงเทพฯ: ขอดคิดด้วยคน.
- ประจักษ์ ก้องกีรติ. (2556, 15 มิถุนายน). ปาฐกถา “เหลียวหลังแลหน้า 50 ปี สังคมศาสตร์ปริทัศน์” โดยอาจารย์ประจักษ์ ก้องกีรติ [ไฟล์วีดิทัศน์], 17 สิงหาคม 2556,
<http://www.youtube.com/watch?v=hNP-j1190eo>

- ประเวศ วะสี. (2514). ข้อเสนอการปฏิรูประบบบอจารย์ใน โรงเรียนแพทย์ทุกมหาวิทยาลัย. *นักร้องศึกษา แพทย์สัมพันธ์*. มิถุนายน 2514, 55-59.
- ประเวศ วะสี. (2519ก). *พระสงฆ์และพุทธศาสนิกชนจะปฏิบัติได้อย่างไร*. กรุงเทพฯ: มูลนิธิโกมลคีมทอง.
- ประเวศ วะสี (2519ข). *รักเมืองไทย เล่ม 1 ภาคการสาธารณสุขเพื่อมวลชน*. กรุงเทพฯ: โครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์ สภาสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย.
- ประเวศ วะสี. (2519ค). *สาธารณสุขกับพุทธธรรม*. กรุงเทพฯ: มูลนิธิโกมลคีมทอง.
- ประเวศ วะสี. (2524). *บันทึกเวชกรรมไทย*. กรุงเทพฯ: ไกล่หมอ.
- ประเวศ วะสี. (2526). *พุทธธรรมกับสังคม*. กรุงเทพฯ: หมอชาวบ้าน.
- ประเวศ วะสี. (2529). *ทิศทางอนาคตไทยเพื่อความสุขถ้วนหน้า*. กรุงเทพฯ: หมอชาวบ้าน.
- ประเวศ วะสี. (2530). *หมอประจำบ้าน*. พิมพ์ครั้งที่ 10. กรุงเทพฯ: มูลนิธิโกมลคีมทอง.
- ประเวศ วะสี. (2531ก). *เพื่อบ้านเมืองของเรา*. พิมพ์ครั้งที่ 10. กรุงเทพฯ: หมอชาวบ้าน.
- ประเวศ วะสี. (2531ข). *สร้างสรรค์สังคมไทยขึ้นใหม่. เพื่อบ้านเมืองของเรา* (น.41-63). พิมพ์ครั้งที่ 10. กรุงเทพฯ: หมอชาวบ้าน.
- ประเวศ วะสี. (2532). *ไปอุทยานบาตอร์*. กรุงเทพฯ: หมอชาวบ้าน.
- ประเวศ วะสี. (2533). *กระแสใหญ่ในสังคมไทยกับความมั่นคงของประเทศ*. กรุงเทพฯ: สถาบันชุมชนท้องถิ่นพัฒนา.
- ประเวศ วะสี. (2534ก). *คุณบุชา: ศาสตราจารย์นายแพทย์อวย เกตุสิงห์* (2451-2533). *หมอชาวบ้าน*, 12(142), 3.
- ประเวศ วะสี. (2534ข). *อนาคตการเมืองไทย*. กรุงเทพฯ: หมอชาวบ้าน.
- ประเวศ วะสี. (2535ก). *การช่วยฟื้นฟูปูบณะศักดิ์ศรีของกองทัพ*. *ประชาธิปไตย 2535* (น. 147-153). กรุงเทพฯ: หมอชาวบ้าน
- ประเวศ วะสี. (2535ข). *ถอดสัถการเมืองไทย ทหารกับประชาธิปไตย*. *ประชาธิปไตย 2535* (น. 28-42). กรุงเทพฯ: หมอชาวบ้าน
- ประเวศ วะสี (2535ค). *ประชาธิปไตย 2535*. กรุงเทพฯ: หมอชาวบ้าน.
- ประเวศ วะสี. (2535ง). *สาขาวิชาโลหิตวิทยา-ดีกอนันทรราช อดีต ปัจจุบัน และอนาคต*. *การประชุมวิชาการประจำปี สาขาวิชาโลหิตวิทยา ภาควิชาอายุรศาสตร์ ปีแห่งการเฉลิมอายุครบ 6 รอบนักร้อง ของศาสตราจารย์แพทย์หญิงคุณสุภา ฒ นคร* (น.27-44).
- ประเวศ วะสี. (2535จ). *อย่าเพิ่งยุบสภา โอกาสสร้างสรรค์ที่สำคัญยิ่งยวด*. *ประชาธิปไตย 2535* (น. 154-155). กรุงเทพฯ: หมอชาวบ้าน

- ประเวศ วะสี. (2536ก). *แนวคิดและยุทธศาสตร์สังคมसानุภาพและวิชา*. กรุงเทพฯ: มูลนิธิโกมลคีมทอง.
- ประเวศ วะสี. (2536ข). *ปัจฉิมอาพาธ ท่านพุทธทาสมหาเถระ: บทเรียนทางธรรม การแพทย์ และสังคมวิทยา*. กรุงเทพฯ: หมอชาวบ้าน.
- ประเวศ วะสี. (2537). *บันทึกกิจกรรมไทย*. พิมพ์ครั้งที่ 4. กรุงเทพฯ: หมอชาวบ้าน.
- ประเวศ วะสี. (2538). *ศักดิ์ศรีแห่งความเป็นคน ศักยภาพแห่งความสร้างสรรค์*. กรุงเทพฯ: หมอชาวบ้าน.
- ประเวศ วะสี. (2540ก). *การเดินทางแห่งความคิดปฏิรูปการเมือง*. กรุงเทพฯ: หมอชาวบ้าน
- ประเวศ วะสี. (2540ข). *ความตายของฉลาด วรรณิตร กับ การปฏิรูปการเมืองไทย. การเดินทางแห่งความคิดปฏิรูปการเมือง* (น. 7-11). กรุงเทพฯ: หมอชาวบ้าน
- ประเวศ วะสี. (2540ค). *ความเป็นมนุษย์ ครอบครัวยุคใหม่ การปฏิรูปการเมือง. การเดินทางแห่งความคิดปฏิรูปการเมือง* (น. 73-77). กรุงเทพฯ: หมอชาวบ้าน
- ประเวศ วะสี. (2540ง). *ไปให้พ้นหลุมดำทางการเมือง. การเดินทางแห่งความคิดปฏิรูปการเมือง* (น. 63-72). กรุงเทพฯ: หมอชาวบ้าน
- ประเวศ วะสี (2541). *บนเส้นทางชีวิตปฏิรูปการเมือง*. กรุงเทพฯ: หมอชาวบ้าน.
- ประเวศ วะสี. (2542ก). *การพัฒนากระบวนการเรียนรู้แบบพุทธ*. กรุงเทพฯ: มูลนิธิสดศรี สฤษดิ์วงศ์.
- ประเวศ วะสี (2542ข). *จดหมายถึงหลานปู่ ศาสตราจารย์ น.พ. ประเวศ วะสี. จดหมายถึงหลาน. มานีสา ปิยะสิงห์ และเพชรยุพา บุรณศิริจรรยา (บก.)*. กรุงเทพฯ: อมรินทร์.
- ประเวศ วะสี และคณะ (2543ก). *คู่มือการดูแลสุขภาพสำหรับประชาชน*. พิมพ์ครั้งที่ 12. กรุงเทพฯ: หมอชาวบ้าน.
- ประเวศ วะสี. (2543ข). *บนเส้นทางชีวิต: ขบวนการแพทย์ชนบทในประเทศไทย*. กรุงเทพฯ: หมอชาวบ้าน.
- ประเวศ วะสี. (2543ค). *บนเส้นทางชีวิตภายใน*. กรุงเทพฯ: หมอชาวบ้าน.
- ประเวศ วะสี. (2544ก). *โครงสร้างที่ 3 ในการปฏิรูปสังคมไทยในศตวรรษหน้า. ใน สถาบันพระปกเกล้า, การประชุมวิชาการสถาบันพระปกเกล้า ครั้งที่ 1 ประจำปี 2542 เรื่อง การเมือง การบริหาร และการเปลี่ยนแปลงสังคมไทยต้นศตวรรษหน้า* (หน้า 121-128). นนทบุรี: สถาบันพระปกเกล้า.
- ประเวศ วะสี. (2444ข). *ธรรมชาติหลากหลาย การศึกษาหลากหลาย*. กรุงเทพฯ: กลุ่มงานปฏิรูปการศึกษาขั้นพื้นฐาน.

- ประเวศ ภาวสี. (2444ค). นายกรัฐมนตรีคนใหม่กับสังคมไทย. ในประเวศ ภาวสี (2549). จาก “หมอ
ประเวศ” ถึง “ทักษิณ”. กรุงเทพฯ: มติชน.
- ประเวศ ภาวสี. (2545). *วิถีมุขยในศตวรรษที่ 21: สู่ภพภูมิใหม่แห่งการพัฒนา*. พิมพ์ครั้งที่ 3.
กรุงเทพฯ: มูลนิธิสดศรี-สฤษดิ์วงศ์.
- ประเวศ ภาวสี. (2547ก). *การปฏิวัติเขียวสู่โลกศุขภาพ*. กรุงเทพฯ: หมอชาวบ้าน.
- ประเวศ ภาวสี (บก.). (2547ข). *ธรรมชาติของสรรพสิ่ง: การเข้าถึงความจริงทั้งหมด*. กรุงเทพฯ:
มูลนิธิสดศรี-สฤษดิ์วงศ์.
- ประเวศ ภาวสี. (2547 ค). *บนเส้นทางชีวิตภายใน*. พิมพ์ครั้งที่ 3. กรุงเทพฯ: หมอชาวบ้าน.
- ประเวศ ภาวสี. (2547ง). *ยุทธศาสตร์รัตน โกสินทร์ ระเบิดพลังฟ้า “หลุมดำ”*. กรุงเทพฯ: มูลนิธิ
สาธารณสุขแห่งชาติ.
- ประเวศ ภาวสี. (2548ก). *การจัดการความรู้ กระบวนการปลดปล่อยมนุษย์สู่ศักยภาพ เสรีภาพ และ
ความสุข*. กรุงเทพฯ: สถาบันส่งเสริมการจัดการความรู้เพื่อสังคม.
- ประเวศ ภาวสี. (2548ข). คำนำ. ใน กลุ่มจิตวิวัฒน์, *จิตผลิบาน*. กรุงเทพฯ: อมรินทร์.
- ประเวศ ภาวสี. (2548ค). บนเส้นทางหนังสือ. *หมอชาวบ้าน*, 16(310), 67-68.
- ประเวศ ภาวสี. (2548ง, 8 มกราคม). ปณิธาน 3 ประการที่จะช่วยให้มนุษย์พ้นวิกฤต. *มติชน* [คอลัมน์
จิตวิวัฒน์]. 7 มกราคม 2555 http://jitwiwat.blogspot.com/2005/01/blog-post_15.html
- ประเวศ ภาวสี. (2549ก). *ปฏิจสุมุขบาทแห่งการฆาตกรรมชาติ* [แผ่นพับ].
- ประเวศ ภาวสี. (2549ข). *ระบบการเรียนรู้ใหม่ ไปให้พ้นวิกฤตแห่งยุคสมัย*. กรุงเทพฯ: มูลนิธิ
สาธารณสุขแห่งชาติ.
- ประเวศ ภาวสี. (2550ก). บ้านเมืองจะพ้นวิกฤตเพราะจิตวิวัฒน์ (เท่านั้น). ใน กลุ่มจิตวิวัฒน์. (2551).
ใจแจ่มปัญญา. (น. 138-142). กรุงเทพฯ: มติชน.
- ประเวศ ภาวสี. (2550ข). *ประชาธิปไตยชุมชน รากฐานของการเมืองสมานฉันท์และการเมือง
คุณธรรม*. กรุงเทพฯ: มูลนิธิสาธารณสุขแห่งชาติ.
- ประเวศ ภาวสี. (2550ค). พุทธศาสนธรรมกับประชาธรรม. ใน กลุ่มศึกษาที่สวนโมกข์ (บก.). *ร้อยใจพิน ไทย
ให้คืนธรรม: 101 ปีพุทธทาส และ 75 ปีสวนโมกข์*. (น. 99-107). สวนโมกข พุทธาราม และ
คณะธรรมทาน หอจดหมายเหตุพุทธทาส อินทปัญโญ และกลุ่มศึกษาที่สวนโมกข์.
- ประเวศ ภาวสี. (2550ง). *อนาคตประเทศไทย มิคสัญญีกัญชุกหรือยกระดืบไปสู่สิ่งใหม่ที่ดี*. กรุงเทพฯ:
มูลนิธิสาธารณสุขแห่งชาติ.

- ประเวศ วะสี. (2552ก, 20 ตุลาคม). จดหมายเปิดผนึกประเวศ ถึงทักษิณ คุณทักษิณ คุณมีศักยภาพที่จะทำเรื่องใหญ่กว่านี้. *คมชัดลึกออนไลน์*, 18 ธันวาคม 2553, <http://www.komchadluek.net/detail/20091020/33490/%E0%B8%88%E0%B8%94%E0%B8%AB%E0%B8%A1%E0%B8%B2%E0%B8%A2%E0%B9%80%E0%B8%9B%E0%B8%B4%E0%B8%94%E0%B8%9C%E0%B8%99%E0%B8%B6%E0%B8%81%E0%B8%9B%E0%B8%A3%E0%B8%B0%E0%B9%80%E0%B8%A7%E0%B8%A8%E0%B8%A7%E0%B8%B0%E0%B8%AA%E0%B8%B5%E0%B8%96%E0%B8%B6%E0%B8%87%E0%B8%97%E0%B8%B1%E0%B8%81%E0%B8%A9%E0%B8%B4%E0%B8%93.html>
- ประเวศ วะสี. (2552ข). จากมหาสยามยุทธสู่การขยายพื้นที่. ใน *เจมส์คีย์ ปิ่นทอง (บก.), รู้ทันทักษิณ 5 สงครามการเมือง*. (หน้า 239-259). กรุงเทพฯ: ขอดิดด้วยคน.
- ประเวศ วะสี. (2552ค). *ปาฐกถาเกียรติยศ นายแพทย์สงวน นิตยารัมภ์พงศ์ เสาหลักแห่งหลักประกันสุขภาพและมีตรภาพบำบัด*. นนทบุรี: มูลนิธิมิตรภาพบำบัดและสำนักงานหลักประกันสุขภาพแห่งชาติ.
- ประเวศ วะสี. (2552ง). *วิถีแห่งสร้างสุข*. พิมพ์ครั้งที่ 32. กรุงเทพฯ: หมอชาวบ้าน.
- ประเวศ วะสี. (2552จ). มหาวิทยาลัยกับจิตตปัญญาศึกษาและไตรยางค์แห่งการศึกษา. ใน *จารุภา วะสี (บก.), หยั่งราก: ก้าวแรกของจิตตปัญญาศึกษาในสังคมไทย*. นครปฐม: ศูนย์จิตตปัญญาศึกษา มหาวิทยาลัยมหิดล.
- ประเวศ วะสี. (2552ฉ). *3 ทศวรรษ 30 ปี หมอชาวบ้าน 2522-2552*. กรุงเทพฯ: หมอชาวบ้าน
- ประเวศ วะสี. (2553ก). *ชาติวิกฤต-พลิกจิตถ้วนหน้า ปฏิวัติจิตสำนึก*. กรุงเทพฯ: มูลนิธิสตรี-สฤณีวงศ์.
- ประเวศ วะสี. (2553ข). *ระบบการศึกษาที่แก้ความทุกข์ยากของคนทั้งแผ่นดิน*. นครปฐม: มหาวิทยาลัยมหิดล, ศูนย์จิตตปัญญาศึกษา.
- ประเวศ วะสี. (2553ค). *สร้างเมืองไทยให้น่าอยู่ใน 999 วัน*. ใน *เจมส์คีย์ ปิ่นทอง (บก.), สร้างเมืองไทยให้น่าอยู่ใน 999 วัน*. กรุงเทพฯ: ขอดิดด้วยคน
- ประเวศ วะสี. (2554ก). *บนเส้นทางชีวิต*. กรุงเทพฯ: หมอชาวบ้าน.
- ประเวศ วะสี. (2554ข). *ศักดิ์ศรีแห่งความเป็นคน ศักยภาพแห่งความสร้างสรรค์*. พิมพ์ครั้งที่ 5. กรุงเทพฯ: มูลนิธิสาธารณสุขแห่งชาติและสำนักงานคณะกรรมการสิทธิมนุษยชนแห่งชาติ.

- ประเวศ วะสี. (2554ค). หลักคิดสำคัญ: การขับเคลื่อนปฏิรูปประเทศ. ใน สำนักงานปฏิรูป, *ร่วมเรียนรู้ คู่สมัชชาปฏิรูป (ระดับจังหวัด)* (น. 15-22). นนทบุรี: สำนักงานปฏิรูป.
- ประเวศ วะสี. (2555, ธันวาคม). จิตตภาวนากับการเปลี่ยนแปลงขั้นพื้นฐาน. *จิตตภาวนากับการเปลี่ยนแปลงขั้นพื้นฐาน*. ปาฐกถาจากศูนย์จิตตปัญญาศึกษา มหาวิทยาลัยมหิดล, กรุงเทพฯ. [ปาฐกถานำในการประชุมวิชาการประจำปีจิตตปัญญาศึกษาครั้งที่ 4]
- ประเวศ วะสี. (2556ก, 13 สิงหาคม). การออกแบบปฏิรูปการเมืองให้ได้ผลจริง. *มติชนออนไลน์*, 15 สิงหาคม 2556,
http://www.matichon.co.th/news_detail.php?newsid=1376361504&groupid=&catid=02&subcatid=0207
- ประเวศ วะสี. (2556ข, 15 พฤศจิกายน). ประเทศไทย ณ จุดพลิกผัน. *มติชนออนไลน์*, 15 พฤศจิกายน,
http://www.matichon.co.th/news_detail.php?newsid=1384492869&groupid=01&catid=01
- ประเวศ วะสี. (ม.ป.ป.). ชาลิสซีเมีย, 2 เมษายน 2554,
http://webdb.dmsc.moph.go.th/ifc_nih/a_nih_1_001c.asp?info_id=403
- ประสาน ต่างใจ. (2547). *จิตวิวัฒน์สู่นิพพาน*. กรุงเทพฯ: สถาบันวิจิตรธรรม.
- ประสาน ต่างใจ. (2550). *จิตสูงสุด: ปฐมคติ 8 ทศวรรษ น.พ. ประสาน ต่างใจ*. กรุงเทพฯ: สถาบันวิจิตรธรรม.
- ประสาน วะสี. (2544). อาลัยพี่ภาพ . ใน *คู่มือหมอชาวบ้าน ฉบับปรับปรุง พ.ศ. 2544* [ที่ระลึกในงานฌาปนกิจศพนางสาวสุภาพ วะสี วันที่ 15 ธันวาคม 2544]. กรุงเทพฯ: หมอชาวบ้าน.
- ปีเตอร์ รัสเซลล์. (2548). *รู้ตื่นให้ทันการณ์: ค้นพบสันติสุขภายใน ขณะก้าวไปอย่างรวดเร็ว* [Waking Up in Time: Finding Inner Peace in Time of Accelerating Change]. (สุรพงษ์ สุวจิตตานนท์, ผู้แปล). กรุงเทพฯ: สวานเงินมีมา.
- ผาสุก พงษ์ไพจิตร. (2553, 17 กันยายน). ใน ประชาไท. (2553, 18 กันยายน). *ผาสุก พงษ์ไพจิตร ทบทวนขบวนการสังคม-เสื้อเหลือง-เสื้อแดง: การต่อสู้ที่ไม่ใช่เฉพาะของชนชั้นนำอีกต่อไป* (ปาฐกถาฉบับเต็ม), 14 มีนาคม 2556,
<http://prachatai.com/journal/2010/09/31130>
- ผาสุก พงษ์ไพจิตร และคริส เบเกอร์. (2546). *เศรษฐกิจการเมืองไทยสมัยกรุงเทพฯ*. พิมพ์ครั้งที่ 3. เชียงใหม่: ซิลค์เวอร์ม.

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต). (2543). *พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์*. พิมพ์ครั้งที่ 9. กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยจุฬาลงกรณ์ราชวิทยาลัย.

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต). (2549). *พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ*. พิมพ์ครั้งที่ 11. กรุงเทพฯ: สหธรรมิก.

พระมหาบัว ญาณสัมปันโน. (2532). *ประวัติพระอาจารย์มั่น ภูริทัตตเถระ*. ม.ป.ท.

พลเดช ปิ่นประทีป. (2552). ประสพการณ์ประชาสังคม (8): เวทีประชาคมแผน 8 (2540-2543), 14 พฤษภาคม 2555,

http://www.ldinet.org/2008/index.php?option=com_content&task=view&id=523&Itemid=32

พลเดช ปิ่นประทีป. (ม.ป.ป.). ประสพการณ์ประชาสังคม (31): การเมืองของพลเมือง เลือกรพรรคไปคาน (2548), 14 พฤษภาคม 2555,

http://www.ldinet.org/2008/index.php?option=com_content&task=view&id=625&Itemid=32

พุทธทาสภิกขุ. (2555). *พระวาจาธรรม*. พิมพ์ครั้งที่ 5. สุราษฎร์ธานี: ธรรมทานมูลนิธิ.

พิน ดอกบัว. (2555). *ปวงปรัชญาจีน*. พิมพ์ครั้งที่ 4. กรุงเทพฯ: สยามปริทัศน์.

มนสิกุล โอวาทเภสัชช์. (2549, 2 มกราคม). 'ถ้าเราเป็นตัวปลอม จะดับทุกข์ไม่ได้' Robert David Larson อดีตสันติกรโรภิกขุ. *เนชั่นสุดสัปดาห์*, 14(709), 83-86.

มาร์กาเร็ต เจ. วิตเลย์. (2549). *หันหน้าเข้าหากัน: บทสนทนาเรียบง่ายกอบกู้ความหวังในการก้าวไปสู่อนาคต* [Turning to One Another: Simple Conversations to Return Hope to the Future]. (บุลยา, ผู้แปล). กรุงเทพฯ: สานเงินมีมา.

มูลนิธิสาธารณสุขแห่งชาติ. (ม.ป.ป.) รู้จักมสช, 15 พฤษภาคม 2555,

<http://www.thainhf.org/index.php?module=page&page=detail&id=2>

มูลนิธิอานันทมหิดล. (ม.ป.ป.ก). *รายนามผู้ได้รับพระราชทานทุนฯ จำแนกตามแผนกวิชา: แผนกแพทยศาสตร์*. 22 มกราคม 2526,

<http://www.anandamahidolfoundation.com/?q=recipient&grp=1>

มูลนิธิอานันทมหิดล. (ม.ป.ป.ข). *คุณสมบัติของผู้ขอรับพระราชทานทุน*, 22 มกราคม 2526,

<http://kanchanapisek.or.th/amf/qualifi/index.th.html>

โรงเรียนยูเชียวเซียะเสี้ยว. (ม.ป.ป.). *แนะนำโรงเรียน*, 15 มกราคม 2556,

<http://www.yuchieo.ac.th/history.php?content=history01#>

- วิภัชัย พงศ์พนิตานนท์ (บก.). (2533). *ปฐมศตวรรษแห่งการศึกษาแพทยศาสตร์*. กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยมหิดล, คณะแพทยศาสตร์ศิริราชพยาบาล.
- วิจารณ์ พานิช. (2549, 1 มิถุนายน). KM (แนวปฏิบัติ) วันละคำ: 86. เอื้ออำนาจ [บล็อก], 15 มกราคม 2556, <http://www.gotoknow.org/posts/34086>
- วิมล อังสุนนทวิวัฒน์. (2548). LDI กับการขับเคลื่อนพลังทางสังคม : บทสัมภาษณ์ อเนก นาคะบุตร , 15 พฤษภาคม 2555, http://www.ldinet.org/2008/index.php?option=com_content&task=view&id=468&Itemid=28
- วี-รีฟอร์มเมอร์. (2556ก). สัมภาษณ์หมอประเวศเล่าเรื่องปฏิรูป (ตอนที่ 1 ประวัติศาสตร์การเขี่ยอนุภูเขา), 20 กันยายน 2556, <http://v-reform.org/v-report/interview-doctor-pravet-reform-way-1/>
- วี-รีฟอร์มเมอร์. (2556ข). สัมภาษณ์หมอประเวศเล่าเรื่องปฏิรูป (ตอนที่ 2 สังคมเข้มแข็งคือปัจจัยชี้ขาดอนาคตประเทศ), 20 กันยายน 2556, <http://v-reform.org/v-report/interview-doctor-pravet-reform-way-2//>
- สงวน นิตยารัมภ์พงศ์ (บก.). (2546). *ปฐมประวัติศาสตร์มหิดลเพื่อประชาธิปไตย ภาคที่ 1 “ก่อเกิดขบวนการ”*. กรุงเทพฯ: อัลฟ่า มิเลินเนียม.
- สถาบันพระปกเกล้า. (2555). *คุณค่าและความสำคัญของรัฐธรรมนูญ*, 22 กุมภาพันธ์ 2556, <http://www.kpi.ac.th/wiki/index.php/%E0%B8%84%E0%B8%B8%E0%B8%93%E0%B8%84%E0%B9%88%E0%B8%B2%E0%B9%81%E0%B8%A5%E0%B8%B0%E0%B8%84%E0%B8%A7%E0%B8%B2%E0%B8%A1%E0%B8%AA%E0%B8%B3%E0%B8%84%E0%B8%B1%E0%B8%8D%E0%B8%82%E0%B8%AD%E0%B8%87%E0%B8%A3%E0%B8%B1%E0%B8%90%E0%B8%98%E0%B8%A3%E0%B8%A1%E0%B8%99%E0%B8%B9%E0%B8%8D>
- สังคม คุณคณากรสกุล. (ม.ป.ป.). *ศักยภาพและบทบาทขององค์การสาธารณสุขประโยชน์ในประเทศไทย*, 15 พฤษภาคม 2555, http://www.thaingo.org/story/book_047.htm
- สันดร ทองเพียง. (ม.ป.ป.). *ประวัติโรงเรียนเสนารักษ์*, 14 พฤษภาคม 2555, <https://sites.google.com/site/medicalarmythailand/1-5>
- สันติกรโรภิกขุ. (2545). *คำนำ. ใน ประเวศ ภาวสี, วิถีมุขย์ในศตวรรษที่ 21: สู่ภพภูมิใหม่ของการพัฒนา*. กรุงเทพฯ: มูลนิธิสตรี-ศฤงคารวิวัฒน์.

- สันติสุข โสภณศิริ (เรียบเรียงและบก.). (2549). *เกียรติประวัติแพทย์ไทยฝากไว้ให้ชนรุ่นหลัง ชีวิตและงานของศาสตราจารย์นายแพทย์เสม พริ้งพวงแก้ว*. กรุงเทพฯ: สำนักวิจัยสังคมและสุขภาพ (สวสส.) และสำนักนโยบายและยุทธศาสตร์ (สนย.).
- สุพรพิมพ์ เกียสกุล และนิโบล เนื่องตัน. (2551). สดุดีครบ 100 ปี ศาสตราจารย์นายแพทย์อวย เกตุสิงห์. *เวชบันทึกศิริราช*, 1(12), 124-130.
- สุภา ฌ นคร. (2533). จากวันนั้นถึงวันนี้. วิกัลย์ พงษ์พนิทานนท์ (บก.). *ปฐมศตวรรษแห่งการศึกษาแพทยศาสตร์*. กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยมหิดล, คณะแพทยศาสตร์ศิริราชพยาบาล.
- สุลักษณ์ ศิวรักษ์. (2519). คำปรารภ. ใน *ประเวศ วะสี, พระสงฆ์และพุทธศาสนิกชนจะสู้ชาติได้อย่างไร* (น.5-8). กรุงเทพฯ: มูลนิธิโกมลคีมทอง.
- เสมสิกขาลัย. (ม.ป.ป.). 72 ปีประสบการณ์การแสวงหาความรู้และความจริง ศาสตราจารย์นายแพทย์ประเวศ วะสี. *คนกับการเรียนรู้* [เอกสารเข้บเล่ม].
- สำนักงานปฏิรูป. (ม.ป.ป.). เกี่ยวกับองค์กร, 24 กันยายน 2556, <http://www.reform.or.th/about-us/>
- สำนักงานปฏิรูป. (2554). *ร่วมเรียนรู้ สู่สมัชชาปฏิรูป (ระดับจังหวัด)*. นนทบุรี: สำนักงานปฏิรูป.
- สำนักพิมพ์สารคดี. (2538). บทสัมภาษณ์ ศ.นพ. ประเวศ วะสี คลื่นลูกที่สี่ วิกฤตของสังคมไทย. *ผู้ดูแลภาพ* (น.135-150). กรุงเทพฯ: สารคดี.
- องค์การอนามัยโลก. (ม.ป.ป.). ใน *สารานุกรมไทยสำหรับเยาวชน*, เล่มที่ 9 เรื่องที่ 5 การสาธารณสุข, 22 กุมภาพันธ์ 2556, <http://kanchanapisek.or.th/kp6/sub/book/book.php?book=9&chap=5&page=t9-5-infodetail09.html>
- อนงค์ เพียรกิจกรรม. (2535). ย้อนกาลเวลา. *การประชุมวิชาการประจำปี สาขาวิชาโลหิตวิทยาภาควิชาอายุรศาสตร์ ปีแห่งการเฉลิมอายุครบ 6 รอนักยัตร์ ของศาสตราจารย์แพทย์หญิงคุณสุภา ฌ นคร* (น.45-51).
- อนุสรณ์งานฌาปนกิจศพ นางกิม วะสี. (2526). [ณ วัดเทวสังฆาราม อำเภอเมือง กาญจนบุรี วันที่ 5 พฤศจิกายน 2526]
- อภิชาติ สถิตนิรามัย, ยุกติ มุกดาวิจิตร และนิติ ภาวัชรพันธุ์. (2556). *รายงานฉบับสมบูรณ์ โครงการทบทวนภูมิทัศน์การเมืองไทย*.
- อุดม โปษะกฤษณะ. (2537). คำนิยม. ใน *ประเวศ วะสี. บันทึกเวชกรรมไทย*. พิมพ์ครั้งที่ 4. กรุงเทพฯ: หมอชาวบ้าน.
- Beck, D. E., & Cowan, C. C. (2006). *Spiral Dynamics*. Malden, MA: Blackwell Business.

- Brook, I. (1998). Goethean Science as a Way to Read Landscape. *Landscape Research*, 23(1), 51-69.
- Buddha Dharma Education Association Inc. (n.d.). *The Ten Oxherding Pictures*. Retrieved 5 August, 2010, from <http://www.buddhanet.net/oxherd1.htm>
- Burma Railway. (n.d.). In *Wikipedia*. Retrieved 11 April, 2013, from http://en.wikipedia.org/wiki/Burma_Railway
- Chitr Sithi-amorn, Somsak Chunharas & Chanpen Chooprapawan. (1997). *ENHR Development in Thailand*. Retrieved 5 August, 2012, from http://www.cohred.org/publications/library-and-archive/enhr_development_in__1_101/
- Clark, C. & Rumbold, K. (2006). *Reading for Pleasure: A Research Overview*. Retrieved 8 February, 2012, from http://www.literacytrust.org.uk/assets/0000/0562/Reading_pleasure_2006.pdf
- Claude Moore Health Sciences Library. (n.d.). *The Kerr White Health Care Collection: Biography*. Retrieved 9 May, 2012, from <http://historical.hsl.virginia.edu/kerr/bio.cfm>
- Commission on Health Research for Development. (n.d.). In *Wikipedia*. Retrieved 29 October, 2013, from http://en.wikipedia.org/wiki/Commission_on_Health_Research_for_Development
- Crisp, T. (n.d.). *Every Seven Years You Change*. Retrieved 11 April, 2013, from <http://dreamhawk.com/body-and-mind/every-seven-years-you-change/>
- Faculty of Medicine Siriraj Hospital. (n.d.). *Professor Geoffrey Kellerman visited Siriraj CEU*. Retrieved 24 May, 2012, from <http://www.si.mahidol.ac.th/eng/News/30052005.htm>
- Ferrer, N. J. (2002). *Revisioning Transpersonal Theory: A Participatory Vision of Human Spirituality*. Albany: State University of New York Press.
- Feuerstein, G. (1987). *Structures of Consciousness: The Genius of Jean Gebser – An Introduction and Critique*. Lower Lake: Integral Publishing.
- Forschungsinstitut am Goetheanum. (n.d.). *The Research Institute*. Retrieved 10 May, 2013, from <http://science.goetheanum.org/The-Research-Institute.5497.0.html?&L=1>

- Furugganan, B. (2002). *Bridging Local Needs with National Realities through Participation: The case of Khun Paiboon Wattanasiritham*. Retrieved 2 January, 2013, from http://www.synergos.org/bridgingleadership/casestudies/khun_paiboon_wattanasiritham.pdf
- Gosling, D. (1987). Thailand's Bare-headed Doctors. *Journal of The National Research Council of Thailand*, 19(1), 1-10.
- Green, A., & Bennett, S. (2007). *Sound Choices: Enhancing Capacity for Evidence-informed Health Policy*.
- Inclen Trust. (n.d.). *History*. Retrieved 5 August, 2010, from <http://www.inclentrust.org/page.php?id=190>
- Institute of Noetic Sciences. (2007). *The 2007 Shift Report: Evidence of a World Transforming*. Petaluma: Author.
- Institute of Noetic Sciences. (2008). *The 2008 Shift Report: Changing the Story of Our Future*. Petaluma: Author.
- Intergovernmental Forum on Chemical Safety. (2006, September 30). *Forum V: Chemical Safety for Sustainable Development*. Retrieved 11 April, 2012, from www.who.int/ifcs/documents/forums/forum5/final_report.pdf
- Khayat, M. H. (n. d.) *Spirituality in the Definition of Health: The World Helth Organization's Point of View*. Retrieved 30 May, 2012, from http://www.medizin-ethik.ch/publik/spirituality_definition_health.htm
- Laszlo, E (Ed.). (1999). *The Consciousness Revolution: A Transatlantic Dialogue*. Boston: Element Books.
- Laxova, R. (1998). Lionel Sharples Penrose, 1898-1972: A Personal Memoir in Celebration of the Centenary of His Birth. *Genetics*, 150(4), 1333-1340.
- McCargo, D. (2005). Network Monarchy and Legitimacy Crises in Thailand. *The Pacific Review*, 18(4), 499-519
- Myers, N. (n.d.). *Exploring Goethean Science at Schumacher College*. Retrieved 4 December, 2010, from <http://www.schumachercollege.org.uk/learning-resources/exploring-goethean-science>

- Parameshwar, S. (2005). Spiritual leadership through ego-transcendence: Exceptional responses to challenging circumstances. *The Leadership Quarterly*, 16(5), 689-722.
- Pimjai Surintaraseree. (2001). *Local Development Institute/Foundation (Thailand)*. Retrieved 5 August 2012, from www.synergos.org/knowledge/01/ldioda.pdf
- Prawase Wasi. (1985). "Concluding Remarks of the Chairman SEA/ACMR" in World Health Organization Regional Office for South-East Asia. *Proceedings of the Special Session Commemorating the Tenth Anniversary, 12 April 1985*. WHO Regional Publications, South-East Asia Series, No. 15.
- Prawase Wasi. (2000). Triangle that moves the mountain and health systems reform movement in Thailand. *Human Resources Health Develop J*, 4, 106-10.
- Ramon Magsaysay Award Foundation. (1981). *Wasi, Prawase: Biography*. Retrieved 5 August, 2010, from <http://www.rmaf.org.ph/newrmaf/main/awardees/awardee/biography/250>
- Ramon Magsaysay Award Foundation. (n.d.). *The Award and the Foundation*. Retrieved 5 August, 2010, from http://www.rmaf.org.ph/newrmaf/main/the_foundation/about
- Roemer, M. I. (1981). Book Selection [Review of the book *The impact of health services on medical education: a global view*]. *World Health Forum*, 2(4), 584-585.
- Rudhyar, D. (n.d.). *Great Turning Points in a Human Life*. Retrieved 11 April, 2011, from <http://www.khaldea.com/rudhyar/astroarticles/turningpointsinhumanlife.php>
- Schlitz, M. M., Vieten, C., & Amorok, T. (2007). *Living deeply: The art and science of transformation in everyday life*. New Harbinger Publications.
- Sell, W. (n.d.). *The Ten Ox Herding Pictures*. Retrieved 17 september, 2013, from <http://japanesesymbolsofpresence.com/oxherding.html>
- Smith, L. M. (1994). Biographical method. *Handbook of qualitative research*, 2, 286-305.
- Steiner R. (1996). *The Child's Changing Consciousness: As the Basic of Pedagogical Practice*. MA: Anthroposophic Press.
- Task Force on Health Research for Development. (1991). *ENHR: A Strategy for Action in Health and Human Development*. Retrieved 5 August, 2012, from http://www.cohred.org/publications/library-and-archive/enhr_a_strategy_for__1_110/

- Terebess Hungary LLC. (n.d.). *The Ten Oxherding Pictures*. Retrieved 10 August, 2010, from <http://www.terebess.hu/english/oxherding.html>
- Thailand-Burma Railway Centre. *Brief History*. Retrieved 24 April 2011, from <http://www.tbrconline.com/history.htm>
- The U.S. Agency for International Development. (2013). *USAID History*. Retrieved 2 November , 2013, from <http://www.usaid.gov/who-we-are/usaid-history>
- Third World. (n.d.). In *Wikipedia*. Retrieved 2 November, 2013, from Wikipedia: http://en.wikipedia.org/wiki/Third_World
- Trungpa, C. (2002). *Cutting through spiritual materialism*. Shambhala Publications.
- Weatherall, D. (2004). Learning from Low Income Countries: From looking at cells to looking at systems. *BMJ: British Medical Journal*, 329(7475), 1128.
- Weatherall, D. (2010). Thalassemia: the long road from the bedside through the laboratory to the community. *Nature medicine*, 16(10), 1112-1115.
- Wilber, K. (2000). *Integral psychology*. Shambhala Publications.
- Wilber, K. (2001). *No boundary*. Shambhala Publications.
- Wilber, K. (2005). Introduction to integral theory and practice. *AQAL: Journal of Integral Theory and Practice*, 1(1).
- Wilber, K. (2007). *Integral spirituality*. Shambhala Publications.
- Wolf, M. (2008). *Proust and the Squid: The Story an Science of the Reading Brain*. NY: Harper Perennial.
- Zohar, D., & Marshall, I. N. (2004). *Spiritual capital: Wealth we can live by*. Berrett-Koehler Store.

ประวัติผู้วิจัย

ชื่อ-สกุล

นางจารุภา ะสี

วัน เดือน ปีเกิด

11 เมษายน พ.ศ.2515

สถานที่เกิด

กรุงเทพมหานคร ประเทศไทย

วุฒิการศึกษา

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, พ.ศ.2535

นิเทศศาสตรบัณฑิต (การหนังสือพิมพ์)

มหาวิทยาลัยมหิดล, พ.ศ.2557

ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต

(จิตตปัญญาศึกษาและการเรียนรู้สู่การเปลี่ยนแปลง)

ที่อยู่ปัจจุบัน

84 ซอยประกอบผล 1 ถนนสมเด็จพระปิ่นเกล้า 4

แขวงบางยี่ขัน เขตบางพลัด กรุงเทพมหานคร 10700

E-mail : jarupapha@yahoo.com

ตำแหน่งหน้าที่ปัจจุบันและสถานที่

ผู้ประสานงานวิชาการ

ทำงาน

โครงการผู้นำแห่งอนาคต

ศูนย์จิตตปัญญาศึกษา มหาวิทยาลัยมหิดล นครปฐม